BENEDIKTA ZELIĆ - BUČAN

ČLANCI I RASPRAVE IZ STARIJE HRVATSKE POVIJESTI

BENEDIKTA ZELIĆ-BUČAN / ČLANCI I RASPRAVE IZ STARIJE HRVATSKE POVIJESTI

NASLOVNICA: VIŠESLAVOVA KRSTIONICA
IZ BAPTISTERIJA STOLNE CRKVE U NINU

BENEDIKTA ZELIĆ - BUČAN

ČLANCI I RASPRAVE

IZ STARIJE HRVATSKE POVIJESTI

sv. Jeronima
(sv. Ćirila i Metoda)

Zagreb 1994.

Izdavač:

HKD sv. Jeronima (sv. Ćirila i Metoda), Zagreb

Tisak:

Tiskara Zelina, d.d., Sveti Ivan Zelina

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

949.75"05 / 10"

ZELIĆ-Bučan, Benedikta
Članci i rasprave iz starije hrvatske povijesti / Benedikta Zelić-Bučan. - Zagreb: HKD sv. Jeronima, 1994. - 271 str.: 21 cm

Bibliografija: str. 261-270 i iza većine poglavlja

940302111

ISBN 953-6111-06-3

KRATAK SADRŽAJ I NAZNAKA RANIJIH IZDANJA

I. POLITIČKA POVIJEST

1. *Takozvana prva slavenska seoba u Dalmaciju - činjenica ili pretpostavka?* (Marulić, XVI/6, Zagreb 1983. str. 613-621.)
Na temelju analize izvora i odgovarajuće literature zaključuje da nije moglo biti nikakove seobe Slavena u Dalmaciju prije dolaska Hrvata, izuzevši onu grupu o kojoj svjedoči Prokopije, da je došla sredinom VI. st., jer o tome nema dokaza ni u pisanim izvorima ni u arheološkom materijalu. Ovo bi bilo u skladu s najnovijim teorijama o autohtonosti Hrvata.

2. *Pitanje vremena pokrštenja Hrvata i datiranje spomenika starohrvatskog crkvenog graditeljstva* (Marulić, X/1, Zagreb 1977., str. 35-44).
Kratko navodi razne teorije o vremenu pokrštenja, upozorava na međusobnu uvjetovanost datiranja spomenika s teorijama o vremenu pokrštenja, na temelju nekih izvora (Toma Arciđakon) koji tvrdi da su Hrvati došli u Dalmaciju kao kršćani, i paleografskom analizom natpisa zaključuje da su mnogi spomenici, posebno nekropole stariji od IX. st.

3. *Papa Ivan VIII i hrvatski vladar Branimir* (Marulić XII/6 Zagreb 1979., str. 495-499.)
Kratko analizira političku situaciju u Franačkom carstvu Branimirovo Zdeslavovo okretanje k Bizantu, te Branimirove veze s Papom. Posebno naglašava povjesno značenje te povezanosti, jer je Papino pismo od 7. lipnja 879. god. u stvari značilo međunarodno priznanje hrvatske državne samostalnosti. U tekstu su navedeni u hrvatskom prijevodu i dijelovi dvaju papinih pisama.

4. *Dukljaninova vijest o crvenoj Hrvatskoj u svjetlu novije historiografije* (Marulić, IX/1, Zagreb 1976., str. 91-102.)
Iznosi svjedočanstva domaćih i bizantskih pisaca o Hrvatima na području Dukljaninove Crvene Hrvatske, te interpretaciju dotičnih dokumenata od strane hrvatskih, srpskih, crnogorskih i drugih historika. Na temelju takove analize autorica donosi zaključak da se nikako ne može nijekati prisutnost Hrvata daleko na jugu, izvan granica Dalmatinske ili Bijele Hrvatske.

5. *Neka gledišta novije historiografije na Porfirogenetove tvrdnje o etničkoj pripadnosti područja Crvene (južne) Hrvatske* (Marulić, XIII/5-6, Zagreb 1980. str. 426-441.)
Nakon kratke analize izvora, posebno *De administrando imperio* K. Porfirogeneta, i njihove interpretacije od strane značajnijih historika

(Šišić, Hauptmann, Grafenauer, N. Klaić, V. Foretić, Mandić) zaključuje da kritička analiza pogl. 29-36 DAI prema nekim autorima daje dovoljnu podršku osporavanu tekstu Barskog ljetopisa o Crvenoj Hrvatskoj kao i o etničkoj, a ne samo geografsko-političkoj stvarnosti.

6. *Naseoba Hrvata prema djelu "O upravljanju carstvom" Konstantina Porfirogeneta"* (Marulić, XVIII/1, Zagreb 1985., str. 6-20)
Nakon što je u prethodnim radnjama prezentirala mišljenje historiografije o naslovnom predmetu, u ovoj raspravi autorica se sama upušta u reinterpretaciju pogl. 29-36 DAI i na osnovu podataka upravo iz tog izvora zaključuje da su Hrvati prvotno zaista bili naseljeni na onim područjima koja kroničar Dukljanin naziva Crvenom Hrvatskom.

7. *Kralj Dmitar Zvonimir*
Nova rasprava nastala sažimanjem i dopunom dviju ranijih: *Zvonimir-posljednji veliki hrvatski kralj* (Marulić VIII/5-1975) i *Osvrt na neke historiografske zablude o kralju Zvonimiru* (Marulić XXII/6-1989.) Ovo je sumaran prikaz o vladanju kralja Zvonimira, s osobitim osvrtom na prijeporna pitanja: dolazak na prijestolje, odnos prema papi, smrt i posljedice izumiranja narodne dinastije.

8. *Povijesna stvarnost i legende o Zvonimirovoj smrti i kletvi*
(Glas koncila br. 38/1989.)
Prigodni članak u povodu 900-te obljetnice Zvonimirove smrti. Poseban osvrt na temelju izvora i literature na predmetnu problematiku.

9. *Sa Zvonimirom u duhovno zajedništvo zapadne Evrope* (Glas koncila br. 37/1989.)
U okviru jubileja 900-te obljetnice prigodni članak u kojem se na poseban način ističe značenje Zvonimirove krunidbe od strane pape Grgura VII, čime je Hrvatska dobila po drugi put međunarodno priznanje svoje samostalnosti i time ušla u krug zapadne Evrope.

10. *Hrvatski biskup-težnja za osamostaljenjem Crkve u Hrvata* (Glas koncila br. 16/1978)
Prigodni članak u okviru proslave 900-te obljetnice posvete katedrale hrvatskog biskupa u Polju (Biskupiji) kod Knina. Temeljna informacija o institutu hrvatskog biskupa u svjetlu izvora i literature.

11. *Postanak Ninske biskupije*
Nova rasprava u kojoj autorica na temelju podataka i izvora i dosadašnje literature pokušava rješiti pitanje vremena i okolnosti postanka biskupije u Ninu.

12. *Navodni glagoljaško-latinaški sukobi u Hrvatskoj do kraja XI. st.*
(Zbornik radova sa međunarodnog simpozija "Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII do kraja IX st." u Splitu 1985. god., objavljen pod istim naslovom, izd. Crkva u svijetu, Split 1990. str. 319-340.)
Kritički osvrt na zablude starije historiografije o navodnom antilatinaškom i antireformskom pokretu u Hrvatskoj (Šišić). Na temelju reinterpretacije relevantnih izvora autorica zaključuje da takova pokreta, posebno kao političkog pokreta, nije nikad bilo.

13. *Pitanje političke pripadnosti Poljica i kralj Slavac* (Poljica, VIII, Gata 1983., str. 45-54) pod naslovom: *Politička pripadnost Poljica u ranom srednjem vijeku prema Supetarskom kartularu.*
Nakon iznošenja raznih hipoteza o političkoj pripadnosti posebno primorskih Poljica: Hrvatskoj, Neretvanskoj kneževini ili splitskoj općini, autorica na temelju podataka u Kartularu sv. Petra zaključuje da su u XI st. primorska Poljica nedvojbeno bila u okviru hrvatske države, a kralj Slavac je mogao biti jedino hrvatski kralj.

14. *Nestajanje katolika u Trebinjsko-mrkanjskoj biskupiji* (Marulić, XXV/5, Zagreb 1992. str. 558-564.)
Na temelju literature kratak prikaz povijesti trebinjsko-mrkanjske biskupije i masovan prelazak njezinih vjernika, uslijed nedostatka katoličkih svećenika, a pod pritiskom turskih vlasti i Srpske pravoslavne crkve na islam i pravoslavlje.

15. *Tisućljetni kontinuitet hrvatske državnosti*
Neznatno preinačen članak pod naslovom: *Nesporazumi oko hrvatske državnosti* (Nova tribina, 7, Split 1992. str. 6-10). Osvrt na pogrešna shvaćanja o obnovi hrvatske države i njezina navodnog prvog međunarodnog priznanja. Autorica sažeto objašnjava u čemu se ispoljavao neprekinuti kontinuitet hrvatske državnosti sve do 1918. god., te upozorava da je 1992. god. Hrvatska po treći put u svojoj povijesti dobila međunarodno priznanje. Prva dva su bila 879 (Branimir) i 1075 (Zvonimir).

II. KULTURNA POVIJEST

1. *Povijesni osvrt na Kartular sv. Petra u Selu* (Crkva u svijetu, XX/1, Split 1985. str. 83-91).
Članak je prvotno pisan za englesko izdanje Kartulara (vidi napomenu uz tekst!), pak je u tom smislu data u članku osnovna informacija o Kartularu kao historijskom izvoru i o značajnijim osobama koje se u Kartularu spominju.
2. *Čiji je Evanđelistar kneza Miroslava?* (Kolo, I/1-2, Zagreb 1991., str. 136-141.)

Osnovna informacija o tome najstarijem sačuvanu hrvatsku ćirilskom kodeksu. Sažeti rezultati višedisciplinarnih istraživanja iz kojih proizlazi da to nikako ne može biti srpski kodeks kako se prije njegova temeljita proučavanja mislilo.

3. *Najstarije Gospine crkve u Hrvata* (Crkva u svijetu, XVI/3, Split 1976., str. 247-256.)
Na temelju arhivskih izvora, arheoloških nalaza i literature prikaz o najstarijim crkvama posvećenim Bl. D. Mariji na hrvatskom povijesnom prostoru. Poseban osvrt na Jeleninu zadužbinu u Solinu, crkvu Gospe od Otoka.

4. *Starohrvatske crkvice u srednjevjekovnom Zahumlju* (Marulić, X/4, Zagreb 1977., str. 299-311.)
Na temelju literature iz arheologije i povijesti umjetnosti sabrani podaci o znanim nam starohrvatskim crkvicama na predmetnom području.

5. *Starohrvatske crkvice u srednjevjekovnoj Travunji i Duklji* (Marulić, X/5, Zagreb 1977., str. 405-418.)
Na osnovu literature i historijskih izvora sabrani podaci o starohrvatskom crkvenom graditeljstvu na predmetnom području. Radnja je nastavak predašnje. Izvršena istraživanja na čitavu području srednjevjekovnih oblasti Zahumlja, Travunje i Dukljc pokazuju da graditeljstvo na ovom području sa svim svojim umjetničkim osobitostima čini jednu cjelinu s onim na području tzv. Bijele Hrvatske, što može biti i jedan od čimbenika za utvrđivanje etničke pripadnosti ovog područja u ranom srednjem vijeku.

6. *Katedrala hrvatskog biskupa* (Glas koncila br. 18, Zagreb 1978., str. 15.)
Prigodni članak u okviru proslave 900-te obljetnice posvete katedrale hrvatskog biskupa u Polju kod Knina, pisan na temelju izvora, arheoloških nalaza i literature.

7. *Bogoslužni jezik Crkve u Hrvata* (Glas koncila, br. 14, Zagreb 1978.)
Članak u okviru serije članaka pod nadnaslovom "Crkveno-političke i kulturne prilike u vrijeme kralja Zvonimira". Osnovna i sažeta informacija o bogoslužju kod Hrvata na dva jezika: latinskom i starohrvatskom, te tri pisma crkvenih bogoslužnih knjiga: latinici, glagoljici i hrvatskoj ćirilici.

8. *Dva najstarija poznata inventara knjiga u Splitu i okolici*
Informacija o sačuvanim inventarima knjiga samostana sv. Benedikta u Splitu (XI. st) i sv. Petra u Selu kod Splita (XII. st.), uz osnovnu informaciju o dotičnim samostanima i njihovim knjižicama donesenim i predmetni popisi.

I. POLITIČKA POVIJEST

TAKOZVANA PRVA SLAVENSKA SEOBA U DALMACIJU - ČINJENICA ILI PRETPOSTAVKA?

U južnoslavenskoj historiografiji donedavno je vladalo uvjerenje da je jaki slavenski val u zajednici s Avarima prvih decenija VII. st. naselio zapadni dio Balkanskog poluotoka, odnosno rimsku pokrajinu Dalmaciju, i prije doseobe Hrvata, o kojoj opširno izvješćuje Konstantin Porfirogent u svojem djelu "O upravljanju carstvom". Štoviše, neko vrijeme, dok se zbog proturječnosti u tom carevu izvještaju sumnjalo u vjerodostojnost tog djela kao historijskog izvora, zabacivao se i carev izvještaj o posebnoj doseobi Hrvata i Srba te se smatralo da su se upravo iz te anonimne slavenske mase koja je preplavila i rimsku Dalmaciju kao i veći dio Balkana s vremenom izdvojila i istakla plemena Hrvata i Srba oko kojih su se u njihovim političkim jedinicama okupila i ostala slavenska plemena (Rački, Jagić). No otkada je kritičkom analizom teksta spisa "O upravljanju carstvom" (prema prvom latiničkom izdanju poznatijem pod nazivom "De administrando imperio" — DAI) povraćeno povjerenje u taj spis kao historijski izvor, i otkada su barem donekle protumačene nesuglasice i proturječnosti između vijesti u pogl. 29-36 koja govore o doseobi i smještaju Hrvata i Srba, u historiografiji ponovno vlada uvjerenje o "dvostrukoj" slavenskoj seobi, naime o tzv. prvoj, avarsko-slavenskoj, i drugoj, posebnoj seobi Hrvata i Srba. I dok oko pitanja doseobe i smještaja Hrvata i Srba u historiografiji vladaju velike nesuglasice, tako da jedni carev izvještaj prihvaćaju doslovno, drugi mu pristupaju s kritičkom rezervom u pojedinim vijestima; neki govore o dvostrukoj, možda i višestrukoj seobi Hrvata a zabacuju carev izvještaj o doseobi Srba kao neosnovan i t.d., uvjerenje o tzv. prvoj, avarsko-slavenskoj seobi i nadalje je ostalo gotovo jednodušno i od većine historika prihvaća se kao neprijeporna činjenica o kojoj ne treba posebno raspravljati. Neki historici su, štoviše, toliko sigurni u činjenicu prvotne slavenske doseobe u rimsku Dalmaciju da žiteljima nekih ranosrednjovjekovnih političkih jedinica izvan Hrvatske i Srbije odriču pripadnost bilo hrvatskoj, bilo srpskoj etničkoj zajednici i smatraju ih potomcima one prije Hrvata i Srba doseljene slavenske mase koji su se tek kasnijim historijskim razvitkom integrirali u hrvatsku, odnosno srpsku nacionalnu zajednicu (N. Klaić) ili se pak razvili u zaseban južnoslavenski narod kao Crnogorci (Jagoš Jovanović)[1]. Tek u novije vrijeme javljaju se i neki disonantni glasovi koji na ovu prvu, avarsko-slavensku doseobu na prostor koji su kasnije naselili Hrvati i Srbi gledaju s većom rezervom (J. Kovačević).

A ipak ta "činjenica" navodne slavenske masovne naseobe rimske Dalmacije prije doseobe Hrvata u stvari je samo više ili manje vjerojatna pretpostavka, koja u stvari nema gotovo nikakve potvrde ni u suvremenim, ni u kasnijim pisanim izvorima, kao ni u arheološkim nalazima. Sve relativno opširne vijesti o upadima i naseobama Slavena na Balkan i opisi

njihova života i običaja koji se nalaze kod bizantskih kroničara druge polovice VI. i prvih decenija VII. st.odnose se uvijek na Slavene koji su se preko donjeg Dunava spuštali u istočne balkanske provincije. Bizantski pisci izvješćuju opširno i o ratovanju Avara u Panoniji, o podsjedanju i zauzimanju strateški važnih bizantskih gradova, posebno Sirmiuma, pri čemu ponekad sudjeluju i Slaveni kao radna snaga, ali nema spomena o tome da bi oni prelazili Savu i naseljavali se po Dalmaciji. Jedan jedini put spominje Prokopije upad Slavena u Dalmaciju, ali ne iz Panonije, nego iz stare Dacije preko donjeg Dunava odakle su dolazili i svi ostali u izvorima zabilježeni upadi Slavena na Balkan. Samo ovaj put, tj. 550. god., ti brojni Slaveni koji su stigli do Dalmacije skrenuli su tamo neplanirano, odustavši od prvotne namjere da se spuste sve do Macedonije i zauzmu grad Solun. Usput su naime saznali da je vojskovođa German, koji se tada nalazio u Sardici (Sofija) dobio nalog da ode u pomoć Solunu i okolnim mjestima. Tada ti Slaveni, plašeći se sukoba s Germanom, "odustaše odmah od pohoda na Solun, niti se više uopšte usuđivahu sići u dolinu, nego, *prešavši sve ilirske planine, stvoriše se u Dalmaciji*".[2] Njih više ne spominje nijedan bizantski pisac, pa se pretpostavlja da su se smirili naselivši se u istočnim planinskim predjelima pokrajine Dalmacije. Šišić je pretpostavljao da bi to mogla biti istočna Bosna ili Kosovo.[3]

Ni u zapadnim suvremenim izvorima nema nikakvih vijesti o provalama i naseljavanju panonskih Slavena u Dalmaciju. Ukoliko zapadni izvori spominju slavenske provale, to se odnosi na naseljavanje Slavena u alpske zemlje i provale preko Istre u Italiju.[4] Jedino papa Grgur I. u pismu splitskom nadbiskupu (600. godine) spominje opasnost koja prijeti od Slavena splitskoj metropoliji, a to je isto što i pokrajini Dalmaciji.[5] Neki podatak o njihovoj stvarnoj provali u Dalmaciju nije sačuvan. Pomanjkanje svjedočanstava o nekom događaju, doduše, nije nikakav dokaz da se taj događaj nije i zbio, ali povijest je znanost koja svoja saznanja temelji samo na povijesnim izvorima u užem i širem značenju te riječi. Povijesna metodologija zahtijeva da konstatiramo činjenicu o nepostojanju suvremenih pisanih izvora o slavenskoj seobi iz Panonije u Dalmaciju prvih decenija VII. stoljeća.

Ovu prazninu u pisanim historijskim vrelima u vezi s pretpostavkom o slavenskom naseljavanju na tlu Dalmacije ne mogu popuniti ni dosadašnji rezultati arheoloških iskapanja. Prisustvo Avara, o čijoj provali i zaposjedanju Dalmacije također nema spomena ni u bizantskim ni u zapadnim suvremenim izvorima, ostavilo je traga kako u arheološkom materijalu, tako još više u toponimima.[6] Brojni su toponimi tipa Obar (slavenski naziv za Avare) u dinarskom planinskom sustavu zapadno od Drine, dok su sasvim nepoznati u moravsko-vardarskoj dolini.[7] Tako je samo uz glavnu prometnicu Sirmium-Narenta-Ragusium i uz manje prometnice koje konvergiraju prema ovoj magistrali zabilježeno više od deset toponima Obar što ukazuje na pravac kretanja avarskog prodora iz Panonije u

Dalmaciju.[8] Značajno je svakako i to što su rijetki avarski arheološki nalazi na području rimske Dalmacije pronađeni u blizini lokaliteta koji u korijenu imaju ime Obar.[9]

Rezultati novijih arheoloških istraživanja koja su vršena na širem području uzduž čitave sjeverne granice evropskog dijela Bizantskog carstva upućuju na zaključak da su avarska i slavenska sjedišta u tim pograničnim oblastima bila teritorijalno razgraničena. Brojne avarske nekropole s bogatim nalazima otkrivene su na potezu od ušća Morave uz Dunav i Savu do Zagreba a slavenske uz rumunjsku i bugarsku stranu Dunava.[10] Prema tome i arheološki nalazi, i pisani izvori upućuju na zaključak da su postojale dvije odvojene sfere avarsko-slavenskog prodiranja na Balkan: avarsko područje na zapadu koje je bilo usmjereno na Dalmaciju i Prevalitanu i slavensko područje na istoku od Morave i prema jugu sve do Peloponeza, s onim jednim zaokretom prema zapadu 550. god. o kojem nas je izvijestio Prokopije,[11] izuzevši njihovo zajedničko nastupanje u savezu s Perzijancima pod Carigradom 626. god.[12]

Na osnovi svega toga u novije vrijeme u južnoslavenskoj historiografiji počinje se, iako još oprezno i polako, kolebati dosadašnje jednodušno uvjerenje o postojanju tzv. prve slavenske doseobe u Dalmaciju. "Prema najnovijim rezultatima arheoloških ispitivanja konfrontiranim s pisanim istorijskim izvorima i toponomastičkom građom, ocrtava se sasvim drukčija slika odnosa Avara i Slavena na teriroriji rimske Dalmacije i Prevalisa od one koja je poznata u Trakiji, Makedoniji i Grčkoj do Peloponeza. Dosta se jasno ističe dominantna uloga Avara prije dolaska Srba i Hrvata. O tome da li je u ovim oblastima bilo i u kojem broju slavenskog naseljavanja pisani izvori ćute, i, bar dosad, ni slavenski arheološki materijal poznog VI i ranog VII vijeka nije poznat da bi se mogao izvesti zaključak o brojnom slavenskom naseljavanju. Prema tome izgleda da prva slavenska seoba na Balkan u ovim oblastima nije bila od onog značaja kao na drugim dijelovima poluostrva."[13]

Kad već nema potvrde u suvremenim izvorima za neku masovniju slavensku doseobu u Dalmaciju, kao što uostalom nema ni o provali Avara, ni o doseobi Hrvata i Srba, treba vidjeti ima li o slavenskoj doseobi vijesti u mlađim izvorima, poglavito u Porfirogenetovu spisu "O upravljanju carstvom", odnosno u pogl. 29-36 tog dijela u kojima je opširno opisana doseoba i naseljenje Hrvata i Srba a prikazano je i stanje u Dalmaciji prije njihove doseobe.

U tih osam poglavlja DAI sadržan je iz pera dvaju autora, izvještaj o propasti rimske vlasti i ponovnom naseljenju Dalmacije. Danas je, nakon izvršene kritičke analize teksta DAI, općenito prihvaćeno mišljenje da je poglavlja 29 i 31-36 pisao Konstantin Porfirogent, oko polovice X. st., a pogl. 30 nešto mlađi, nepoznati nam autor (Anonim), nešto kasnije, u

drugoj polovici X. st.[14] Oba autora koristila su se pri pisanju starijim historiografskim djelima, arhivskim spisima, usmenim podacima i sačuvanom hrvatskom (dalmatinskom) narodnom tradicijom.[15] Ne ulazeći ovdje u pitanje kojem od dva autora treba pokloniti veće povjerenje kao historijskom izvoru, jer to za predmetnu problematiku nije od presudnog značenja, analizirat ćemo redom prikaz obojice pisaca s obzirom na pitanje doseobe Slavena u Dalmaciju prije doseobe Hrvata i Srba.

U pogl. 30 pod naslovom "Izlaganje o provinciji Dalmaciji" Anonim odmah u prvoj rečenici nagovješta da u ovom "izlaganju" kani izvijestiti kako je Dalmacija osvojena od slavenskih plemena. Pošto je opisao geografski položaj pokrajine (od Drača, odnosno Bara, do istarskog gorja i od mora do Dunava), pripovijeda kako su rimske pogranične straže na Dunavu prelazile preko Dunava u zemlju Avara; ovi opet jednom zgodom, porazivši rimske čete i preobukavši se u njihovu odjeću i s njihovim oružjem, bez zaustavljanja prođu i kroz kliški klanac te zauzmu i razore glavni grad Salonu. Potom zauzeše čitavu Dalmaciju osim primorskih gradova i nasele se u njoj. Poslije toga u Dalmaciju dođoše Hrvati iz Bijele ili Velike Hrvatske te nakon nekoliko godina ratovanja s Avarima preotmu im Dalmaciju pošto su prije toga neke Avare pobili a druge pokorili. Otada "ovu zemlju drže Hrvati".[16] U daljem svojem izlaganju Anonim pripovijeda o životu Hrvata u novoj domovini, o njihovim borbama s Francima, pokrštenju, o odnosu prema Romanima u primorskim gradovima. Opisuje i granice političkih jedinica koje su kao nezavisne države ili autonomne oblasti postojale u njegovo doba. Prilikom opisa uređenja odnosa Hrvata s primorskim ili dalmatinskim (male bizantske teme) Romanima Anonim opet spominje Slavene, ali ne kao neki posebni etnikum uz Hrvate, nego kao sinonim za njih ili umjesto nabrajanja posebnih političkih naziva žitelja posebnih političkih oblasti. Citiram taj odlomak: "A odkad se naseliše spomenuti Sloveni zauzmu čitavu okolicu Dalmacije; romanski gradovi obradivali su ostrva i živeli od njih. Pošto su ih pagani stalno zarobljavali i uništavali, oni ta ostrva napuste, želeći da se bave zemljoradnjom na kopnu. Bili su ometani od Hrvata. Jer oni im još nikada ne isplaćivahu dadžbine, nego sve što sada daju Slovenima, davahu strategu. Pošto nisu mogli više da žive priteknu Vasiliju, svetle uspomene caru, izloživši mu sve napred rečeno. Onaj svetle uspomene car Vasilije naredi da sve što su dosada davali strategu, daju Slovenima i s njima da u miru žive... I otada svi ovi gradovi stoje u obavezi prema Slovenima i plaćaju im određeni danak."[17] Sad navodi obaveze pojedinih gradova od Krka do Dubrovnika iz čega izlazi očito da se ono *Slaveni* u ovom odlomku odnosi na Hrvate, ili da tim općim etničkim imenom obuhvaća kako Hrvate u Bijeloj Hrvatskoj, tako i sve ostale u posebnim političkim oblastima. Jednako je tako iz prvog dijela ovog poglavlja DAI jasno da Anonim pod Slavenima koji su zauzeli Dalmaciju podrazumijeva zapravo Hrvate. Iako je u uvodu naveo da kani izložiti na koji su način slavenska plemena zauzela Dalmaciju, u stvari

pripovijeda samo o Hrvatima, najprije o njihovim borbama s Avarima a potom o njihovoj najstarijoj povijesti. U čitavu poglavlju nigdje ne spominje Slavene kao posebnu etničku skupinu koja bi došla u Dalmaciju prije Hrvata, niti koja bi kao takva živjela u Dalmaciji uz Hrvate. Prema Anonimu u Dalmaciju su tada došli najprije Avari a potom Hrvati koji su pobijedili i podložili Avare. Njih Anonim nekad naziva njihovim nacionalnim imenom Hrvati, a nekad općim etničkim imenom Slaveni. Taj opći etnički naziv upotrebljava posebno u onim slučajevima kad govori o kasnijim prilikama, posebno o događajima iz njemu bliskog vremena i kad mora jednim imenom obuhvatiti kako Hrvate u njihovoj tadanjoj opsegom ograničenoj državi Hrvatskoj, tako i one u tada postojećim samostalnim ili autonomnim političkim oblastima jugoistočno od Cetine. Nikako se iz njegova teksta ne može dobiti dojam kao da bi ti žitelji zasebnih Sklavinija bili Slaveni nasuprot Hrvatima u Hrvatskoj zapadno od Cetine. On naime imenom Slaveni ponekad naziva jedne i druge, kao što i nacionalnim hrvatskim imenom ponekad naziva one južno od Cetine.

Prema mišljenju suvremene historiografije pogl. 29 i 31-36 DAI potječu od samog Konstantina Porfirogenta. On spominje Slavene jedino u pogl. 29 kada pripovijeda o tome kako je razorena Salona i kako su dalmatinski Romani podvrgnuti Avarima. No ne spominje ih kao poseban narod uz Avare, nego kao sinonim za Avare. On rimske susjede preko Dunava, koji su na prijevaru zauzeli i Salonu, i čitavu Dalmaciju (priča o tome sasvim sliči onoj koju je o tome ispričao Anonim), naziva nekad Slaveni, nekad Avari a nekad "slavenska plemena koja se zvahu Avari"[18] ili pak "Slaveni koji se i Avarima nazivaju", "Slaveni, odnosno Avari".[19] No u daljem opisu (niti u tom poglavlju, ni u kojem drugom) nema spomena o Slavenima. Kroz svih šest poglavlja u kojima opširnije ili kraće izlaže povijest doseobe i kasnijeg života kako Hrvatske i Srbije tako i ostalih manjih Sklavinija stalno ponavlja da su ti krajevi bili najprije opustošeni od Avara a potom naseljeni njihovim tadašnjim stanovnicima. A oni su za njega Srbi ili Hrvati. To on ne potvrđuje samo u pojedinačnim poglavljima o svakoj Sklaviniji posebno nego već i u pogl. 29 kad nagoviješta da će opisati promjenu koja je nastala za vrijeme cara Heraklija. Napominje da će to opisati u poglavlju o Hrvatima i Srbima.[20] U pogl. 35 (O Dukljanima) za njih ne kaže da li su porijeklom Srbi ili Hrvati ali ih ne naziva ni Slavenima.[20a] Jedan jedini put, nakon one sinonimne oznake Avari-Slaveni u pogl. 29, Konstantin Porfirogent u tom istom poglavlju spominje Slavene, i to kad pripovijeda o saracenskoj opsadi Barija i vojsci koju je tome gradu poslao u pomoć bizantski car. U toj su vojsci po carevoj zapovjedi bili: Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani i Ragužani. Sve njih, tj. "hrvatske i ostale slovenske arhonte" prevezli su Dubrovčani svojim brodovljem pod Bari.[21] Po stilizaciji ove izreke, ukoliko je točno prevedena,[22] Slaveni ne bi bili nešto posebno nasuprot Hrvatima, nego su i hrvatski arhonti bili dio te slavenske cjeline. Ovdje i car poput Anonima upotrebljava nazive Hrvati i Slaveni kao sinonime.

Prema tome i po suvremenim kao i po mlađim izvorima koji govore o slavenskom naseljavanju rimske Dalmacije, a zapravo izvješćuje samo o naseljavanju Hrvata i Srba (DAI), čini se da bi bio ispravan zaključak: to prvotno, slavensko (avarsko-slavensko) naseljavanje Dalmacije nije bilo ni izdaleka onako masovno kako je to starija historiografija smatrala. Pa čak i oni historici koji inače zastupaju tzv. slavensku tezu o nacionalnoj pripadnosti žitelja nekih Sklavinija moraju to pod snagom izvornih svjedočanstava priznati, makar malo drugačijim riječima. Govoreći tako o mišljenju dijela historiografije o učešću Slavena u borbama Hrvata s Avarima i o organiziranju političke vlasti N. Klaić pobija mišljenje o stvaranju rodovsko-plemenskih saveza Hrvata i Slavena neposredno nakon doseobe i pobjede nad Avarima. Klaićeva upozorava da ni narodna tradicija ništa ne zna o zajedničkoj slavensko-hrvatskoj borbi protiv Avara. Upozorava da se u obje redakcije te narodne tradicije, u Porfirogenetovoj i Anonimovoj, sami Hrvati bore s Avarima za Dalmaciju. Upozorava i na to da "ispravnija redakcija vijesti o doseljenju (tj. Anonimova, n. B. Z.) u 30. pogl. ne zna ništa ni za ulogu Slavena u avarskom osvajanju Dalmacije"[23] te iz toga izvlači logičan zaključak da su Hrvati (koji su imali odlučujuću ulogu u borbi s Avarima) odmah nakon doseljenja stvorili i svoju političku organizaciju; "zbog čega bi se odrekli nakon pobjede položaja koji su stekli?".[24]

Ukratko, prema vijestima koje pružaju historijski izvori, odnosno na temelju pomanjkanja ikakvih vijesti o doseobi Slavena u Dalmaciju potkraj VI. i na početku VII. st. (samostalno ili s Avarima), mislim da možemo s pravom pretpostaviti kako Slaveni ili uopće nijesu prije Hrvata naselili Dalmaciju, ili je njihov broj tako neznatan da o njihovoj doseobi i njihovu navodnom učešću u borbama s Avarima nije ostao nikakav trag ni u hrvatskoj narodnoj tradiciji, ni u starim historiografskim djelima.

Ipak, kako god se ovakav zaključak činio sasvim utemeljen i logičan, pitanje se Slavena u Dalmaciji na može u historiografiji smatrati riješenim. Makar i Konstantin Porfirogent, i Anonim u gl. 31 i 30 DAI složno tvrde da su Hrvati od Avara preoteli čitavu njihovu zemlju, tj. čitavu Dalmaciju, neke činjenice upućuju na pretpostavku da Hrvati ipak na čitavu tom području nisu bili brojčano jednako zastupljeni, odnosno da na čitavu teritoriju Dalmacije zatečeno prethrvatsko žiteljstvo nije bilo jednako raspoređeno. I prema DAI, i prema Ljetopisu popa Dukljanina, i prema staroj Hrvatskoj kronici, i prema mnogim diplomatskim spomenicima i arheološkim nalazima u zapadnim se krajevima Dalmacije od samog doseljenja pa dalje kroz čitav srednji vijek učvrstilo nacionalno ime hrvatsko i jedinstvena država hrvatska. To je ono područje koje Dukljanin naziva Bijela Hrvatska, sjeverozapadno od Dalme,[25] koje Anonim u 30. gl. DAI naziva naprosto Hrvatska. Ona počinje zapadno od Cetine na moru a u zaleđu su joj na jugoistoku pogranične župe Livno i Imotski. Jugoistočno od te kompaktne stare

hrvatske državne jezgre veoma se rano javljaju samostalne ili barem autonomne političke jedinice. Po DAI to su oko sredine X. st. četiri Sklavinije: Paganija ili Neretvanska oblast, Zahumlje, Travunja s Konavlima i Duklja. Iako u tim krajevima hrvatsko ime nikada, sve do dana današnjega, nije sasvim utrnulo (ni u narodu ni u književnosti), ipak se upravo tu, posebno u pohrvaćenom Dubrovniku i njegovu zaleđu, veoma rano javilo i uporno održavalo ime slovinsko.

Na političku rascjepkanost ovog dijela prvobitne hrvatske tečevine upozorava i pop Dukljanin u svojem Ljetopisu. I prema njemu, kao i prema staroj Hrvatskoj kronici, već u neko davno doba jedinstveno Hrvatsko kraljevstvo (prema latinskom Dukljaninovu tekstu Regnum Sclavorum) na saboru je u Dalmi, odnosno Duvnu, podijeljeno najprije na Primorje i Zagorje, pa opet Primorje na Donju Dalmaciju ili Bijelu Hrvatsku i Gornju Dalmaciju ili Crvenu Hrvatsku. I dok po Dukljaninu ta Bijela Hrvatska uvijek ostaje jedinstvena, dotle se ova Južna, Crvena Hrvatska diobom među članove kraljevske obitelji raspada na tetrarhiju, na četiri dijela: Zetu, Tribuniju, Chelmaniju (Zahumlje) i Podgorje ili Submontanu, kojoj je sudeći po župama što se nabrajaju u toj oblasti svakako pripadao i dio kopnenog dijela Porfirogenetove Sklavinije Neretve.[26] Prema Dukljaninovu daljem opisu historijskih zbivanja vladari ovih udjelnih kneževina sad su jače, sad slabije povezani s osobom kralja koji svakako stoluje u Dukliji a povremeno vlada i Raškom.

Moramo se upitati što je mogao biti uzrok ovakve rascjepkanosti Južne Hrvatske. Ne može nas zadovoljiti odgovor da je to bila posljedica općeg slavenskog običaja da se država dijeli među braćom i sinovima. Takav slučaj nemamo u Bijeloj Hrvatskoj. Tamo kao da je neki autonoman položaj imao jedino ban gatsko-ličko-krbavski.[27] Ovoj političkoj rascjepkanosti Južne Hrvatske ili Gornje Dalmacije i javljanju u službenim dokumentima pretežno pod pokrajinskim imenima mora da je neki drugi uzrok. Prvo što moramo uzeti u obzir kod pokušaja tumačenja ove pojave jest činjenica koju navodi Anonim u 30. gl. DAI, naime da je od Hrvata koji su došli u Dalamciju nakon određenog vremena jedan dio iselio u Panoniju i u Ilirik.[27a] Oko identifikacije ovog Ilirika bilo je u historiografiji mnogo raspravljanja. Dok su ga jedni tražili u Noriku, odnosno kasnijoj srednjovjekovnoj Karantaniji (S. Antoljak),[28] drugi su s mnogo više vjerojatnosti smatrali da se i taj Anonimov Ilirik ima smatrati nazivom za područje u kojem je i poslije seobe naroda i učvršćenja Slavena i Bugara na Balkanu preostao Bizantu od nekadašnje prostrane prefekture Istočni Ilirik. To bi bilo područje Dračkog temata od kojeg je dijelom postala srednjovjekovna Duklja, matična zemlja Dukljaninove Crvene Hrvatske (Lj. Hauptman, D. Mandić).[29] Najjači dokaz za identifikaciju Anonimova Ilirika s područjem srednjovjekovnog bizantskog Dračkog temata jest činjenica što mnogi bizantski srednjovjekovni pisci to područje nazivaju jednako kao i Anonim

Ilirikom i što mnogi bizantski pisci XI. i XII. st. spominju Hrvate na području srednjovjekovne Duklje, koja je u doba najvećeg teritorijalnog opsega obuhvaćala i sjeverne oblasti Dračkog temata. A u taj Ilirik mogli su iseliti samo Hrvati iz jugoistočnih oblasti zaposjednute Dalmacije. Ma koji da je bio uzrok tome, u svakom slučaju njihovo djelomično iseljavanje iz istočnih oblasti nove domovine u Ilirik i uspostavljanje nove političke organizacije (Anonim tvrdi da su imali samostalnog arhonta koji je bio u prijateljstvu s arhontom stare Hrvatske),[30] moralo je s jedne strane politički oslabiti staru matičnu hrvatsku državu, a s druge strane time je njihov broj znatno prorijeđen u istočnim pokrajinama. Ako su Hrvati našli Slavene kod svoje doseobe u Dalmaciju, morali su ih zateći brojnije zastupljene upravo u istočnim predjelima stare Dalmacije ili novije Prevalitane. Ona slavenska masa koja je prema Prokopijevu pričanju 550. god. od Niša skrenula preko čitavog Ilirika i osvanula u Dalmaciji morala se i naseliti u planinskim predjelima istočne Dalmacije. Upravo ovu pisanim dokumentima utvrđenu u Dalamciji naseljenu slavensku masu gotovo nitko od historika u rasprama i raspravama o smještaju Hrvata i Srba nije ozbiljno uzeo u obzir. Mi ne znamo koliki su broj starosjedilaca neslavenskog podrijetla, poromanjenih Ilira i Romana, uz Slavene zatekli Hrvati kod svojeg dolaska u Dalmaciju. Svakako je njihov broj morao biti veći u istočnim, posebno planinskim oblastima jer su zapadnom Dalmacijom prije Hrvata i odveć krstarila različita germanska plemena a Goti su bili tu čitavih pola stoljeća, pa su starosjedioci nakon posljednjih provala u Dalmaciju, poslije Avara a potom doseobe Hrvata, u tom zapadnom dijelu rimske Dalmacije morali biti vrlo malobrojni. Prema tvrđenju Porfirogeneta i Anonima Romani su se održali samo u primorskim gradovima i na otocima odakle su ih stoljećima pridošlice Hrvati ili istisnuli, ili asimilirali. U istočnim predjelima omjer je starosjedilaca (što Slavena, što Vlaha i Romana) bio zasigurno znatno veći na štetu Hrvata. Iako su te primorske i zagorske oblasti istočne Dalmacije hrvatski vladari iz zapadne hrvatske države ili pak oni iz Duklje kao matice nove, južne hrvatske države često držali pod svojom vrhovnom političkom vlasti, nisu ih mogli sasvim integrirati u jedinstvenu državu, niti im nametnuti svoje nacionalno ime kao političko ime. To će biti razlog što one dugo zadržavaju svoja pokrajinska imena pod kojima ih navode i Dukljanin i Porfirogenet, odnosno Anonim. Mora da je broj Slavena i u Duklji, i u njezinim pripadnim oblastima bio znatan. Premda bizantski pisci tu spominju Hrvate a njihove vladare, primjerice kralaj Mihajla, zovu vladarom onih koji se nazivaju Hrvatima",[31] premda se hrvatsko ime za jezik očuvalo u Crnoj Gori sve do XIX.st.[32] a u priobalnim oblastima sve do danas, svejedno nam dosad nisu poznati domaći ni pisani ni arheološki izvori koji bi posvjedočili da su vladarska obitelj i vladarski sloj sebe zvali nacionalno Hrvatima. Jedina iznimka u tome jest svjedočanstvo Hrvatske kronike, koja u Gornjoj Dalmaciji ne pozna uopće Slavene, nego samo Hrvate. Možemo pretpostavljati da su mnogi stari dokumenti izgubljeni ili namjerno

uništeni,[32a] ili pak da leže negdje u arhivima (vatikanskom?) još neotkriveni te tako za njih ne znamo.

Preostaje nam kao zaključak ovog priloga raspravi o pitanju Slavena u Dalmaciji da ustanovimo kako prema postojećim vijestima u pisanim izvorima i arheološkom materijalu na tlu zapadne hrvatske države, odnosno Bijele Hrvatske, države Trpimirovića, Slavena kao zasebne etničke skupine ili nije uopće bilo, ili su bili tako malobrojni da su se rano stopili s Hrvatima. Što se tiče područja Porfirogenetove Sklavinije Neretvanske kneževine, ona je veoma rano integrirana (možda bi bilo pravilnije kazati reintegrirana) u Hrvatsku Trpimirovića i njihovih nasljednika. Po svojoj pripadnosti splitskoj nadbiskupiji, odnosno metropoliji,[33] a jezično po svojem ikavsko-čakavskom a kasnije dijelom i po svojem ikavsko-štokavskom govoru ona čini i etnički, a i politički, jednu cjelinu s ostalom Hrvatskom. Zahumlje pak u ranom srednjem vijeku politički je najčešće pripadalo zapadnoj Hrvatskoj kao što među ostalima svjedoče Toma Arcidakon[34] i arapski putopisac Ben-Idrisi.[35] O njegovoj etničkoj i nacionalnoj pripadnosti hrvatskom narodu svjedoče brojni i jezični i drugi izvori, pa i strani putopisci još u kasnom srednjem vijeku.[36] U vrijeme moći dukljanskih vladara povremeno je bilo i udjelna kneževina te južne hrvatske države ali ga njezini vladari nikada nisu mogli na dulje vrijeme integrirati u svoju državu niti mu nametnuti svoje političko ime. Drugačiji slučaj bio je sa samom matičnom zemljom južne hrvatske države, Dukljom i neposrednim okolnim joj oblastima: Podgorjem, Travunjom i Raškom kojima Dukljanski vladari povremeno vladaju kao vrhovni poglavari ili namještaju svoje pretendente na njihova prijestolja. O tome opširno pripovijeda pop Dukljanin u svojem Ljetopisu. Iako su Hrvati u Duklji osnovali svoju novu državu i njihovo se ime tamo zadržalo i u svijesti naroda kao ime jezika,[37] i u mnogim lokalitetima,[38] ipak ni toj oblasti, kao ni susjednim oblastima nad kojima se povremeno sterala njihova politička vlast, nisu mogli dati trajan hrvatski nacionalni karakter. Danas možemo samo nagađati o užem području stare rimske Dalmacije na kojem se naselila ta prvotna slavenska masa, pa stoga svakako više pažnje treba posvetiti proučavanju njezine dalje sudbine kao i pitanju kretanja istočne grane Južnih Slavena koji su decenijama prelazili preko Dunava i naseljavali se po istočnim pokrajinama Balkana. Možda su i oni zalazili u istočne oblasti Prevalitane i Dalmacije. U daljim raspravama o smještaju Hrvata i Srba, koje su i dosada i brojne i suprotstavljene, svakako treba uzeti u obzir i postojanje ovih Slavena, koji su po Prokopijevu svjedočanstvu već sredinom VI. st. bili brojni[39] a do VII. st., kada dolaze Hrvati u Dalmaciju, njihov broj u ovim istočnim stranama morao se umnožiti. Ukratko: ako moramo računati s prvobitnom, slavenskom naseobom u Dalmaciju prije Hrvata, valja u prvom redu uzeti u obzir ove Prokopijeve Slavene, a nikako neke avarske podanike iz Panonije o kojima ni u pisanim izvorima, ni u arheološkom materijalu, pa ni u jeziku,[40] nije ostalo nikakva spomena na području zapadne hrvatske države.

BILJEŠKE

1. Razmimoilaženja historiografije u pogledu smještaja Hrvata i Srba prikazala sam sumarno u svojim člancima: *Dukljaninova vijest o Crvenoj Hrvatskoj u svjetlu novije historiografije* (Marulić IX, Zagreb 1976, br. 1, str. 12-20, br. 2, str. 91-102); *Neka gledišta novije historiografije na Porfirogenetove tvrdnje o etničkoj pripadnosti područja Crvene (južne) Hrvatske*, (Marulić XIII, Zagreb 1980, br. 5-6, str. 426-441).
2. F. BARIŠIĆ - M. RAJKOVIĆ - B. KREKIĆ - Z. TOMIĆ, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I* (dalje: Vizantijski izvori I), pos. izd. SAN, knj. CCXLI, Vizantološki institut, knj. 3, Beograd 1955, str. 45-46
3. F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 210. Zanimljivo je da ovom jedinom vjerodostojnom povijesnom podatku o dolasku Slavena u Dalmaciju južnoslavenska historiografija nije do sada poklanjala dovoljno pažnje a možda bi upravo to moglo pomoći kod razrješavanja još uvijek prijepornog pitanja o područjima prvobitnog smještaja Hrvata i Srba.
4. To su Slaveni koji su naselili Karantaniju i od kojih potječu današnji Slovenci. Neki autori drže, s obzirom na utvrđene nesumnjive podatke o Hrvatima u Karantaniji (kako u izvorima tako i u topografiji) da je u tim naletima u alpske zemlje izvršena i doseoba dijela Hrvata, pa bi to bila njihova prva seoba. O tome pobliže kod B. GRAFENAUER, *Hrvati u Karantaniji*, Hist. zbornik XI-XII, Zagreb 1958/59. gdje je navedena i literatura o tom pitanju.
5. F. RAČKI, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia* (dalje: Rački, Documenta), MSHSM, VII, Zagreb 1977, str. 258.
6. M. GARAŠANIN -J. KOVAČEVIĆ, *Arheološki nalazi u Jugoslaviji*, Beograd 1966, tabela LXXVI;J. KOVAČEVIĆ, Od doseljenja do kraja XII vijeka (u knjizi: Istorija Crne Gore, I. Titograd 1967, str. 287)
7. *Istorija Crne Gore*, I, str. 285.
8. *Isto*, str.185-187 i skica 26 na str. 286.
9. *Isto*, str. 287.
10. *Isto*, str. 282; M. GARAŠANIN - J. KOVAČEVIĆ, n. dj., tab. LXXV, LXXVII, LXXVIII, LXXIX. Iz Menandrova opisa avarsko-bizantskih borbi oko Sirmiuma očito je također da su sjedišta Avara i Slavena u Podunavlju bila odijeljena. (*Vizantijski izvori*, I, str. 88-94.)
11. *Vizantijski izvori*, I, str. 45-46..
12. O opsadi Carigrada od strane Slavena i Avara opširno u *Vizantijski izvori*, I, str. 146-149, 162-168, 171-172, 220.
13. *Istorija Crne Gore*, I, str. 289-290.
14. N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, I,izd., Zagreb 1971, str. 37:, B. FERJANČIĆ, *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, II*, pos. izd. SAN, knj. CCCXXII, Vizantološki institut, knj. 7, Beograd 1959. bilj. 71, str. 26-27.
15. *Vizantijski izvori*, II, str. 3; N. KLAIĆ, n. dj., str. 36.
16. *Vizantijski izvori*, II, str. 28-31.
17. *Isto*, str. 36.
18. *Isto*, str. 10.
19. *Isto*, str. 11.
20. *Isto*, str. 14.

20a. *Isto*, str. 63.

21. *Isto*, str. 19.
22. Oko ovog izraza razvila se u historiografiji raspra. Jedni su držali da to mjesto treba prevesti tako kao da su Hrvati bili arhonti, tj. poglavari, zapovjednici Slavena (Hauptmann) i po takvu tumačenju zaključivali o socijalnom dualizmu, dok drugi smatraju da to treba prevesti: "hrvatski i ostali slavenski arhonti", pri čemu bi Hrvati bili izjednačeni s pripadnicima zapovjednika ostalih slavenskih plemena. O tome posebno kod B. GRAFENAUER, *Sclabarhotnes "gospodarji Slovanov", ili "slovanski knezovi"*, Zgodovinski časopis 9, Ljubljana 1955. Kraći prikaz problema s navođenjem literature kod FERJANČIĆA, *n. dj.*, bilj. 33, str. 19.
23. N. KLAIĆ, *n. dj.*, str. 148.
24. *Na istom mj.*
25. Obično se u historiografiji uzima da se to Dalma odnosi na Duvno (jedino je Barada držao da je to Omiš), no u Hrvatskoj kronici na tom mjestu stoji "na planini ku se diše Hlivaj " (Vl. MOŠIN, *Ljetopis popa Dukljanina*, izd. Matice Hrvatske, Zagreb 1950, str. 51). Prema Hrvatskoj kronici i Marulić je u svojem latinskom prijevodu to mjesto označio kao Clivno. (*Isto*, bilj. 54. str. 51.) Kako se i u gl. 30 DAI župe Livno i Imotski navode kao najistočnije župe tadašnje Hrvatske, bilo Livno bilo Duvno - razlika je neznatna.
26. V. MOŠIN, *n. dj.*, str. 75 i dalje passim

27. Kad je nabrojio hrvatske župe s ove strane Velebita, Anonim nadodaje još i podatak da njihov ban drži pod svojom vlasti Krbavu, Liku i Gacku (*Viz. izvori*, II, str. 33) iz čega se može pretpostaviti da je taj ban imao neki autonoman položaj prema hrvatskom vladaru.

27a *Vizant. izvori*, II, str. 31.

28. S. ANTOLJAK, *Hrvati u Karantaniji*, Godišen zbornik Filozofskog fakulteta, Skopje, Ist.-filol. oddel, 9, Skopje 1956. Isto stajalište u početku je zastupao i Hauptmann, no kasnije ga je napustio. Pregled problema i literature vidi kod B. GRAFENAUERA, *dj. cit.* pod br. 4.
29. Lj. HAUPTMANN, *Konstantin Porfirogent o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa*. Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931; D. MANDIĆ, *Crvena Hrvatska*, s. 1., II. izd., 1972, str. 94-99, 152-154. N. Klaić ne može se u tom pogledu odlučiti pa pitanje ostavlja otvorenim s napomenom: "A nepoznatom piscu 30. poglavlja bilo je interesantno naglasiti kako su se u Panoniji i Iliriku naselili Hrvati" (*Povijest Hrvata ...*, str. 140). Iako ona smatra da se Hauptmannovo mišljenje kako se taj Ilirik odnosi na Duklju ne može prihvatiti, ne može takvo mišljenje ni *a limine* odbaciti, zbog svjedočanstava mladih bizantskih kroničara o Hrvatima u Duklji, te napominje da se "ni danas ne može prijeći šutke mimo podataka o Hrvatskoj i Hrvatima koje spomenuti bizantski pisci stavljaju u Duklju". (Na istom mj.)
30. "Od Hrvata koji su došli u Dalmaciju odvoji se jedan deo i zavlada Ilirikom i Panonijom. I ovi su imali nezavisnog arhonta, koji je na razne strane slao poslanstva, a prijateljska samo arhontu Hrvatske." (*Vizantijski izvori*, II, str. 31-32.)
31. Tako ga je nazvao Ivan Skilices. Citirano prema: F. ŠIŠIĆ, *Ljetopis popa Dukljanina*, izd. SAN, Beograd 1928, str. 168.
32. V. Jagić zabilježio je po pripovjedanju Antuna Mažuranića koji je lipnja 1841. putovao s Gajem i Vukom Karadžićem po Dalmaciji i Crnoj Gori njihove zgode na tom putu i veliko Vukovo razočarenje što su im svuda po Crnoj Gori odgovarali da govore jezikom hrvatskim. Nato se Vuk ponadao da će niže Cetinja naći Srbe, ali su im opet i po primorju i Dalmaciji jednako odgovarali da je njihov jezik hrvatski a oni Hrvati. Ove zgode opisao je i objavio JAGIĆ u *Građi za povijest književnosti hrvatske*, knj. 26, na str. 240 a odatle ih je doslovno prenio Z. ČRNJA u svojoj knjizi *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb 1965, str. 426.

32a. T. MARKOVIĆ, *Istorija prosvjete i školstva u Crnoj Gori*, Beograd 1969, str. 106.

33. Kada su u XI. st. biskupije Gornje Dalmacije izuzete ispod vlasti splitskog metropolite, Toma Arciđakon opisuje koje su biskupije tada ostale podložne splitskom metropoliti. Među njima se navodi i biskupija u Mukaru (Makarska), a ta se protezala od granice Krajine do Stona. U Stonu je bilo sjedište Stonske biskupije. Ona je obuhvaćala područje Humske kneževine. Za sebe je pak Metropolitanska crkva htjela zadržati parohije: cetinsku, livanjsku, klišku, Mosor, Omiš, Krbavu te preko Gvozda sve do granica Zagreba i čitavu Maroniju (Toma Arciđakon, *Kronika*, hrv. prevod Vl. Rismondo, izd. Muzej grada Splita, sv. 8, Split 1960, str. 27).Ne treba posebno naglašavati da je bila stalna crkvena praksa da se granice crkvenih pokrajina (metropolija) podudaraju s postojećim političkim granicama. Iako Toma kao razlog za odvajanje biskupija Gornje Dalmacije navodi jedan brodolom, činjenica je da je tada uspostavljena nova nezavisna država na jugu koju pape u svojim pismima nazivaju "Regnum Sclavorum" (Kraljevstvo Hrvata?) i koja je u historiografiji poznata kao Dukljanska država (po matičnoj oblasti Duklji). Njezini vladari težili su da državnu neovisnost potkrijepe i crkvenom neovisnošću. To je pokušao od pape Grgura VII. isposlovati kralj Mihajlo (onaj što ga bizantski kroničar naziva kraljem "onih koji se zovu Hrvatima") a u djelo je proveo tek njegov sin i nasljednik Bodin 1089.g.
34. Uz svjedočanstvo o pripadnosti Zahumlja i njegove stonske biskupije splitskoj metropoliji Toma na jednom drugom mjestu izričito tvrdi da su Zahumlje i Neretvanska oblast pripadale Hrvatskom kraljevstvu. U poglavlju XIII koje nosi naslov: "Katalog splitskih nadbiskupa o kojima postoji uspomena" on govori i o hrvatskim vladarima, poimence o Tomislavu i Držislavu, te navodi točno i granice njihova kraljevstva: "sa istoka Delmina ... sa zapada Koruška, prema moru sve do mjesta Stridona što je danas granica Dalmacije i Istre; a sa sjevera od obale Dunava do dalmatinskog mora *sa čitavom Maronijom i Humskom kneževinom* (Toma, *Kronika*, str. 25-26).
35. Arapski geograf Ibn Idris, koji je polovicom XII. st. na dvoru sicilskog kralja Rogera II. s grupom znanstvenika pisao geografiju tada poznatog svijeta, u svojem djelu više puta spominje Hrvatsku. Na istočnoj obali Jadranskog mora bile su dvije države: Kraljevina Hrvatska i Dalmacija i Isklavonija (Regnum Sclavorum zapadnih izvora). Opisuje mnoge priobalne hrvatske gradove, njihove žitelje. Za najjužniji dio Kraljevine Hrvatske i Dalmacije piše: "Od Splita do Stona 25 milja. Pučanstvo je hrvatsko. Ti stanovnici imaju velika poduzeća i velike zgrade jednu do druge. Imaju znatan broj lađa. Od Stona do Dubrovnika, kojega, drugi zovu Raguza, 30 milja. Stanovnici su Dalmatinci, koji imaju velik broj ratnih lađa. Oni su vrijedni i izdržljivi. Ovo je zadnji grad Hrvatske" (cit. prema D. MANDIĆU, *Crvena Hrvatska*, str. 296).
36. Ovdje spominjem posebno u hrvatskoj historiografiji do sada nepoznatog njemačkog heraldičara i putopisca Konrada von Grünenberga koji je u svojem opisu putovanja hodočasnika od Konstanze u Jeruzalem opisao i neke hrvatske priobalne gradove (jer je mletački brod koji je prevozio hodočasnike

od Venecije skrenuo prema istočnoj jadranskoj obali). U tom putopisu, "Pilgerreise von Konstanz nach Jerusalem 1486" autor za Dubrovnik kaže da je to najznačajniji grad Hrvatske ("Ragussa die ist die kungklich hobtstat in Croattien dem kungkrich"; E. PIVČEVIĆ, *Konrad von Grünembergs Visit to Croatian Coastal Towns in 1486.*, British-Croatian Review, No 17, Bristol 1980, str. 36). Govoreći dalje o opisu Dubrovnika o njegovom državnopravnom položaju kaže da priznaje suverenitet ugarskog kralja, ali ih ovaj ne može štititi budući da su Turci već zaposjeli sve nadaleko oko Hrvatske, da plaća Turcima godišnji danak od 25 tisuća dukata ("und verzechent noch den kung von Unger irn hern, aber er mag sy numen beschirmen, denn der gros türk hat das land umb Croaattien gar witt har umb gewunne"; *isto*, str- 38).

37. Vidi bilj. br. 32.

38. S. M. ŠTEDIMLIJA, *Crvena Hrvatska,* Zagreb 1937, str. 28.

39. O skupini Slavena koja je provalila 550. god. Prokopije kaže: "Na zemljište Romeja provali tolika masa Slovena kao nikad pre" (*Vizantijski izvori,* I, str. 45).

40. Suradnja lingvista-slavista i historika na ispitivanju historije jezika i dijalekta na ovom graničnom području bila bi od velike koristi. Za sada nemamo baš mnogo takvih radova. Od starijih možemo spomenuti Jagića i Rešetara a od novijih D. Brozovića. Koliko se do sada moglo utvrditi, još sredinom XV. st., na kraju tzv. predmigracionog razdoblja razvoja hrvatskog i srpskog jezika, granična linija između stare zapadne štokavštine i istočne štokavštine tekla je od Dunava prema ušću Drine, pa uz lijevu obalu Drine k jugu, tako da je kod Foče naglo okretala prema zapadu i spuštala se opet k jugu nešto istočnije od Neretve i uz lijevu obalu Neretve se približila, ali ne i spustila k moru, nego razvodnim planinskim lancem okruživala dubrovačko primorje i izlazila na more kod Boke Kotorske (D. BROZOVIĆ, *O početku hrvatskog jezičnog standarda,* Kritika, br. 10, Zagreb 1970, karta na str. 38). Isti Brozović na jednom drugom mjestu upozorava da je na kraju prvog razvojnog razdoblja hrvatskog i srpskog jezika, tj. potkraj XII. st., razlika između zapadne i istočne štokavštine bila daleko veća nego što je bila između zapadne štokavštine i susjednih čakavskih i kajkavskih dijalekata. Jednako je tako i istočna štokavština tada još bila daleko bliža predtorlačkom dijalektu nego susjednoj zapadnoj štokavštini, pa su tada još postojali lingvistički uvjeti da se zapadna grana južnoslavenskih jezika još jednom razdvoji, no da se to ipak nije dogodilo, uzrok je sve veće približavanje dviju štokavština koje počinje od tog vremena (D. BROZOVIĆ, *Dijalektatska slika hrvatskog jezičnog prostora,* Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. VIII, Zadar 1970, str. 23-24):

PITANJE VREMENA POKRŠTENJA HRVATA I DATIRANJE SPOMENIKA STAROHRVATSKOG CRKVENOG GRADITELJSTVA

Pojava crkvenog graditeljstva jednog naroda svakako je vremenski usko povezana s vremenom učvršćenja kršćanstva u tom narodu, u prvom redu u njegovim gornjim slojevima, koji su najčešće bili donatori tih građevina. No pitanje vremena pokrštenja Hrvata uslijed oskudnih i proturječnih vijesti povijesnih vrela koja o tome govore, nije u historiografiji ni do danas definitivno riješeno. Najstariji nešto opširniji izvjestitelj o tom pitanju bizantski car Konstantin Porfirogenet sredinom X. st. u svojem poznatom djelu *O upravljanju carstvom (De administrando imperio)* pokrštenje Hrvata prikazuje na dva različita načina. U gl. 31. (*O Hrvatima ...*) kaže da su Hrvati zalaganjem cara Heraklija pokršteni od rimskih svećenika odmah nakon doseobe, a za vrijeme njihova vladara Porge.[1] U gl. 29. (*O Dalmaciji ...*) naprotiv pripovijeda kako Hrvati jednako kao i drugi žitelji rimske pokrajine Dalmacije, dugo vremena nakon doseobe ostadoše nekršteni, i tek za vladanja cara Vasilija I. (u drugoj polovici IX. st.) sami zatražiše da budu podvrgnuti bizantskoj vlasti i da se krste, pa car, saslušavši njihove poslanike, "posla carskog predstavnika sa sveštenicima i pokrsti sve one koji se kod napred rečenih plemena zatekoše nekršteni[2]".Nepoznati pak autor gl. 30. istog djela o pokrštenju Hrvata pripovijeda opet na drugi način. Prema njemu Hrvati su pokršteni tek pošto su nadvladali Franke i ostali sasvim samostalni[3]. Domaći kroničar, splitski arhidakon Toma, u drugoj polovici XII. st. u svojoj povijesti solinsko-splitske crkve primanje Hrvata u krilo Katoličke crkve pripisuje zalaganju prvog nadbiskupa obnovljene splitske nadbiskupije Ivana Ravenjanina[4].

Između vijesti Konstantina Porfirogeneta i Tome Arciđakona ima jedna bitna razlika. Dok car u obje verzije svojeg izvještaja govori o pokrštenju Hrvata, Toma zapravo govori samo o privođenju Hrvata u krilo Katoličke crkve. On izričito tvrdi da su Hrvati, koje on naziva i Gotima, bili već u doba svoje doseobe kršćani, ali arijanski heretici. "Ta iako su bili opaki i divlji, ipak su bili kršćani ali vrlo neotesani. Bili su također poprskani arijanskom kugom."[5] Agilni prvi splitski nadbiskup Ivan iz Ravene, koji je u dogovoru s građanima Splita prenio u Split iz porušene Salone kosti prvog solinskog nadbiskupa i mučenika sv. Dujma i sahranio ih u novoposvećenoj crkvi sv. Marije, bivšem Jupiterovu hramu u Dioklecijanovoj palači, obilazio je čitavu Hrvatsku (oblasti Dalmacije i Slavonije), "obnavljao je crkve, postavljao biskupe, raspoređivao parohije, malo pomalo surove narode pridobijao katoličkom shvaćanju."[6] Kao što vidimo, on i ovom prigodom ne kaže da je Ivan Ravenjanin pokrštavao Hrvate, nego da ih je pridobijao katoličkom shvaćanju (ad informationem catholicam attrahebat), što se slaže s njegovom ranijom tvrdnjom da su oni bili kršćani, ali "poprskani arijanskom kugom". On još jednom, u pogl. 13. u katalogu nadbiskupa o kojima postoji

uspomena, ponavlja da su "propovijedanjem prije spomenutog Ivana i drugih solinskih biskupa kneževi Gota i Hrvata bili očišćeni od zaraze arijanske hereze".[7]

U hrvatskoj historiografiji bilo je mnogo rasprava o vremenu pokrštenja Hrvata, pa i o vremenu života prvog nadbiskupa obnovljene solinsko-splitske nadbiskupije Ivana Ravenjanina, kojemu Toma nije naznačio vrijeme života i djelovanja. No njegova vijest da su Hrvati došli u Dalmaciju kao kršćani ostala je više-manje bez jačeg odjeka u historiografiji, jer je prihvaćeno stajalište Fr. Račkog, da je Toma smatrao novodoseljene Hrvate kršćanima arijancima samo zbog toga što ih je pomiješao s Gotima, koji su zaista bili arijanci.[8] Jedini je M. Barada poklonio veće povjerenje toj Tominoj tvrdnji. U svojoj raspravi o nadvratniku iz VII. st. u K. Sućurcu, u kojoj usporedbom tog nadvratnika i sarkofaga Ivana Ravenjanina nastoji paleografsko-epigrafskim i povijesno-umjetničkim kriterijima odrediti vrijeme života Ivana Ravenjanina, a ujedno s time i vrijeme pokrštenja Hrvata, Barada je izrazio svoje nedvojbeno povjerenje u Tomino kazivanje o vjeri starih Hrvata. On je postavio umjesno pitanje zašto se ne bi ovako jasno kazivanje, i to u dvjema različitim glavama (VII i XIII), uzelo kao historijski ispravan podatak? Kad su gotovo svi germanski narodi koji su bili u Zakarpaću još u IV. st. arijanci, zašto to nisu mogli da budu i Hrvati? "Nažalost, jedino i samo zato , jer u našoj historiografiji često nailazimo na tvrdnje potpuno aprioristične, kao i oprečne izvorima, a koje su smatrane općenito i nepobitno tobož dokazane."[9] On, nadalje, upozorava kako zapravo nijedan povijesni izvor ne kaže da su Hrvati došli u ove krajeve kao pogani.[10] Na ovo značajno pitanje, koje je u navedenoj raspravi Barada samo usput dodirnuo, nije se kasnije navraćao, dapače i u istoj raspravi, usprkos svojem punom povjerenju u Tomino kazivanje, upozorava da će on uza sve to i nadalje "sačuvati za Hrvate uvijek izraz pokrštenje, pokrstiti, mjesto pokatoličenje, pokatoličiti".[11] Ni mi se u ovoj raspravi ne možemo opširnije osvrnuti na to pitanje, ali je bilo potrebno na nj upozoriti, jer je ono, kao što će se tijekom daljnjeg izlaganja vidjeti, od značenja i za pitanje kronologije starohrvatskog crkvenog graditeljstva.

Zbog proturječnosti povijesnih vrela kao i nepovjerenja historiografije u neke vijesti tih vrela pokušalo se pitanje vremena pokrštenja Hrvata odrediti i pomoću arheoloških nalaza i sačuvanih ruševina ili ostataka crkvenog graditeljstva. No kako većina tih spomenika i nalaza, osim rijetkih izuzetaka, nije datirano niti se može na osnovi podataka iz pouzdanih povijesnih vrela pobliže vremenski odrediti, moralo se osloniti u najvećem broju slučajeva na same povijesno-umjetničke i arheološke kriterije. A ti su toliko nesigurni da za tzv. starohrvatsko razdoblje variraju po nekoliko stoljeća.[12] Kod toga je na određivanje donje vremenske granice veoma često imalo odlučan utjecaj prevladavanje ove ili one historiografske teze o vremenu pokrštenja Hrvata. Tako, dok je starija historiografija datirala

pokrštenje Hrvata u VII. st., mnoge starohrvatske crkvene građevine ili njihovi tragovi datirani su već u VII. ili VIII. st. (L. Jelić), a kada je u novijoj historiografiji počelo prevladavati mišljenje da se to zbilo tek u IX. st. u vrijeme franačke prevlasti, počela se za starohrvatske kršćanske nekropole kao i za starohrvatsko crkveno graditeljstvo kao donja vremenska granica uzimati početak IX. st. Štoviše, neki osnovani arheološki i povijesno-umjetnički argumenti za ranije datiranje nekih spomenika (sarkofag Ivana Ravenjanina, nadvratnik u K. Sućurcu, ulomci plastične dekoracije crkvice sv. Marije u Lužanima kod Stona) obarani su najvećima iz uvjerenja o kasnijem vremenu pokrštenja. Tako je nastao začarani krug. Arheološki nalazi i kulturnoumjetnički spomenici datiraju se prema pretpostavljenom vremenu pokrštenja, a pokrštenje se s druge strane datira među ostalim i prema tako datiranim arheološkim nalazima i kulturnoumjetničkim spomenicima.

U novije vrijeme, međutim ponovno dobiva na snazi starija teza o ranom pokrštenju (ili pokatoličenju) Hrvata već u VII. st. Starija historiografija je svoje uvjerenje o ranom pokrštenju Hrvata već u VII. st. oslanjala na dva historijska vrela: na kazivanje cara Konstantina Porfirogeneta i Tome Arciđakona. Konstantin Porfirogent u gl. 31. svojeg djela *O upravljanju carstvom* tvrdi da je već car Heraklije (610-641) dao pokrstiti Hrvate poslavši im svećenike iz Rima.[13] Toma Arciđakon pripovijeda o pokrštenju Hrvata, odnosno o njihovu obraćanju od arijanske hereze na katoličku vjeru u poglavljima u kojima govori o djelovanju prvog splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina. Toma o tome ukratko pripovijeda ovo: Pošto su Avari, pa za njima Goti-Hrvati zauzeli Dalmaciju, te su u borbama porušeni i opustošeni mnogi gradovi, među kojima i metropola Salona, a njezini se preživjeli stanovnici razbjegli po otocima, papa Ivan IV. (640-642), rodom Dalmatinac, pošalje opata Martina s mnogo novaca u Dalmaciju da otkupljuje sužnje i da moći svetih mučenika donese u Rim. Martin je to i izvršio, pa je u Rim donio i moći nekih solinskih mučenika, te ih isti papa dade sahraniti u crkvi sv. Ivana Lateranskog, a u blizini njihova groba dade izraditi velik mozaik na kojemu su prikazani i likovi sv. Dujma i Staša.[14] Kada su nastale nešto mirnije prilike i izbjeglice se iz Salone nastanile u zgradama palače cara Dioklecijana, te počeli u miru živjeti sa svojim novim susjedima, pošalje papa učenog svećenika Ivana, rodom iz Ravene, u Dalmaciju da po Dalmaciji i Hrvatskoj poučava kršćane u vjeri. Kako od vremena uništenja Salone nije bila popunjena biskupska stolica toga grada, isti papin poslanik počne nagovarati narod i kler da obnove nadbiskupiju, našto oni njega izaberu za prvog nadbiskupa obnovljene solinske-splitske crkve. Nato ga papa posveti za nadbiskupa i prenese na Split sva prava solinske crkve. U gradu Splitu nadbiskup Ivan bivši Jupiterov hram očisti od idola, preuredi i posveti za crkvu bl. Djevice Marije. Malo vremena nakon toga u dogovoru s građanima prenese iz Salone tijelo prvog solinskog biskupa i mučenika sv.

Dujma, te ga položi u tu novoposvećenu Bogorodičinu crkvu, gdje i danas počiva.[15]

U postojanje Ivana Ravenjanina kao historijske osobe historiografija, izuzevši jednu iznimku, nije nikada sumnjala, jer za njegovo postojanje svjedoči njegov sarkofag koji se i danas nalazi u bivšem Jupiterovu hramu, a današnjoj krstionici sv. Ivana. No kako sarkofag nije datiran, a ni Toma nije pobliže označio vrijeme života i djelovanja Ivana Ravenjanina, to ga je starija historiografija na osnovi nekih drugih izvora jednodušno datirala u sredinu i drugu polovicu VII. st., a sam događaj prenosa svetačkih moći iz Solina u Split oko 650. godine.[16] Od Bulića i Šišića počinje se u hrvatskoj historiografiji izražavati sumnja u vjerodostojnost Tomina pripovijedanja, koje je navodno nastalo ne na osnovi suvremenih izvora, nego mnogo mlađe legende o sv. Dujmu. U skladu s tim su i vrijeme života Ivana Ravenjanina, obnovu splitske nadbiskupije i početak pokrštenja Hrvata mnogi pisci datirali u drugu polovicu VIII. st.,[17] a samo je manji dio iznosio argumente za datiranje obnove splitske nadbiskupije po Ivanu Ravenjaninu i početak pokrštenja Hrvata u drugu polovinu VII.st.[18]

Argumenti koje su iznosili Šišić i njegovi istomišljenici u prilog teze o obnovi splitske crkve i početka pokrštenja Hrvata u drugoj polovici VIII. st. bili bi uglavnom slijedeći:

1. Papin legat Ivan, kasniji nadbiskup, nije mogao već u VII. st. obilaziti krajeve Dalmacije i Hrvatske, jer "oko 650., i još stotinu i više godina docnije, nema još ‚Hrvatske' kao organizirane države; ona se javlja tek na kraju VIII vijeka.[19]

2. Tomino pričanje o prijenosu moći sv. Dujma iz Solina u Split nastalo je na osnovi mnogo mlađe legende o sv. Dujmu. Da je Ivan Ravenjanin zaista živio sredinom VII. st., ne bi mogao ni on ni itko od preživjelih Salonjana u Splitu samih deset godina nakon što je opat Martin njegove moći prenio u Rim u lateransku krstionicu, poći ponovno u Solin tražiti moći istog tog sveca. Legenda o prijenosu sv. Dujma u Split morala je nastati mnogo kasnije, kad se zaboravilo na akciju opata Martina.[20]

3. Car Konstantin Porfirogenet, po izvještaju iz Splita sredinom X. st. tvrdi da tijelo sv. Dujma počiva u splitskoj katedrali, negdašnjem mauzoleju cara Dioklecijana. U VII. st. nije bilo moguće uslijed još jakog pijeteta tamošnjeg stanovništva prema caru Dioklecijanu da itko u Splitu pomišlja dirati njegov mauzolej. To se moglo dogoditi tek mnogo kasnije, pa je tek u drugoj polovici VIII. st. Ivan Ravenjanin mogao sa splitskim građanima carev mauzolej posvetiti za crkvu sv. Marije. Osim toga Toma kaže da je tijelo sv. Dujma bilo položeno ne u crkvu sv. Marije koja je nastala od

mauzoleja, nego u onu koja je uređena od Jupiterova hrama, što bi navodno bio dokaz da je njegov izvor mlađi od X. st.[21]

4. Plastična dekoracija i epigrafske osobine na sarkofagu nadbiskupa Ivana prije govore za drugu polovinu VIII. nego za drugu polovinu VII. st., jer se na njemu vidi prijelaz iz starokršćanske klasične pleterne dekoracije u starohrvatsku troprutastu pleternu plastiku, a ta je navodno k nama došla iz Italije tek krajem VIII.st.[22]

Novija historiografska istraživanja te neki restauratorski zahvati i arheološka istraživanja u Jupiterovu hramu i katedrali u Splitu dali su rezultate koji ponovno vraćaju puno povjerenje u Tomino pripovijedanje, a time samo još jače učvršćuju uvjerenje starije historiografije da je splitska biskupija obnovljena zaista već sredinom VII. st. i da je iz nje poteklo širenje katoličke vjere među Hrvatima. Na sve argumente pristalica kasnijeg pokrštenja Hrvata iznijet ćemo redom protuargumente koji proizlaze iz rezultata novijih historiografskih i arheoloških istraživanja.

1. Šišićevo shvaćanje da organizirana hrvatska država nastaje tek u doba franačke prevlasti početkom IX. st. bilo je do nedavno općenito prihvaćeno u hrvatskoj političkoj i pravnoj historiografiji. U novije doba u evropskoj i slavenskoj pravnoj historiografiji sve više se napušta shvaćanje da se postanak države ima vezati za pojavu kneževina ili kraljevina. U skladu s takvim shvaćanjem i u hrvatskoj historiografiji izrečena je ozbiljna tvrdnja da su Hrvati odmah nakon doseobe uspostavili svoju političku vlast, odnosno organizirali svoju državu. Ako su oni nakon višegodišnjeg ratovanja pobijedili Avare koji su bili zauzeli i opustošili čitavu rimsku Dalmaciju, kao što složno tvrde Konstantin Porfirogenet i anonimni sastavljač 30. gl. njegova djela, a u što ni historiografija nije nikada sumnjala, te jedne istjerali iz Dalmacije a druge sebi podložili, oni su morali organizirati svoju političku vlast kojom su držali u pokornosti Avare i druge nehrvatske žitelje Dalmacije. Oni su, prema tome, već tada "stvorili svoju političku organizaciju, državu, koja je tek dolaskom Franaka prerasla u kneževinu, tj. u čvršći i razvijeniji tip vladavine".[23] Tu svoju državu Hrvati su po prirodi stvari sigurno već od početka zvali svojim nacionalnim imenom, kao što nam svjedoče nešto mlađi povijesni izvori. Toma je prema tome sasvim u skladu s okolnostima vremena o kojem piše kada kaže da je Ivan Ravenjanin obilazio krajeve Dalmacije i *Hrvatske* poučavajući kršćane u katoličkoj vjeri.

2. Nigdje u izvorima ne stoji da je tijelo sv. Dujma preneseno u Rim zajedno s ostalim dalmatinskim mučenicima. U *Liber pontificalis* uz život pape Ivana IV. stoji da su u lateranskoj kapeli sahranjeni smrtni ostaci sv. Venancija, Anastazija i Maura i mnogih drugih mučenika čije je smrtne ostatke po papinu naređenju opat Martin prenio u Rim iz krajeva Dalmacije

i Istre.[24] Tu se ne spominje sv. Dujam, za kojeg Toma tvrdi da mu je tijelo iz Solina prenio Ivan Ravenjanin u Split. I Toma doduše zna za mozaik u kapelici sv. Venancija na Lateranu koji je dao uz grob dalmatinskih mučenika napraviti papa Ivan IV, a na kojem su među ostalim svecima prikazani i sv. Dujam i Staš, ali on iz toga ne povlači zaključak da su oni tamo i sahranjeni, dapače odlučno tvrdi protivno. Na spomenutom mozaiku su prikazani i mnogi drugi sveci (sv. Petar, Pavao, Ivan Krstitelj i Ivan Evanđelist) za koje je sasvim sigurno da im tjelesa ne počivaju u Lateranskoj kapelici. Sv. Dujam je mogao ući u mozaik kao najpoznatiji solinski mučenik i predstavnik dalmatinskih mučenika.[25] Uostalom, činjenica što u Splitu počivaju moći prvog solinskog biskupa sv. Dujma imala je odlučujući utjecaj na saboru 925. god. u Splitu, kad je papa u sporu između Nina i Splita riješio da Split bude hrvatska metropolija.[26]

Tomino pripovijedanje o prijenosu tijela sv. Dujma u Split posvjedočili su i najnoviji arheološko-konzervatorski zahvati na kompleksu starog oltara sv. Dujma u splitskoj katedrali. U XV. st. izradio je milanski majstor Bonin iznad oltarske menze oltara sv. Dujma s desne strane od ulaznih vrata katedrale raku na čijem je poklopcu bio položen reljef sv. Dujma. Farlatti i drugi stariji pisci opisivali su oltarsku menzu kao sarkofag na čijoj je prednjoj strani prikazan reljef navodno s likom Dijane među psima, a uokolo ruba poklopca tekao je natpis o rekognosciranju moći sv. Dujma od strane splitskog nadbiskupa Krescencija na početku XII. st. Prema tim opisima na taj sarkofag je bio položen manji, u kojem je počivalo tijelo, koje se moglo vidjeti kroz otvor na sarkofagu. Kako je u prvoj pol. XVIII. st. za oltar sv. Dujma izrađena raskošna mramorna barokna menza, ništa od opisanog nije bilo vidljivo, a sami opisi se nisu međusobno slagali, to je Konzervatorski zavod za Dalmaciju 1958. godine poduzeo arheološki zahvat u cjelokupan kompleks oltara.[27] Kada je odstranjena barokna mramorna menza, otkriven je velik starokršćanski sarkofag, s desne strane odrezan, a na prednjoj mu strani reljef dobrog pastira, koji su neki stariji pisci držali za Dijanu. Poklopac sarkofaga je ravna, na rubovima uzdignuto profilirana ploča, okolo koje je s tri strane bio natpis iz kojeg se razabire da je 1103. god. zbog sumnji da možda u sarkofagu i ne počiva tijelo sv. Dujma, nadbiskup Krescencije dao otvoriti sarkofag i otkrio svima na uvid svečevo tijelo.[28] Lijeva strana sarkofaga imala je zaista četvrtast otvor koji se zatvarao drvenim vrataščima, što je u stvari starokršćanski motiv tzv. fenestelle confessionis, poznat na solinskim sarkofazima.[29] Unutar ovog velikog sarkofaga nađen je manji, glomazan i jednostavan sarkofag na kojem je po sredini glatkog poklopca stoji natpis: +HIC REQUIESCIT CORPUS BEATI DOMNII SALONITANI ARCHIEPISCOPI DISCIPULI SANCTI PETRI APOSTOLORUM PRINCIPIS TRANSLATUM AB SALONA IN SPALATUM A IOHANNE EIVSDEM SEDIS ARCHI PRESULE.[30] Iz Farlattijeva opisa se znalo da je unutar tog manjeg sarkofaga bio manji olovni sarkofag, obložen iznutra čempresovinom, koji je sadržavao svečeve moći. No prilikom ovog arheološko-konzervatorskog zahvata

1958. godine manji sarkofag je bio prazan. Taj manji olovni sarkofag bio je davno izvađen i naknadno krpljen, te pohranjen u župnom uredu. Prilikom ovih zahvata postavljen je u manji mramorni sarkofag, te je ustanovljeno da im se mjere sasvim podudaraju, što je bio očit dokaz da je upravo odatle bio izvađen. Taj olovni sarkofag po svojem obliku i načinu izrade "nalići na starokršćanske olovne sarkofage u solinskim grobovima, te je jasno da potječe iz tog vremena", dok je drvo njegove unutrašnje obloge iz kasnijeg vremena.[31] Ovo svakako navodi na pretpostavku da se radi o originalnom sarkofagu u kojem je tijelo sv. Dujma ležalo u staroj Saloni i koji je zajedno sa svečevim moćima prenesen u Split. Prvotno je veliki sarkofag, koji je služio kao oltarska menza, svojom prednjom stranom bio okrenut u pravcu sjevera i odsječenim dijelom ugrađen u nišu, koja se prigodom arheološko-konzervatorskih zahvata 1958. god. otkrila u zidu iza oltara. Kad je pak u XV. st. okrenut licem prema zapadu zbog postave Boninove rake, odsječena desna strana zatvorena je pločom s troprutastom pleternom plastikom s motivom kosih križeva u obliku ljiljana, sasvim nalik na one sa sarkofaga Ivana Ravenjanina, a koja potječe od nekadašnje oltarne pregrade.[32]

Kao što se vidi, i sasvim starokršćanski tip olovnih sarkofaga iz solinskih grobova kao i dva natpisa na vanjskom i unutarnjem kamenom sarkofagu potvrđuju da su u tom malenom olovnom sarkofagu bile pohranjene kosti sv. Dujma.[33] Time je sasvim potvrđeno kao istinito pripovijedanje Tome Arciđakona o prijenosu tijela sv. Dujma iz Solina u Split negdje sredinom VII. st., a to potvrđuje kao istinito i mišljenje da je već u VII. st. obnovljena splitska biskupija i da je već Ivan Ravenjanin iz splitske crkve pokrenuo akciju privođenja Hrvata u krilo Katoličke crkve.

3. Obavijest cara Konstantina Porfirogeneta da tijelo sv. Dujma počiva u tadašnjoj splitskoj katedrali, negdašnjem mauzoleju cara Dioklecijana, ne mora biti u suprotnosti s obavijesti Tome Arciđakona da je ono nakon prijenosa iz Solina položeno u crkvu sv. Marije koja je adaptirana od bivšeg Jupiterova hrama. Novija ispitivanja predvorja Jupiterova hrama pokazala su da je predvorje hrama ranije bilo pregrađeno i da je prije pretvaranja mauzoleja u katedralu Jupiterov hram bio pretvoren u kršćansku crkvu za stanovnike palače.[34] Ti nalazi i domišljanja historiografije da prva generacija Splićana koja je dobjegla iz Salone nije mogla dirati u mauzolej svojeg zemljaka i veoma poštovanog cara Dioklecijana, posve se slažu s pisanjem Tominim da je Ivan Ravenjanin za vjerske potrebe tih prvih stanovnika Splita Jupiterov hram, a ne carev mauzolej bio adaptirao i posvetio za kršćansku crkvu sv. Marije i u nju položio kosti sv. Dujma, odakle su one kasnije mogle biti prenesene u katedralu i položene u onaj veliki starokršćanski sarkofag s likom dobrog pastira. Vjerodostojnost i ovog detalja u Tominu pripovijedanju samo nas još jače utvrđuje u uvjerenju da je njegov izvor na temelju kojeg je opisao djelatnost Ivana Ravenjanina bio

sasvim dobro upućen. Ako se pri tom i znatno mlađa legenda sv. Dujma slaže s izvorom Tomine *Historije*, to može biti samo znak da je legenda vjerno preuzela istinitu tradiciju.

4. Ni povijesno-umjetnički argumenti po kojima Ravenjaninov sarkofag neki datiraju u drugu polovicu VIII. st. ne djeluju baš uvjerljivo. Ne možemo se oteti dojmu da Karaman tako datira sarkofag upravo zbog svojeg preduvjerenja da je to vrijeme života Ivana Ravenjanina, a ne obrnuto.[35] Komparativnim prikazom starohrvatske i talijanske tzv. predromanske pleterne plastike Karaman je dokazao da ta plastika po svojem porijeklu nije ni specifično hrvatska ni talijanska, nego se oblikovala evolucijom i pretvorbom kasnoantičke dekoracije.[36] To je mišljenje danas općenito prihvaćeno, pa se drži da starohrvatsku ili predromaničku pleternu plastiku "treba promatrati kao krajnji rezultat konstantnog procesa šematizacije i linearizacije kasnoantičkih dekorativnih motiva, koji se odvijaju na područjima gdje traje kontinuirana umjetnička djelatnost, a takovo područje je bila i cijela jadranska obala."[37] Iz ove se formulacije može bez daljnjega izvesti zaključak da je na istočnoj jadranskoj obali mogao samostalno teći takav proces, odnosno da je i starohrvatska pleterna plastika izrasla iz kasnoantičkih klasičnih motiva u vlastitoj sredini a bez posredstva izvana. Karamanu je naprotiv upravo njegovo preduvjerenje o kasnom pokrštenju Hrvata smetalo da dođe do takva zaključka. Iako on drži da su starohrvatske skulpture i one u susjednoj Italiji jednog porijekla, ipak iz već navedenog razloga drži da se u našem slučaju radi o utjecaju iz Italije na Dalmaciju, a ne obratno, i to s razloga "što je ovaj slog u Italiji gotov i dozrio u prvoj polovici VIII. vijeka, *kada još nemamo nikakova znaka crkvenog života u Hrvata, jer su se Hrvati bili pokrstili oko god. 800.*(podvukla B. Z.).[38] Upravo zbog toga svoga preduvjerenja o vremenu pokrštenja Hrvata on je i one rijetke spomenike prelaznog tipa plastične dekoracije datirao najprije u drugu polovicu VIII. st. No ako to preduvjerenje, koje se zasniva na jednoj historiografskoj predrasudi, odbacimo, ništa nas ne priječi da u rijetkim spomenicima prijelaznog tipa, u koje svakako spada i sarkofag Ivana Ravenjanina, vidimo proces transformiranja kasnoantičkih dekorativnih motiva koji se pod sličnim okolnostima i u istoj kulturno-umjetničkoj tradiciji mogao samostalno i istovremeno odvijati kako u Italiji tako i na tlu stare Dalmacije, odnosno novonastale Hrvatske već u drugoj polovici VII. stoljeća.

Na takvo zaključivanje navode nas i epigrafske osobitosti natpisa na tim najstarijim spomenicima pleterne plastike prijelaznog stila. Barada je u svoje vrijeme solidnom epigrafskom analizom natpisa na nadvratniku iz Sućurca i na sarkofagu Ivana Ravenjanina, osobito s obzirom na u oba spomenika istovjetno i karakteristično romboidno slovo O čiji se krakovi presijecaju i na vrhovima prave male trokutiće,[39] dokazivao da oba spomenika treba datirati u drugu polovicu VII. ili najkasnije na početak VIII. st.[40]

Zaključak: historiografska kao i arheološka istraživanja pokazala su da nije nužno, dapače da je neosnovano, gurati pokrštenje, odnosno pokatoličenje Hrvata čak na kraj VIII. stoljeća. To pokrštenje - pokatoličenje sigurno se barem započelo odvijati već u drugoj polovici VII. stoljeća.[41] Ako to imamo na umu, ništa nam više neće smetati da neke spomenike starohrvatskog crkvenog graditeljstva datiramo i u ona dva navodno "mračna" stoljeća, u VII. i VIII. vijek.[42] To tim prije ako je istinita Tomina obavijest da su Hrvati kao kršćanski narod došli u svoju novu domovinu u kojoj su tek ušli u krilo Zapadne, katoličke crkve. U tom slučaju je svakako sasvim naravno da su već i u tim prvim stoljećima u novoj domovini gradili Božje hramove, kršćanske crkve.

BILJEŠKE

1. B. FERJANČIĆ, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, II (dalje samo: *Vizantiski izvori II*), pos. izd. SAN, knj. CCCXXIII, Beograd 1959., str. 40-42; F. RAČKI, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia* (dalje samo: Documenta ...) MSHSM VII, Zagreb 1877, str. 291.
2. *Vizantiski izvori II*, str. 16; *Documenta* ...str. 370-371.
3. *Vizantiski izvori II*, str. 32-33; *Documenta* ...str. 328.
4. TOMA ARCIĐAKON, *Kronika* (hrv. prevod Vl. Risomondo), Izdanja Muzeja grada Splita, sv. 8, Split 1960, str. 24-25, (dalje samo: Toma, *Kronika*).
5. *Isto*, str. 19.
6. *Isto*, str. 24; "Etenim per Dalmatiae et Sclavoniae regiones circuendo restaurabat ecclesias, ordinabat episcopos, parochias disponebat, et paulatim rudes populos ad informationem catholicam attrahebat" (*Documenta* ...str. 286- 287).
7. TOMA, *Kronika*, str. 25.
8. RAČKI, *Documenta*..., str. 287. - To mišljenje zastupa i D. MANDIĆ u raspravi *Pokrštenje Hrvata (Rasprave i prilozi*, Rim 1963, str. 112-116).
9. M. BARADA , *Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel-Sućurca*, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, str. 415, bilj. 56.
10. *Na istom mj.*
11. *Na istom mj.*
12. Tako npr. glasovitu krstionicu kneza Višeslava jedni datiraju oko 800. god. (Karaman), a drugi tek u drugu pol. XI. st. (Šeper). Slično je sa sarkofagom Ivana Ravenjanina i nadvratnikom oltarske pregrade iz K.Sućurca. Dok ih Karaman datira u drugu pol. VIII. st. Barada je smatrao da potječu iz druge pol. VII. st. ili najkasnije iz početka VIII. st. Zbog pomanjkanja sigurnih kriterija za datiranje povjesničari umjetnosti spomenike starohrvatske crkvene arhitekture široko datiraju od IX. do XI. st. uzimajući kod toga kao donju vremensku granicu početak IX. st. "kada je, smatra se, vršeno intezivno pokrštavanje Slovena u Primorju" (G. SUBOTIĆ, *Arhitektura i skulptura srednjeg veka u Primorju*, Beograd 1963, str. 13).
13. *Vizantinski izvori* II, str. 40-41.
14. TOMA, *Kronika*, str. 21-22.
15. *Isto*, str. 24-25.
16. F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 292; RAČKI, *Documenta* ... str. 287.
17. BULIĆ-BERVALDI, *Kronotaksa splitskih nadbiskupa*, Zagreb 1912-13; G. NOVAK, *Nekoja pitanja iz istorije srednjevjekovnoga Splita*, Starohrvatska prosvjeta, II s. Zagreb 1928; F.ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* ... str. 292; V. NOVAK, *Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1923; M. PEROJEVIĆ, *Ninski biskup u povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb 1939; Lj. KARAMAN, *Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosrednjevjekovna pleterna ornamentika u Dalmaciji*, Starinar, ser. III, knj. III, Beograd 1924-25; ISTI, *O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, N. S. XXII–XXIII, Zagreb 1941-42; ISTI, *O počecima srednjevjekovnog Splita do godine 800.*, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, M. BARADA, *Episcopus Chroatensis, Croatia sacra*, Zagreb 1931; Barada je kasnije to svoje mišljenje promijenio. N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, str. 191-206.
18. M. BARADA, *Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel-Sućurca*, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940; STJ. SAKAČ, *O krštenju i ugovoru Hrvata sa Sv. Stolicom u VII. vijeku*, Život XVII, br. 3, Zagreb 1936; D. MANDIĆ, *Sv. Venancije ili sv. Dujam prvi biskup i osnovatelj solinsko-splitske biskupije*; ISTI, *Osnutak splitske metropolije*; ISTI, *Pokrštenje Hrvata*. (Sve tri Mandićeve rasprave u knjizi *Rasprave i prilozi*, Rim 1963, str. 1-18, 77-108, 109-144).

19. F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* ...., str. 291, bilj. 50.
20. *Isto*, str. 295.
21. *Isto*, str. 294.
22. Vidi njegove rasprave bilj. br. 17, i knjige: Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, str. 96-97; ISTI, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, str. 22.
23. N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata* ... str. 148. O pitanju organizacije hrvatske države s osvrtom na literaturu u istoj knjizi u poglavlju "Organizacija političke vlasti", str. 141-148.
24. O tome u *Liber Pontificalis* piše slijedeće: "Ivan narodnošću Dalmatinac, sin Venancija Skolastika, sjedio je (na papinskoj stolici) jednu godinu, osam mjeseci i 19 dana. Ovaj je za svoga vremena poslao po svoj Dalamciji i Istri mnogo novaca po presvetom i prevjernom opatu Martinu radi otkupljivanja sužanja, koji su bili zarobljeni od (poganskih) naroda. U isto vrijeme podigao je crkvu blaženim mučenicima Venanciju, Anastaziju, Mauru i mnogim drugim mučenicima, od kojih je smrtne ostatke naredio prenijeti iz krajeva Dalmacije i Istre i sahranio ih u gore spomenutoj crkvi, kraj lateranske krstionice, uz bogomolju blaženoga Ivana Evanđelista, koju je crkvu ukrasio i razne joj darove prikazao." (D. MANDIĆ, *Rasprave i prilozi* ... str. 10. Originalni latinski tekst citiran je na istom mj. u bilj. 45.)RAČKI, *Documenta*, str. 277
25. D, MANDIĆ, *Rasprave i prilozi*, str. 11-12.
26. RAČKI, *Documenta* ... str. 190-91. –I Lj. Karaman, koji zajedno sa Šišićem ne vjeruje da bi itko od građana Splita, a pogotovo ne učeni Ivan Ravenjanin koji je došao iz Rima oko godine 650., išao u Solin tržiti kosti mučenika, kada se pouzdano znalo da su one desetak godina ranije prenesene u Rim, ipak smatra da su u Splitu morale počivati neke mučeničke kosti, kada je sabor 925. god. upravo na osnovi uvjerenja da sv. Dujam počiva u Splitu donio zaključak da Split bude metropola. (Lj. KARAMAN, *O počecima srednjevjekovnog Splita*... str. 427.
27. C. FISKOVIĆ, *Novi nalazi u splitskoj katedrali*, Bulletin odsjeka za umjetnost JAZU, Zagreb 1958. str. 82-83.
28. Cjelovit tekst latinskog natpisa glasi: HOC HABET EGREGIO SANCTUS SVA MEMBRA SEPUL CRO DOMINUS. ANTIQAE QVI CHRISTI DOGMA SALONAE MOSTRAVIT PRAESUL. QVOD MARTIR FACTVS EIVSDEM DISCIPVLVS PETRI PARITER FVIT ISTE BEATI HAEC SPALATI PRAESULIS HUC TRANSTULIT INDE IOHANNIS. TEMPORE POST LONGO CUM NONNVLLI DUBITARENT. AN FORET HIC CORPUS AN HINC FORET ARTE RELATUM. CLARVIT ID CVUNTI OVOD PERPAVCI PVTAVERVNT. ARCHIPRAESUL ENIM HVIVS CRESCENCIUS URBIS. MARMORA DISIVNXIT. SANCTUM CORPUS PATEFECIT MILLE DOMINI CENTUM TRES AFFORE CREDIMVS ANNOS. TVNC ET APOSTOLICVS PASCALIS CONSTITIT ORBIS. DENA FVIT MVLTIS PATET HOC INDICTIO DOCTIS. AMEN. (C. FISKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 86).
29. *Isto, str.* 85
30. *Isto*, str. 86. U hrvatskom prijevodu to znači: "Ovdje počiva tijelo blaženog Dujma, salonitanskog nadbiskupa, učenika sv. Petra prvaka apostola. Prenesno je iz Salone u Split po Ivanu, nadbiskupu iste stolice."
31. *Isto*, str. 92.
32. *Isto*, str. 85, 93.
33. Čudno je kako i uz ovako očite dokaze Fisković svejedno pod utjecajem predrasuda historiografije i nadalje govori o "navodnom" svečevu grobu i o "navodnim" njegovim moćima u Splitu. (*Nav. dj.*, str. 86, 93). On doduše drži da prema stilu izrade i epigrafiji slova manji sarkofag potječe s kraja XII. ili početka XIII. st. "iako mu je oblik sličan nekim starokršćanskim solinskim sarkofazima" (*Nav. dj.*, str. 87). No kasnijom datacijom izrade sarkofaga i natpisa ne može se pobiti istinitost sadržaja natpisa.
34. Lj. KARAMAN, *O počecima srednjevjekovnog Splita* ... str. 424.
35. *Isto*, str. 429.
36. Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke* ... str. 84-96.
37. M. PRELOG, *Umjetnost (u Hrvatskoj)*, Enciklopedija Jugoslavije, sv. IV, Zagreb 1960. str. 94.
38. Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke* ... str. 86.
39. Ovakav oblik romboidnog slova o kao na ova dva spomenika nalazi se u merovinškim kodeksima VII. i VIII. st. (BARADA, *Nadvratnik VII. stoljeća* ... str. 411, bilj. 42).
40. BARADA, *Nadvratnik* ... str. 412.
41. J. BUTURAC - A. IVANDIJA, *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb 1973, str. 40.
42. Nakon navedenih Karamanovih i Barandinih rasprava pronađen je u iskopanom materijalu prigodom planiranja zemljišta uz crkvu Gospe od Lužina kod Stona jedan ulomak pleterne plastike s krnjim natpisom u kojem se nalazi navlas isti oblik romboidnog slova o kao i na Ravenjaninovu sarkofagu i nadvratniku iz K. Sućurca. A Dračevac, koji je ulomak i pronašao te ga obradio zajedno s drugim ulomcima i nalazima koji potječu s iste srednjevjekovne crkve Gospe od Lužina, povodeći se za Karamanom datira taj ulomak i crkvicu kojoj je pripadao u prvu polovicu IX. stoljeća (A. DRAČEVAC, *Da li je već u IX. st. postojala crkva Bogorodice u Lužinama kod Stona*, prilozi povijesti umjetnosti za Dalmaciju, sv. 16, Split 1966, str 176-177). Dračevac u navedenom djelu ne spominje Baradinu raspravu "Nadvratnik VII stoljeća ...". No s obzirom na Baradine argumente kad se primijene na ovaj nalaz u Lužinama, držim da bi bilo osnovanije bivšu crkvu Gospe od Lužina datirati u VII–VIII. st. To bi bila ujedno i jedna od najstarijih, ako ne i najstarija Marijina crkva u Hrvatskoj.

PAPA IVAN VIII. I HRVATSKI VLADAR BRANIMIR

O životu Hrvata kroz prva dva stoljeća u novoj domovini zna se veoma malo zbog oskudnih i nesigurnih povijesnih izvora iz tog vremena. Ta prva dva stoljeća vjerojatno su protekla u miru, jer bi nam inače u izvorima, koji najčešće bilježe ratna zbivanja, ostao o tome neki spomen.

Starija hrvatska historiografija povezivala je postanak hrvatske države, ili državica, s pojavom kneževina na početku IX. stoljeća. Ipak se mora nužno pretpostaviti da je organizacija političke vlasti, tj. organizacija države, morala uslijediti odmah nakon pokorenja Avara i zauzimanja područja nekadašnje rimske Dalmacije. Inače se ne može nikako logički objasniti kako su mogli bez ikakve organizacije političke vlasti duga dva stoljeća držati u pokornosti pobijeđene Avare, starosjedioce Romane i druge Slavene, koji su eventualno došli u ove krajeve prije njih.[1] Drugo je pitanje što se o obliku te političke vlasti kao i odnosu prema Bizantu na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja zasada još ništa sigurno ne može kazati. Sve što se o tome piše, zapravo su još samo nagađanja i pretpostavke. Ipak, ukoliko ima istine u tvrdnji Konstantina Porfirogeneta da su Hrvati od svojeg doseljenja bili podvrgnuti caru Romeja (Bizantu), a nikada Bugarima,[2] može se protumačiti da su priznavali, makar i samo nominalno, vrhovnu vlast Istočnog rimskog carstva, odnosno Bizanta. To bi bilo u skladu s onodobnim shvaćanjem da na tlu nekadašnjeg Rimskog carstva može postojati samo jedan car i samo jedna u pravom smislu suverena država, a to je u ono vrijeme bilo Istočno rimsko carstvo, carstvo Romeja. Prilike su se u tom smislu izmijenile kada je godine 800. papa okrunio u rimu franačkog kralja Karla kao cara Zapadnog rimskog carstva. Nemoćan da to spriječi i da vojnom intervencijom to obesnaži, Bizant je morao priznati postojanje drugog carstva na Zapadu s kojim je mirom u Aachenu 812. razgraničio interesne sfere, kako bismo to danas kazali. Granica je tekla upravo preko nekadašnje Dalmacije, odnosno nove domovine Hrvata. Otada i vladari tzv. Dalmatinske kao i Panonske Hrvatske [3] priznaju vrhovnu vlast Franaka. U vezu s priznavanjem franačkog vrhovništva dovodi se i možebitna promjena oblika političke vlasti, organizacija kneževina.[4] No već sredinom IX. st. raspada se i formalno jedinstvo franačkog rimskog carstva, jer unuci Karla Velikoga dijele njegovu državu u tri dijela. Kod te podjele hrvatska kneževina je potpala pod vrhovnu vlast italskog kralja. No to je vrhovništvo već za kneza Trpimira bilo u stvari više-manje nominalno, dok je njegov nasljednik Domagoj svojim ratovima tu stvarnu nezavisnost još više ojačao. Ipak, tek je knezu Branimiru uspjelo ostvariti potpunu ne samo stvarnu nego i državnopravnu nezavisnost hrvatske države. Postigao je to oslanjanjem na tadašnju još jaku moralnu snagu papinstva.

Trpimira nije naslijedio ni jedan od njegova tri sina, nego velikaš iz nepoznata nam roda, knez Domagoj, strah i trepet Mlečana, koji ga zbog toga i prozvaše "najgorim knezom Hrvata". Nakon njegove smrti Trpimirov sin Zdeslav, da bi došao na očinsko prijestolje, obraća se za pomoć Bizantu priznajući vrhovnu vlast bizantskog cara, dapače podlaže i hrvatsku Crkvu pod vrhovništvo carigradskog patrijarha. Nije to isto što i pristajanje uz istočnu, ili popularnije rečeno, pravoslavnu Crkvu, jer tada je kratkotrajni raskol koji je izazvao patrijarh Focije bio dokrajčen i tada je vladalo crkveno jedinstvo. Svejedno je podlaganje hrvatske Crkve, zapravo ninske nadbiskupije carigradskom patrijarhu – biskupije dalmatinskih gradova, nakon razgraničenja između zapadnog, franačkog i istočnog, bizantskog carstva 812. ostaju pod državnim suverenitetom Bizanta i crkvenom jurisdikcijom carigradsog patrijarha – predstavljalo veliku opasnost po gubitak samostalnosti hrvatske Crkve. Da je takvo stanje ostalo, bilo bi to upravo sudbonosno s obzirom na kasniji razvoj događaja, jer su prilikom konačnog raskola 1054. godine svi politički podložnici Bizanta i sve biskupije pod jurisdikcijom carigradskog patrijarha eo ipso bile odijeljene od Opće crkve i ušle u sklop Istočne crkve i istočne bizantske kulturne sfere.

No taj zaokret, koji je izveo Zdeslav, izazvao je žilav otpor u narodu. Već nakon nekoliko mjeseci dolazi do oružane pobune koju predvodi velikaš Branimir, možda sin Zdeslavova predšasnika Domagoja.[5] U buni Zdeslav izgubi prijestolje i život, a zemljom zavlada Branimir. Time je ujedno dokrajčeno i kratkotrajno političko vrhovništvo Bizanta nad Hrvatskom. Sada se Branimir našao pred dilemom da li da prizna raniji, makar i samo minimalni suverenitet italskih Karolinga ili da pokuša ostvariti punu samostalnost Hrvatske. On se odlučio za drugu soluciju vješto koristeći tadanju povoljnu vanjskopolitičku situaciju i ponovnu uspostavu crkvenog jedinstva.

Upravo 879. godine, kada Branimir zauzima vlast u primorskoj Hrvatskoj, Italija nema kralja, što znači da tada momentalno nije bilo nekadašnjeg državno-pravnog suverena Hrvatske. Tek na zimu 879/80. god. Karlo Debeli provaljuje u Italiju i kruni se za italskog kralja, ali je tada bilo kasno da sebi podloži i hrvatskog kneza, jer je ovaj već papinom punomoću i autoritetom postao sam suveren u svojoj državi. Naime, uza svu povoljnu situaciju u međunarodnim odnosima i u Crkvi za uspostavu punog državnopravnog suvereniteta Hrvatske, Branimiru je bio potreban jedan jaki saveznik koji je ujedno bio priznat kao svjetski autoritet i arbitar, a takav je na istoku bio bizantski car, a na Zapadu tada još rimski papa. Zbog toga se Branimir odmah nakon zauzimanja vlasti obraća papi da prizna i blagoslovi njegovu vladavinu. Po svećeniku Ivanu, koji je bio višekratni papin poslanik u raznim misijama i tada prolazio kroz Hrvatsku, Branimir šalje papi pismo kojim ga izvješćuje o nastalim promjenama u svojoj zemlji. Javlja mu da se Hrvati vraćaju u krilo rimske crkve, te moli papu da ih primi

kao svoje vjerne sinove i da ujedno blagoslovi i potvrdi svojim autoritetom njegovu vladavinu. Branimirovo pismo se nije sačuvalo, ali njegov sadržaj znamo iz papina odgovora knezu kao i iz pisma upućena posebno svećenstvu i narodu hrvatskomu.

Papa koji je odigrao tako značajnu ulogu u hrvatskoj povijesti bio je Ivan VIII. On je bio jedan od posljednjih u redu snažnih papa prije nego je papinstvo zapalo u svoj "mračni vijek" kad su stolicom sv. Petra raspolagale zavađene rimske velikaške stranke, a papinska vlast se nije osjećala dalje od Rima. Ivan VIII. veoma je aktivan. On šalje poslanstva u Moravsku i prima u Rimu Metodija, te odobrava njegovo naučavanje i slavensku liturgiju; preko Hrvatske u više navrata šalje poslanstva u Bugarsku nastojeći pridobiti Bugare za uključivanje u rimsku crkvu, odnosno u rimski zapadni patrijarhat. Po tom poslu je jednom pisao i knezu Zdeslavu moleći ga da zaštiti i pruži potrebnu pomoć njegovu poslanstvu koje preko Hrvatske putuje u Bugarsku.[6] Jednom ranije pisao je i hrvatskom vladaru Domagoju opominjući ga da obuzda gusare na Jadranu.[7] Posebno je značajna uloga ovoga pape u učvršćivanju ponovnog jedinstva u Crkvi. Nakon smrti legalnog patrijarha carigradskoga starca Ignacija, on pregovara s bizantskim carem Bazilijem I. i priznaje ponovno postavljanje Focija kao legalnog carigradskog patrijarha, a za uzvrat car obećava papi zaštitu protiv rimske oligarhije. Ovaj odnos pape Ivana VIII. i bizantskog cara od posebnog je značenja, jer je caru iz političkih razloga bilo veoma stalo do očuvanja crkvenog jedinstva, te nije mogao ozlovoljiti papu potezanjem pitanja obnove kratkotrajnog bizantskog suvereniteta nad hrvatskom državom, koji je utrnuo zajedno s nesretnim knezom Zdeslavom. A i slab uspjeh papinih nastojanja oko pridobivanja Bugara za rimsku crkvu [8] doprinio je tome da je papa objeručke prihvatio Branimirovu molbu da blagoslovi njegovu vladavinu, što je u ondašnjem diplomatskom jeziku značilo isto što i priznavanje suvereniteta. Tim lakše je papa na to pristao, odnosno upravo zbog toga je i pristao, što je Branimir u ime svojeg naroda izjavio da se Hrvati vraćaju pod jurisdikciju rimskog patrijarha, koji je ujedno papa Sveopće crkve.

Upravo razdragan takvim razvojem događaja u Hrvatskoj, papa piše istog dana, 7. lipnja 879., dva pisma u Hrvatsku, jedno je naslovljeno i upućeno "ljubljenom sinu Branimiru", a drugo "svim časnim svećenicima i čitavu narodu" hrvatskom. Branimiru je pisao:

"Ljubljenom sinu Branimiru. Čitajući tvoje pismo koje si nam poslao po časnom svećeniku Ivanu, našem zajedničkom pouzdaniku spoznali smo jasnije od svjetla koliku vjeru i iskrenu odanost gajiš prema crkvi sv. apostola Petra i Pavla i prema nama. Ovim našim apostolskim pismom izražavamo dostojnu hvalu tvojoj plemenitosti što Božjom pomoću kao ljubljeni sin smjerno izjavljuješ da želiš biti u svemu vjeran i poslušan sv. Petru i nama, koji ga po Božjoj milosti zastupamo.

Očinskom ljubavlju te primamo i duhovnim rukama grlimo kao najdražeg sina koji se vraćaš u krilo svete apostolske stolice, majke tvoje, od koje su kao iz najčišćeg izvora zaista i pređi tvoji pili slatke sokove svete istine. Bit ćemo ti skloni apostolskom dobrohotnošću da blagoslov svetih apostolskih prvaka Petra i Pavla i naš bude nad tobom, da budeš uvijek slobodan i siguran od vidljivih i nevidljivih neprijatelja koji neprestano prijete spasu ljudskom, i da lakše zadobiješ žuđenu pobjedu nad neprijateljima. Jer, koliko se ti ponizno podložiš Bogu i nastojiš biti poslušan njegovim svetim zapovijedima, te njegovim svećenicima i službenicima za ljubav Božju dužnu čast budeš iskazivao, toliko ćeš, bez sumnje, ti sam biti moćan i pobjednik nad svim tvojim neprijateljima i buntovnim protivnicima.[9] *I zbog toga opominjemo tvoju revnost da u svim svojim činima imaš pred očima Gospodina, bojiš ga se i ljubiš svim srcem kao što kaže psalmista: 'Blažen čovjek koji se boji Gospodina i revnuje da ugodi zapovijedima njegovim, moćno će na zemlji biti potomstvo njegovo.' A jednako i u evanđelju: 'Tko mene, reče, ljubi, riječ moju opslužuje i Otac moj ljubi njega i k njemu ćemo doći i kod njega se nastaniti.' I budući da je tako, ako svojim dobrim djelima kojima se sada odlikuješ, budeš slavio Boga, bez sumnje ćeš u budućnosti biti ovjenčan vječnom slavom, jer isti Bog ovo obećava po Mojsiju govoreći: 'Proslavit ću one koji mene slave.' Kako si pak nas po prije spomenutom svećeniku zamolio za tri stvari*[10] *da bismo te za tvoj veći spas blagoslovili našim apostolskim blagoslovom, mi smo to rado učinili. Naime, na dan Uzašašća Gospodinova, za vrijeme slavljenja svete mise na oltaru sv. Petra apostola, uzdignutim rukama blagoslovili smo tebe i sav tvoj narod i svu tvoju zemlju, da ovdje i u vječnosti s dušom i tijelom budeš spašen i zemaljskom kneževinom koju imaš da uzmogneš sretno i sigurno vladati i u nebesima, nakon smrti da se u Bogu sretno raduješ i vječno vladaš. I jer ovom istom svećeniku Ivanu, kojeg upoznasmo da je uistinu u svemu vjeran tebi i nama, dadosmo naše apostolsko pismo koje treba ponijeti kralju bugarskom, molimo stoga da za ljubav sv. Petra i našu tvojom dozvolom obavi ovo poslanstvo bez zakašnjenja, zbog čega tvojoj ljubeznosti višestruko zahvaljujemo. Dano dana VII. mjeseca juna, indikcije XII."*[11]

Drugo pismo, upućeno svećenstvu i narodu glasi:

"Svim časnim svećenicima i svemu narodu. Kad smo pročitali pismo vašeg kneza Branimira, što mi ga je poslao po časnom svećeniku Ivanu, saznali smo ne samo za njegovu odanost, nego također i za vašu iskrenu vjernost i ljubav koju gajite prema prvaku apostola sv. Petru i prema nama. Ispunjeni smo velikom radošću što se kao najdraži sinovi želite vratiti svetoj rimskoj crkvi odakle su oci vaši, kao što znadete, primili slatke plodove svete istine, i da želite iznad svega imati našu apostolsku milost i blagoslov. Zbog toga vas ispruženim rukama grlimo, očinskom ljubavlju primamo, i ako vi svoje obećanje do kraja budete vjerno i iskreno održavali, uvijek ćemo vas podupirati našom apostolskom blagohotnošću. Jer kaže Gospodin: 'Tko ustraje do kraja, bit će spašen,' a Apostol to isto kaže riječima: 'Sudionici ste Kristovi ako primljenu vjeru do kraja čvrsto održite.' Zbog toga budite vjerni Bogu i sv. Petru, kao što izjaviste, do smrti i primit ćete vijenac života koji je Bog obećao onima koji ga ljube. Mi pak za vrijeme naše svete molitve spomenusmo se vas pred Gospodinom i gore k Bogu uzdignutim rukama preporučili smo vas svemogućem Bogu zajedno s našim ljubljenim sinom, vašim knezom, i blagoslovili smo vas svim duhovnim blagoslovom u Kristu Isusu Gospodinu našemu, da ovdje i u vječnosti s dušom i tijelom budete blagoslovljeni i radujete se u vijeke u Gospodinu. Dano dana VII, mjeseca juna, indikcije XII."[12]

Činjenica što papa piše zasebno pismo vladaru, a zasebno svećenstvu i narodu navodi nas na pretpostavku da je papa bio dobro upućen o običajima hrvatskog naroda i da je znao kako nakon vojne pobjede nad protivnicima vladar mora biti od naroda ustoličen u saboru. Na tom saboru se imalo pročitati i to papino pismo, a i od sabranog naroda se očekivalo da će pred papinim poslanikom svečano izjaviti vjernost rimskoj stolici. No čini se da sabor nije odmah održan, jer nešto kasnije, vjerojatno iduće godine, Ivan VIII. piše ponovno pismo knezu, narodnim prvacima, svećenstvu i narodu u kojima ih poziva da k njemu pošalju svoje poslanike koji će papi donijeti izjavu njihove vjernosti. A takvo nešto se moglo održati i izvesti samo na državnom saboru. Ovaj put je knežev poslanik i tumač narodnih osjećaja kod pape bio ninski, odnosno hrvatski biskup Teodozije, po kojem papa i šalje knezu i narodu novo svoje pismo u kojem ih potiče na javno i svečano, vjerojatno i pismeno priznanje vjernosti i odanosti stolici sv. Petra. Na takav oprez navelo je papu svakako loše iskustvo s Bugarima. Iako se bugarski kan Boris sam obratio na papu — kojem je uostalom carigradski patrijarh u znak pomirenja s papom prepustio jurisdikciju nad Bugarskom — tražeći samostalnog crkvenog poglavara, a kad ga od Rima nije dobio, ponovno se obratio Carigradu, i tako je Bugarska za svagda izgubljena za Zapadnu crkvu. Bojeći se da se i Hrvati ne pokolebaju, papa traži od hrvatskog vladara i narodnih prvaka javnu i svečanu izjavu vjernosti. To novo papino pismo glasi:

"Uzvišenom mužu Branimiru, slavnom knezu i našem ljubljenom sinu, svim pobožnim svećenicima i časnim županima i čitavu narodu mir i milost od Gospodina Isusa Krista. Saznali smo od Teodozija, vašeg časnog biskupa, za vjernu odanost koju gajite prema stolici blaženog Petra apostola i našeg pontifikata, dajući silnu hvalu Bogu, ispunjeni smo velikom radošću što vas je naveo na toliku milost i udostojao se ubrojiti vas među svoje ovce kao što je Gospodin samom prvaku apostola naložio kazavši: 'Ako me ljubiš, Šimune Petre, pasi ovce moje.' Zbog toga ovim našim apostolskim pismom opominjemo i potičemo vašu vjernost i najkršćanskiju odanost, da ono što ste po Božjem nadahnuću započeli do kraja dovršite i ne prestanete održavati. Vi koji ste se svom snagom podložili pod krilo, upravu i zaštitu bl. Petra apostola i našu kao ljubljeni sinovi u njegovoj službi nastojaste se očuvati, pokažite ovo i izvršite otvoreno kao što Gospodin kaže u evanđelju: 'Neka tako svijetle vaša djela pred ljudima da videći vaša dobra djela slave Oca vašega koji je na nebesima.' Tako neka se raznese glas o vašem svečanom

obećanju da pomoću Gospodnjom i zagovorom svetih apostola zaslužite sve ono što je za vas spas i dobrobit korisno, te da uzmognemo na čast i slavu svete apostolske stolice neodložino dovršiti. Kao što ste nama pisali u poslatom nam pismu, tako neka bude i vama zapisano u nebeskoj knjizi. Zbog toga vam poručujemo, da pošto se vrati vaš ljubljeni biskup, ne zanemarite poslati odmah k nama prikladne vaše poslanike koji će u ime svih vas osvjedočiti nas i apostolsku stolicu o onome što ste nam poručili, te da i mi uputimo našeg poslanika k vama kojemu će po običaju i praksi naše crkve, čitav vaš narod obećati vjernost. Međutim vas upozoravamo da ostanete postojani, jer je pisano: 'Bolje je obećanje ne dati nego kasnije dato obećanje ne ispuniti.' Duh Gospodnji koji ispunja krug zemaljski nek ispuni vaše srce svim mirom i radošću u Kristu Gospodinu našemu."[13]

Jesu li Hrvati na svojem saboru zajedno s vladarom i narodnim prvacima pred papinim poslanicima i dali papi traženo svečano obećanje vjernosti stolici sv. Petra, prema raspoloživim izvorima ne znamo.[14] No čitava hrvatska povijest svjedoči da su oni u vjernosti prema papinskoj stolici zaista nepokolebivo ustrajali.[15]

Prema jednodušnoj ocjeni starije i novije hrvatske historiografije, Branimirovo i hrvatskog naroda obećanje vjernosti rimskom papi u ondašnjim okolnostima bilo je i s političkog stajališta najmudriji čin, koji je Hrvatskoj donio političku samostalnost, podrazumijevajući tu samostalnost, naravno, u okvirima shvaćanja i mogućnosti onog vremena. "Stoga velika zasluga za stvaranje nezavisne kneževine u Hrvatskoj ide upravo Branimiru koji je u pravi čas uvidio da se s pomoću Rima može osloboditi franačkog i bizantskog tutorstva. Njegovi nasljednici, prema tome, nisu više trebali razbijati glavu tim kako će zadovoljiti jednoga ili drugoga seniora. To više što se ni među papama još dugo neće naći nasljednik Ivana VIII."[16] Ovaj veliki papa, uza svu obećanu zaštitu od strane bizantskog cara, ipak je 882. god. pao kao žrtva rimske plemićke oligarhije, i prošlo je dugo vremena dok papinstvo nije izronilo iz svojeg "mračnog vijeka" i postalo sposobno da utječe na zbivanja u crkvi i izvan opsega rimske biskupije, a još jedno stoljeće dok je ono preko silnog Grgura VIII. moglo zahvatiti odlučno i u svjetska zbivanja. No to nije nimalo utjecalo na političke prilike u Hrvatskoj. Ona je od Branimira nadalje ostala suverena država, pa se već Branimirov nasljednik Mutimir iz roda Trpimirovića naziva "po Božjoj milosti — *munere divino iuvatus* — knez Hrvata,[17] a što je u onovremenom diplomatičkom jeziku značilo isticanje vlastitog suvereniteta, vlast po milosti Božjoj, a ne nekog zemaljskog cara seniora. Mutimirov pak nasljednik Tomislav tu je nezavisnost ne samo očuvao nego je državu i teritorijalno proširio, tako da je u X. st. Hrvatska uz Bugare bila najjača politička sila na Balkanu.

BILJEŠKE

1. N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, str. 141-148.
2. B. FERJANČIĆ, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, II. pos. izd. SANU, knj. CCCXXIII, Beograd 1959., str. 43-44; F. RAČKI, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia* (dalje: Rački, *Documenta*). Zagreb 1877, str. 360.
3. To su zapravo samo radni nazivi koje upotrebljava historiografija, a napravljeni su na osnovi historijske geografije. U historijskim vrelima, ni domaćim ni stranim, nikada ne susrećemo takve nazive. Hrvati svoju zemlju nazivaju redovito samo svojom nacionalnom oznakom kao regnum Chroatorum (kraljevstvo Hrvata), a stranci je nazivaju bilo njezinim nacionalnim imenom "Hrvatska" (bizantski pisci) bilo općim etničkim imenom "Sclavonia" ili pak historijsko-geografskim terminom "Dalmatia", kao što to radi papinska kancelarija i drugi zapadni pisci. Usp. o tome F. ŠIŠIĆ, *Povijest hrvatskog naroda u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 651-52.
4. N. KLAIĆ, *nav. dj.* str. 148.
5. M. BARADA – L. KATIĆ – J. ŠIDAK, *Hrvatska povijest za VIII r. srednjih škola*, Zagreb 1943, str. 37.
6. RAČKI, *Documenta*, str. 7.
7. *Isto*, str. 6.
8. Da bi papa priznao Focija legalnim patrijarhom, ovaj je papi prepustio jurisdikciju nad Bugarskom. No rimska diplomacija se tu pokazala kratkovidnom i Bugarska je na kraju za Rim izgubljena. O tome će nešto više biti govora kasnije u tekstu.
9. Iz ovakve stilizacije dalo bi se zaključiti da je još uvijek bila dosta jaka stranka Trpimirovića. Možda je to i bio razlog što se sabor s ustoličenjem Branimira nije mogao odmah održati.
10. Koje je to tri stvari Branimir tražio od pape, možemo dokučiti iz papina pisma. Nakon što spominje te tri stvari, papa dodaje da mu u svemu udovoljava i da blagoslivlja njega, njegov narod i njegovu zemlju. Iz toga proizlazi da je Branimir tražio da papa: 1) blagoslovi i prizna njegovu vladavinu, 2) da primi njegov narod natrag u krilo rimske crkve i 3) da prizna suverenitet njegovoj državi.
11. Ovo je naš slobodni prijevod cjelovitog latinskog teksta prema izdanju u Rački, *Documenta*, str. 8-9.
12. *Isto*, str. 9-10.
13. *Isto*, str. 13-14.
14. Šišić je držao da se onaj sabor o kojem pripovijeda *Hrvatska kronika* i *Ljetopis popa Dukljanina* održao zapravo u vrijeme kneza Branimira. (U *Hrvatskoj kronici* je to kralj Budimir) oko god. 882. (F. ŠIŠIĆ, *nav. dj.* str. 387, bilj. 21)..Šišić se odlučno protivio mišljenju Vj. Klaića i Račkog da bi sabor iz *Ljetopisa popa Dukljanina* bio održan u vrijeme kralja Tomislava (*isto*, str. 414, bilj. 22).
15. Upravo s obzirom na tu historijsku činjenicu ugledni rimski kardinal Silvio Oddi u intervjuu za mjesečnik "Kana" o njegovim dojmovima nakon završne svečanosti proslave Branimirove godine u Ninu spomenuo je opravdano mišljenje da bi i Hrvatska uz Poljsku zavrijedila atribut "semper fidelis". (Kana, listopad 1979, str. 13.)
16. N. KLAIĆ, *nav. dj.* str. 535.
17. Rački, *Documenta*, str. 15.

DUKLJANINOVA VIJEST O CRVENOJ HRVATSKOJ U SVJETLU NOVIJE HISTORIOGRAFIJE

Bavljenje historijskim spisom koji je poznat u znanosti pod nazivom *Ljetopis popa Dukljanina* (neki ga nazivaju i *Bârski rodoslov*) traje nesmanjenim marom do naših dana. Počevši od Orbinijeva *Il regno degli Slavi* (Pesaro 1601), talijanskog prijevoda prema danas nepoznatom prijepisu, do najnovijeg srpskohrvatskog prijevoda s faksimilom čitava vatikanskog latinskog rukopisa u redakciji S. Mijuškovića (Titograd 1967), do danas je tiskom objavljeno dest izdanja tog spisa. Iako su neka renomirana imena u prošlosti taj spis smatrala više književnim djelom nego povijesnim vrelom (Lucius, Jagić), zanimanje historiografije za taj spis nikako ne jenjava, dapače, ono svakim danom postaje sve življe, pa je broj rasprava o Ljetopisu, a posebno onih koje se bave pojedinim vijestima iz njega, tako golem da bi ih bilo veoma teško i u jednoj sustavnoj i posebnoj bibliografiji sve nabrojiti. Najpotpunije izdanje i najopsežniju studiju o *Ljetopisu* objavio je eminentni hrvatski historik F. Šišić u izdanju Srpske akademije nauka 1928. u Beogradu. On je objavio latinski tekst *Ljetopisa*, njegovu hrvatsku redakciju, poznatu u znanosti pod nazivom *Hrvatska kronika*, njezin latinski prijevod Marka Marulića i talijanski prijevod *Ljetopisa* M. Orbinija. U opsežnoj popratnoj raspravi Šišić je dao veoma iscrpan osvrt na najglavniju literaturu o tom spisu, ili pojedinim pitanjima u vezi s njime, koja je objavljena do njegova izdanja (1928. g.).

Kako nas u ovom napisu ne zanima *Ljetopis* kao takav, nego jedna odredena vijest u njemu – pitanje Crvene Hrvatske, mi ćemo se u našem prikazu osvrnuti samo na literaturu koja se bavi, ili bi se neminovno po svojem predmetu trebala baviti tom problematikom. Zbog preobilnosti te literature mi ćemo mimoići stariju literaturu, koju je iscrpno prikazao F. Šišić, a osvrnut ćemo se na noviju, objavljenu nakon Šišićeva kapitalnog djela. Moram odmah naglasiti da će i taj ograničen prikaz biti još više ograničen zbog činjenice što mi neka značajna djela iz te problematike, objavljena u inzemstvu, nisu bila pristupačna (D. Mandić, Sakač), pa se njima nisam mogla izravno koristiti.

I.

Pop Dukljanin u svojem *Ljetopisu* dva puta spominje Crvenu Hrvatsku na području na kojem bizantski spis *De administrando imperio* (DAI) cara Konstantina VII Porfirogeneta sredinom 10. st. poznaje četiri Sclavinije: Paganiju ili Maroniju (Neretvansku kneževinu), Zahumlje, Travunju i Duklju. U gl. IX *Ljetopisa*, pripovjedajući o saboru kod Dalme (Duvna?) u vrijeme kralja Budimira, pape Stjepana II (752-757) i bizantskog cara Konstantina V Kopronima (741-775), govori da je hrvatsko kraljevstvo podijeljeno na dva dijela: od grada Dalme na sjeverozapad do Vinodola

nazva se Bijela Hrvatska ili Donja Dalmacija, a od Dalme na jugoistok do Drača nazva se Crvena Hrvatska ili Gornja Dalmacija.[1] Ponovno spominje Crvenu Hrvatsku u gl. XXVIII gdje opisuje ratovanje između kralja Tješimira i njegova sina Predimira protiv bana Prevalitanije. U tom ratu pogiboše kralj i ban, a pobijedi Predimir i "zauzme svu Crvenu Hrvatsku i bi krunjen za kralja". Osim Dukljanina Crvenu Hrvatsku spominju i neki drugi kroničari: mletački dužd Andrija Dandolo (prva pol. XIV st.) i dubrovački kroničari: M. Orbini (1601), J. Lukarević (1605), J. Rastić (poč. XVIII st.) i dr. Jesu li navedeni kroničari taj naziv preuzeli od Dukljanina, ili se pak Dukljanin kod sastavljanja svojeg djela služio nekim od njih (Dandolo), kao što hoće neki noviji interpretatori Dukljaninova *Ljetopisa*[2], ili su se pak svi oni glede toga služili nekim starijim, nama danas nepoznatim izvorima, za naše pitanje nije bitno. U svakom slučaju ostaje činjenica da su svi oni taj naziv prihvaćali kao historijski opravdan.[3]

Mišljenje historiografije o pouzdanosti popa Dukljanina kao historijskog izvora varira od potpunog povjerenja do potpunog odbacivanja. Predratna historiografija smatrala ga je uglavnom nepouzdanim za starije razdoblje, ali je za razdoblje bliže njegovu vremenu smatrala da ima vjernih podataka, osobito za geografiju XI i XII st. u dukljanskoj državi, a donekle i u Bosni i Raškoj, pri čemu se pop Dukljanin "slaže gotovo u detalje s carem Konstantinom i popunjuje ga, a sem toga njegovo prikazivanje nalazi i dokumentarne potvrde".[4] U novije vrijeme sve više mu se poklanja povjerenje, ne samo za geografiju nego i za povijest do XII st.[5] Svi se slažu u tome da je sasvim pouzdan za povijesnu geografiju, pa je još čudnije da do danas nije u historiografiji nađeno tumačenje koje bi bilo općenito prihvaćeno glede njegove vijesti o Crvenoj Hrvatskoj. Neki te nazive odbacuju kao potpuno izmišljene, drugi im poklanjaju punu vjeru, a treći kolebaju između ta dva ekstrema jer "možda bismo njegove nazive odbacili kao plod mašte da se s Dukljaninom ne slažu i neki bizantski pisci iz XI i XII st. koji spominju Hrvate u Duklji".[6]

Osnovni razlozi onih koji nekim znanstvenim argumentima odbacuju Dukljaninovu vijest o Crvenoj Hrvatskoj bili bi slijedeći: 1) nijedan povjesni izvor prije Dukljanina ne spominje državnu tvorevinu takva imena, a kasniji su ga pisci, navodno, samo preuzeli od Dukljanina; 2) spis *O upravljanju carstvom* (De administrando imperio-DAI) cara Konstantina Porfirogeneta iz sredine X st., kao jedini neposredni izvor za povijest naseljavanja Hrvata i Srba na Balkanski poluotok, ne zna za Crvenu Hrvatsku, nego na njezinu području u X st. navodi četiri državne tvorbe: Neretvansku kneževinu, Zahumlje, Travunju i Dukliju, a za njihove stanovnike, osim Dukljana, kaže da potječu od nekrštenih Srba koji su u VII st. po dozvoli cara Heraklija došli na Balkan.[7]

Dok sredinom prošlog stoljeća nije bilo poljuljano povjerenje u vjerodostojnost careva pripovijedanja, a lingvistika je bila još u povojima,

historiografija je uglavnom vjerovala Porfirogenetovu kazivanju, pa je rijeka Cetina smatrana granicom ne samo srednjevjekovne hrvatske države nego i etničkom granicom. No kada su početkom druge polovice XIX st. ugledni historici kao Dümmler i Rački počeli temeljito sumnjati u autoritet carskog pisca, a njihovo je mišljenje o carevoj nepouzdanosti potvrdila i lingvistika (Jagić)[8], otpočela je u historiografiji dugotrajna rasprava o pradomovini i doseljenju Hrvata i Srba. Ipak, tek početkom ovog stoljeća otpočela je kritička analiza teksta DAI radovima Buryja[9] i G. Manojlovića.[10] Ta je kritika uvrdila da DAI nije jedinstveno djelo napisano samo od carskog pisca, niti je čitavo nastalo u isto vrijeme. Carevo pisanje prožeto je naglašenim osjećajem za veličinu Bizanta i njegova neprekinuta državnog prava, te nije uvijek iskreno i kritički pisano.

Kritičkom analizom poglavlja 29-36, koja govore o bivšoj rimskoj pokrajini Dalmaciji, doseljenju i prapovijesti Hrvata i Srba, posebno su se od južnoslavenskih autora pozabavili Lj. Hauptmann[11] i B. Grafenauer[12], a manjim prilozima i drugi autori.[13] Kritika je jedinstvena u tome da je autor pogl. 29., te 31. do 36. sam car, a pogl. 30. da je od nešto mlađeg nepoznata pisca Anonima. Oba su se autora za svoje pisanje koristila pisanim izvorima i usmenim podacima, te sačuvanom hrvatskom i dalmatinskom narodnom tradicijom. Oba pisca donose tradiciju, ali jedan vjerno (Anonim), a drugi prerađeno (Konstantin), već prema tome kakve su ih namjere vodile pri pisanju. Utvrđeno je i to da je postojala samo hrvatska tradicija o doseljenju, ili je barem samo ona bila Konstantinu poznata; car je tu tradiciju preradio prema bizantskom shvaćanju uloge Bizanta na Balkanu i u gl. 31. prikazao doseljavanje i naseljavanje Hrvata sasvim u režiji cara Heraklija. Prema toj pak hrvatskoj tradiciji on je, nemajući podataka o doseljenju Srba, inskonstruirao, ponegdje čak istim riječima, i povijest doseljenja Srba.[14] Na sličan je način prikazao naseljavanje i drugih Sklavinija. Iz tradicije je razabrao da su Avari vladali cijelom Dalmacijom dok ih ne potjeraše Hrvati, iz suvremene geografije znao je da Hrvatska zaprema samo dio Dalmacije. U ostali dio, u nastali vakuum smjestio je kasnije naseljene Srbe.[15] Car je, naime, gledao na zbivanja prošlih stoljeća sa stajališta bugarsko-bizantskih odnosa svojeg doba, kada je mlada bugarska carevina bila snažan takmac Bizantu. Iz dvije osnovne značajke careva djela - da je neobjektivan i da želi pokazati veličinu Bizanta - nastalo je u djelu niz netočnosti i neistina koje naročito dolaze do izražaja u prikazivanju srpske povijesti. "Car je namjerno uveličao ulogu Srba, bizantskih podložnika da bi na taj način ispala što sjajnijom bizantska prošlost na Balkanu. Zato car izmišlja najprije priču o srpskoj seobi, a zatim iznosi tvrdnje o tobožnjem srpskom podrijetlu gotovo svih Sklavinija."[16] Iz istih razloga on je namjerno minorizirao ulogu Hrvata, koji su u njegovo vrijeme, za Tomislava, bili uz Bugare druga politička sila na Balkanu.[17]

U gl. 30. DAI Anonim je sasvim drugačije prikazao seobu Hrvata. Oni se sami bore s Avarima i otimaju od njih svoju zemlju. Tu se ni jednom riječi

ne spominje car Heraklije. Anonim je dao iscrpne podatke o granicama i prapovijesti Sklavinija južno od Hrvatske, ali ni jednom riječi ne spominje njihovo navodno srpsko podrijetlo. Ukratko, kritička analiza teksta DAI dovela je do zaključka da je Konstantinov izvještaj o srpstvu Paganije, Zahumlja i Travunje s Konavlima zapravo samo njegova sasvim proizvoljna tvrdnja, potekla s jedne strane iz njegove potpune neobaviještenosti o povijesti Srba prije IX st., a s druge strane iz njegove težnje za uljepšavanjem i naglašavanjem uloge Bizanta na Balkanu.

Time otpada i najglavniji argument kojim se ranije pobijala vjerodostojnost Dukljaninove vijesti o Crvenoj Hrvatskoj. U DAI dapače ima u gl. 30, koju je pisao Anonim, jedan podatak koji upućuje na vjerodostojnost Dukljaninove vijesti. Nije tu, doduše riječ o Hrvatskoj južno od Cetine, ali se kaže da "od Hrvata koji su došli u Dalmaciju, odvoji se jedan deo i zavlada Ilirikom i Panonijom".[18] U historiografiji se dosta raspravljalo o tome što je pisac zapravo mislio pod nazivom Ilirik. Postojala su, naime, u kasno antičko doba dva Ilirika: Prefektura *Ilirik istočni* obuhvaćao je istočni dio Balkanskog poluotoka, a od stare antičke Dalmacije njezin istočni dio, Prevalis; *Ilirik zapadni* obuhvaćao je sve četiri Panonije i smanjenu Dalmaciju (bez Prevalisa) i obično se nazivao Panonijom. Kasniji bizantski pisci (Nikifor Brijenij, Ana Komnenka) pod Ilirikom su podrazumijevali ostatak istočnog Ilirika, drački temat. Na osnovi svjedočanstava bizantskih kroničara XI i XII st., koji daju vijesti o Hrvatima u Dukliji, kao i na osnovi Dukljaninove vijesti o Crvenoj Hrvatskoj Lj. Hauptman[19] i D. Mandić[20] tražili su taj Ilirik u Duklji, kojoj su nekada pripadali i dijelovi dračkog temata. Njihovo mišljenje nije općenito prihvaćeno, a napušteno je mišljenje onih koji su taj Ilirik tražili u Karantaniji[21], pa pitanje ostaje još uvijek otvoreno. No iako nema suglasnosti u tome na što je Anonim mislio pod pojmom Ilirik, vrlo je teško odbiti mišljenje da se to odnosilo na područje Duklje, upravo zbog toga što se "ne može prijeći šutke mimo podataka o Hrvatskoj i Hrvatima koje spomenuti bizantski pisci stavljaju u Duklju".[22]

Iako nijedan izvor iz Dukljaninova vremena ili stariji, ne spominje Crvenu Hrvatsku kao posebnu državnu tvorevinu takva imena, ipak opravdanost toga naziva svjedoče Dukljaninovi suvremenici kao stariji dobro obaviješteni bizantski kroničari XI-XII st., koji na više mjesta u svojim djelima govore o Hrvatima u Duklji, dapače i samu Duklju ponekad nazivaju Hrvatskom. Ivan Skylices (XI st.) u svojem djelu *Epitome Historion* više puta govori o Hrvatima. Kada opisuje makedonsko- bugarski ustanak 1073. pod vodstvom Bodina, sina dukljanskog kralja Mihajla, Skylices piše: "Prve godine toga cara (Mihajla VII Duke, B. Z.) indikta prvoga, *narod Srba, koje također zovu i Hrvatima*, iziđe da pokori Bugarsku".[23]

Pričajući nadalje o tom ustanku on nastavlja: "Bugarske starešine zamoliše Mihajla, *tadašnjeg vladara onih koji su se zvali Hrvati,* a koji je stolovao u Kotoru i u Prapatni i imao mnoge zemlje pod sobom, da im pomogne i zajedno s njima radi i da im dâ sina svoga da ga proglase carem Bugarske".[24] Mihajlo se odazvao njihovu pozivu, poslao im je sina Bodina kojeg su Bugari okrunili kao cara Petra , a zajedno s njime kao savjetnika Petrila s četom od 300 vojnika.[25] Ustanak je bio svladan, Bizantinci su zarobili Bodina, a Petrilo se spasio bijegom. No Bizantinci zarobe i onoga "koji je *kod Hrvata* posle Petrila pridolazio po redu i odvedu ga okovana caru."[26] Skiličin nešto mlađi suvremenik *Georgije Kedren* u svojem djelu *Synopsis Historion* također govori o Dukljanskim Hrvatima. Kada opisuje vojevanje cara Vasilija II u Bugarskoj poslije sloma cara Samujla, on pripovijeda kako poslije pokorenja Bugarske (1018) "pokori se njemu (tj. Vasiliju II, B. Z.) i *susjedni narod Hrvata* i dva njegova vladara, dva brata, kojima car udijeli časti i obilne darove."[27] *Nikifor Brijenij* (prva pol. XII st.), muž Ane Komnenke i sin zapovjednika istog imena koji je 1073. bio poslan iz Bugarske u drački temat da suzbija napade iz Duklje, o tome piše: "Odanle opet *Hrvati i Dukljani* odmetnuvši se pustošili su čitav Ilirik", na što Nikifor "zarati na *Dukljane i Hrvate* i svlada ih".[28] *Nikita Akominates* (XII/XIII st.), visoki bizantski časnik, pišući o pothvatima Stefana Nemanje između 1160 i 1173. među ostalim piše: "Ne znajući pravu mjeru, poče osvajati Hrvatsku i sebi prisvajati vlast nad Kotorom."[29]

S obzirom na tumačenje ovih mjesta u djelima navedenih bizantskih pisaca u historiografiji postoje dva osnovna stajališta. Jedni te vijesti prihvaćaju kao pouzdano svjedočanstvo da su žitelji Duklje u ranom srednjem vijeku bili poznati pod nacionalnim imenom Hrvati ili pak geografsko-političkim imenom Dukljani. Na to navodi temeljita analiza svih tih mjesta s njihovim kontekstom. U tu skupinu spadaju među ostalima Vj. Klaić[30]. Lj. Hauptmann[31], D. Mandić[32], S. M. Štedimlija[33] i drugi, Oni koji iz bilo kojih razloga ne mogu prihvatiti ta svjedočanstva bizantskih kroničara, hvataju se za ono mjesto kod Skilice gdje on govori o Srbima koji se zovu i Hrvati, ili pak o Hrvatima i Dukljanima, pa ta mjesta tumače tako kao da bizantski pisci nisu dovoljno razlikovali južnoslavenske narode, te su ih zamjenjivali nazivajući tako Srbe Hrvatima. U tom smislu je u svoje doba pisao Fr. Rački[34], a poslije N. Radojčić.[35] Radojčićevo stajalište sasvim prihvaćaju srpski autori koji su se bavili Dukljaninom ili najranijom crnogorskom historijom. Tako J. Kovačević[36], S. Mijušković[37], N. Banašević.[38]

F. Šišić, naveden vjerojatno političkim razlozima [39], pokušava naći neki kompromis između jasnog slova izvora i dogmatskog shvaćanja srpske historiografije o srpstvu srednjovjekovne Duklje. Nepobitna svjedočanstva bizantskih kroničara njemu su ne samo dokaz da je hrvatsko ime zaista živjelo u Gornjoj Dalmaciji, možda upravo u Duklji, nego mu se upravo zbog toga čini sasvim naravnim što je to ostavilo traga i u Ljetopisu popa Dukljanina kao u domaćem izvoru. Uza sve to on iz svega toga izvlači ovakav zaključak: "Ali ako se i ne može poreći, barem s valjanim razlogom,

postojanje hrvatskog imena u Gornjoj Dalmaciji XI i XII veka, taj rezultat još uvek ne znači, da je ona bila sastavna čest hrvatske države, pa čak ni to da se ovde radi o etničkim Hrvatima u onom smislu kao u Hrvatskoj, gdje je to ime bilo ne samo nacionalno nego i političko. To znači samo toliko da je među Srbima Dukljanima bila izvjesna skupina naroda koja se zvala Hrvati, baš onako kao što je takvih skupina bilo i među Česima X i XI veka i među Poljacima onog vremena."[40] No i Šišić, kako god je sklon kompromisu i kako god ni sam ne sumnja u srpstvo srednjovjekovne Duklje, ne može prihvatiti tumačenje N. Radojčića da se u svim tim slučajevima radi o sinonimiji. Bizantinci su, naime, ne samo dobro poznavali pojedina plemena nego čak i lokalna imena, pogotovo onih s kojima su ratovali. Ako ih nisu nazivali njihovim narodnim imenima, onda su redovito upotrebljavali samo antička imena prema starim nazivima pokrajina u kojima su živjeli, a nikad ime nekog drugog suvremenog naroda.[41] Protiv tumačenja ovih mjesta sinonimijom uz navedene Lj. Hauptmann ističe i taj razlog što nema u izvorima spomena da bi bizantski pisci zamijenili Srbe s makedonskim Slavenima, a takva bi zamjena u ono doba s bizantske strane bila mnogo razumljivija.[42] Lj. Hauptmann ovaj Skiličin dvojni naziv za Dukljane objašnjava činjenicom što su Duklja i Srbija (Raška) bile dvije zasebne političke jedinice, od kojih je svaka u doba svojeg uspona protezala vlast i nad onom drugom. Tako je i u doba dukljanskog kralja Mihajla Raška priznavala njegovu vlast, pa je na osnovu toga Skilices mogao doći do takve dvojne formulacije tako "što su u Mihajlovoj državi dvjema historijskim pokrajinama odgovarala i dva vodeća plemena, tj. u Raškoj Srbi, a u Duklji Hrvati".[43]

No ako Radojčić i nije u pravu kad ime Hrvati i Hrvatska u bizantskih kroničara tumači kao sinonime za Srbe, ipak je u pravu kada pozivom na kontekst dotičnih mjesta u izvorima otklanja Šišićevo polovično tumačenje kao da se tu radi samo o nekoj određenoj skupini ljudi na nekom manjem teritoriju. Iz izvora je očito da se ti termini odnose na čitavu Duklju i sve njezino žiteljstvo.[44]

Ova nesumnjiva svjedočanstva bizantskih kroničara sa svoje strane potvrđuju povijesnu utemeljenost Dukljaninova naziva Crvena Hrvatska. Kako historiografija bez izuzetaka prihvaća Dukljanina kao pouzdan i dobro upućen izvor za historijsku geografiju i njime se u tom pogledu obilno služi, samo od sebe nameće se kao sasvim logičan postupak da mu i u pitanju Crvene Hrvatske treba pokloniti puno povjerenje. "Ni najradikalnija kritika, prema tome, nema prava pretpostaviti da Dukljanin nije znao gdje živi, kad meće Neretljansku oblast, Zahumlje, Travunju, Konavle i Duklju u Crvenu Hrvatsku. Naprotiv, takva se kritika mora oboriti na jedinoga koji još uopće zastupa srpstvo ovih krajeva, na Konstantina."[45]

Tako samo uslijed otpora dijela historiografije da odbaci dogmatska shvaćanja koja nemaju nikakav oslonac u izvorima (pa ni kod K. Porfirogeneta) još uvijek ostaje otvoreno pitanje da li je Duklja (s Travunjom i Zahumljem) u ranom srednjem vijeku bila hrvatska ili srpska zemlja, ili nešto treće.

Što rasprave o ovom pitanju tako dugo traju, što se na Prokrustovu postelju najnevjerojatnijih domišljanja i pretpostavki navlače jasna historijska svjedočanstva, uzrok su očito dugotrajne predrasude. Iako ozbiljna hrvatska historiografija nije nikada iz povijesne činjenice postojanja hrvatskog imena u srednjovjekovnoj Duklji izvlačila i neke suvremene državnopravne revindikacije, bilo je i takvih strahova.[46] I upravo takve bojazni dovele su neke pisce pri raspravljanju ovog pitanja do apsurdnih i "neozbiljnih zaključaka".[47] Osim toga, srpska historiografija koja je slijepo vjerovala dugi niz decenija izvještaju K. Porfirogeneta o etničkom podrijetlu nekih Sklavinija i tumačila druge izvore koji su tom izvještaju proturiječili kako su najbolje znali i mogli u skladu s funkcijom građanske historiografije u službi srpske velikodržavne misli, ne može se ni danas lako oteti dugotrajnim iluzijama u koje je konačno i sama povjerovala, pa se recidivi takvih shvaćanja protežu do naših dana. To je ponukalo jednog crnogorskog autora, pisca knjige o postanku i razvitku crnogorske nacije na konstataciju da "u savremenim društvenim uslovima ne bi bilo toliko nužno posvećivati neku naročitu pažnju porijeklu pojedinih nacija i njihovoj etničkoj pripadnosti, jer te istorijske kategorije nijesu više od bitnog uticaja na savremene tokove društva, kad to ne bi predstavljalo i pokušaj rehabilitacije određenih teorija iz prošlosti, čiji korijeni dosežu čak do svetosavske ideologije i hrane se njenim sokovima".[48]

Bit će stoga zanimljivo pogledati kako naše predmetno pitanje tretira poslijeratna crnogorska historiografija u vrijeme kada više nije moguće nijekati opstojnost crnogorske nacije, koja se posebnim povijesnim uvjetima razvila na području uže Duklje[49], o čemu ćemo nešto opširnije govoriti u sljedećem poglavlju.

II.

U poslijeratnoj crnogorskoj historiografiji[50] objavljeno je nekoliko rasprava i knjiga koje se ili izričito bave našim pitanjem, ili pak prema njemu, uz ostalo, zauzimaju određeni stav. Mi u ovom sažetom članku nećemo moći uzeti u obzir svu bibliografiju o toj temi, jer smatramo da će biti dovoljno ako se osvrnemo samo na značajnije knjige i stručne rasprave objavljene u prvom redu u časopisu *Istorijski zapisi*, organu Društva istoričara i Istorijskog instituta SR Crne Gore[51].

1. Po opsegu i značenju istaknuto mjesto zauzima *Istorija Crne Gore*, knj. I (Titograd 1967), rezultat rada grupe autora. U toj knjizi nas u ovom slučaju

posebno zanima poglavlje *Od dolaska Slavena do kraja XII vijeka* (str. 281-444) iz pera Jovana Kovačevića, profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Kod izlaganja ranosrednjovjekovne političke povijesti Crne Gore, nekadašnje Dukljeili Zete, autor se obilato služio *Ljetopisom popa Dukljanina*, ili, kako ga on naziva, *Barskim rodoslovom*. Dukljaninove navode kod toga najčešće ne podvrgava kritici, jedino napominje "prema Barskom rodoslovu". Pod naslovom *Druga seoba* (str. 291-300) piše o naseljavanju rimske pokrajine Prevalitanije i ističe da za to nema drugih vijesti osim onih Konstantina Porfirogeneta, pa da, prema tome, "porijeklo plemena koja su naselila teritoriju dukljanske države treba dovesti u vezu sa opštim podacima o seobi Srba koje daje Konstantin Porfirogenet"[52]. No kada se iznosi što car piše o naseljavanju Srba i što posebno o naseljavanju Duklje, mora priznati da on izričito kaže kako su Srbiju (Rašku), Zahumlje i Travunju s Konavlima naselili Srbi, a za Duklju to ne kaže, za nju uopće ne kaže koje ju je pleme naselilo. Moglo bi se pretpostaviti, piše naš autor, da je car to u slučaju Duklje ispustio kazati da bi izbjegao ponavljanje, "ali bi to bilo domišljanje koje ne prelazi vrijednost pretpostavke".[53] Uza sve to on o žiteljima srednjovjekovne Duklje stalno govori kao o Srbima, pa tako primjerice piše kako je Duklja u XI st. postala "centralna srpska oblast"[54], odnosno "matična oblast svih srpskih zemalja"[55], Bodin ratuje na strani Bizanta protiv Normana 1081. "s odredom Srba"[56] itd.

Poslije vijesti cara Konstantina navodi i vijesti iz gl. IX i XXVIII *Barskog rodoslova* (Dukljaninova Ljetopisa) o Crvenoj Hrvatskoj, pa iz tih vijesti zaključuje da su za Dukljanina Prevalitanija, Gornja Dalmacija i Crvena Hrvatska sinonimi. Neko neslaganje o opsegu Crvene Hrvatske u ovim dvjema glavama *Ljetopisa* tumači time što je Dukljanin pisao u XII st., a te se vijesti odnose vjerojatno na događaje iz IX st.[57] Iz toga se može zaključiti da autor ovim vijestima, kao i tolikim drugima u Dukljaninovu *Ljetopisu*, priznaje povijesnu vrijednost. Zatim izlaže što su o žiteljima i vladarima Duklje zabilježili bizantski kroničari XI i XII st. Iako su te vijesti zapravo komplementarne s Dukljaninovima, jer Dukljanin govori o imenu zemlje, a bizantski kroničari o imenu naroda te zemlje, Kovačević ne vidi u njima potvrdu povijesne utemeljenosti Dukljaninova naziva Crvena Hrvatska. On vijesti nekih kroničara (Skilica- Kedren-Mihajlo Devolski) tumači na Radojčićev način, smatrajući hrvatsko ime u njima kao sinonim za srpsko. To on obrazlaže na doista paradoksalan način. Da su ovi kroničari zaista izjednačivali Srbe s Hrvatima, Kovačević zaključuje po tome što oni navode da je dukljanski kralj Mihajlo, "tadašnji vladar onih koji su se zvali Hrvati", stolovao u Kotoru i u Prapratni, tj. u Duklji.[58] Domaći autor Dukljanin navodi da se to u neko davno doba njegova domovina Duklja zvala Crvena Hrvatska, dobro obaviješteni bizantski kroničari kažu da u XI st. u njoj žive Hrvati, a Konstantin Porfirogenet se tome ne protivi, jer o njenim žiteljima nije ništa kazao, a nije ih ubrojio u Srbe. Nakon svih tih svjedočanstava Kovačeviću to nisu Hrvati nego Srbi zbog toga što vladar tih dukljanskih Hrvata stoluje u svojoj zemlji, u Duklji. Zaista neobična logika! Za vijesti pak N. Brijenija i N. Konijate, koje se nikako ne mogu protumačiti sinonimijom, autor traži izlaz u tvrdnji da se one i ne odnose na Duklju, nego na Hrvate u Dalmatinskoj (Bijeloj) Hrvatskoj[59], iako ni Radojčić, od kojeg je i preuzeo tezu o sinonimiji Hrvati = Srbi, to ne dopušta i smatra da se one odnose upravo na žitelje Duklje[60]. Na kraju zaključuje da ni jedan bizantski kroničar ne donosi izričitu vijest o Crvenoj Hrvatskoj kao *Barski rodoslov*, a prema Teodoziju znamo da je Stefan Prvovjenčani vladao svim srpskim zemljama, u koje ubraja i Dioklitiju[61]. Time je Kovačević razriješio problem Crvene Hrvatske. "To je sve" — zaključuje on — "što se na osnovu istorijskih izvora može reći o problemu Crvene Hrvatske. Svako dalje zaključivanje bilo bi plod domišljanja, bez sigurnih oslonaca na pouzdane izvore."[62]

2. Iste godine kada i I knj. Istorije Crne Gore objavljena je u Titogradu i knjiga dra Slavka Mijuškovića, *Ljetopis popa Dukljanina.*[63] Uz podulju uvodnu rasparvu (str. 7-120), knjiga sadrži autorov srpsko-hrvatski prijevod *Ljetopisa* s komentarom (str. 175-282), a uz to faksimil čitava latinskog teksta vatikanskog rukopisa Dukljaninova *Ljetopisa* (str. 123-169).

Najveća novina ovog djela jest u tome što autor Dukljaninov *Ljetopis* datira za nekoliko stoljeća kasnije nego je to činila dosadašnja historiografija. Na osnovi nekih izraza, mlađih od XII pa i od XIII st., a koje su raniji interpretatori, posebno Šišić, smatrali kasnijim glosama, umetnutim u osnovni tekst tijekom mnogih prepisivanja, Mijušković postanak *Ljetopisa* stavlja u vremenski raspon između druge polovine XIV i sredine XV st., "negdje u vrijeme najveće moći Balšića, kada su ambicije ove dinastije smjerale ne samo uspostavljanju punog gospodarstva u granicama stare Duklje već i dalje".[64] Hrvatski pak tekst *Ljetopisa*, poznat u historiografii pod nazivom *Hrvatska kronika*, za koji mnogi stariji i noviji historici drže da je onaj "Regnum Sclavorum" koji je Dukljanin, kao što u predgovoru kaže, preveo na latinski, Mijušković datira još kasnije, tek na kraj XV st.[65]

Ocjena vrijednosti Ljetopisa kao povijesnog izvora po Mijuškoviću je nikakva, te on smatra da Dukljanina "kao istoričara treba potpuno odbaciti".[66] Do tog uvjerenja autor nije došao na temelju vlastite kritičke analize teksta, niti na temelju mišljenja historiografije do njegova rada. On se oslonio jedino na Šišićev opsežan prikaz starije historiografije do 1928. god., a rezultate historiografskih ispitivanja poslije tog vremena, osim jedne iznimke, uopće nije uzeo u obzir, što je metodološki veliki propust.

Na pitanje Crvene Hrvatske Mijušković se osvrnuo na dva mjesta: u uvodnoj raspravi i u komentaru uz odgovarajuća mjesta u tekstu prijevoda *Ljetopisa.* On drži da se Dukljanin kod pisanja svojeg djela služio, i to veoma zbrkano, nekim pisanim izvorima o organizaciji Crkve u Dalmaciji, o administrativnoj podjeli dukljanskih i drugih krajeva, a do sveg ostalog, pa

i do pričanja o Crvenoj Hrvatskoj, mogao je doći i slušanjem o tome.[67] On naime smatra da nazivi Crvena i Bijela Hrvatska nisu nipošto Dukljaninova izmišljotina, jer je prije njega te nazive upotrijebio dužd Andrija Dandolo (XIV st.), što opet ne znači da ih je Dukljanin upravo od njega preuzeo. Ukoliko nije putem nekog zapisa do njih došao, mogao je za njih saznati i usmenim putem, "jer da su ti nazivi u neko vrijeme živjeli, ne bi trebalo sumnjati".[68] Osvrćući se na Šišićevo i Radojčićevo objašnjenje pisanja bizantskih kroničara XI i XII st. koji izvješćuju o Hrvatima u Dukiji, Mijušković se priklanja Radojčićevu tumačenju prema kojemu se u tim vijestima govori o svim Dukljanima kao Hrvatima, a ne o jednom njihovu dijelu, kao što je 1928. pisao Šišić, jer izvori ne daju nikakva prava na to.[69] Čudno je da, nakon svega što je o tom pitanju sam napisao, ne izvlači odatle i logičan zaključak da se Dukljaninova vijest o Crvenoj Hrvatskoj podudara s pisanjem bizantskih kroničara o Hrvatima u Dukiji, nego sasvim suprotno tome zaključuje da "rješenje enigmatične pojave naziva Crvene Hrvatske,... treba tražiti u činjenici koju je istakao Radojčić, naime, da se kod nekih u neko vrijeme hrvatsko ime upotrebljavalo kao sinonim za srpsko".[70]

3. Kratko vrijeme nakon objavljivanja ove knjige na nju se osvrnuo poznati crnogorski pubilicist S. M. Štedimlija člankom *Zagonetka popa Dukljanina*.[71] U tom osvrtu dao je nekoliko zanimljivih primjedbi u vezi s našim pitanjem, kao i o samom *Ljetopisu*, služeći se kod toga prvenstveno rezultatima historiografskih istraživanja Dominika Mandića.[72] Osvrćući se tako na Mijuškovićevo kasno datiranje *Ljetopisa* i *Hrvatske kronike*, Štedimlija primjećuje da bi to bila prava senzacija u proučavanju *Ljetopisa* kada bi Mijuškovićevo datiranje bilo ispravno. To bi značilo da je još u vrijeme Balšića u Dukiji živjela svježa hrvatska svijest o prošlosti. Svi spisi i druga vrela prije postanka *Ljetopisa* nastali bi prema tom datiranju ne prema *Ljetopisu*, kako je držao Šišić, nego na osnovi drugih izvora i otvrđivali bi sve ono što je poslije u *Ljetopisu* rečeno.[73] Upozorava na Mijuškovićevu nedosljednost u zaključivanju u vezi s nazivom Crvena Hrvatska i zamjera mu što je kod ocjene povijesne opravdanosti tog naziva zanemario rezultate istraživanja J. Cvijića i njegovih učenika (objavljene u izdanjima SAN), narodnu tradiciju, spomenike materijalne kulture, topografske nazive, tragove ikavštine i čakavštine čak tamo do u Albaniju, predaju o banovima, crkvenu povijest i druge činjenice koje opovrgavaju njegove tvrdnje.[74]

Autor se zadržao i na značenju Dukljaninova izraza *Regnum Sclavorum* (Kraljevstvo Slavena) kako je Dukljanin nazvao onaj spis koji je, kao što u uvodu kaže, preveo na latinski. Prema Mijuškoviću, koji se kod toga neosnovano poziva na Dinića[75], taj bi izraz trebao značiti srednjevjekovnu srpsku državu. No u tom spisu se govori samo o Hrvatima i hrvatskim vladarima, a Srbija se spominje tek uzgred, pa je već tada i otuda očito što se skriva iza tog latinskog naslova. Taj se spis u originalu vjerojatno nazivao *Kraljevstvo Hrvata*, jer se kod latinskih pisaca hrvatska država nazivala *Sclavonia*.[76] Zanimljivo je autorovo objašnjenje postanka tog latinskog naziva "Regnum Sclavorum" za dukljansku državu. On o tome piše: "Područje Dukljanske kraljevine, nakon doseljenja na jug, naselili su Slaveni koji još nisu bili ni kroatizirani ni srbizirani. Oni nisu bili ni Srbi ni Hrvati. Pošto su poslije doselili na jug prvo Hrvati pa onda Srbi, te pošto su bili pobijeđeni Avari, ostali su Slaveni (prije podvrgnuti Avarima) na oslobođenim zemljama, te su se postepeno kroatizirali, a u oblastima Raške srbizirali. Ti su Slaveni, odnosno njihovi potomci, dugo vremena, čak do prošlog stoljeća, a gdjegod još i sada, nazivali svoj jezik slavenskim i slovinskim ili prosto'naškim'. U Dukljanskoj državi mnogo se dulje održao naziv Sclavi (Slaveni) nego u susjednoj Hrvatskoj, gdje je hrvatsko narodno ime ubrzo općenito prihvaćeno (npr. dux Croatorum). Za strance, osobito Bizantince i Latine, ostala je stara tradicija u sjećanju i uporabi da i Hrvate, koji su otjerali Avare, a zadržali Slavene, nazivaju Slavenima. Zato Dukljaninovo vrelo, *Hrvatska kronika*, ne poznaje ni ime Slaveni ni Srbi, nego samo Hrvati, jer je nju pisao glagoljaš iz Duklje, pa se nije služio stranim jezikom i stranim navikama."[77]

Čini nam se pažnje vrijedna i autorova opservacija koja se odnosi na onaj specifičan pridjev prvovjenčani uz ime prvog srpskog okrunjenog vladara Stefana (1217). Duklja je već u XI st. imala svoje okrunjene, od pape priznate kraljeve. Njihov naslov zajedno sa zemljom pripao je po Nemanjinoj odredbi njegovu starijem sinu Vukanu. No kada je Nemanjin glavni nasljednik, mlađi sin Stefan, uspio od pape isposlovati i za sebe krunu, on se naziva "kralj i samodržac srpski"[78] te dodaje uz svoje ime i pridjev Prvovjenčani, što bi bio nesmisao da su njegovi suvremenici smatrali stare dukljanske kraljeve srpskim vladarima. "Upotreba ove titule posve je umjesna i shvatljiva, jer tada nitko nije mogao smatrati dukljanskog kralja Mihajla srpskim kraljem."[79]

4. Knjiga Jagoša Jovanovića, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*[80] bavi se, kao što se i iz naslova vidi, postankom i razvojem crnogorske nacije, te smo očekivali da će autor dodirnuti i pitanje etničke strukture srednjovjekovne Duklje i zauzeti određeno stajalište prema odgovarajućim historijskim izvorima. U prvom poglavlju: *Stvaranje crnogorske države* (str. 5-152) autor prikazuje povijest stare Duklje služeći se pri tome i vijestima Popa Dukljanina i M. Orbinija, ali nigdje ne govori o etničkoj strukturi njezinih žitelja. *Ljetopis popa Dukljanina* kao književni proizvod kulture na tlu srednjovjekovne Duklje autor također uopće ne spominje i tako nikako ne zalazi u naš problem. On zna samo za "slovenska plemena" u Zeti (Dukiji). Govoreći o gubitku dukljanske samostalnosti, kaže da otada kroz dva stoljeća "Raška i Zeta zajedno izgrađuju svoj državni život"[81] i naglašava da je Zeta i pod Nemanjićima imala stalno neki "povlašćen položaj".[82] Kako autor na području srednjovjekovne Duklje (Zete) zna samo za "slovenska plemena", držim da nećemo mnogo pogriješiti ako iz toga

izvedemo zaključak da on srednjovjekovnu Duklju nije smatrao etnički srpskom zemljom.

5. Nedavno je u Titogradu objavljena još jedna knjiga o istoj temi. To je djelo Save Brkovića, *O postanku i razvoju crnogorske nacije* (Titograd 1974). Knjiga ima polemički karakter i nastala je, čini se, prvenstveno kao odgovor na stajalište crnogorskog historika Dime Vujovića u nekim njegovim predavanjima i izjavama tisku, a posebno u raspravi *O nekim nepravilnim pristupima crnogorskom nacionalnom pitanju*[83]. Iako nije historik od struke, nego prvenstveno društveno-politički radnik, Brković smatra da ima dužnost i pravo iznijeti svoje stajalište, "jer nije važno ko je autor nekog spisa, već kakav je kvalitet samog rada"[84]. A on drži da se osporavana Vujovićeva rasprava i ne može uvrstiti u znanstvene rasprave, "ona je u stvari slabo pripremljena politička lekcija, koju njen autor drži svojim protivnicima, čija imena ne spominje, naime svima onima koji ne prihvataju neke njegove tvrdnje"[85]. To su u prvom redu tvrdnje da su "Crnogorci srpskog porijekla" i da oni etnički pripadaju Srbima, mada se i u pretkapitalističkom periodu razvitka Crne Gore "pojavljuju određene posebnosti Crnogoraca koje ih u mnogočemu odlikuju od ostalih Srba kojima etnički pripadaju"[86]. Te su tvrdnje pruzete iz građanske historiografije, a još i danas u Crnoj Gori imaju značajne pozicije i "češće ih pojedinci i koriste, naročito kod nas u Crnoj Gori, i u političke svrhe"[87]. Prema Brkoviću Vujović "robuje jednom, prevaziđenom shvatanju, koje je započelo svoj vijek trajanja krajem prve polovice XIX vijeka. A cilj mu je, prije svega, bio da obezbijedi ideološko-političke argumente srpskoj građanskoj klasi da je ona pravi i jedini zakoniti nasljednik starog carstva Nemanjića, te da je ona jedina i predestinirana, u ovim uslovima, da bude njegov obnovitelj ... Tome cilju je trebalo da služi sve, od državne politike do nauke. Za ostvarenje toga cilja bio je postavljen i važan zadatak pred srpskom građanskom istoriografijom, pa se može tvrditi da ga je ona sa dosta uspjeha, za duži vremenski period, i obavljala, zamagljujući istorijsku prošlost naroda koji su se nalazili u sastavu toga staroga carstva".[88] No Brković ne predbacuje samo srpskoj građanskoj politici i historiografiji sanje o obnovi Dušanova carstva. On priznaje da su se tim snovima zanosili, posebno poslije 1880, i crnogorski političari. "Hvatajući se grčevito za tezu o srpskom porijeklu Crnogoraca, kao i za zasluge iz prošlosti, sijali su iluzije u svojoj zemlji — da Crnogorci, prije drugih, imaju pravo na obnoviteljstvo starog carstva Nemanjića:"[89] "Veći broj građanskih istoriografa, da bi obavio postavljeni zadatak, nije se ustručavao da nevjerno tumači sačuvane istorijske izvore, da frizira i sa romantičarskim zanosom izlaže istoriju carstva Nemanjića, da zloupotrebljava viševjekovnu zajednicu vjere i crkve, kao i zajedničku borbu protiv turskih osvajača. Koristio se pri tom spori ekonomski, prosvjetno-kulturni i uopšte društveno-politički razvoj susjednih naroda, da bi se zagospodarilo njihovom sviješću. Sav taj uloženi trud nije konačno urodio plodom, ali je ipak, u svijesti susjeda ostavio izvjesne traume."[90]

Zbog svega toga Brković je postavio zadatak da na osnovi rezultata historiografije pobije takva shvaćanja, izražena ne samo u raspravama Dime Vujovića nego i drugih autora, koji su zadnjih godina u Crnoj Gori iznosili slična gledišta. Tako se u svojoj knjizi posebno osvrće i na pisanje J. Kovačevića u *Istoriji Crne Gore* i S. Mijuškovića u *Ljetopisu popa Dukljanina*, na koje smo se i mi osvrnuli.

Pitanje etničkog identiteta žitelja srednjovjekovne Duklje raspravlja u posebnom poglavlju pod naslovom *Stanovništvo Duklje, odnosno Zete* (str. 11-40), pa ćemo se i mi u okviru naše postavljene teme na nj posebno osvrnuti. Pretpostavljajući da je u doba seoba područje Duklje naselilo više slavenskih plemana, koja se tada nisu razvila dalje od rodovskog uređenja, zaključuje da "prilikom doseljavanja slovenskih plemena u Duklju ne može se govoriti o Srbima. Oni sigurno nastaju mnogo kasnije integrisanjem više plemena i proširivanjem Raške na sjever."[91] Pri tome se poziva na pisanje Konstantina Porfirogeneta, koji Dukljane ne broji u Srbe. Stoga se i pita otkuda autoru *Istorije Crne Gore* tvrdnja da Duklja u XI st. postaje centralna srpska oblast, kada je i sam ranije naveo da nema podataka o tome koje slavensko pleme ju je naselilo, i da nema podataka da su je naselili Srbi.[92] Sličnu zamjerku postavlja Brković i autoru jedinice *Srbija* u Enciklopediji Jugoslavije, koji na jednom mjestu piše kako nema izričitih dokaza o tome da su Dukljani bili Srbi, a na drugom ipak Duklju naziva srpskom državom[93], pa se pita kako je autor te jedinice došao do tog zaključka, kada u prilog tome nije naveo nikakav novi historijski izvor, koji bi mu to uvjerenje i potvrdio.[94] Brković nadalje upozorava kako stariji Nemanjini biografi (njegov sin Stefan Prvovjenčani) izričito kažu da je on osvojio Zetu, što i jest jedini adekvatni izraz. A što su mlađi rodoslovi, nakon Stefanova krunjenja, uporno dokazivali suprotno od Nemanjine Hilandarske povelje, da je Nemanjina djedovina bila Zeta, a ne Srbija, samo je znak "koliko su oni svoje snage bili stavili u službu proširenja i učvršćenja države Nemanjića i njene praktične politike."[95] "Ali pretvaranje Zete u lojalnu pokrajinu srpskog carstva nije pomoglo ni širenje raznih legendi, niti dovođenje nasljednika prestola Nemanjića na upravu Zete, pa čak ni nasilno ukidanje zapadnog uticaja i dominacije katoličke crkve."[96]

Za ilustraciju nasilnog širenja utjecaja srpsko-pravoslavne Crkve u Zeti, što je bilo od dalekosežnih posljedica za kulturu srednjovjekovne Duklje autor se oslanja na pisanje Tomaša Markovića.[97] Nemanjići su se za širenje utjecaja srpsko-pravoslavne Crkve služili svim sredstvima, pa za vrijeme progona bogumila "istrebljeni su svi književni i rukopisni spomenici koji su nastali i postajali kod Dukljanskih Slavena od doseljenja do kraja XII vijeka."[98] Uz sve to, citira naš autor T. Markovića, "zapadnjaštvo i katolicizam nijesu bili nikad do kraja uništeni na našem južnom primorju iako su bili sasvim pritiješnjeni i ograničeni u svom širenju i uticaju na širem području. Stoga nijesu bili samo i jedino vjerski i crkveni motivi iz kojih je suzbijan

zapadnjački uticaj u Dukljí i na južnom primorju uopšte. Tu su nesumnjivo postojali i politički motivi, naročito kada je riječ o Dukljí i o njenim pokrajinama."[99]

Brković se osvrnuo i na *Ljetopis popa Dukljanina*. To djelo nije početak srpske pismenosti i književnosti, niti piše o junačkim djelima "legendarnih junaka i vladaoca iz najstarije istorije Srba i Hrvata", kao što stoji u *Istoriji naroda Jugoslavije*[100], nego je Dukljanin pisao "Ljetopis dukljanske države, odnosno dukljanskog kraljevstva."[101] Što se tiče samog teksta *Ljetopisa*, autor se je posebno zadržao na značenju izraza "Regnum Sclavorum" iz njegova predgovora. Odbija objašnjenje S. Mijuškovića, koji, pozivajući se na M. Dinića i J. Subotića (1853), drži da se pod tim pojmom ima podrazumijevati Srbija. Brković se poziva na Jirečeka – koji je pisao da je od XIII do XV st. Sclavonia bila opće ime za svu zemlju od Istre do ušća Bojane i od Jadranskog mora do Dunava i Drave – i smatra da se može uzeti kao točno jedino to da su u ono vrijeme i Srbija i Zeta bile dio Sclavonije.[102]

O drugim vijestima u *Ljetopisu*, posebno o onima iz gl. IX i XXVIII iz kojih se vidi da je Dukljanin i područje Duklje uključio u okvir negdašnje Crvene Hrvatske, naš autor ne piše ni jedne riječi. Jednako tako uopće ne spominje ni vijesti bizantskih pisaca XI-XII st. o Hrvatima u Duklji. Šutnjom prelazi i preko čitave opsežne povijesne i publicističke literature o tom pitanju. Tako, dok se s jedne strane trudi da pomoću izvora i literature ospori tvrdnju o srpskom etničkom karakteru srednjovjekovne Duklje, s druge strane ni jednom riječi ne uzima u obzir ni izvore ni literaturu koja donosi podatke i raspravlja o postojanju hrvatskog narodnog imena u Duklji. To je svakako neobičan postupak, koji nikako nije u skladu s namjerom autora, izraženom u uvodnom dijelu knjige, da ukaže na sve značajnije epohe iz historije Crne Gore, nekadašnje rimske pokrajine Prevalitanije, kao "i stanovništva koje se na ovoj teritoriji svojevremeno naseljavalo" (str. 11). Čini se da je autor na svaki način želio pokazati i dokazati kako, navodno, u nacionalnom tkivu crnogorske nacije nema primjesa neke druge južnoslavenske narodnosti. Zato je i uzeo u obzir samo one izvore kojima se mogao pobiti udio srpske etničke komponente, a izostavio i izvore i literaturu koji govore o hrvatskoj komponenti. Čemu mu je to bilo potrebno, kad je općepoznato da nema "čistih", nego samo etnički slojevitih nacija? Stariji slojevi ne nestaju, nego se integriraju u novim narodnim formacijama.

6. Na stranicama *Istorijskih zapisa* objavljeno je nekoliko rasprava koje se posebno bave vijestima iz IX gl. *Ljetopisa popa Dukljanina*. Pitanje naziva Crvena Hrvatska razglaba S. Puhiera u raspravi *Porijeklo naziva "Crvena Hrvatska"*[103]. Kako se u gl. IX *Ljetopisa* naziv Crvena Hrvatska javlja kao sinonim za Gornju Dalmaciju, autor želi najprije rasvijetliti pitanje tradicije termina Dalmacija na tlu kasnorimske Prevalitanije, odnosno srednjovjekovne Duklje. Autor utvrđuje da se uza sve administrativne promjene kroz koje je prolazila stara rimska Dalmacija, počevši od njezine podjele na Dalmaciju i Prevalitaniju krajem III st. pa do osnutka bizantske teme Dalmacije, staro ime Dalmacija tradicijom čuvalo i kod Romana u Prevalitaniji, pa i onda kada se ona nazivala Dioklitijom (Duklja), a još više kod Romana kasnorimske Dalmacije i bizantske teme. Tako i bizantski pisci XI do XIII st. prevalitanski kraj nazivaju Dalmacijom a njezine stanovnike Dalmatincima[104]. Podrijetlo naziva Gornja i Donja Dalmacija, koji se javljaju kod pisaca XI-XII st., autor objašnjava tako što su se, navodno, Latini Bizantske Dalmacije od Splita do Osora sjećali da se nekad i Prevalis zvao Dalmacijom, ali da bi taj kraj ipak razlikovali od svojeg, nazivali su ga Gornjom Dalmacijom.[105] "Pomenuto nazivanje nekadašnje rimske provincije Dalmacije Donjom i Gornjom pojavilo se na početku XIII vijeka i u djelu jednog barskog popa ... Ovaj pop je čitavo područje nekadašnje rimske provincije Dalmacije zamislio kao jedinstvenu državu, a zato što su na ovom području pretežno živjeli Slaveni, tu je državu latinskim jezikom nazvao 'Regnum Sclavorum'".[106] Prihvaćajući Medinijevo mišljenje o postanku *Ljetopisa*[107] iz tri dijela od kojih bi prvi dio (pogl. 1-35) bila u stvari stara Travunjska kronika, nastala u XI st. a koju je Dukljanin preuzeo u svoje djelo, Puhiera drži da ni naziv Crvena Hrvatska ne potječe od samog Dukljanina, jer ga nema u onom dijelu *Ljetopisa* koji je njegovo djelo.[108] Prema Puhieri priča u IX gl. *Ljetopisa* o saboru na Duvanjskom polju nastala je prema stanju u drugoj pol. XII st za vrijeme cara Manojla Komnena, a naziv Crvena Hrvatska umetnut je u tu glavu kasnije. Prerađivanje glave IX izvršeno je prema Puhieri kada je barska Crkva ponovno, namjesto dubrovačke, uzdignuta na metropoliju (1199), zbog čega je došlo do novih, još žešćih borbi između dvije rivalske Crkve. Tada je u tu glavu uneseno i ono što se pripovijeda o organizaciji crkvene jurisdikcije u Svetopelekovoj državi.[109] A naziv Crvena Hrvatska ušao je u tu glavu na taj način, što je netko iz Donje Dalmacije unio naziv Hrvatska i za Gornju Dalmaciju, jer je poistovjećivanje Dalmacije s Hrvatskom iz Donje prešlo na Gornju Dalmaciju.[110] Ne treba biti velik stručnjak da se uvidi kako je ovo autorovo zaključivanje više-manje sasvim proizvoljno i blago rečeno veoma pojednostavnjeno. Praksa poistovjećivanja Dalmacije i Hrvatske nastala je na osnovi činjeničnog stanja, jer je na tlu kasnorimske Dalmacije nastala nova slavenska država Hrvatska. No kako se ta praksa mogla prenijeti i na područje Gornje Dalmacije, ako je ono - u što Puhiera ne sumnja - etnički bilo srpsko? Osnova za takvu praksu morala bi biti također u novonastaloj situaciji poslije seobe naroda. Ako je gl. IX *Ljetopisa* netko iz redova barske Crkve prekrajao za potrebe te Crkve, taj je morao dodati i onaj naziv Crvena i Bijela Hrvatska, ako ih u originalnom tekstu nije bilo. A taj netko morao je znati stvarno stanje etničke strukture svoje zemlje. Naš autor ovdje nalazi izlaz u tvrdnji da je taj naziv dodao kasnije, nakon prekrajanja i prepravljanja ove glave netko iz Donje Dalmacije, odnosno iz Dalmatinske Hrvatske. No to je samo njegova tvrdnja. Ako je točno, kao što neki drže, da je *Hrvatska*

kronika (hrvatska verzija prvog dijela *Ljetopisa*) nastala poslije *Ljetopisa* negdje u Hrvatskoj i ako termina Crvena Hrvatska za Gornju Dalmaciju nije nikad ni bilo, kao što ga nema u rukopisu koji je došao do nas, postaje još manje vjerojatna autorova tvrdnja da je taj naziv dodan kasnije u Dalmatinskoj Hrvatskoj. Problem otkud dolazi do poistovjećivanja Gornje Dalmacije i Hrvatske postaje jednostavan ako se prihvate vjerodostojni izvještaji bizantskih kroničara XI-XII st., o Hrvatima u Duklji, a da tim izvještajima ne dajemo svoje proizvoljno tumačenje kao što je Radojčićeva teza o sinonimu hrvatskog imena kod tih pisaca za srpsko ime, koju bez ograđivanja prihvaća i S. Puhiera.[111]

Svrhu zbog koje je prerađena IX gl. *Ljetopisa* Puhiera je pobliže objasnio u posebnoj raspravi *Kazivanje o saboru na Duvanjskom polju prema historiji*.[112] O toj preradi autor piše: "Njeno kazivanje (tj. gl. IX, moja nap.) promišljeno je i udešeno. Ovo udešavanje, kako smo vidjeli, potiče iz dukljanskih strana, i to baš iz Bara. Ovo potvrđuje i doba u kojem je *Ljetopis* postao[113]... U papinskoj kancelariji kod osnivanja novih arhiepiskopija, odnosno obnavljanja nekog ranijeg stanja naročito iz rimskog doba prije seobe naroda, veliku ulogu igrala je starina. Prema tome barski kler iznio je pred papinsku kuriju i Dukljaninov *Ljetopis* s njegovom naročito udešenom IX glavom, po kojoj je u drevnoj Diokliji postojala nekoć arhiepiskopija, a njena prava da su prešla na barskog episkopa otkad se dioklejska arhiepiskopija sjedinila s barskom."[114]

Sasvim drugim motivima objašnjava navodno prerađivanje sporne IX gl. *Ljetopisa* B. M. Radojković u raspravi *Država kralja Svetopleka i njegovih potomaka*.[115] Autor se trudi da dokaže kako su kralj Svetopelek, njegova država od Vinodola do Valone kao i sabor na Duvanjskom polju sasvim izmišljeni. Ovakav tekst IX gl. kakav je dopro do nas, u stvari je prerada originalnog Dukljaninova teksta. Kako prvi dio *Ljetopisa* (koji Medini naziva Travunjskom kronikom) govori o vladarima Travunje i Zahumlja prije nego su te oblasti kao udjelne kneževine ušle u sklop dukljanske države, a u samom tekstu nema govora o najpoznatijem zahumskom vladaru Mihajlu Viševiću, autor pretpostavlja da je u prvobitnom tekstu o njemu bilo govora u gl. IX, no prerađivač je iz nje izbacio Mihajla i unio izmišljenog vladara Svetopeleka. [116] Prerada prvog dijela *Ljetopisa* morala se izvršiti prema Radojkoviću tek poslije 1200. god. sa svrhom da utvrdi prava crkve na području te Svetopelekove države.[117] Prema tekstu prerađene gl. VIII i IX može se zaključiti da je prerađivač bio pripadnik rimske Crkve, ali pristaša Metodijeve nauke.[118] Svrha te prerade morala je biti: da objasni kako je postala slavenska crkvena služba u slavenskim Crkvama na teritoriju Donje i Gornje Dalmacije. To je vidljivo iz konstrukcije ove prerade koja ima dvije komponente: prvo, Konstantin Filozof pokrstio je kralja i narod i postavio slavenske svećenike i ustrojio slavensku crkvenu službu; drugo, papinski legati su ustrojili rimsku crkvenu organizaciju i poučili narod u novoj vjeri. Prerađivač je, naime, želio uvjeriti čitatelje da je slavenski, a ne

latinski jezik bio prvotni crkveni jezik kod južnoslavenskih plemena.[119] Kako je došlo do sinonimskih naziva Crvena i Bijela Hrvatska za Gornju i Donju Dalmaciju kao dijelove velike Svetopelekove države, autor na ovom mjestu uopće ne raspravlja.

Zaključak

Na kraju ćemo zbog preglednosti sažeti rezultate historiografskih istraživanja o našoj temi.

Što kažu izvori?

1. *Pop Dukljanin* na dva mjesta (gl. IX i XXVIII) u svojem *Ljetopisu*, a uza nj još niz domaćih i stranih izvora (A. Dandolo, M. Orbini, J. Lukarević, J. Rastić) područje Gornje Dalmacije, posebno Prevalitanije (srednjovjekovne Duklje ili Zete) nazivaju Crvenom Hrvatskom.
2. *Konstantin Porfirogenet* u djelu DAI za te oblasti, osim Duklje, kaže da su ih naselili Srbi. Za Duklju to ne kaže, za nju uopće ne kaže tko ju je naselio. *Anonim*, autor 30. gl. Porfirogenetova djela DAI, kaže da se jedan dio Hrvata odselio iz Dalmacije i zauzeo uz Panoniju i *Ilirik*.
3. *Bizantinski kroničari XI-XII st.* donose vijesti o Hrvatima i hrvatskim vladarima u Dukiji u XI st.

Što kaže historiografija? Mišljenje o pouzdanosti Dukljanina kao historijskog izvora variralo je od potpunog odbacivanja do potpunog povjerenja. Danas općenito prevladava shvaćanje da je sasvim pouzdan za historijsku geografiju, a sve više mu se poklanja pažnja i kao historijskom izvoru, posebno za razdoblje XI-XII. st. U tumačenju gl. IX u kojoj je donesena vijest o podjeli velike države kralja Svetopeleka (Budimira) na Bijelu i Crvenu Hrvatsku, historiografija još nema jedinstveno stajalište. Oni koji smatraju njezino kazivanje vjerodostojnim, događaje o kojima je tamo riječ različito datiraju, u VIII (D. Mandić) ili pak u IX st. (J. Kovačević). Većina historika smatra da je ta glava, ili neki podaci u njoj, kasnija glosa ili kasnija prerada prvobitnog teksta, nastala iz različitih pobuda, ali pojedine podatke u njoj smatraju povijesno pouzdanima, "jer i u falsifikatima ima historijskog materijala"[120], pa tako i vijest o Crvenoj Hrvatskoj smatraju historijski utemeljenom (M. Barada, V. Ćorović, LJ. Hauptmann, V. Foretić[121]). Neki pak ne daju povjerenje ni jednom podatku u njoj držeći da je sve to izmišljeno, a sam naziv Crvena Hrvatska možda još kasnije interpoliran. (N. Banašević, S. Puhiera, B. Radojković). Postoji i mišljenje, u sebi kontradiktorno, prema kojem bi Dukljanin taj naziv preuzeo iz starijih izvora ili žive usmene tradicije, ali autor poriče povijesnu utemeljenost te tradicije(S. Mijušković).

Kritika teksta DAI cara Konstantina ustanovila je da car nije ni malo pouzdan izvor za pitanje naseljavanja Srba, pa se ne može vjerovati njegovu kazivanju o naseljavanju Srba izvan Raške (Bury, LJ. Hauptmann, B. Grafenauer, N. Klaić), iako još uvijek neki autori prelaze preko rezultata tih istraživanja i nadalje se slijepo oslanjaju na Porfirogeneta. U tumačenju značenja naziva Ilirik u gl. 30 DAI historici još nisu našli zadovoljavajuće rješenje, a neki ga dosta uvjerljivim argumentima i oslanjajući se na Dukljanina traže u ostacima Istočnog Ilirika, tj. na području dračkog temata i Duklje. (D. Mandić, Lj. Hauptmann, V. Foretić).

Vijesti bizantinskih kroničara XI-XII st. o Hrvatima u Duklji historiografija jednoglasno prihvaća kao pouzdano historijsko svjedočanstvo, ali postoje razilaženja u tumačenju tih vijesti. Jedni ih primaju doslovno (D. Mandić, Lj. Hauptmann), neki su donekle rezervirani smatrajući ih svakako pouzdanim svjedočanstvom barem u djelomičnom naseljenju Hrvata u Duklji (N. Klaić, V. Foretić). Treća skupina (uglavnom srpski autori) drži ime Hrvat u svim tim izvorima kao sinonim za Srbe (N. Radojčić, J. Kovačević, S. Mijušković). Na kraju ima i onih koji u pitanju etničke strukture srednjovjekovne Duklje (Zete) šutke prelaze preko svih tih izvora i odnosne historiografije (J. Jovanović, S. Brković).

Kao što se vidi, historiografija još nije sasvim suglasna o ovom pitanju. Stječe se dojam da nesuglasice ne proizlaze toliko iz nejasnoće izvora koliko iz uvriježenih predrasuda, koje se teško prevladavaju. Treba naglasiti da za historiografiju nije ni bitno da se utvrdi ili ne nekadašnje stvarno postojanje državne zajednice pod službenim nazivom Crvene Hrvatske. Bitno je u stvari što je pretežni dio objektivne historiografije utvrdio na temelju podudarnosti komlementarnih vijesti iz više izvora prisutnost hrvatskog naroda u ranom srednjem vijeku daleko izvan okvira Bijele (Dalmatinske) Hrvatske, sve tamo do današnje sjeverne Albanije. Na kraju možemo još primjetiti da to potvrđuju i novija lingvističko-paleografska kao i povijesno-umjetnička istraživanja[122]. Mi o tome nismo na ovom mjestu govorili jer to prelazi okvire ove radnje.

BILJEŠKE

1. F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, Beograd 1928, str. 306; VI. Mošin. *Ljetopis popa Dukljanina*, izd. MH, Zagreb 1950, str. 54.

1a. Šišić, *Letopis* ... str. 323-24; Mošin, *n. dj.* str. 73.

2. Tako S. Mijušković u raspravi kojom je popratio svoje faksimilirano izdanje *Ljetopisa*, nasuprot mišljenju većine historiografa koji su taj spis smještali negdje u drugu pol. XII st., drži da je on mogao nastati tek u vremenu između druge pol. XIV i sredine XV st. Zbog toga on i drži obrnuto od Šišića, da se Dukljanin koristio Dandolom, a ne obrnuto (S. Mijušković, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Titograd 1967. str. 60-61, 107-108.)

3. Vrijedna je pažnje primjedba da srednjevjekovni srpski pisci poslije Nemanje nikad ne spominju Crvenu Hrvatsku, ali je i ne osporavaju, što ne bi bilo lako objasniti kad bi oni taj izraz smatrali pukom Dukljaninovom izmišljotinom. Kad već nisu mogli zanijekati njezino postojanje, bilo im je svakako u interesu da šutnjom doprinesu što bržem zaboravu na njezino postojanje (S. M. Štedimlija, *Crvena*

Hrvatska, vl. nakl., Zagreb 1937, str. 20-21.

4. F. Šišić, *Letopis* ... str. 175.

5. Napominjem da je među ostalima u najnovijoj *Istoriji Crne Gore knj.* 1 (Titigrad 1967) najstarije razdoblje prikazano uglavnom na osnovu pripovijedanja Dukljaninova *Ljetopisa*.

6. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, str. 20.

7. U pogl. 32. "O Srbima i zemlji u kojoj sada obitavaju", pošto je opisao seobu Srba najprije u Srpčište u solunskom tematu, njihovo vraćanje odatle put stare domovine, pa ponovno obraćanje caru Herakliju da im dodijeli novu zemlju, Konstantin Porfirogenet priča: "I pošto sadašnja Srbija i Paganija, i zemlja Zahumljana i Travunija i zemlja Konavljana behu vlašću cara Romeja, a te zemlje opuste od Avara (jer iz tamošnjih zemalja oni izgnaše Romane koji sada stanuju u Dalmaciji i Draču) to car u ovim zemljama naseli iste Srbe i behu oni potčinjeni caru Romeja" (B. Ferjančić, *Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, II, Beograd 1959, str. 49). Tvrdnju o srpskom podrijetlu Neretvana, Zahumljana i Travunjana car je ponovio još jednom u poglavljima u kojima posebno govori o seobama svakog od njih posebno(Ferjančić, *Vizantiski izvori II*, str. 59, 61, 64). Što se tiče Dukljanina, ni u pogl. 32, kao ni u pogl. 35 O Dukljanima car ne spominje njihovo etničko podrijetlo. Starija historiografija je i Dukljane smatrala Srbima jedino na temelju njihova geografskog položaja, između prave Srbije i onih oblasti za čije je stanovništvo car kazao da su srpskog podrijetla.

8. Lingvistika je utvrdila da je područje Neretvanske kneževine na moru (otoci Brač, Hvar, Vis i Mljet) od starine čakavsko, a tragovi čakavštine utvrđeni su i dalje na istok izvan srednjevjekovne Hrvatske, Bosne i Huma, preko Dubrovnika sve do Duklje. Još je V. Jagić o tome pisao: "... mislim da se iz starih spomenika nešega jezika može dokazati da glavni biljezi onoga starijega narječja (čakavštine, B. Z.) koje neki uzimaju samo za hrvatsko, bijahu poznati jošte u historičko doba po čitavom istoku našega naroda ili barem mnogo dalje prema istoku nego su granice istaknute Hrvatom od Konstantina Porfirogeneta" (*Iz prošlosti hrvatskog jezika*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 43, Zagreb 1963, str. 62).

9. Bury, *The treatise De administrando imperio*, Bizantinische Zeitschrift XV, 1906, str. 517-577. Hrvatski Lochmerov prijevod u Vjesniku Zemalj. arhiva u Zagrebu, X, Zagreb 1908, str. 91-144.

10. G. Manojlović, *Studije o spisu De administrando imperio cara K. Porfirogeneta VII*, Rad JAZU, knj. 182, 186, 187.

11. Lj, Hauptmann bavio se tim pitanjem u više svojih rasprava. Navodimo značajnije: *Dolazak Hrvata*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925; *Seoba Hrvata i Srba*, Jugoslavenski istoriski časopis (JIČ), sv. 2, Ljubljana - Zagreb - Beograd 1937; *Konstantin Porfirogenet o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa*, Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931.

12. B. Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata*, Historijski zbornik (HZ) V, Zagreb 1952, sv. 1-2.

13. M. Barada, *Iz starohrvatske povijesti*, I. Seobe Hrvata i Srba, Nastavni vjesnik, XLII, 1933/34, *Topografija Porfirogenetove Paganije*, Starohrvatska prosvjeta, n. s. II/1-2, Zagreb-Knin 1928.N. Klaić, *Marginalia uz problem doseljenja Hrvata*, Hauptmanov zbornik, Ljubljana 1966.

14. Lj, Hauptmann, *K. P. o porijeklu* ...str. 19-21; B. Grafenauer, *n. dj.* str. 16-25.

15. Lj. Hauptmann, *K. P. o porijeklu* ... str. 21.

16. N. Klaić, *Historijska uloga Neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran*, Makarski zbornik, Makarska 1970, str. 127. - Carevu namjeru da svojim prikazivanjem najstarije povijesti Hrvata i Srba što jače istakne značajnu ulogu Bizanta na Balkanu prije izdizanja Bugarskog carstva najbolje ilustriraju ona dva odlomka u pogl. 31. O Hrvatima ... i pogl. 32. O Srbima, o kojima gotovo potpuno istim riječima ističe da su njihovi arhonti još od cara Heraklija bili neprestano podložni caru Romeja, a nikad caru Bugara (*Vizantiski izvori II*, str. 43-44, 58).

17. N. Klaić, *Povijest Hrvata* ... str. 37.

18. *Vizantiski izvori II*, str. 31. Za ovu se vijest drži da je nešto kasnija glosa, no to ne umanjuje snagu njezina historijskog svjedočanstva.

19. U raspravi: *K. Porfirogenet o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa.*

20. D. Mandić, *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda*, München - Barcelona 1971, str. 37-42; *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*, Chicago 1957, str. 51-89.

21. Oslanjajući se na nesumnjive tragove hrvatskog imena u Karantaniji, neki su historici (ranije Hauptmann, zatim S. Antoljak) tražili taj Ilirik u Karantaniji. B. Grafenauer je njihove argumente osporio (*Hrvati u Karantaniji.* Hist. zbornik, XI-XII, Zagreb 1958-59) i postavio hipotezu da se pod izrazima Panonija i Ilirik zapravo misli samo Panonija (*Prilog kritici* ... str. 30-31).

22. N. Klaić, *Povijest Hrvata* ... str. 140.

23. F. Šišić, *Letopis* ... str. 168

24. Na istom mj.

25. Vj. Klaić upozorava da se ova vijest podudara s *Ljetopisom popa Dukljanina* koji kaže da je mladi sin kralja Mihajla imenom Petrislav, vladao u Raškoj (*n. dj.* str. 21). Šišić naprotiv drži da taj Skilicesov Petrilo i Dukljaninov Petrislav nisu ista osoba (Šišić, *Letopis* ... str. 168).

26. F. Šišić, *Letopis* ... str. 168.

27. Vj. Klaić, *Hrvati i Hrvatska I*, Zagreb 1890, str. 23. - Fr. Rački, a kasnije Šišić i Barada smatrali su da se ovaj odlomak odnosi na vladare Bijele Hrvatske, Gojslava i Krešimira. Čini nam se prihvatljivije stajalište Vj. Klaića po kojem se to nikako ne može odnositi na imenovana dva hrvatska vladara, jer po kontekstu navedenog mjesta iz Kedrena izlazi nedvojbeno da su ta dva vladara vladala u porječju Raše i Lima (*n. dj.* str. 24). Rački je nagađao da bi se to moglo objasniti tako što je bizantinski historičar smatrao Bijelu Hrvatsku susjedom Bugarske dok je ona prije Vasilijeve pobjede vladala čitavom Dukljom uključujući Travunju i Zahumlje. No i Rački uviđa da takvu tumačenju mnogo smeta to što one kneževine ili županije ne dolaze nigdje pod imenom Bugarske, što one ne bijahu ni pod Samujlom neposredno utjelovljene Bugarskoj, već naprama državi Bugarskoj i nosiocu njezine državne vlasti dođoše u onaj po prilici odnošaj u kojem bijahu kadšto naspram istočnoj rimskoj carevini" (F. Rački, *Scriptores rerum croaticaraum pred XII stoljećem*, Rad 5; str. 170).
28. Šišić, *Letopis* ... str. 169.
29. Na istom mj.
30. Vj. Klaić, *Hrvati i Hrvatska* ... str. 18 i dalje.
31. Lj. Hauptmann, *K. P. o porijeklu* ...str. 22-23.
32. Uz djela pod 20 još: *Rasprave i prilozi*, Rim 1963. Napominjem da mi ta Mandićeva djela nisu bila pristupačna.
33. S. M. Štedimlija, *Crvena Hrvatska* ... str. 22. i dalje.
34. Fr. Rački, *Scriptores* ... str. 169-171.
35. N. Radojčić, *Kako su nazivali Srbe i Hrvate vizantiski pisci XI i XII veka*, Glasnik Skopskog naučnog društva knj. II, Skoplje 1926. - Napominjem da mi navedena rasprava nije bila pristupačna pa sam se s autorovim mišljenjem upoznala posredno preko Šišićeva osvrta u knjizi *Letopis* ... bilj. 222, str. 170-171.
36. *Istorija Crne Gore*, Titograd 1967, pogl. V (J. Kovačević) *Od dolaska Slavena do kraja XII vijeka*, str. 299-300.
37. S. Mijušković, *n. dj.*, bilj. 38, str. 195-196.
38. N. Banašević, *Letopis popa Dukljanina i narodna predaja*, izd. Srpska knjiž. zadruga Beograd 1971, str. 65. - Dok se J. Kovačević i S. Mijušković trude da koliko-toliko znanstvenim razlozima obesnaže povijesno značenje i utemeljenost izraza Crvena Hrvatska, Banašević smatra da to nije vrijedno truda jer je u gl. IX *Ljetopisa* sve izmišljeno, svi događaji koji se u toj glavi spominju "sa svima onima koji su ranije pominjani, i način na koji su predstavljeni, tipični su primjer jedne određene vrste latinske klerikalne istoriografije, tendenciozne, smele i neobuzdane u svojim izmišljanjima" (str. 56.). Što se tiče samog Duvanjskog sabora on smatra da se već pri prvom dojmu može reći "da je on čista klerikalna tvorevina i da je u njemu sve izmišljeno, od mesta održavanja i učesnika do 'dnevnog reda' i donesenih odluka" (str. 56). Banašević ima i svoje originalno tumačenje kako je Dukljanin mogao doći do termina Crvena i bijela Hrvatska. Budući da neki srednjovjekovni autori zamjenjuju nazive Dalmacija-Hrvatska, "moglo se desiti da je Pop Dukljanin ili možda neki drugi raniji pisac, formiran također u latinskoj školi, identifikovao Hrvatsku s Dalmacijom i podelio je na dve Hrvatske, prema poznatoj deobi Dalmacije na Dalmatia Inferior i Dalmatia Superior" (str. 68). - Naveli smo ovih nekoliko izvadaka iz Banaševićeve knjige, koja se trudi da Dukljaninov Ljetopis diskreditira kao historijski izvor i svrsta ga u red narodnih legendi, da pokažemo jednu izvjesnu maniru "znanstvenog" rada nekih autora, koji se u pomanjkanju argumenata služe klevetama i nijekanjem.
39. Nekoliko godina ranije, pišući svoju veliku *Povijest hrvatskog naroda u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb 1925), on je o tome pitanju pisao drugačije. Pišući o historijskim svjedočanstvima rasprostranjenosti hrvatskog imena daleko izvan srednjovjekovne hrvatske države, čak u Makedoniji i Grčkoj, Šišić je tada zaključio: "Jedva da može da bude sumnje da su sva ova mjesta u prvo vrijeme bila nastavana odlomcima pravog hrvatskog plemena, što su za seoba u VI i VII vijeku budi sami dospjeli onamo i ostali, tako u Makedoniju i Grčku, budi za avarske prevlasti od kagana bili silom razmješteni, tako štajersko-koruški Hrvati" (str. 277-278). Smatrajući uporno zajedno sa srpskom historiografijom Dukļju srpskom zemljom, on je za vijesti Ivana Skilice i Nikifora Brijenija smatrao da se odnose na Hrvate u Hrvatskoj (Bijeloj) (n. dj. 22, str 277): Teško je objasniti kako je to Šišić sebi objašnjavao da tragovi hrvatskog imena u Makedoniji i Grčkoj pripadaju nesumnjivo pravim etničkim Hrvatima, a ono u Dukļji to ne bi bili. Primjer u kakve proturječnosti politički obziri mogu dovesti i renomiranog historika.
40. *Letopis* ... str. 170-172.
41. *Isto*, str. 170, bilj. 222.
42. Lj. Hauptmann, *K. P. o porijeklu* ... str 22.
43. *Isto*, str. 23.
44. To mišljenje Radojčić je izložio u osvrtu na Šišićev Letopis, Slavia VIII, Praha 1929/30. Ni ova mi rasprava, nažalost, nije bila pristupačna pa se ni njome nisam mogla neposredno koristiti. Navodim prema S. Mijušković, *Ljetopis* ... str. 195-196, bilj. 38.
45. F. Hauptmann, *K. P. o porijeklu* ... str. 23.
46. Đ. Sp. Popović, *Istorija Crne Gore*, Beograd 1896, str. 18.

47. Štedimlija, *Crvena Hrvatska* ... str. 33.
48. Savo Brković, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Titograd 1974, str. 6.
49. Teritorij dukljanskog kraljevstva "Regnum Sclavorum" u vrijeme svojeg najvećeg uspona, u XI st., protezao se daleko izvan okvira Porfirogenetove Sclavijnije Duklje, kojoj Anonim u 30. gl. DAI određuje granice na moru između Boke i Lješa. Mihajlovo i Bodinovo kraljevstvo protezalo se i preko susjednih zemalja, Raške, Travunije i Zahumlja.
50. Pod pojmom novije crnogorske historiografije podrazumijevam u prvom redu historiografska djela, knjige i rasprave objavljene nakon drugog svjetskog rata na području SR Crne Gore, iako svi autori tih djela nisu po nacionalnosti Crnogorci.
51. Za podatke o tom časopisu vidi Đ. Pejović, *Istorijski zapisi 1948-1966*, Istorijski zapisi (ubuduće IZ), sv. 3, Titograd 1967.
52. *Istorija Crne Gore*, knj. I. Titograd 1967, str. 292.
53. *Isto*, str. 298.
54. *Isto*, str. 385.
55. *Isto*, str. 390.
56. *Isto*, str. 395.
57. *Isto*, str. 299.
58. *Na istom mj.*
59. *Isto*, str. 300.
60. Vidi bilj. 44 uz I pogl. ove rasprave.
61. *Istorija Crne Gore*, I, str. 300. – Bez obzira na činjenicu što se Dukljaninov naziv Crvena Hrvatska za Crnu Goru odnosi na mnogo ranije vrijeme, po mišljenju samog autora na IX stoljeće, pa ovaj podatak srpskog ljetopisca Teodosija na poč. XIII st., kada je Duklja bila pokorena zemlja,ne može poreći Dukljaninovu vijest; treba dodati da sami srpski vladari nisu nikad terminom "sva srpska zemlja" obuhvaćali i Duklju. Pod tim nazivom u njihovu vladarskom naslovu uvijek se podrazumijevala samo Raška, a tek nakon toga su dolazile i druge zemlje kojima su vladali, koje se ili nabrajaju ili se sve obuhvaćaju terminom "pomorske". Usporedi o tome: Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I, Beograd-Sr. Karlovci 1929. str 14, 18, 19, 33, 34 i dalje; M. Dinić, *O nazivima srednjovjekovne srpske države*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, sv. 1-2, Beograd 1966, str. 29.
62. *Istorija Crne Gore*, I str. 300.
63. S. Mijušković. *Ljetopis popa Dukljanina*, izd. bibl. "Luča", knj. 19, Titograd 1967.
64. *Nav. dj.* str. 107.
65. *Isto*, str. 105-106.
66. *Isto*, str 36.
67. *Isto*, str.55.
68. *Isto*, bilj. 38, str. 194-195.
69. *Isto*, str. 195.
70. *Isto*, str. 196.
71. S. M. Štedimlija, *Zagonetka popa Dukljanina*, Crkva u svijetu, br. 1, Split 1969, str. 67-85. – Isti je autor objavio u hrvatskoj publicistici niz članaka i osvrta koji su u uskoj vezi s našom temom, a o istoj je temi objavio i posebnu knjigu. Bibliografija tih i drugih njegovih radova priložena je kao dodatak uz navedenu radnju.
72. To je uglavnom djelo D. Mandić. *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim 1963. Kako je ovo djelo većem broju čitatelja nepristupačno, zadržat ćemo se nešto više na ovom Štedimlijinu osvrtu, koji se temelji na rezultatima Mandićevih istraživanja.
73. S. M. Štedimlija, *nav. dj.* str. 74.
74. *Isto*, str. 77.
75. Rasprava navedena u bilj. 12. Oslanjanje na Dinića u ovom slučaju nije opravdano, jer svi primjeri koje Dinić navodi kao ilustraciju za to da su Dubrovčani (ne ostali zapadni autori!) pod tim nazivom redovito mislili srpsku državu, odnose se na vrijeme Nemanjića. Svi primjeri upotrebe tog naziva od strane latinskih pisaca prije Nemanjića odnose se na Duklju ili Hrvatsku, a ni jedan na Srbiju (Rašku).
76. S. M. Štedimlija, *n. dj.* str. 79.
77. *Na istom mj.*
78. Lj. Stojanović, *n. dj.* str. 4.
79. S. M. Štedimlija, *n. dj. str.* 83.
80. J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacije – Istorija Crne Gore od početka VIII v. do 1918. god.*, Cetinje 1948.
81. *N. dj.* str. 16.
82. *Isto*, str. 17.
83. Pobjeda, 14. VI, 19, 23, 26, VII, Titograd 1970.
84. S. Brković, *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Titigrad 1974, str. 5.
85. *Nav. dj.*, str. 6.
86. *Na istom mj.*

87. *Na istom mj.*
88. *Isto*, str. 6-7.
89. *Isto*, str. 7.
90. *Na istom mj.*
91. *Isto*, str.12.
92. *Isto*, str. 14.
93. *Enciklopedija Jugoslavije*, VII, str. 631.
94. S. Brković, *n. dj.*, str. 20. Radi se u stvari o dva autora i dvije jedinice. Pod *Srbi* o etničkom razvoju pisao je S(ima) Ć(irković), a pod *Srbija* o teritorijalnom razvitku Mil(ovan) R(adovanovi)ć.
95. *Isto*, str. 21.
96. *Na istom mj.*
97. T. Marković, *Istorija prosvjete i školstva u C. Gori*, Beograd 1969.
98. S. Brković, *n. dj.*, str. 22.
99. *Isto*, str.18.
100. *Istorija naroda Jugoslavije*, Prosvjeta, Beograd 1958, str. 251.
101. S. Brković, *n. dj.*, str. 17.
102. *Isto*, str. 20.
103. S. Puhiera, *Porijeklo naziva "Crvena Hrvatska"*, IZ, XI, knj. XIV, sv. 1-2, Cetinje 1958, str. 179-203.
104. *Nav. dj.*, str. 180.
105. *Isto*, na str. 182-183. – Općenito o bizantskoj temi Dalmaciji kao i njezinoj podjeli na Gornju i Donju usporedi: M. Barada, *Dalmatia Superior*, Rad 270; J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, pos. izd. SAN, knj. CCXCI, Beograd 1957.
106. *Isto*, str. 183.
107. Pobliže o tome M. Medini, *Kako je postao ljetopis popa Dukljanina*, rad 273.
108. S. Puhiera, *n. dj.*, str. 184.
109. *Isto*, str. 196.
110. *Isto*, str. 197.
111. *Isto*, str. 198.
112. S. Puhiera, *Kazivanje o saboru na Duvanjskom polju prema historiji*, IZ, XII, knj. XVI, sv. 3-4,Titograd 1959.
113. Iz ovog se ulomka može dobiti slika o načinu autorova rada. On je najprije prema sadržaju gl. IX postavio pretpostavku o vremenu njezina postanka, a sada tu pretpostavku uzima kao činjenicu i argumenat za daljnje zaključivanje o sadržaju te glave.
114. S. Puhiera, *Kazivanje o saboru* ... str. 35-36.
115. B. M. Radojković, *Država kralja Svetopeleka i njegovih potomaka*, IZ XV, knj. XIX, sv. 3.4, Titograd 1962, str. 399-435.
116. *Nav. dj.*, str. 412.
117. *Isto*, str. 417.
118. *Isto*, str. 418. – U ovome se Radojković donekle slaže s D. Mandićem s tom razlikom što Mandić smatra da je *Hrvatska kronika* bila onaj *Libellum Gothorum* koji je Dukljanin unio u svoj tekst, a pisao ga je domaći svećenik glagoljaš. (Prema S. M. Štedimlija, *Zagonetka popa Dukljanina* ... str. 80.)
119. B. M. Radojković, *n. dj.*, str. 420.
120. M. Barada, *Topografija Porfirogenetove Paganije*, Starohrvatska prosvjeta, S II, br. 1-2, Zagreb-Knin 1928, str. 48-49.
121. V. Foretić, *Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku*, Dubrovnik XII br. 4, Dubrovnik 1969. " – U uvodu ove rasprave Foretić navodi mnogo širi popis autora, mladih i starijih, hrvatskih, srpskih i slovenskih, koji su priznavali i priznaju opstojnost Crvene Hrvatske, ili pak hrvatskog imena u Duklji. To su: F. Rački (1861), T. Smičiklas, F. Šišić, V. Klaić, M. Šufflay, V. Ćorović, Lj. Hauptmann, N. Županič, Đ. S. Radojičić, M. Filipović, B. Gušić, D. Mandić, M. Barada, M. Vego (str. 59-60 i bilj. 2). Mi se u I pogl. ove radnje nismo posebno osvrnuli na ovu Foretićevu raspravu, jer je on pitanju Crvene Hrvatske – koja je za nj izvan dvojbe – pristupio kao "usko povezanom s pitanjem smještaja Hrvata i Srba uopće" (str. 61), pa će o njoj biti govora na drugom mjestu, kad budemo pisali o etničkoj strukturi Porfirogenetovih Sclavinija u ranom srednjem vijeku.
122. O tome sravni studiju pod naslovom *Starohrvatske crkvice u srednjevjekovnoj Travunji i Dukliji* (Marulić br.5/1977.) pretiskanu u ovoj knjizi.

NEKA GLEDIŠTA NOVIJE HISTORIOGRAFIJE NA PORFIROGENETOVE TVRDNJE O ETNIČKOJ PRIPADNOSTI PODRUČJA CRVENE (JUŽNE) HRVATSKE

O doseljenju Hrvata i Srba u staru rimsku pokrajinu Dalmaciju u prvoj polovici VII. st. u historijskim izvorima nema suvremenih vijesti. O tome dosta opširno izvješćuje tek bizantski car-pisac Konstantin VII. Porfirogenet sredinom X. st. u 29-36. poglavlju svojeg djela "O upravljanju carstvom". Taj je spis po naslovu u prvom latinskom izdanju u historiografskoj literaturi poznat pod nazivom "De adminstrando imperio"[1] pak ćemo se u ovom radu zbog čestog ponavljanja u daljem tekstu služiti kraticom DAI prema latinskom naslovu djela.

U navednih osam poglavlja koja govore o najstarijoj povijesti Hrvata i Srba pripovijeda se najprije općenito o propasti stare rimske Dalmacije, koju su opustošili i zauzeli Avari, te o naseljavanju njenih tadanjih stanovnika. Opširno i posebno pripovijeda se o pradomovini, doseobi i naseljavanju Hrvata (p. 31) i Srba (p. 31) i o njihovoj najstarijoj povijesti, a potom posebno, ali kratko, o naseljavanju ondašnjih posebnih manjih političkih jedinica Zahumlja (p. 33), Travunje (p.34), Duklje (p. 35) i Neretvanske oblasti ili Paganije (p. 36). U p. 30 približno se određeno opisuju i granice kako Hrvatske i Srbije, tako i svih tih manjih oblasti, koje sve zajedno autor naziva Sklavinijama, zemljama Slavena. Izuzevši Hrvatsku i Srbiju područje ostalih četiriju Sklavinija poklapa se uglavnom s granicama Crvene Hrvatske kako ih u pogl. IX. svojega *Ljetopisa* opisuje pop Dukljanin,[2] a u crkvenom pogledu odgovara uglavnom području triju biskupija splitske metropolije jugoistočno od Splita (stonska, dubrovačka i kotorska).[3] Mi ćemo u ovoj raspravi usmjeriti pažnju na pitanje etničke strukture upravo ovog područja, jer etnički sastav Bijele Hrvatske i Srbije u historiografiji nije nikada bio prijeporan.

Sve dosadašnje rasprave o etničkoj strukturi ovog područja uglavnom su se bavile pitanjem područja naseljenja Hrvata i Srba, dočim se u prethodno naseljenje pobliže neidentificiranih Slavena jednostavno vjerovalo kao u nepobitnu istinu. Osim toga ovoj problematici pristupalo se pretežno s državnopravnog stajališta i iz toga izvlačili zaključci i o etničkom identitetu pojedinih od ovih oblasti, iako je metodološki to sasvim pogrešno. Uza svu veoma opsežnu literaturu o ovom pitanju, pa ni nakon veoma opširnih i iscrpnih radova D. Mandića[4] i V. Foretića[5] koji su ovoj problematici prišli sa raznih aspekata, a ne samo državnopravnog, ovo pitanje ipak još uvijek nije konačno riješeno. Dapače, i ova dva autora, koji inače prihvaćaju postojanje Crvene Hrvatske u granicama označenim u djelu popa Dukljanina barem što se tiče prvih stoljeća nakon doseobe kao neprijepornu, drugim izvorima potvrđenu historijsku istinu, ipak se

međusobno znatno razilaze u mnogim važnim pojedinostima. To svakako nameće potrebu daljnjeg preispitivanja i dopunskih istraživanja ove problematike.

Kako raspravu o ovoj problematici svakako treba otpočeti od stanja u vrijeme neposredno nakon doseobe, to ćemo se mi ovom prilikom osvrnuti, na mišljenja novije historiografije o vijestima dijela DAI koje je za sada još uvijek krunski svjedok za pitanje doseljenja i naseljavanja Hrvata i Srba, a izvor je u negativnom smislu i za pitanje navodne prvotne seobe i naseljavanja Slavena u rimsku Dalmaciju. Pitanje zastupljenosti predslavenskog življa i nakon tih seoba, osobito izvan primorskih gradova, u ovoj raspravi ispuštamo iz vida, jer je to posebna tema koja sama za sebe zahtijeva zasebnu i iscrpnu obradu, i to obradu koja se tek manjim dijelom može oslanjati na pisane izvore. A kako je predmet ove naše rasprave upravo jedan određeni pisani historijski izvor koji nam, usput budi rečeno, upravo za pitanje predslavenskog življa i nakon doseobe Hrvata i Srba pruža sasvim neznatne podatke, to nam ni sam okvir naše rasprave ne pruža mogućnost da se ovdje upuštamo u takva istraživanja.[6]

Spis DAI jedini je relativno opširan izvor za povijest naseljavanja Hrvata i Srba, odnosno za povijest ponovnog naseljavanja, nakon avarskog pustošenja, bivše rimske Dalamcije ili u Porfirogenetovo vrijeme postojećih političkih jedinica Hrvatske, Paganije ili Neretvanske oblasti, Zahumlja, Travunje, Duklje i Srbije. Sumaran pregled propasti rimske vlasti u Dalmaciji te ponovnog naseljavanja opustošene pokrajine i prvih stoljeća povijesti novih političkih jedinica dat je sumarno u pogl. 29 i 30 a potom opet pojedinačno za svaku državu ili oblast posebno u pogl 31-36. Prije nego se ukratko osvrnemo na najznačajniju literaturu o predmetnoj problematici, navest ćemo ukratko sadržaj osam poglavlja DAI koja govore o pradomovni, doseljenju i smještaju Hrvata i Srba u novoj domovini kako bismo mogli shvatiti na čemu se temelje različita stajališta historiografije.

U gl. 29 *O Dalmaciji* ... car pripovijeda kako su Avari-Slaveni[7] zauzeli Salonu i čitavu Dalmaciju te počeli proganjati preostale romanske žitelje koji su našli utočište u primorskim i otočkim gradovima. Od vremena cara Heraklija stanje se izmijenilo, a kako, to će — kaže car — ispričati u poglavljima o Hrvatima i Srbima. Tada, tj. za cara Heraklija, i primorski romanski gradovi i okolna slavenska plemena Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, Dukljani i Neretvani podvrgoše se rimskoj, tj. bizantskoj vlasti. U istom poglavlju pisac još dva puta nabraja sva ta plemena nazivajući ih političko-geografskim imenima njihovih oblasti. O njihovoj etničkoj pripadnosti u ovom poglavlju nema govora.[8]

U gl. 31 *O Hrvatima* car opisuje kako su Hrvati došli u Dalmaciju iz nekrštene Velike ili Bijele Hrvatske s one strane Turske (Ugarske, B. Z-B) gdje graniče s nekrštenim Srbima "u vreme kad Avari ratujući proteraše odavde Romane, koje je car Dioklecijan iz Rima doveo i naselio... u ove zemlje, odnosno sada zvanu Hrvatsku i Srbiju. Ovi Romani behu proterani od Avara u dane istog cara Iraklija, a njihove zemlje ostadoše puste. Po naređenju cara *ovi Hrvati, zarativši i odande isteravši Avare, nasele se, po naređenju cara Iraklija u toj zemlji Avara,* u kojoj i danas stanuju."[9]

U gl. 32 *O Srbima* Konstantin najprije opisuje kako se jedan arhont iz Bijele Srbije s onu stranu Turske u zemlji Bojki obratio caru Herakliju koji je njemu i njegovu narodu dao da se nasele u Serviji (Srpčište) u solunskom tematu. No oni se poslije nekog vremena upute natrag u stari kraj, ali došavši do Dunava predomisle se i preko beogradskog stratega ponovno se obrate caru Herakliju tražeći od njega novo obitavalište, i on im ga dodijeli. "I pošto *sadašnja Srbija i Paganija i zemlja Zahumljana i Travunija i zemlja Konavljana* behu pod vlašću cara Romeja, a te zemlje opuste od Avara (jer iz tamošnjih zemalja oni izgnaše Romane koji sada stanuju u Dalmaciji i Draču), to car u ovim zemljama naseli iste Srbe i behu oni potčinjeni caru Romeja"[10]

Slijedeća četiri poglavlja o četiri male Sklavinije veoma su kratka. Navest ćemo ih uz neznatna ispuštanja gotovo u cjelosti.

Gl. 33 *O Zahumljanima* ..."Zemlju Zahumljana ranije su držali Romeji, mislim Romani, koje je car Dioklecijan preselio iz Rima, kao što je rečeno o njima u istoriji Hrvata ... ali *pošto i zemlju i njen narod porobiše Avari,* ostade potpuno pusta. Zahumljani koji sada tamo stanuju su Srbi, potičući iz vremena onog arhonta, koji je caru Irakliju bio prebegao ... *Rod antipada i patricija Mihajla sina Višetinog, arhonta Zahumljana, potiče od nekrštenih stanovnika na reci Visli,* ... koji su nazvani i Litciki ..."[11]

Gl. 34 *O Travunjanima* ... "Zemlja Travunjana i Konavljana je jedna. *Tamošnji stanovnici vode poreklo od nekrštenih Srba, koji su tu živeli od onog arhonta koji je prebegao caru Irakliju* iz nekrštene Srbije, do srpskog arhonta Vlastimira... "[12]

Gl. 35 *O Dukljanima* ... "I Duklju su ranije držali Romani ... kao što je rečeno u istoriji o Hrvatima ...*Avari su porobili i ovu zemlju i ona je postala pusta, i za cara Iraklija ponovno naseljena* kao Hrvatska, Srbija, zemlja Zahumljana, Travunjana i Konavlje."[13]

Gl. 36 *O Paganima* ... "Zemlju u kojoj stanuju sada Pagani takođe su ranije držali Romani ... *Isti Pagani vode poreklo od nekrštenih Srba, od vremena onog arhonta koji je prebegao caru Irakliju. Avari su također i ovu zemlju porobili i opustošili,* pa je za cara Iraklija ponovno naseljena. Pagani se zovu zbog toga što nisu primili krštenje u ono vreme kada su pokršteni svi Srbi."[14]

U gl. 30 istog djela proces naseljavanja prikazan je nešto drugačije. U gl. 30 pod naslovom *Izlaganje o provinciji Dalmaciji* autor najprije pravi mali uvod opisujući granice stare rimske Dalmacije, one od prije Dioklecijanovih upravnih reformi, tako da ne bude sumnje o kojoj Dalmaciji se radi. "U davna vremena Dalmacija je počinjala od okoline Drača, odnosno od Bara i prostirala se do istarskog gorja, a u širinu je zahvatala do reke Dunava, Čitava ta oblast beše pod vlašću Romeja ... ipak je slovenska plemena zauzeše i to ovako ..."[15] Zatim se ponavlja ista priča kao u gl. 29 kako su jednom rimske straže na Dunavu napadale stanovnike preko Dunava, a ovi su u jednom takvu okršaju uzeli odjeću i oružje Rimljana i tako preobučeni nesmetano došli do Salone i zauzeli je. U ovoj priči za razliku od one u gl. 29 znade se jedino za Avare koji su živjeli preko Dunava i koji su zauzeli Dalmaciju, a nikako se ne spominju Slaveni, niti Avaro-Slaveni, kao u gl. 29. Kada su zauzeli Salonu, Avari "pokolju čitavu gradsku posadu i poslije toga *ovladaju čitavom Dalmacijom i nasele se u njoj.* Jedino primorski gradići njima se ne predadoše, nego ostadoše u vlasti Romeja, pošto im je more omogućavalo da žive. Videvši da je ova zemlja dobra, *Avari se nasele u njoj. U to vreme Hrvati stanovahu s onu stranu Bagibarije, gde su sada Belohrvati. A jedna porodica odselivši se od njih,* naime petero braće, Klukas i Lovelos i Kosenic i Muhlo i Hrvat i dve sestre Tuga i Buga, *sa svojim narodom stignu u Dalmaciju i ovu zemlju zateknu pod vlašću Avara.* Pošto su ovi nekoliko godina međusobno ratovali, Hrvati odnesu pobedu i jedne od Avara pobiju, a preostale prisile na pokornost. Otada ovu zemlju drže Hrvati, a u Hrvatskoj još uvek ima avarskih potomaka i po njima se vidi da su Avari ... *Od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, odvoji se jedan deo i zavlada Ilirikom i Panonijom. I ovi su imali nezavisnog arhonta, koji je na razne strane slao poslanstva, a prijateljske samo arhontu Hrvatske.*"[16]

Iz opisa daljnjeg povijesnog razvitka i suvremena stanja vidljivo je da su se u međuvremenu političke prilike znatno izmijenile, ali ne i etničke. Iako su pri doseljenju Hrvati od Avara preoteli čitavu Dalmaciju, a zatim zaposjeli još Ilirik i Panoniju, njihova država je sredinom X. st. znatno manja. Ona se uz more proteže od Cetine do Istre. Od Cetine do Neretve s otocima Mljetom, Korčulom, Hvarom i Bračom jest Sklavinija Paganija ili Neretva. Od Neretve do Dubrovnika jest Zahumlje, od Dubrovnika do Kotora stere se Travunja, a od Kotora do Dračkog temata bila je Duklja. U zaleđu ovih Sklavinija, jugoistočno od Hrvatske, sterala se tada Srbija, koja je kod Duvna graničila s Hrvatskom.[17] U kakvu su odnosu ove male primorske političke oblasti stajale prema vladaru Hrvatske autor ništa ne kazuje. No iz opisa njihova odnosa prema dalmatinskim gradovima može se zaključiti da i u X. st. u njima žive Hrvati kao većina ili kao vladajući sloj. Taj odnos autor u 30. gl. ovako opisuje: "A odkada se naseliše spomenuti Sloveni[18] zauzmu čitavu okolinu Dalamcije,[19] a romanski gradovi su obrađivali ostrva i živeli su od njih. Pošto su ih Pagani stalno zarobljavali i uništavali, oni ta ostrva napuste želeći da se bave zemljoradnjom na kopnu. Bili su ometani od *Hrvata*. Jer oni *im* (tj. Hrvatima, B.Z-B:) još nikada ne isplaćivahu dažbine, nego sve što sada daju Slovenima, davahu strategu ... Vasilije naredi da sve ono što su bili davali strategu, daju *Slovenima* i s njima da u miru žive ... I otada svi ovi gradovi stoje u obavezi prema *Slovenima* i plaćaju im određeni danak."[20]

Odavna je u historiografiji primjećeno da su vijesti u pojedinim poglavljima, posebno vijesti o Hrvatima u pogl. 30 i 31, ne samo različite nego mjestimično i kontradiktorne. To je navelo ugledne historike polovicom prošlog stoljeća (Dümmler, Rački) da počnu sumnjati u vjerodostojnost Porfirogenetova djela. Kada je njihove sumnje potvrdila i lingvistika (Jagić) otpočela je u historiografiji duga raspra o pitanju pradomovine Hrvata i Srba i o njihovu doseljenju na Balkanski poluotok, odnosno o tzv. drugoj slavenskoj seobi na Balkan. Mnogi su autori potpuno zabacivali tu drugu seobu, tj. odbacivali su kao izmišljene Porfirogenetove vijesti o posebnoj seobi Hrvata i Srba. No argumentacija autora koji su "drugu" seobu pobijali kao i onih koji su je branili nije se zasnivala na kritici Porfirogenetova teksta, već na različitoj općoj ocjeni njegova djela kao i na nekim općim pitanjima kasnijeg hrvatskog razvitka.[21] Taj propust ispravljen je tek na početku ovog stoljća kada je izvršena kritička analiza teksta DAI radovima J. B. Buryja[22] i G. Manojlovića.[23] Ta je kritika utvrdila da DAI nije jedinstveno djelo napisano jedino od cara Konstantina, niti je čitavo nastalo u isto vrijeme. Opća karakteristika careva pisanja jest da je ono prožeto naglašenim osjećajem za veličinu Bizanta i njegova neprekinuta državnog prava te da nije uvijek iskreno i kritički pisano.

Kritiku pogl. 29-36 koja govore o pradomovini, naseljenju i najstarijoj povijesti Hrvata i Srba Bury je izvršio samo sumarno, a posebno su se analizom tih poglavlja od južnoslavenskih historika pozabavili Lj. Hauptmann[24] i B. Grafenauer,[25] a manjim prilozima i drugi autori.[26] Kritikom teksta došlo se do zaključka da pogl. 29 te 31-36 potječu od cara i da su napisana god. 948/49., a pogl. 30 kasniji je umetak od nepoznata pisca (Anonim) i nastalo je prema Buryju ne prije 950/52. god., po Hauptmannu poslije 955., a možda i tek poslije 962. god.[27] Na taj način riješeno je pitanje otkuda razlike pa i proturječnosti u pogl. 30 i ostalima. Oba su se autora služila pisanim izvorima i usmenim podacima te sačuvanom hrvatskom, odnosno dalmatinskom narodnom predajom. No oba pisca ne služe se na isti način tom tradicijom. Dok je Anonim u gl. 30 donosi vjerno, Konstantin u gl. 31 tu istu tradiciju prerađuje prema osnovnoj intenciji svojeg djela. Utvrđeno je i to da je postojala samo hrvatska tradicija o doseljenju, ili je barem samo ona bila caru poznata. Car je kod prikazivanja doseobe Hrvata u gl. 31 tu tradiciju preradio prema bizantskom shvaćanju uloge Bizanta na Balkanu pa je zato i prikazao doseljenje, pokrštenje i naseljavanje Hrvata sasvim u režiji cara Heraklija. Nemajući pak podataka o doseljenju Srba, car je prema hrvatskoj tradiciji, ponegdje dapače istim

riječima, u gl. 32 iskonstruirao i opis doseljenja Srba.[28] Na sličan način prikazao je naseljavanje i ostalih Sklavinija.[29]

Kod ocjene Konstantinovih kombinacija od značenja je i činjenica što je on na zbivanja prošlih stoljeća gledao sa stajališta bugarsko-bizantskih odnosa svojeg doba, kada je mlada bugarska carevina bila snažan takmac, i stalna prijetnja Bizantu. Iz dvije osnovne karakteristike njegova djela (da je neobjektivan i da želi naglasiti veličinu Bizanta) nastao je u djelu niz netočnosti i neistina, koje naročito dolaze do izražaja u prikazivanju srpske povijesti.[30] "Car je namjerno uveličao ulogu Srba, bizantskih podložnika, da bi na taj način ispala što sjajnijom bizantska prošlost na Balkanu. Zato car izmišlja najprije priču o srpskoj seobi, a zatim iznosi tvrdnje o tobožnjem srpskom podrijetlu gotovo svih Sklavinija."[31] Iz istih razloga on je minorizirao ulogu Hrvata, koji su u njegovo doba, za Tomislava, bili uz Bugare druga politička sila na Balkanu.[32]

Kritička analiza teksta DAI povratila je povjerenje u to djelo kao historijski izvor, ali su upravo rezultati te analize dali povoda za niz zamjerki i temeljitih sumnji u istinitost pojedinih vijesti careva izvještaja. Prva se zamjerka odnosi na proturječnosti između izvještaja u gl. 29 i onog u gl. 30-36 o stanju u Dalmaciji prije doseobe Hrvata i Srba. Prema gl. 29 Dalmaciju su zauzeli i opustošili Avari i Slaveni, a prema svim ostalim poglavljima samo Avari. Izražena je nadalje velika sumnja u istinitost priče o doseljenju Srba prema kojoj su Srbi bili smješteni najprije u Srbištu u solunskom tematu, da kasnije ta ista skupina ljudi bude naseljena sve od Srbije do Cetine. Ta priča se nekim autorima čini toliko naivna da ona dovodi u sumnju i ostalo carevo kazivanje.[33] Upozoreno je na prturječnost u pogl. 33 *O Zahumljanima* ... u kojem car najprije tvrdi da su Zahumljani porijeklom Srbi, a potom navodi tradiciju njihove vladarske obitelji da potječe od nekrštenih stanovnika na rijeci Visli, iz kraja koji se zove Litcike.

Smatramo korisnim za bliže upoznavanje ove problematike iznijeti sažeto mišljenja nekih autora koji su se ovom problematikom posebno i iscrpnije bavili. Kod toga ćemo sasvim ispustiti iz vida gledišta historiografije u vezi s pitanjem pradomovine Hrvata i Srba te o naseljavanju Porfirogenetove Hrvatske (Dukljaninove Bijele Hrvatske) i Srbije (Dukljaninove Raške), jer to ne ulazi u okvir naše teme. Zadržat ćemo se na kritici careva izvještaja koja se odnosi na naseljavanje četiriju Sklavinija: Neretvanske kneževine, Zahumlja, Travunje i Duklje, područja koje odgovara Dukljaninovoj Crvenoj Hrvatskoj.

Lj. Hauptmann je uspoređivanjem carevih vijesti u gl. 32 *O Srbima* ... s onima u gl. 31 *O Hrvatima* ... te vijesti obiju tih glava s vijestima Anonima u gl. 30 *Izlaganje o provinciji Dalmaciji* došao do uvjerenja da su vijesti o Hrvatima u gl. 31 bizantska prerada hrvatske narodne tradicije koju je vjerno zabilježio Anonim u gl. 30 dok su vijesti o pradomovini i doseobi Srba u gl. 32 kopija te prerade.[34] Hauptmann dopušta da je postojala i zajednička hrvatsko-srpska tradicija o doseljenju, ukoliko su ta dva naroda zaista i došla zajedno, u što on na temelju društvenog ustrojstva temeljito sumnja, te zaključuje: "Konstantin o srpskoj prahistoriji ne imađaše ni pojma; ali mu se duboko utisnu u pamet da su Hrvati i Srbi sjedili pored drugih ne samo u Dalmaciji nego i na Labi. Stoga se tobože i Srbi doseliše iz Polabja, samo nešto kasnije od Hrvata, jer to zahtijevaše njegova logična analiza hrvatske narodne tradicije."[35]

Hauptmann upozorava da sam car demantira svoju tvrdnju u gl. 33 o srpskom porijeklu Zahumljana iznošenjem vijesti o tradiciji njihove vladarske obitelji. Naime, kako je nedvojbeno utvrđeno da je na Visli još u X. st. postojala Bijela Hrvatska, pradomovina Hrvata,[36] nesmisao je da bi vladarska obitelj, kada bi uistinu bila srpska, čuvala tradiciju da potječe iz pradomovine Hrvata.[37] Tu proturječnost pokušali su kasnije neki autori izmiriti pomoću imena Litcike, koje car navodi kao uži zavičaj pradomovine zahumskih vladara, dovodeći to ime u vezu s poljskim plemenom Licicaviki i s imenom grada Leczyk na Varti gdje su zabilježeni brojni toponimi tipa *sarb*.[38] No Porfirogenet izričito tvrdi da se kraj Litcike nalazi ne Visli, a ne na Varti, pa čitava ta kombinacija otpada. Toponimi tipa *sarb* prije mogu upućivati na nekadašnju teritorijalnu proširenost Lužičkih, nego na pradomovinu južnoslavenskih Srba. I Toma Arciđakon je zabilježio još u XIII. st. živu hrvatsku tradiciju da oni potječu iz predjela tadanje Poljske, i to s područja Lingoni.[39] Kako se ovi Tomini Lingoni nikako ne mogu dovesti u vezu s keltskim plemenom istog imena,[40] sasvim je vjerojatno da se u Porfirogenetovim Litcike i Tominim Lingoni krije korumpirano ime užeg područja u Bijeloj Hrvatskoj oko gornje Visle.[41]

Na temelju daljnje analize gl. 32-36 DAI Hauptmann zaključuje kako samo površno čitanje tih poglavlja daje dojam da su gotovo sve Sklavinije srpske. Takva careva tvrdnja plod je samo njegove kombinacije. Iz tradicije je razabrao da su Avari vladali cijelom Dalmacijom dok ih otuda ne istjeraše Hrvati, a iz suvremene geografije znao je da Hrvatska zaprema samo dio Dalmacije, pa je on u preostali dio smjestio kasnije naseljene Srbe.[42]

Pitanje o etničkoj pripadnosti Dukljana car je u gl. 35 ostavio otvorenim, a Hauptmann ga rješava pomoću vijesti iz popa Dukljanina, bizantskih kroničara XI-XII. st. te glose iz gl. 30 DAI o iseljavanju dijela Hrvata iz Dalmacije u Ilirik, tako da na osnovi svih tih komplementarnih vijesti on Duklju u ranom srednjem vijeku smatra neosporno hrvatskom zemljom.[43] Hauptmann je svoje gledanje na etničku strukturu Sklavinija sumirao ovako: Srpske tradicije o seobi nije bilo, postojala je jedino hrvatska tradicija. Iz nje se razabire da se Hrvati za svoje seobe nisu zaustavili na Cetini, nego su se i slavenskim plemenima južne Dalmacije nametnuli za

gospodare, kako je to već Klaić tvrdio. No Konstantin to nije znao. On je znao da je južna Dalmacija njegova doba interesna sfera raških Srba, zna da su oni nekad već vladali Neretvanima i Travunjanima (gl. 32, 34 DAI) pa iz toga konstantira teoriju da su ta plemena zajedno sa Zahumljanima srpska.[44]

F. Šišić, bard hrvatske povijesti prve polovice ovog stoljeća, prihvatio je uglavnom rezultate Baryjeve kritičke analize teksta DAI za koje kaže da su "oštroumni" i "ponajviše sasvim ispravni".[45] Jednako tako prihvaća i argumentaciju i zaključke Lj. Hauptmanna u pogledu njegova istraživanja sjeverne Velike ili Bijele Hrvatske koju Porfirogenet označuje kao pradomovinu Hrvata, a koju je dio starije historiografije smatrao carevom izmišljotinom. Nakon Hauptmannova rada na tom pitanju (Prihod Horvatov – Dolazak Hrvata) Šišić smatra da je time "danas egzistencija sjeverne Hrvatske Konstantinove potpuno dokazana i pitanje riješeno".[46]

Što se tiče oblasti u rimskoj Dalmaciji koje su po doseobi naselili Hrvati, odnosno Srbi, još i prije Hauptmannovih istraživanja tog problema, a na osnovi istraživanja velikog povjesničara srpske povijesti Čeha Jirečeka i srpskog historika J. Radonića koji su utvrdili da se kolijevka srpstva nalazila u planinskim predjelima rijeke Lima i na gornjoj Drini te rijeka Pive, Tare i gornje zapadne Morave, to jest u kraju koji Porfirogenet naziva Srbija, a Dukljanin Raška, Šišić je izveo zaključak da "historijski nije ispravno kazivanje cara Konstantina Porfirogeneta o Neretljanima, Zahumljanima, Travunjanima i Konavljanima da potječu od nekrštenih Srba sa sjevera. Car Konstantin Porfirogenet crpući znanje svoje o doseljenju Hrvata i Srba po naređenju cara Heraklija iz hrvatske i srpske tradicije, pribraja slovenska plemena na jugu ušća Cetine Srbima prosto zato, jer ne zna kud bi s njima".[47] Zato on i prihvaća kao ispravno Buryjevo zaključivanje da je teorija o doseljenju nastala u Hrvatskoj "i pošto nije bilo razloga da se izumi Bijelo Zahumlje i dr., da su Zahumljani i drugi koji nisu pripadali Hrvatskoj (pol. X. st., nap. a.) bili relegovani u bijelu Srbiju".[48]

B. Grafenauer je nastavio pravcem koji je zacrtao Hauptmann pa je na osnovi vlastite analize teksta DAI u gl. 29-36 došao do uvjerenja da je Porfirogenetov izvještaj o pradomovini i doseobi Srba potpuno nevjerodostojan kao historijski izvor, te ga stoga treba potpuno odbaciti. Njegovo istraživanje o tom pitanju rezultiralo je slijedećim zaključcima: Konstantin nije imao nikakvih srpskih podataka o njihovoj povijesti do kraja VIII. st. pa je njihovu najstariju povijest, kao i povijest doseljenja, prikazao dijelom na temelju bizantske državne tradicije, dijelom na temelju etimologiziranja, i napokon na temelju vijesti o Hrvatima. Kao osnova za upotrebu hrvatske tradicije kod prikazivanja srpske doseobe poslužila mu je činjenica što su u njegovo doba Srbi živjeli u susjedstvu s Hrvatima kako u polapskim zemljama (Lužički Srbi i češki Hrvati; B. Z-B) tako i na Balkanu.

"O dvostrukoj seobi Srba dakle stvarno nemamo nikakove historijske potvrde, već jedino carevu konstrukciju."[49] Pošto je odbio valjanost argumentacije o dvostrukom hrvatsko-srpskom susjedstvu, u Polablju i na Balkanu, i druge argumente kojima se brani vjerodostojnost careva izvještaja o doseobi i naseljavanju Srba (porijeklo obitelji zahumskog arhonta Mihajla, uredba župana i dr.) kao neosnovane, Grafenauer zaključuje: "Sva 'čvrsta' argumentacija u korist dvostruke srpske seobe suzuje se dakle u biti samo na one momente na osnovu kojih ju je konstruirao već carski pisac. Dakako, baš ništa nas, međutim, ne može prisiliti da rezultate takva zaključivanja iz dvostrukog susjedstva – na Labi i na Jadranu – moramo primiti kao historijsku istinu."[50] Grafenauer je uz to, postavio hipotezu o dvije hrvatske seobe na Balkan s obzirom na pojavu hrvatskog imena na prostranom području zapadnog Balkana sve do Grčke. Prema tome iz svega izloženog jasno je da se po njegovu mišljenju carev izvještaj nikako ne može uzeti kao mjerodavan i vjerodostojan izvor za rješavanje pitanja naseljavanja Hrvata i Srba.

N. Klaić sasvim prihvaća rezultate kritike teksta DAI koju su izvršili Hauptmann i Grafenauer, pa nadovezujući na rezultate njihova rada i sama odlučno odbija tezu o srpskoj etničkoj pripadnosti Sklavinija od Duklje do Neretvanske kneževine. Osnovni motiv za neprihvaćanje Porfirogenetovih tvrdnji o etničkoj strukturi tih Sklavinija jest sama negativna ocjena koju je carski pisac dobio nakon kritičke analize svoga djela. Nakon te analize postalo je jasno "da je car pri pisanju djela bio pristran i da se nimalo nije ustručavao iznositi neistine ili izmišljene tvrdnje. Osobito je bio neobjektivan u prikazivanju prošlosti slavenskih plemena, odnosno onih političkih cjelina koje su bile pod bizantskom vlašću. To su bili i Srbi."[51] Dokaz protiv srpske etničke pripadnosti Konavljana, Zahumljana i Neretvana Klaićeva vidi i u tome što oni ne nose srpsko nacionalno ime kao Srbi u Srbiji,[52] Za nju je bitno što o srpstvu tih Sklavinija ništa ne zna ni anonimni autor 30. gl. DAI.[53] Svoje gledište na careve tvrdnje o etničkoj pripadnosti Sklavinija Klaićeva je sažela u slijedeći zaključak: "Iz svega što je rečeno više je nego jasno, da je tobožnje srpsko podrijetlo Pagana i drugih Slavena rezultat careve težnje za uljepšavanjem uloge Bizantskog carstva na Balkanu u velikoj avarsko-slavenskoj seobi... Stoga doista nema razloga da napustimo mišljenje o bezvrijednosti spomenute careve konstrukcije što ga je dala kritička historiografija."[54]

No, Klaićeva ne odriče istinitost careve tvrdnje o srpstvu Paganije i drugih Sklavinija da bi ih ubrojila u hrvatske zemlje, kao što to čini većina autora koja se kritički odnosi prema Porfirogenetovu djelu. Ne sumnjajući u slavensku seobu zajedno s Avarima ona je uvjerena da žitelji Neretvanske kneževine i drugih Sklavinija nisu u doba doseobe bili ni Srbi ni Hrvati, nego jednostavno Slaveni, koji su svoje nacionalno ime dobili tek u novoj domovini, pa se zato i ne nazivaju ni hrvatskim ni srpskim nacionalnim imenom, nego regionalno-geografskim imenima.[55]

Slažući se s Hauptmannom i Grafenauerom u ocjeni vjerodostojnosti careva izvještaja o doseobi Hrvata i Srba ona se od ove dvojice razlikuje po tome što smatra da se hrvatska seoba nikako ne može smatrati kao druga slavenska seoba, pa za nju postoji samo jedna slavenska seoba. Ona, naime, sumnja da bi se hrvatska seoba smjela smatrati slavenskom samo zato što je Anonim u 30. gl. DAI i Hrvatsku ubrojio u jednu od Skalvinija. "Narodno predanje ne povezuje u tom smislu Hrvate sa Slavenima, a i Toma daje na svoj način posebnu ulogu hrvatskim, po njemu gotskim, osvajačima. Prema tome mislim da ne bi trebalo u okviru narodne predaje govoriti o dvostrukoj slavenskoj seobi, već o hrvatskoj i avarsko-slavenskoj."[56] Ovakvim distingviranjem svakako je jače podvučena nacionalna posebnost Hrvata nasuprot ostalim Južnim Slavenima.

V. Foretić gleda na spis DAI kao na jedinstveno djelo Konstantina Porfirogeneta bez obzira na eventualne kasnije umetke, jer smatra da nema bitnih kontradikcija u vijestima gl. 29-36, koje govore o doseobi i naseljavanju Hrvata i Srba. Zato on i prihvaća carevo pripovijedanje kao "pouzdano i točno",[57] odnosno smatra ga "uglavnom pouzdanim i točnim",[58] s tim što ga on dopunjuje i drugim, kasnijim izvorima. Na osnovi DAI (a imajući u vidu i druga vrela) Foretić ovako interpretira Porfirogenetove vijesti o naseljenju Srba: "glavna, matična zemlja u kojoj su se Srbi naselili bila je zemlja po njemu nazvana Srbija (Dukljaninova Raška, pr.a.), a odatle su se Srbi u rjeđim mlazevima naselili u udaljenim oblastima, Paganiji, Zahumlju i Travunji".[59] Foretić smatra neobično značajnim činjenicu što ni Porfirogenet u zemlje koje su naselili Srbi ne ubraja Duklju.[60] U nastojanju da dovede u sklad izvještaj K. Porfirogeneta s kasnijim izvorima, koji daju drugačiju sliku o narodnoj pripadnosti tih oblasti, Foretić carevu izvještaju o naseljenju svake pojedine oblasti daje svoj komentar kojim želi ukloniti proturječnost između njega i drugih izvora. S obzirom na Zahumlje (gl. 33 DAI) kaže da "u osnovi Porfirogenet ima pravo, ali njegova apodiktička tvrdnja da su Zahumljani Srbi ne mora značiti da su svi stanovnici Zahumlja Srbi, već to može značiti pretežna većina stanovništva".[61] Što se tiče Travunje "budući da ima i kasnijih izvora o srpstvu Travunje kao pretežnom, možemo mu vjerovati, ali s napomenom da to znači pretežna većina stanovništva".[62] Iako je Porfirogenet jedini izvor koji govori o srpstvu Neretvanske oblasti, Foretić svejedno ne sumnja u vjerodostojnost tog podatka za vrijeme same doseobe. "Smatramo Porfirogeneta uglavnom pouzdanim, te vjerujemo da se u 7.st. naselilo tamo srpsko stanovništvo, ali ne možemo uzeti kao doslovno da bi se u 10. st., naime u njegovo doba, tamo nalazili jedino stanovnici srpskog podrijetla. Bez sumnje oni su bili u stanovitom etničkom procesu preslojeni i asimilirani od hrvatskog stanovništva", a Porfirogenet navodno to nije znao te je pisao prema starijem izvoru koji je imao pri ruci.[63]

Naseljavanje Hrvata i Srba Foretić ne promatra statički nego kao stalan proces pa vijesti K. Porfirogeneta dopunjuje kasnijim izvorima, u prvom redu *Ljetopisom popa Dukljanina* i bizantskim kroničarima XI. i XII. stoljeća.

Što se tiče etničke pripadnosti Duklje u ranom srednjem vijeku, to pitanje Foretić je riješio već pomoću vijesti iz samog djela DAI. U gl. 35 *O Dukljanima* ... car, naime, ne tvrdi kao za ostale Sklavinije da su ih naselili Srbi, a u gl. 30 ima jedna vijest, pa makar bila i kasniji umetak, da je jedan dio Hrvata iz Dalmacije iselio u Ilirik. Kako se to podudara s vijesti popa Dukljanina o postojanju Crvene Hrvatske sa središtem u Duklji, Foretić zaključuje da možemo stoga uzeti kao pouzdan Dukljaninov podatak, da je postojala nekoć Crvena Hrvatska i na temelju provedene analize i svih ostalih okolnosti zaključiti da je to bilo doba 7.do 9. stoljeća".[64]

Na taj način doveo je u sklad vijesti iz DAI i *Dukljaninova Ljetopisa* ukoliko se odnose na Duklju. Proturječnosti koje postoje između ta dva izvora u pogledu etničke pripadnosti Zahumlja i Travunje koji su prema Porfirogenetu naseljeni Srbima, a prema Dukljaninu pripadaju u okvir Crvene Hrvatske, Foretić je uz pomoć mlađih izvora pomirio na slijedeći način: "O srpskom etničkom karakteru Zahumlja i Travunje piše Porfirogenet, i to moramo shvatiti kao o pretežnom srpskom etničkom karakteru, a njegovo pisanje za ove dvije oblasti smatramo pouzdanim, jer se pretežno srpski karakter ovih dviju oblasti može potvrditi i kasnijim povijesnim izvorima. Prema pisanju Dukljanina ove dvije oblasti, Zahumlje i Travunja, došle su u sklop Crvene Hrvatske što možemo prihvatiti i stoga što veza Bijele i Crvene Hrvatske pretpostavlja teritorijalni kontinuitet. Naravno, političko geografska pripadnost Crvenoj Hrvatskoj ne isključuje njihov pretežni srpski etnički karakter. Međutim moramo pretpostaviti, a to će se pokazati i kasnijim izvorima, da se između Bijele Hrvatske na zapadu i Crvene na istoku, osobito u primorju, vršila cirkulacija hrvatskog elementa i da se postepeno ovo područje Zahumlja i Travunje infiltriralo donekle i hrvatskim življem."[65]

Kao što su u početku pretežno srpske oblasti Zahumlje i Travunja s vremenom infiltrirane i hrvatskim življem, tako isto se sličan proces — ali u obrnutom pravcu (pretpostavlja Foretić) — morao vršiti i na području Duklje, te matične oblasti Crvene Hrvatske. Interpretirajući na svoj način vijesti bizantskih kroničara XI. i XII. st. koji opetovano govore o Hrvatima u Duklji, ali ponekad miješaju Hrvate i Srbe, Foretić pretpostavlja da se u međuvremenu u Duklji izvršilo neko dokumentima nezabilježeno etničko prestrukturiranje, tako da je ona već u X. st. izgubila svoj hrvatski karakter i postala pretežno srpska zemlja s jakom i kompaktnom hrvatskom manjinom.[66]

U Foretićevo komentiranje vijesti bizantskih kroničara XI. i XII.st. nećemo sad ulaziti, jer ti kroničari govore o stanju u kasnije doba nego što

je vremenski ograničena naša tema. No iz načina kako se poslužio vijestima svojih izvora može se steći osnovni dojam o njegovu pristupu ovoj u južnoslavenskoj historiografiji toliko prijepornoj problematici. Prije svega, Foretić pristupa izvorima uz maksimalno povjerenje u njihovu vjerodostojnost mimoilazeći kod toga sasvim kritička gledišta historiografije bilo o pojedinom izvoru u cjelini, bilo o pojedinim vijestima u njemu.[67] On se, nadalje, trudi da se koliko je moguće više oslobodi subjektivnih emocionalnih nacionalnih opterećenja i da između dva suprotna gledišta na ovu problematiku, samo hrvatsko ili samo srpsko, nađe pomirljivi srednji put. No upravo to samo po sebi pozitivno nastojanje dovelo ga je do toga da u komentiranju nekih vijesti u izvorima jednake vjerodostojnosti, ili dapače u istima, upotrebljava različita mjerila,[68] ili se upušta u vlastite kombinacije bez oslona na tekst izvora ili usprkos pomanjkanju bilo kakva izvora. U red takvih njegovih pomirljivih kombinacija spada tvrdnja da su u VII. stoljeću Srbi iz svoje matične Srbije (Raške) "u rjeđim mlazevima" doprli i u udaljenije oblasti, pa i u najudaljeniju Neretvansku oblast, ali je ona kasnije bila preslojena hrvatskim pučanstvom.[69] Kako su to Srbi uspjeli da tim povremenim "rjeđim mlazevima" dadnu pretežno srpski karakter Neretvanskoj oblasti već nakon doseobe i kamo su nestali ti Srbi iz Neretve kada je ona preslojena hrvatskim stanovništvom, na to Foretić ne daje odgovor. Da su oni pohrvaćeni, morao bi u jeziku naroda tog kraja ostati barem neki trag, kao što se do dana današnjega u crnogorskom govoru naziru tragovi nekadašnjeg hrvatskog karaktera Dukije. A ni u najstarijim jezičnim spomenicima iz Neretvanske oblasti nema takvih tragova. U nastojanju da spasi vjerodostojnost Porfirogeneta o etničkom karakteru Zahumlja i Travunje Foretić ga donekle korigira govoreći o "pretežnom" srpskom karakteru tih oblasti, koje su cirkulacijom (i opet u izvorima nepotvrđenom) hrvatskog življa između Crvene i Bijele Hrvatske infiltrirane i hrvatskim življem. A zanemaruje jasan tekst gl. 30 DAI koji ni jednom riječju ne spominje srpstvo tih krajeva, nego njihove žitelje naziva općim slavenskim, geografsko-političkim regionalnim imenima, pa i hrvatskim nacionalnim imenom. Ono što mu je bio odlučujući argument za Dukiju (carevo neizjašnjavanje o njenom nacionalnom karakteru), to više nije za ove dvije oblasti. Jednako tako mora se uzeti kao ničim dokazana, dapače kasnijim izvorima demantirana, tvrdnja da je u ranom srednjem vijeku čisto hrvatska zemlja Duklja već u X. st. uslijed (u izvorima nezabilježenog!) etničkog prestrukturiranja postala pretežno srpska zemlja. U naglašenom nastojanju za pomirljivim stajalištem Foretić je mimoilazio ili sasvim natezao one vijesti svojih izvora, koje se nisu mogle protumačiti tim srednjačkim pristupom, ili je svoje kombinacije iznosio kao izvorima nepotvrđene historijske činjenice. Time je sam svojem radu umanjio značenje za razješavanje ove neobično važne povijesne problematike.

D. Mandić u knjizi *Crvena Hrvatska* iscrpno je obradio čitav kompleks pitanja, pa tako i pitanje etničke strukture historijskog područja Dukljaninove

Crvene Hrvatske ili Porfirogenetovih Sklavinija. Za razliku od većine autora koji se, braneći opstojnost Crvene Hrvatske kao nekad zaista realno postojeće geografsko-političke jedinice, oslanjaju u prvom redu na *Ljetopis popa Dukljanina*, bizantske kroničare XI-XII. st. i onu vijest u gl. 30 DAI koja govori o iseljavanju Hrvata u Ilirik, Mandić se uz navedene izvore koristi još nekim srednjevjekovnim ispravama, starijim od svih navedenih izvora, kao i nizom domaćih i stranih izvora od XII. do XVII. st. No u skladu s postavljenom zadaćom u ovoj radnji mi ćemo se na ovom mjestu osvrnuti jedino na Mandićevo interpretiranje spisa DAI, koje je on već ranije bio izložio u zasebnoj raspravi.[70]

Spisu DAI, koji smatra jedinstvenim djelom Konstantina Porfirogeneta, Mandić poklanja više povjerenja nego historiografija u domovini.[71] Dok dio južnoslavenske historiografije, kao što smo vidjeli, Porfirogenetu potpuno osporava vjerodostojnost za pitanje doseobe i naseljavanja Srba, Mandić njegov izvještaj prihvaća, jedino uskraćuje povjerenje carevim tvrdnjama o srpstvu Zahumlja, Travunje i Neretvanske kneževine.[72] Mandić se, naime, potpuno slaže s drugim autorima u pogledu Porfirogenetove pristranosti, koja je posljedica njegove naglašene bizantske državnopravne svijesti, uslijed čega je bio posebno naklonjen Srbima kao bizantskim podložnicima. Zbog toga "Porfirogenet, vođen svojim carsko-bizantskim svjesnim i podsvjesnim mislima i simpatijama prema Srbima, došao je do uvjerenja i ustvrdio, da su Srbi već u početku, kod svog doseljenja, naselili Neretvu, Zahumlje i Travunju, budući da je u njegovo vrijeme tim pokrajinama vladao veliki srpski župan Časlav, koji je priznavao bizantsko vrhovništvo. Tim je car Neretljane, Zahumljane i Travunjane, koji su u njegovo vrijeme bili politički Srbi, tj. podanici srpskog vladara, proglasio etničkim Srbima, što stvarno nije bilo istinito."[73]

Potvrdu i za etničko, a ne samo političko, hrvatstvo Crvene Hrvatske Mandić jednako kao i neki drugi autori nalazi u gl. 30 DAI, s tom razlikom što to poglavlje drugi pripisuju Anonimu, a Mandić Porfirogenetu. U tom, naime, poglavlju nigdje nema riječi o srpstvu bilo koje Sklavinije doli same Srbije; dapače, tu se žitelji Neretve, Zahumlja i Travunje nazivaju Slavenima i Hrvatima, koje nazive autor upotrebljava sinonimno. No dok neki autori smatraju kasnijim umetkom onaj odlomak koji govori o iseljavanju Hrvata iz Dalmacije u Ilirik i Panoniju, dotle Mandić vidi još dva careva umetka u originalni predložak u onom odlomku 30 gl. DAI koji govori o granicama Hrvatske i drugih Sklavinija. Prvi umetak bio bi odmah na početku tog odlomka iza riječi "Rečena pak Hrvatska" a glasi "i drugi Slaveni". Drugi umetak bio bi opis granica Hrvatske prema kojem se ona pružala od Cetine do Istre.[74] U tom se zadnjem navodnom umetku kaže da Hrvatska kod Cetine i Livna graniči sa Srbijom, a u prvom dijelu ovog odlomka kao granica Srbije navodi se područje razvodnih planina rijeke Drine te njezinih pritoka Tare i Lima. Suprotnost je zaista očita i ona je prema

Mandiću morala nastati na slijedeći način: "U prvom dijelu izvještaja Porfirogenet je prepisao dokumenat koji je imao u ruci i kazao nam da su Duklja, Travunja, Zahumlje i Neretva bile uključene u Hrvatsku, dotično da su pripadale hrvatskom narodnom prostoru. Ali kako je u njegovo vrijeme tim zemljama, izuzevši Duklju, vladao srpski veliki župan Časlav, to je Porfirogenet pri kraju izvornoga dokumenta dodao svoj osobni umetak, da tim naglasi činjenicu, koja je u njegovo vrijeme postojala... Porfirogenet u svom spomenutom dodatku istovjetuje Bijelu Hrvatsku Popa Dukljanina s cijelom hrvatskom državom, jer je uistinu oko 949. radi unutarnjih dinastičkih smutnja uspjelo srpskom županu Časlavu, koji bio negda bjegunac u Hrvatskoj, da otkine od Crvene Hrvatske: Neretvu, Zahumlje i Travunju, te od Bijele Hrvatske: župe Imotu, Uskoplje, Luku, Plivu i Bosnu. Na taj način za Časlava je srpska država uistinu graničila s hrvatskom državom na granicama župa Cetine i Livna. Ali takovo stanje je bilo samo političko, privremeno i veoma kratko."[75]

U osnovnim crtama ovo se Mandićevo tumačenje proturječnosti u gl. 30 podudara s komentarom gl. 32-36 Lj. Hauptmanna koji tvrdi da je Porfirogenet suvremeno stanje, kada je Hrvatska sezala do Cetine, prenio i na stanje u doba doseobe.[76] Na čemu oni temelje uvjerenje o teritorijalnoj proširenosti Časlavove Srbije sve do Cetine, nije jasno. U gl. 32 DAI na koju se Mandić poziva[77] o tome nema spomena. Tu saznajemo samo toliko da je Časlav okupivši oko sebe pedesetak muškaraca, koliko ih je nakon bugarskog kaznenog pohoda bilo preostalo u Srbiji, uspio pomoću Bizanta učvrstiti tamo svoju vlast i povratiti bjegunce iz susjednih zemalja kao i prisilno raseljene iz Bugarske. Posljednje što je u gl.32 DAI Porfirogenet o Časlavu ispričao jest to, da se obilatom bizantskom pomoću uspio učvrstiti u Srbiji. O kakvim njegovim osvajanjima izvan Srbije tu nema spomena.[78] O tome nema spomena ni u gl.30 koja je prema ocjeni kritičke historiografije napisana možda i više od jednog decenija kasnije.[79] Opisujući suvremeno mu stanje Anonim je uz Hrvatsku u granicama Dukljaninove Bijele Hrvatske i Srbiju u granicama Dukljaninove Raške nabrojio još četiri Sklavinije, koje su tada, prema tekstu tog izvora, bile neovisne i od Hrvatske i od Srbije.

Na ovo pitanje još ću se vratiti u drugoj jednoj raspravi, u kojoj ću izložiti neka vlastita zapažanja uz pojedine odlomke iz spisa DAI, pa ovime završavam ovaj ograničeni osvrt na mišljenja historiografije o etničkoj pripadnosti područja Crvene Hrvatske u ranom srednjem vijeku kako ono proizlazi iz kritičke ocjene vijesti u gl. 29-36 DAI.

Zaključak. Nakon ovog kratkog izvoda iz probranih djela i autora možemo steći uglavnom uvid u sadanje gledište historijske nauke s obzirom na vjerodostojnost Porfirogenetovih tvrdnji o etničkom karakteru onih Sklavinija koje se podudaraju s povijesnim područjem Dukljaninove Crvene Hrvatske.

Nakon izvršene kritičke analize teksta DAI vraćeno je povjerenje tom spisu kao povijesnom izvoru, ali je izražena i temeljita sumnja u istinitost pojedinih vijesti, i to uprav u one koje govore o našem problemu. Točnije, zabacuje se kao tendeciozne (ili kao plod neobaviještenosti careve) tvrdnje o srpstvu tih oblasti. Pokušaj da se nađe kompromisno tumačenje pokazao se kao dobra volja pisca, ali bez dovoljno utemeljenosti u samom tekstu izvora. Tako su kritička analiza i komentar teksta DAI u gl. 29-36 pružili podršku nekih autora dosta osporavanom tekstu *Ljetopisa popa Dukljanina* o Južnoj Hrvatskoj i kao etničkoj, a ne samo geografsko-političkoj stvarnosti.[80]

BILJEŠKE

1. Djelo je prvi put objavljeno u latinskom prijevodu još u XVII. st. i tada je dobilo naslov "De administrando imperio". U novije doba objavili su kritičko izdanje ovog spisa Gy. Moravcsik i R. J. H. Jenkins (Budapest 1949 – London 1962). Pojedini odlomci koji se odnose na povijest Hrvata i Srba objavljeni su razbacano usporedo na grčkom originalu i latinskom prijevodu s bilješkama na latinskom jeziku u zbirci Fr. Račkoga: *Documenta historiae croaticae periodum antiquam i Ilustrantia*, Zagreb 1977 (dalje samo Rački, *Documenta*). Hrvatski prijevod ovog spisa objavio je N. Tomašić uz raspravu: *Život i djela cara Konstantina VII Porfirogeneta* (Vjesnik Hrvatskog zem. arhiva XX, Zagreb 1918.) a manji izvodi po mnogim raspravama i pregledima hrvatske povijesti (Šišić, N. Klaić). U izdanju Bizantološkog instituta Srpske akademije nauka u seriji "Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije" (knj. 7, Beograd 1959) objavljen je u redakciji B. Ferjančića srpski prijevod osam poglavlja DAI koja govore o povijesti Srba i Hrvata kao i djelomični izvodi iz nekih drugih Porfirogenetovih djela. Ovo je izdanje popraćeno bilješkama koje upućuju na obilatu historiografiju u pojedinom problemu koji proizlazi iz teksta izvora. U ovoj raspravi mi ćemo se služiti ovim izdanjem, kao i latinskim prijevodom pojedinih odlomaka u zbirci *Documenta* F. Račkoga.
2. Vl. Mošin *Ljetopis popa Dukljanina*, izd. MH, Zagreb 1950. s. 54. Zbog usporedbe i očiglednosti sravni još karte br. 1 i V uz knjigu N. Klaić *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.
3. N. Klaić, Historia salonitana major, pos. izd. SAN, knj. 399, Beograd 1967. s. 104. – Te biskupije navode se među sufraganima splitskog metropolite u 1. čl. zaključka crkvenog sabora u Splitu 925. god. Kako je bila uobičajena praksa da se za svaku pojedinu političku jedinicu organizira jedna crkvena pokrajina (metropolija), ovo bi bio indirektan dokaz da je Tomislavova vlast sezala preko Bijele i Crvene Hrvatske, odnosno da je zahumski knez Mihajlo, koji je uz Tomislava prisustvovao zasjedanjima sabora, priznavao makar i samo nominalno vrhovnu vlast kralja Tomislava. Kako se među vladarima ne spominju kao posebni knezovi Travunje i Duklje, iako je metropolija splitska obuhvatala i njihovo područje, treba pretpostaviti da je tada njima vladao ili sam Tomislav neposredno, ili su pak one bile uključene u Mihajlovu državu.
4. Mandić, *Crvena Hrvatska*. Izd. Ranjeni labud, knj. 7. s. 1. 1972.
5. Foretić, *Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku*, "Dubrovnik" XII, Dubrovnik 1969. s. 59-97.
6. Kada se istražuje etnička struktura nekog područja u jednom određenom povijesnom razdoblju, tada se zbog znanstvene točnosti moraju uzeti u obzir svi, još postojeći kao prepoznatljivi i zasebni, etnički slojevi. No kada se govori o kulturnim tekovinama jednog naroda u određenom vremenu njegova političkog i kulturnog djelovanja, tada ni mi Hrvati ne bismo trebali biti "papskiji od pape" i postupati kako ne postupa ni jedan evropski narod, već i eventualni doprinos još očuvanih prethrvatskih slojeva, koji su s vremenom uključeni u hrvatsku narodnu zajednicu, smatrati kultunom tekovinom našeg naroda.
7. Porfirogenet ime Slaveni i Avari upotrebljava kao sinonime. Npr. "Slaveni, nazvani i Avari", "Slaveni koji se zovu i Avari", "Slaveni ili Avari". (Rački, *Documenta* ... 265-266; Ferjančić, *o.c.* 10-11)
8. B. Ferjančić, *Vizantiski izvori*, II, 14, 18, Rački, *Documenta*, 264-267.
9. B. Ferjančić, *o.c.* 46-49; Rački, *o.c.* 271-272.
10. B. Ferjančić, *o. c.* 46-49; Rački, *o. c.* 273-274.
11. B. Ferjančić, *o. c.* 59-60; Rački, *o. c.* 407.
12. B. Ferjančić, *o. c.* 61-62; Rački, *o. c.* 407-408.
13. B. Ferjančić, *o. c.* 63; Rački, *o. c.* 408-409.
14. B Ferjančić, *o. c.* 64; Rački, *o. c.* 409-410.
15. B. Ferjančić, *o. c.* 27-28; Rački, *o. c.* 267-268.

16. B. Ferjančić, *o. c.* 29-32; Rački, *o. c.* 268-271.
17. Rački, *o. c.* 405-406; B. Ferjančić, *o. c.* 34-36.
18. Odnosi se na sve žitelje netom navedenih Sklavinija kojih je granice opisao i sve ih zajedno naziva općim etničkim imenom.
19. Ovdje autor misli na suvremenu malu Bizantsku Dalmaciju, odnosno dalmatinske gradove, koji se ne predadoše Hrvatima, nego i nadalje ostadoše u vlasti Bizanta, odnosno, kako on kaže ,Romeja.
20. *Vizantiski izvori II*, 36. Rački, *Documenta* ...371-372.
21. B. Grafenauer, *Prilog kritici K. Porfirogeneta o doseljenju Hrvata*, Historijski zbornik V. Zagreb 1952, s. 3.
22. J. B. Bury, *The treatise De administrando imperio*, Bizantinische Zeitschrift, XV/1906. – Hrvatski prijevod ove rasprave od Lochmera u Vjesniku Zem. arhiva, Zagreb 1908.
23. G. Manojlović, *Studije o spisu De administrando imperio cara K. Porfirogeneta VII*, Rad, knj. 182, 186, 187.
24. Lj. Hauptmann bavio se tim pitanjem u više svojih rasprava. Npr. *Dolazak Hrvata*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925; *Konstantin Porfirogenet o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa*, Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931; *Seoba Hrvata i Srba*, Jug. istorijski časopis, Ljubljana-zagreb- Beograd 1937; *Kroaten, Goten und Sarmaten*, Germanoslavica, III, Brünn 1935.
25. Djelo navedeno u bilj. 21.
26. M. Barada, *Iz starohrvatske povijesti, seoba Hrvata i Srba*, Nastavni vjesnik XLII/1933-34; Isti, *Topografija Porfirogenetove Paganije*, Starohrvatska prosvjeta, n. s. II, Zagreb-Knin 1928; N. Klaić, *Historijska uloga Neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran*. Makarski zbornik, I. Makarska 1970; *Marginalia uz problem doseljenja Hrvata*, Hauptmannov zbornik, Ljubljna 1966.
27. B. Grafenauer, *n. dj.* 15-16.
28. Lj. Hauptmann, *K. Porfirogenet o porijeklu* ... 19-21; B. Grafenauer, *n. dj.* 16-25.
29. Lj. Hauptmann, *K. Porfirogenet o porijeklu* ... 21.
30. N. Klaić, *Historijska uloga Neretvanske kneževine* ... 27.
31. Na istom mj.
32. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971. s. 37.
33. N. Klaić, *Historijska uloga Neretvanske kneževine* ...128.
34. Lj. Hauptmann, *K. Porfirogenet o porijeklu* ...20.
35. *Isto*, 21.
36. Ovo se danas smatra kao dokazna historijska činjenica. Usporedi: Lj. Hauptmann, *Dolazak Hrvata*...93-120; Isti, *K. Porfirogenet o porijeklu* ... 18; B. Grafenauer, *n. dj.* 37; N. Klaić, *Marginalia uz problem doseljenja Hrvata*, s. 20; Istra, *Povijest Hrvata* ...64; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, s. 264.
37. Lj. Hauptmann, *K. Porifogenet o porijeklu stanovništva* ... 23.
38. *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967 s. 293-94.
39. T. Arcidakon, *Kronika*, izd. Čakavski sabor, Split 1977. s. 32; ed. Rački, MSHSM, XXVII, 25.
40. Rački je u svojem izdanju Tomine kronike uz ime Lingoni u bilješci pod tekstom upozorio da je postojalo keltsko pleme takva imena sa sjedištem oko Pada u Italiji. (F. Rački, *Thomas Archidiaconus; Historia Salonitana*, MSHSM, XXVI, Zagreb 1894. s. 25). Vl. Risomondo u prijevodu *Tomine Kronike*, u oba izdanja, ponavlja tu napomenu Račkoga iako je iz teksta sasvim vidljivo da se Lingoni u Poljskoj, pradomovini Hrvata, nikako ne mogu dovesti u vezu s tim keltskim Lingonima u Italiji (Toma Arhidakon, *Kronika*, Izdanja Muzeja grada Splita, VIII, Split 1960. s. 109. bilj. 31; Izd. Čakavski sabor, Split 1977. bilj. 31 s. 183.
41. D. Mandić ime Litcike smatra istovjetnim sa Ljehi, kako su u srednjem vijeku nazivali Poljake, (*Rasprave i prilozi* ... 234).
42. Lj. Hauptmann, *K. P. o porijeklu stanovništva* ... 21.
43. *Isto*, 21-23.
44. *Isto*, 24.
45. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925. s. 253.
46. *Isto*, 264.
47. *Isto*, bilj. 84, s. 460.
48. *Na istom mj.* Ovdje Šišić navodi i mišljenje francuskog historika A. Rambauda koji kaže da Porfirogenet "protiv svih svjedočanstava misli, da Neretljani, Trebinjani, Dukljani itd. pripadaju srpskoj rasi, dok su pop Dukljanin i mletački ljetopisci sav taj kraj označili imenom Crvene Hrvatske spram Bijele Hrvatske ili sjeverne, pa i danas još (1870. g. nap. a.) neretljanski i trebinjski seljak kaže za sebe da pripada narodu hrvatskom". (*Isto*, s. 461).
49. B. Grafenauer, *n. dj.* 24.
50. *Isto*, 25.
51. N. Klaić, *Historijska uloga Neretvanske kneževine* ...127.
52 *Isto*, 128.
53. *Na istom mj.*
54. *Na istom mj.*
55. *Isto*, 126, 128.

56. N. Klaić, *Marginalia uz problem doseljenja Hrvata*, 34-35.
57. V. Foretić, *Smještaj Hrvata i Srba* ...62.
58. V. Foretić, *Još jednom o smještaju Hrvata i Srba u srednjem vijeku*, "Dubrovnik" XIII, Dubrovnik 1970, s. 97.
59. Isti, *Smještaj Hrvata i Srba*...63.
60. *Na istom mj.*
61. *Isto*, 64.
62. *Na istom mj.* Ovdje treba primijetiti da u ovom kontekstu nije opravdano pozivati se na kasnije izvore, jer oni govore o kasnijem stanju, nakon mnogih migracija, a ne o stanju neposredno nakon doseobe.
63. *Na istom mj.* Ovdje Foretić protivrječi sam sebi, jer je na prethodnoj strani ustvrdio i sam da je nakon doseobe matična zemlja Srba bila Srbija, odakle su se oni (svakako kasnije, nap. a.), i to u "rjeđim mlazevima", naseljavali i u udaljene oblasti. Vidi tekst označen bilj. 58.
64. *Isto*, 69.
65. *Isto*, 70.
66. *Isto*, 72.
67. U pogledu njegova pristupa izvorima, a s aluzijom na stajalište nekih drugih autora, Foretić je u ovoj raspravi iznio samo svoje načelno gledište: "Kad neki pisac govori o vremenu znatno od sebe odmaklom, povjesničari imaju pravo da mu pristupe sa stanovitom rezervom, no nemaju pravo da takove podatke listom zabacuju. Metodološki ispravni postupak je taj, da se prouči da li se njegove vijesti slažu s ostalim izvorima i odgovaraju li njegovi podaci prilikama ranijeg vremena. Ukoliko dobijemo potvrdan odgovor, takove vijesti, naravno nakon kritičke analize tekstova, možemo prihvatiti kao povjesne činjenice". (61) Ova primjedba odnosi se uglavnom na one koji u potpunosti niječu vjerodostojnost podataka popa Dukljanina, a jednako se tako tiče i onih koji potpuno uskraćuju povjerenje Porfirogenetovu izvještaju o doseobi i naseljavanju Hrvata i Srba.
68. Kada npr. komentira vijesti bizantskih kroničara Skilice i Kedrena, koji kažu da je dukljanski kralj Vladimir vladao Trimalijom (Tribalijom) i obližnjim dijelovima Srbije, Foretić pod izrazom Trimalija podrazumijeva Srbiju, a pod "drugim dijelovima Srbije" Duklju, iz čega onda zaključuje da su i bizantski kroničari Duklju smatrali dijelom Srbije, što opet po njegovu tumačenju treba značiti da su tada Srbi u Duklji bili u većini (72). Sam ističe da je Vladimir vladao samo Dukljom i Podgorjem (72), pa bi bilo logičnije iz te činjenice, koja je svakako i bizantskim kroničarima bila poznata, zaključiti da se pod Trimalijom ima podrazumijevati Duklja, a da bi susjedni dijelovi Srbije mogli biti Podgorje kao zaista pogranična, a ne jasno ograničena oblast.
Dok je iz same pretpostavke da je Duklja bila "dio Srbije" izveo zaključak da su Srbi u njoj bili većina (72), vidjeli smo kako je ranije u svojem raspravljanju o etničkom obilježju oblasti Travunje i Zahumlja sasvim drugačije zaključivao. Iako ih je smatrao nedvojbeno sastavnim dijelom Crvene Hrvatske on se ograđuje od toga da bi to bio ujedno i dokaz da su njima Hrvati bili u većini (vidi bilj. 63 i odnosni tekst). Nadalje, Skiličin izraz: *Tribali i Srbi* u opisu Vojislavovih osvajanja Foretić drži da treba shvatiti kao pleonazam, tj. kao *Tribali ili Srbi*, dočim Brijenijev izraz *Dukljani i Hrvati* ne tumači poput mnogih drugih autora kao pleonazam (Dukljani ili Hrvati), nego kod toga pomišlja da se izraz Hrvati u tom Brijenijevu tekstu odnosi na Hrvate u Bijeloj Hrvatskoj (75), a ne u Duklji; ukoliko se to ipak odnosi na Hrvate u Duklji, tada – opet po Foretiću – ne da bi time identificirao Hrvate i sve Dukljane, već da bi istakao naročiti udio dukljanskih Hrvata" (75).
Začuđuje nadalje kod Foretića to što je on sam dobro uočio i podvukao činjenicu da Konstantin Porfirogenet (koji piše sredinom X. st) ne pribraja Dukljane Srbima (63), a ipak je na osnovi svoje kombinacije o nekom u izvorima nezabilježenom etničkom prestrukturiranju zaključio da je ranije hrvatska Duklja u X. st. već bila pretežno srpska zemlja, ali s kompaktnom hrvatskom manjinom (vidi naprijed tekst obilježen bilj. 64).
69. V. Foretić, *Smještaj Hrvata i Srba* ...76.
70. D. Mandić, *Neispravne tvrdnje Konstantina Porfirogeneta o povijesti južnih Slavena*, Rasprave i prilozi, Rim 1963.
71. Franjevac Domink Mandić najveći dio svojih povijesnih djela napisao je u inozemstvu, u USA i u Rimu. Navodimo najvažnija: *Bosna i Hercegovina*, I, Državna i vjerska pripadnost srednjevjekovne Bosne i Hercegovine (Chicago 1960); *Bogumilska crkva bosanskih krstjana* (Chicago 1962); *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Rim 1967); *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (Rim 1963); *Crvena Hrvatska* (I. izd. Chicago 1957; II. izd. s. 1. 1972). Navedeno prema popisu u knjizi *Crvena Hrvatska*, II. izd., 353/54.
72. D. Mandić, *Rasprave i prilozi* ...226-239.
73. *Isto*, 239.
74. D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, II. izd. 156.
75. *Isto*, 157.
76. Usporedi naprijed tekst označen bilj. 42, 44.
77. D. Mandić, *Crvena Hrvatska* ...159, bilj. 28. s. 165.
78. B. Ferjančić, *n. dj.* 57; Rački *Documenta* ...395-396.
79. Usporedi naprijed tekst označen bilj. 27.
80. Svoje stajalište o tom problemu autorica je iznijela u raspravi; *Naseoba Hrvata prema djelu "O upravljenju carstvom". Konstantina Porfirogeneta* (Marulić, br 1/1985.) pretiskanoj u ovoj knjizi, str. 79. i dalje.

NASEOBA HRVATA PREMA DJELU "O UPRAVLJANJU CARSTVOM" KONSTANTINA PORFIROGENETA

O doseobi Hrvata iz Velike ili Bijele Hrvatske u Zakarpaću u njihovu sadašnju domovinu nema nikakvih podataka u suvremenim izvorima. Pitanje je zapravo što bi u tom pogledu trebalo i biti suvremeno, budući da o tim zbivanjima govori nešto opširnije tek spis *O upravljanju carstvom (De administrando imerio - DAI)* bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta iz pol. X. st. Na temelju podataka iz tog spisa, a u nedostatku drugih izvora, i prihvaća se kao najvjerojatnije da se doseoba Hrvata na tlo rimske pokrajine Dalmacije zbila, ili barem završila, u prvim desetljećima VII. st., za vladavine bizantskog cara Heraklija (610-641). No da li se to zaista zbilo tada, da li je bila jedna ili više seoba Hrvata o tome se mišljenja historika razilaze. Neslaganja se javljaju i oko pitanja njihova smještaja u novoj domovini. Uzrok tome su protuslovni iskazi u najopsežnijem izvoru za ovu problematiku, u pogl. 29-36. djela DAI, koja govore o pradomovini, doseobi i smještaju Hrvata i Srba i prvim vjekovima njihova života u novoj domovini.

Nakon izvršene kritičke analize teksta DAI (Bury, Manojlović, Hauptmann, Grafenauer) danas se prihvaća kao nedvojbeno da car Konstantin Porfirogenet nije sâm napisao svih osam poglavlja DAI koja govore o doseobi i smještaju Hrvata i Srba. Poglavlje 30 (Izlaganje o pokrajini Dalmaciji), koje se i oblikom i sadržajem bitno razlikuje od ostalih, pripisuje se nepoznatu nastavljaču Careva djela (Anonimu), koji je pisao i nešto kasnije, negdje u drugoj pol. X. st.[1] Očite proturječnosti postoje ne samo između Anonimova izvještaja u pogl. 30. s jedne strane i onoga carskog pisca u pogl. 29, 31-36. s druge strane, nego i između pojedinih vijesti kojima je autor sam Konstantin Porfirogenet. Nesuglasice, kako u samom izvoru tako i u tumačenju izvora, odnose se prvenstveno na pitanje naseljavanja četiriju Sklavinija:[2] Neretvanske oblasti, Zahumlja, Travunje i Dukljе, dok naseljavanje Hrvatske (tj. Bijele Hrvatske, zapadno od Cetine) i Srbije dosad nije bilo predmet raspri i razmimoilaženja.[3]

Konstantin Porfirogenet smjestio je, naime, Srbe ne samo na područje Srbije nego u još tri Sklavinije: u Travunju, Zahumlje i Paganiju ili Neretvansku oblast, i time niječe ono što sam izvješćuje o naseljavanju Hrvata u pogl. 31. DAI, a pogotovu ono što o tome pripovijeda njegov nastavljač Anonim u pogl. 30. DAI. No i u drugim poglavljima, tako u pogl. 29, 32. i 33. Porfirogenet nekim svojim iskazima i spomenom Hrvata i Hrvatske dolazi u kontradikciju sa svojim tvrdnjama u pogl. 32, 33, 34. i 36. o srpskom porijeklu žitelja ne samo Srbije nego još i Zahumlja, Travunje i Paganije. (Za Duklju ni on ne tvrdi da bi njezini žitelji bili porijeklom Srbi). Svrha ove rasprave jest upozoriti na ta mjesta koja su do sada uglavnom ili

izmicala pažnji historika ili su bila drugačije, po mojem mišljenju pogrešno, interpretirana i tako dati makar i skroman prilog raščišćavanju pitanja smještaja i organizacije političke vlasti Hrvata u prvim vjekovima nakon doseobe na obale Jadrana.

Najprije treba upozoriti na to da je Car iako govori posebno o Hrvatima (pogl. 31), Srbima (pogl. 32), Zahumljanima (pogl. 33), Travunjanima (pogl. 34), Dukljanima (pogl. 35) i Paganima ili Neretvanima (pogl. 36), a tako poimence spominje ih i u pogl. 29. O Dalmaciji i susjednim plemenima, iz čega bi se moglo pomisliti da ih smatra zasebnim narodima ili barem plemenima, ipak zapravo govori samo o Hrvatima i Srbima. Već u pogl. 29. *O Dalmaciji...*, pošto je ispričao kako su Avari-Slaveni zauzeli Salonu i čitavu rimsku Dalmaciju, a prvotni stanovnici, Romani sklonili se na otoke i u primorske gradove, prije nego prijeđe na prikazivanje daljnje sudbine i povijesti na tlu nekadašnje Dalmacije to navješćuje ovim riječima: "A od vlade Iraklija, cara Romeja, a na koji način biće ispričano u poglavlju o Hrvatima i Srbima, čitava Dalmacija[4] i plemena oko nje kao Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, Dukljani i Neretvani, koji se nazivaju Pagani..."[5] Ova je rečenica ostala nedovršena, no svejedno se iz teksta pred njom, kao i kazivanja koje slijede iza nje, može zaključiti da je nakanio ispripovijedati kako se stanje u Dalmaciji promijenilo otkada se u njoj naseliše Hrvati i Srbi. U to nas uvjerava i jedno Carevo objašnjenje koje daje u pogl. 31. *O Hrvatima.* Tu u svojem uvodnom izlaganju, kada govori o sudbini Romana, koje je u svoje doba car Dioklecijan iz Rima bio doveo i naselio u Dalmaciju, dodaje objašnjenje: "*sada zvanu Hrvatsku i Srbiju*",[6] čime je svakako želio pojasniti da je to ona pokrajina na području koje se sada, tj. u njegovo doba, nalaze države Hrvatska i Srbija.

Pred nas se dakle, postavlja zadaća da objasnimo, koliko se to može iz samog Careva pisanja, kao i pisanja njegova nastavljača u pogl. 30. DAI, kojoj su etničkoj i političkoj zajednici, hrvatskoj ili srpskoj,[7] pripadali stanovnici manjih političkih oblasti uz jadransku obalu jugo-istočno od rijeke Cetine, od Paganije do Dukljе. Zbog toga ćemo najprije prikazati kraćim izvodima iz DAI kako su Konstantin Porfirogenet i Anonim opisali doseobu i smještaj Hrvata i Srba.

U pogl. 29. *O Dalmaciji...* Porfirogenet najprije pripovijeda kako su Avari-Slaveni zauzeli čitavu Dalmaciju te stali proganjati Romane, koji su našli utočište u primorskim i otočkim gradovima. Zatim kaže da se to stanje promijenilo u doba cara Heraklija, ali ovdje o tome ništa pobliže ne kaže kako se to zbilo, jer će — kako napominje — to ispričati u poglavlju o Hrvatima i Srbima. Po toj napomeni dade se zaključiti da su ti novi naseljenici bili Hrvati i Srbi. Ipak, Car ih u ovom poglavlju naziva nekoliko puta prema njihovim geografsko-političkim oblastima još i Dukljanima, Konavljanima, Travunjanima, Zahumljanima i Paganima. Kojoj etničkoj i

političkoj zajednici oni pripadaju o tome u ovom poglavlju Car ništa izričito ne kaže.[8] Ipak, iz opisa opsade Dubrovnika i Barija od strane Saracena i borbi oko Barija, koji je opis umetnut u ovo poglavlje, može se indirektnim putem zaključiti kojoj etničkoj zajednici on, na temelju izvora i podataka koji su mu poslužili za pisanje ovog poglavlja, pribraja stanovnike nekih od Sklavinija koje se uz Hrvatsku i Srbiju spominju u ovom i sljedećim poglavljima. Na taj ćemo se umetak poslije potanje osvrnuti.

O doseobi i smještaju Hrvata pripovijeda Porfirogenet u pogl. 31. *O Hrvatima i zemlji u kojoj sada prebivaju.* Najprije priča kako dalmatinski Hrvati potječu od Hrvata u Velikoj ili Bijeloj Hrvatskoj s onu stranu Turske (tj. Ugarske, B.Z.), gdje graniče s nekrštenim Srbima. Oni su došli kao prebjeglice bizantskom caru Herakliju "u vreme kada Avari ratujući proteraše odavde (tj. iz Dalmacije, B. Z.) Romane koje je car Dioklecijan iz Rima doveo i naselio, zbog čega su i nazvani Romani, pošto su iz Rima doseljeni u ove zemlje, odnosno sada zvanu Hrvatsku i Srbiju. Ovi Romani behu proterani od Avara u dane istog cara Romeja Iraklija, a njihove zemlje ostadoše puste. Po naređenju cara Iraklija ovi Hrvati, zaratívši i odande isteraše Avare, nasele se, po naređenju cara Iraklija u toj zemlji Avara u kojoj i danas stanuju".[9]

O naseljavanju Srba Porfirogenet govori u četirima poglavljima. U posebnom poglavlju *O Srbima i zemlji u kojoj sada obitavaju* (32) on najprije opisuje kako su Srbi pod vodstvom jednog od dvaju srpskih arhonata iz Bijele Srbije, a s onu stranu Turske (tj. Ugarske, B.Z.) naselili u Serviji u dračkom tematu. No nakon nekog vremena, nezadovoljni upute se natrag u staru domovinu, ali pošto su prešli Dunav, predomisle se i preko beogradskog stratega zatraže od cara Heraklija novu zemlju da se u njoj nasele.[10] "I pošto *sadašnja Srbija i Paganija i zemlja Zahumljana i Travunja i zemlja Konavljana* behu pod vlašću cara Romeja, a te zemlje opuste od Avara, (jer iz tamošnjih zemalja oni izgnaše Romane koji sada stanuju u Dalmaciji i Draču) to car u ovim zemljama naseli iste Srbe i behu oni potčinjeni caru Romeja."[11] Tvrdnju o naseljavanju Srba još u Travunju, Zahumlje i Paganiju Car ponavlja još jednom, u posebnim malim poglavljima o tim zemljama, u pogl. 33. *O Zahumljanima...*[12], u pogl. 34. *O Travunjanima ...*[13] i u pogl. 36. *O Paganima ...*[14] Značajno je svakako da ni u pogl. 32. *O Srbima*, ni u zasebnom malom pogl. 35. *O Dukljanima*, Duklju ne navodi kao zemlju u koju su se naselili odmah po svojem doseljenju u Dalmaciju.[15] U izlaganju daljnje povijesti Srba, posebno one od IX. st. do njegova vremena, koja je njemu dobro poznata, Porfirogenet u 32. pogl. *O Srbima* više puta govori o odnosima Srba sa susjedima, pa tako i s Hrvatima. Te ćemo odlomke poslije posebno analizirati. Zasada napominjem samo toliko da ti kasniji opisi ponekad stoje u suprotnosti s njegovom izričitom tvrdnjom u pogl. 32, 33, 34. i 36. da su Srbi već pri doseobi naselili uz Srbiju još i tri primorske Sklavinije.

Tako Konstantin Porfirogenet. Anonim je u pogl. 30. *Izlaganje o provinciji Dalmaciji* doseobu Hrvata i njihov smještaj na području stare Dalmacije prikazao sasvim drugačije. Najprije daje podatke o opsegu nekadašnje Dalmacije. Ona se sterala od Drača do istarskog gorja uz more, a u unutrašnjosti do rijeke Dunava.[16] Kaže da je ta čitava oblast bila pod vlašću Romeja, "ali ipak je slovenska plemena zauzeše i to ovako..." (sada slijedi opis sličan onome u pogl. 29. o tome kako su Romeji čarkali s Avarima preko Dunava, dok jednom Avari ne uspješe na prevaru doći do Salone. Razlika je jedino u tome što Porfirogenet u pogl. 29. govori o Avarima-Slavenima, a Anonim ne zna ništa o Slavenima, on govori samo o Avarima.)[17] Iza toga nastavlja: (Avari) "Pokolju čitavu gradsku posadu i posle toga *ovladaju čitavom Dalmacijom* i nasele se u njoj. Jedino primorski gradići njima se ne predadoše, nego ostadoše u vlasti Romeja, pošto im je more omogućavalo da žive. Videvši da je ova zemlja dobra, *Avari se nasele u njoj. U to vreme Hrvati stanovahu s onu stranu Bagibarije, gde su sada Belohrvati.* A jedna porodica odselivši se od njih, naime, petero braće, Klukas i Lovelos, i Kosenic i Muhlo i Hrvat i dve sestre Tuga i Buga, *sa svojim narodom stignu u Dalmaciju i ovu zemlju zateknu pod vlašću Avara. Pošto su oni nekoliko godina međusobno ratovali, Hrvati odnesu pobedu* i jedne od Avara pobiju a ostale prisile na pokornost. Otada ovu zemlju drže Hrvati, a u Hrvatskoj još uvek ima avarskih potomaka i po njima se vidi da su Avari .... *Od Hrvata koji su došli u Dalmaciju, odvoji se jedan deo i zavlada Ilirikom i Panonijom. I ovi su imali nezavisnog arhonta koji je na razne strane slao poslanstva, a prijateljska samo arhontu Hrvatske.*"[18] Iz njegova opisa daljnjeg historijskog razvitka vidi se da su se u međuvremenu političke prilike znatno izmijenile. U njegovo doba Hrvatska se uz more pružala od Cetine do istarskog gorja, a najistočnije župe bile su joj:Pliva, Livno i Imotski.[19]Jugoistočno od Cetine on sada nabraja četiri Sklavinije, kojima navodi i granice: Paganija od Cetine do Neretve s otocima Bračom, Hvarom, Korčulom i Mljetom; Zahumlje od Neretve do Dubrovnika; Travunja od Dubrovnika do Kotora, a od Kotora do Drača Duklja. Tri su posljednje svojim planinskim dijelom graničile sa Srbijom, a ova je sa sjevera graničila s Hrvatskom, a s juga s Bugarskom.[20] U kakvu su odnosu ove Skalvinije s Hrvatskom iz navednog opisa ne može se razabrati. Dosljedno o postojanju ovih političkih jedinica on njihove stanovnike naziva njihovim političko-geografskim imenima, ali i imenom Slaveni ili pak Hrvati. Srbe Anonim nikada ne spominje ni u jednoj od primorskih Sklavinija. Na ovo ćemo se vratiti i doslovno navesti kasnije kada budemo uspoređivali iskaz Anonimov s iskazom Konstantina Porfirogeneta.

Uza sve razlike, Anonim i Porfirogenet u nečemu se i slažu: kada govore o naseljavanju Dalmacije od strane slavenskih plemena, obojica misle na područje antičke Dalmacije. Anonim joj navodi i granice, u primorju od Istre do Drača, a u unutrašnjosti sve do Dunava.[21] Da i Porfirogenet misli na isto to područje, vidi se otuda što on u staroj Dalmaciji opisuje gradove Split i Duklju.[22] I on navodi kao sjevernu granicu carstva rijeku Dunav. Na

drugom mjestu pak kaže da je nekadašnja Dalmacija područje gdje se nalaze sadašnja (sred. X. st.) Hrvatska i Srbija.[23] Obojica kažu da su čitavu tu pokrajinu bili opustošili i zauzeli Avari. Nadalje, obojica složno tvrde da su tu zemlje od Avara preoteli Hrvati i naselili se u njoj.[24] Nijedan u borbi s Avarima ne spominje uz Hrvate ni Slavene općenito ni neki drugi južnoslavenski narod poimence.

U čemu se razilaze? Prema Anonimu (pogl. 30) Dalmaciju su prije dolaska Hrvata bili zauzeli Avari, dočim Porfirogenet porobljivače koji su bili opustošili i zauzeli Dalmaciju prije doseobe Hrvata i Srba u pogl. 29. naziva nekad Slaveni, nekad Avari, a najčešće ih miješa te ih naziva "slavenska plemena koja se zvahu Avari", "Slaveni koji se i Avarima nazivaju", "Slaveni, odnosno Avari",[25] dočim u svim ostalim poglavljima u kojima govori o Hrvatima, Srbima i stanovnicima drugih Sklavinija, nikad više ne spominje Slavene nego samo Avare.[26] Ratovanje s Avarima i zaposjedanje Dalmacije Hrvati su prema Porfirogenetu, izvršili na zapovijed bizantskog cara Heraklija (pogl. 31), dočim prema Anonimu oni to čine na vlastitu inicijativu i bez ikakva utjecaja Bizanta (pogl. 30). Najbitnija razlika među njima jest u pitanju naseljavanja pojedinih Sklavinija. Porfirogenet tvrdi da je car Heraklije dao Srbima da se nasele ne samo u Srbiji nego još i u druge tri Sklavinije: Travunji, Zahumlju i Paganiji. To tvrdi kako u pogl. 32. *O Srbima* ... gdje posebno govori o doseobi i najstarijoj povijesti Srba, tako i u posebnim poglavljima *O Paganima* (pogl. 36), *Zahumljanima* (pogl. 33.) i *Travunjanima* (pogl. 34). Budući da Duklju ne navodi kao zemlju čije bi stanovništvo bilo srpskog podrijetla ni u pogl. 32. *O Srbima*, ni u posebnom poglavlju 35. *O Dukljanima*, zato je svakako imao valjan razlog kako u izvorima kojima se služio, tako i u činjeničnom stanju njegova vremena, pa smatram da je nategnuto i neosnovano tumačenje nekih historika da je to slučajna omaška, te da bi uz ostale Sklavinije koje Porfirogenet označuje kao srpske zemlje, trebalo pribrojiti i Duklju.[27]

Anonim pak, iako je u uvodu svojega *izlaganja o Dalmaciji* (pogl. 30) istaknuo da će prikazati kako su Slaveni koji sada prebivaju svuda oko teme Dalmacije zaposjeli i naselili nekadašnju rimsku Dalmaciju, zapravo govori samo o Hrvatima. Opisuje njihovu pradomovinu, njihov dolazak u Dalmaciju pod vodstvom petero braće i dviju sestara,[28] njihovo višegodišnje ratovanje s Avarima, pobjedu i pokoravanje Avara te zaposjedanje čitave avarske zemlje, tj. čitave Dalmacije. Navodi nadalje kako se jedan dio poslije (ne znamo kada) iselio iz Dalmacije i zaposjeo Panoniju i Ilirik i tu su osnovali samostalne države koje su bile u prijateljskim odnosima s matičnom Hrvatskom državom u Dalmaciji.[29] Nema tu nikakva spomena o doseobi i naseljavanju Srba ili nekih drugih Slavena. Iz toga se može zaključiti da su, prema njegovu svjedočanstvu, Hrvati nakon doseobe sami zaposjeli čitavu Dalmaciju, koju su ratom preoteli od Avara i u njoj učvrstili svoju političku vlast.[30]

U opisivanju kasnijih prilika, u opisu odnosa preostalih Romana u primorskim gradovima male dalmatinske teme, on spominje uz Hrvatsku i Srbiju još četiri Sklavinije i opisuje im granice. No kada govori o stanovnicima tih Sklavinija, on ih nikada ne naziva Srbima. Odnos primorskih Romana iz gradova teme Dalmacije prema susjedima opisuje ovako: "A otkada se naseliše spomenuti *Slaveni* zauzeše čitavu okolinu Dalmacije; romanski gradovi obrađivali su ostrva i živeli od njih. Pošto su ih *Pagani* stalno zarobljavali i uništavali, oni ta ostrva napuste želeći da se bave zemljoradnjom na kopnu. Bili su ometani od *Hrvata*. Jer oni *im* (tj. Hrvatima, B.Z.) još nikada ne isplaćivahu dadžbine, nego sve što sada daju *Slavenima*, davahu strategu. Pošto nisu mogli više da žive, priteknu Vasiliju, svetle uspomene caru, izloživši mu sve napred rečeno. Ovaj svetle uspomene car Vasilije naredi da sve ono što su bili davali strategu, daju *Slavenima* i s njima da u miru žive, a nešto malo da daju strategu, samo da bi se pokazala njihova potčinjenost i pokornost carevima Romeja i strategu. I otada svi ovi gradovi stoje u obavezi prema *Slavenima* i plaćaju im određeni danak. Grad Split 200 numizmi, grad Trogir 100 numizmi, grad Zadar 110 numizmi, grad Apsara 100 numizmi, grad Arba 100 numizmi, što ukupno čini 710 numizmi, ne računajući ostale vrste [dadžbina]. Ove su, naime, veće od novčanih plaćanja. Grad Raguza leži između dve zemlje *Zahumljana i Travunjana*, a imaju svoje vinograde i u jednoj i u drugoj zemlji i plaćaju arhontu Zahumljana 36 numizmi, a arhontu Travunije 36 numizmi."[31]

I u ovom opisu Anonim upotrebljava za Hrvate usporedo i njihovo nacionalno ime Hrvati i opće etničko Slaveni kao što je to radio u prijašnjem opisu doseobe i naseljavanja Hrvata. Kao što vidimo, u netom citiranu odlomku, Anonim pripovijeda kako su nakon posredovanja cara Bazilija Romani iz dalmatinskih gradova postali tributariji *Slavena*, a potom potanko navodi koliko koji grad Donje Dalmacije plaća hrvatskom vladaru. Jer stanovnici Splita, Trogira, Zadra te sjevernojadranskih otoka mogli su taj tribut plaćati samo *hrvatskom* vladaru. Ali on to izričito kaže kada pripovijeda da prije intervencije cara Bazilija ništa od onih dadžbina koje sada, tj. nakon careve intervencije, plaćaju *Slavenima*, prije toga nisu plaćali *Hrvatima*.

Da su, prema Anonimu, Hrvati također i stanovnici ostalih primorskih Sklavinija, vidljivo je ne samo iz njegova opisa naseljavanja Hrvata po čitavoj Dalmaciji, nego i iz netom citirana odlomka. Romani su, priča Anonim, najprije obrađivali polja na otocima. No tu su ih ometali *Pagani*. To se očito odnosi na otoke srednjeg Jadrana, Brač, Hvar, Korčulu i Mljet koji su bili u vlasti Pagana, a nikako na otoke sjevernog Jadrana. No kada su oni s tih otoka prešli na kopno, a mogli su prijeći samo na kopno pred tim otocima, tj. na područje Paganije i Zahumlja, tu su ih, kaže Anonim, sada ometali *Hrvati*.

Prema tome, iz citirana odlomka možemo zaključiti dvije stvari: prvo, pod nazivom Slaveni, Anonim uvijek misli na Hrvate, ta dva naziva su za nj sinonimi; drugo, Hrvati su i oni koje ponekad naziva političko-geografskim imenima kao Travunjane, Zahumljane i Pagane. Kako u ovom odlomku nije spominjao druge gradove Gornje Dalmacije, osim Dubrovnika, za to nije imao prilike da spomene i Dukliju. No da su Dukljani Srbi, to nije nikada ustvrdio ni Konstantin Porfirogenet!

Anonim, uopće, u čitavu ovom poglavlju nigdje ne spominje Srbe, ali spominje Srbiju i navodi joj smještaj s one strane planinskih lanaca Duklje, Travunje i sjeveroistočno od Zahumlja,[32] pa se mora kao logično pretpostaviti da su Srbi živjeli u toj svojoj zemlji koja je po njima i dobila ime. Anonim, dakle, osim Srba u Srbiji, ne zna ništa o njima ni u jednoj drugoj Sklaviniji. Što o njima ništa nije kazao u ovom poglavlju to je vjerojatno zbog toga što je namjera njegova izlaganja da prikaže kako su nekadašnju Dalmaciju zauzela slavenska (=hrvatska) plemena koja su susjedi tadanje, njemu suvremene male bizantske teme Dalmacije, a ta nije imala dodira sa Srbima ni Srbijom. To što Anonim ni u jednoj primorskoj Sklaviniji ne zna za Srbe, dočim je Porfirogenet u tri od pet naselio Srbe, leži glavna razlika između kazivanja Anonimova u pogl.30. i kazivanja Konstantina Porfirogeneta u pogl. 32—34, 36. DAI. Kako historiografija smatra da je kazivanje Anonima mnogo objektivnije i točnije od kazivanja pristranog cara Konstantina,[33] preostaje da mu se kao objektivnijem i pokloni veće povjerenje.

No ne postoji značajna razlika u prikazivanju doseobe i smještaja Hrvata i Srba samo između Konstantina Porfirogeneta i Anonima, nego i sam Porfirogenet nekim svojim vijestima proturječi svojim kategoričkim tvrdnjama u pogl. 32, 33, 34. i 36., po kojima bi i stanovnici Travunje, Zahumlja i Paganije bili (podrijetlom) Srbi. Tako on u pogl. 31. *O Hrvatima* i sam kaže da su Hrvati ratom preoteli od Avara čitavu Dalmaciju i u njoj se naselili. Ni u tom, ni u nekom drugom poglavlju on ne kaže da bi itko drugi, bilo Srbi iz Srbije, bilo oni iz drugih Sklavinija, ratovali s Avarima i od njih preotimali svoju novu postojbinu. Po Konstantinovu kazivanju u pogl. 31. samo su Hrvati ratovali s Avarima i samo su oni od Avara osvojili Dalmaciju. A prema kazivanju u pogl. 32—34, 36. i Srbija i Travunija, Zahumlje i Paganija bile su opustošene od Avara i car ih je dao Srbima da se u njima nasele. Postavlja se pitanje kako to da su te zemlje bile puste, kada i Anonim i Car znaju i tvrde da su sve te zemlje, tj. čitavu nekadašnju rimsku Dalmaciju Hrvati preoteli od Avara i njima zavladali. To tim više što upravo Car u pogl. 31. kad pripovijeda o doseljenju Hrvata, napominje da su oni došli u Dalmaciju *"pre nego što Srbi prebegoše istom caru Irakliju."*[34] Zar su Hrvati ratom osvojene zemlje ostavili u vlasti bizantskog cara da u njima naseljava koga hoće?

Anonim je, doduše, zabilježio i to — ili je to kasnija interpolacija, kako neki misle — da je jedan dio Hrvata iselio iz Dalmacije u Panoniju i Ilirik.

Ni on, ni drugi neki izvor ne kazuje kada bi to bilo. U historiografiji bilo je sporno što je Anonim mislio pod imenom Ilirik: na ostatke nekadašnje prefekture, Istočni Ilirik, kojemu je pripadala i Prevalitana, na Bosnu ili pak na Norik, kao dio Zapadnog Ilirika,[35] ali koji se obično nazivao Panonijom, jer su mu uz smanjenu Dalmaciju pripadale i sve četiri Panonije. Kako i neki mlađi bizantski pisci, kao Nikofor Brijenij i Ana Komnenka, Ilirikom nazivaju upravo ostatke Istočnog Ilirika, Drački temat, to je lako moguće da su ga tako nazivali i pisci iz X. st. Time bi se mogla objasniti ustrajna prisutnost Hrvata u Dukljì, ali je to moglo utjecati na prorеđivanje Hrvata u ostalim južnim pokrajinama i njihovo rano osamostaljivanje u posebne političke oblasti. Ipak, hrvatsko ime trajno je očuvano u svim tim oblastima ne samo u narodu,[36] nego je zasvjedočeno i u historijskim izvorima različite provenijencije,[37] uključivši i najjužniju od tih oblasti, Duklju,[38] a što se ne može objasniti nikakvim smicalicama.[39]

U ovom članku želim upozoriti na ona do sada slabo ili nikako zapažena mjesta kod Konstantina Porfirogeneta u pogl. 29, 32. i 33. DAI gdje on spominje Hrvate ili Hrvatsku, a koja se nikako ne mogu logično protumačiti drugačije nego da se odnose na područje južne Hrvatske, južno od Cetine, pa tako i on sam demantira svoju tvrdnju o srpskom naseljavanju triju primorskih Sklavinija. Poći ćemo njegovim redoslijedom.

U pogl. 29. Car pripovijeda kako su Avari-Slaveni zauzeli rimsku Dalmaciju, osim nekoliko primorskih gradova. O naseljavanju Slavena ne pripovijeda, napominje da će to ispričati u poglavlju o Hrvatima i Srbima. Pošto je preskočio događaje oko doseobe i naseljavanja Hrvata i Srba, koje u ovom poglavlju nekoliko puta naziva geografsko-političkim imenima, prelazi na opisivanje prilika za vladavine vladara iz dinastije Amorijaca, kada su i preostala bizantska Dalmacija i okolna slavenska plemena postali samostalni, da se svi opet vrate pod vrhovništvo Bizanta za vrijeme cara Bazilija. Tu pravi jedan ekskurs i pripovijeda kako su Saraceni iz sjeverne Afrike nakon neuspješne opsade Dubrovnika prešli na drugu stranu Jadrana i zauzeli grad Bari, te ga držali 40 godina. Da bi se Bari oslobodio iz vlasti Saracena bizantski car zatražio je pomoć od franačkog kralja Ludovika II i pape. Ovi mu poslaše pomoć i "pridruživši se vojsci koju je car poslao zajedno *s Hrvatom i Srbinom i Zahumljaninom i Travunjanima i Konavljanima i Ragužanima, sa svima iz gradova Dalmacije (svi ovi behu prisutni po carevoj zapovesti*) i pređoše u Lombardiju i opsednu grad Bari i zauzmu ga."[40]

Ova Careva opaska da su svi nabrojeni sudjelovali u opsadi Barija "po carevoj zapovijedi", tj. kao bizantski podanici, navela je historike da ospore točnost Porfirogenetova iskaza da su u tom svojstvu sudjelovali i Hrvati. Oslanjajući se na činjenicu što su tada vladari-knezovi Bijele Hrvatske (Domagoj) bili podanici franački, a i na pismo kralja Ludovika II caru Baziliju I. u kojemu se žali što je zapovjednik bizantske flote Nikita Orif opljačkao neke gradove "naše Hrvatske", mnoge Hrvate odveo u ropstvo, navodno kao kaznu što su Neretvani napali i zarobili papinske poslanike koji su se vraćali s crkvenog sabora u Carigradu, i to upravo u vrijeme dok su se "naši Hrvati" sa svojim brodovljem nalazili pod Barijem boreći se protiv zajedničkog neprijatelja,[41] dosadašnja historiografija bila je sklona zanijekati istinitost Porfirogenetove tvrdnje da su uz ostale južne Slavene, carske podanike, u opsadi Barija sudjelovali i Hrvati.[42] Međutim, nije dobro brzopleto ispravljati tekst izvora. Naravno, da po "carevoj zapovijedi" nisu mogli sudjelovati Domagojevi Hrvati, jer su oni, pošto se raspao franačko-bizantski savez, zaista sudjelovali pod Barijem kao franački podanici. No ako ovom tekstu priđemo bez predrasude da Hrvati žive jedino u okviru Bijele Hrvatske s granicom na Cetini, onda ga možemo sasvim logično objasniti ne optužujući Porfirogeneta s neobavještenosti i zlonamjernosti i kad treba i kad ne treba. Ovo se događalo u doba cara Bazilija. Porfirogenet je autor i životopisa toga moćna bizantskog cara i treba pretpostaviti da je bio dobro obaviješten o zbivanjima u njegovo doba. Da sporni tekst rastumačimo, i iz popisa onih koji sú po carevoj zapovijedi pošli pod Bari ne isključimo Hrvate, pomaže nam sâm Konstantin Porfirogenet kada neposredno iza citirana teksta napominje "*da Hrvatske* i ostale slavenske arhonte stanovnici grada Raguze prevezoše na svojim brodovima u Langobardiju".[43]

Oko ovog izraza "hrvatske i ostale slavenske arhonte", odnosno oko izraza "sklabarhontas" kako stoji u izvorniku, pisalo se s obzirom na značenje i odnos Hrvata prema ostalim Slavenima.[44] No nije svraćena pozornost na činjenicu da Porfirogenet time po drugi put navodi da su se među onim južnoslavenskim plemenima koje je car poslao pod Bari, a Dubrovčani ih tamo prevezli svojim brodovima, nalazili i Hrvati. Pustimo sada po strani nagađanja da li su Hrvati bili samo jedni uz ostale slavenske knezove, ili su tu bili kao slavenski gospodari, činjenica je da su bili. Ali te Hrvate, koje car evo u jednom odlomku dva puta spominje, treba tražiti izvan granica Domagojeve Bijele Hrvatske. Da se ovaj podatak ne može odnositi na Domagojeve Hrvate protivi se tome ne samo činjenica što oni nisu bili podanici Bizanta, nego i okolnost koju ovdje car ističe, a to je da su i njih s drugim Slavenima iz dubrovačke okolice prevezli Dubrovčani svojim brodovima. Domagoj je imao svoju mornaricu kojom je gospodario Jadranom, pljačkao mletačke brodove, zalazio gusareći sve do istarskih obala. Nije mu bila potrebna usluga Dubrovčana. U historiografiji je zapaženo da ovdje Car ne spominje Neretvane ali nije primjećeno da on ne spominje ni Dukljane, a spominje Hrvate. Ako su mnogi bizantski pisci Dukljane zvali Hrvatima, zašto ne bi i Konstantin Porfirogenet kada nabraja sudionike u opsadi Barija pod imenom Hrvati, koje dva puta spominje, a ni jednom Dukljane, time mislio upravo na dukljanske Hrvate?

S tim u skladu bi bila činjenica što on u nabrajanju zemalja koje je car Heraklije u svoje doba navodno dao Srbima ni jednom ne navodi Dukliu.

U pogl. 32. *O Srbima...* kada potanko prikazuje srpsku povijest IX i X. st., koja je njemu dobro poznata, kada pripovijeda o prelascima Srbije sad pod bizantsku, sad bugarsku vrhovnu vlast, o borbama pretendenata na vlast u Srbiji bilo pod bugarskim ili bizantskim vrhovništvom, Konstantin Porfirogenet nekoliko puta spominje Hrvatsku. Opisujući unutrašnje smutnje i borbe za vlast među braćom i rođacima, štićenicima bilo Bizanta, bilo Bugarske, Porfirogenet nekoliko puta kazuje da su neki od njih iz političkih motiva bježali u *Hrvatsku*. Tako u Hrvatsku bježi Petar Gojniković,[45] potom pred Petrom bježe njegovi stričevići, sinovi Mutimira[46] i najzad pred bugarskom vojskom i Časlavom bježi u Hrvatsku njegov rođak Zaharija.[47] Za vrijeme tog drugog vojnog pohoda Bugara protiv Srbije i odmetnutog Zaharije Bugari "uđu u Srbiju i pokupe sav narod od malog do velikog i odvedu u Bugarsku, *a neki od njih umaknu i odu u Hrvatsku i zemlja ostade pusta*."[48]

Historiografija se nije posebno zaustavljala na ovim podacima te ih je obično interpretirala tako, kao da se u svim tim slučajevima radilo o Bijeloj Hrvatskoj, kojoj je Anonim u drugoj pol. X. st. obilježio kao južnu granicu rijeku Cetinu.[49] Nama se pak čini da je umjesno postaviti pitanje na koju je Hrvatsku Porfirogenet, kada je u navedenim slučajevima spominje, zapravo mislio. Prema opisu granica Hrvatske, Srbije i ostalih Sklavinija kako ih je dao Anonim u 30. pogl. DAI Srbija je u X. st. na sjeveru graničila s Hrvatskom, a na jugu s Bugarskom (Makedonijom), ali se zato najdužom svojom granicom s jugozapada naslanjala na Duklju i Travunju, a dijelom i na Zahumlje. Ako dopustimo da su pojedini srpski velikaši i župani, sami ili s najužom pratnjom i mogli bježati tako daleko, teže je tako nešto pretpostaviti za veće skupine naroda koje u paničnom strahu pred odmazdom neprijateljske vojske mogu bježati samo u najbliže susjedne zemlje, suprotno od pravca prodiranja neprijateljske vojske, a to su prije Duklja i Travunja nego zapadna, Bijela Hrvatska. Ovaj način razmišljanja još više nam se nameće kao logičan ako usporedimo ove Porfirogenetove opise srpske povijesti IX. i X. st. s opisima nešto mlađe povijesti (X. i XI.st.) Duklje i Raške kako nam ih je prikazao pop Dukljanin u svojem *Ljetopisu*. Prema Dukljaninovu *Ljetopisu* u vrijeme dukljansko-raških sukoba i trzavica, njihovi politički bjegunci nikada ne bježe u Bijelu Hrvatsku, nego redovito oni iz Raške u Duklju ili druge susjedne joj i podložne oblasti, a jednako tako i bjegunci iz Duklje redovito se zaklanjaju u Rašku. Tako poslije smrti bugarskog cara Petra ispred bizantske vojske, raški župan bježi kralju Predimiru u Duklju.[50] To je onaj za kojega Dukljanin u 28. pogl. *Ljetopisa* kaže da je uspio zavladati cijelom Crvenom Hrvatskom.[51] Dukljanski kralj Radoslav ispred sinovca Bodina bježi sa svojim sinovima u Travunju gdje je umro i pokopan u crkvi sv. Petra u Polju.[52] Kralj Đuro, Bodinov sin, ispred Grubeše pobjegne u Rašku.[53] Kasnije je u Raškoj živio i Gradihna, koji je pred vojskom kralja Đure iz Duklje pobjegao u Zahumlje.[54]

Nastavljajući prikazivanje daljnjih događaja u Srbiji, za vrijeme arhonta Časlava, Porfirogenet pripovijeda kako je Časlav nakon sedam godina zarobljeništva pobjegao sa još četvoricom iz Bugarske, iz Preslava te "dođe u Srbiju i u zemlji nađe samo 50 ljudi, samaca bez žena i djece, koji su živeli od lova. Sa njima zavlada zemljom, obrati se caru Romeja, tražeći od njega pomoć i potporu... I otada car Romeja stalno mu je dobra činio, tako da, doznavši za to, *Srbi koji su se zatekli u Hrvatskoj i Bugarskoj i ostalim zemljama*, a koje je Simeon bio raselio, sakupiše se oko njega... I pošto je pomoću bogatih darova romejskog cara sredio i naselio zemlju, on je kao i ranije, pokorno podčinjen caru Romeja i zahvaljujući velikodušnosti cara i njegovim mnogim dobročinstvima, sredio je ovu zemlju i kao arhont u njoj se učvrstio."[55]

Iz navedenog odlomka razabire se da su povratnici u Srbiji činili dvije kategorije pučanstva. To su bili s jedne strane bjegunci koji se vraćaju iz svojeg zaklona u Hrvatskoj, a s druge strane to su nekadašnji zarobljenici i kolonisti koje je car Simeon bio naselio po Bugarskoj i drugim zemljama pod bugarskom vlašću. Kontekst nikako ne dopušta da se izraz "i ostalim zemljama" protumači kao da se radi o srpskim oblastima od Duklje do Paganije", kao što to hoće neki autori.[56] Očito je da su to bile druge zemlje pod bugarskom političkom vlašću, jer samo u sebi podložne zemlje car Simeon je mogao raseliti zarobljenike iz Srbije. A to nikako nisu bile zemlje od Duklje do Paganije, jer njima Bugari nikada nisu zavladali. Za jednu od njih, za Zahumlje, npr. znamo pouzdano da je njezin knez Mihajlo, najprije saveznik Bugara, kada mu je od njih zaprijetila opasnost i sam prešao na stranu Bizanta kao saveznik zajedno s kraljem Tomislavom. Iz opisa srpsko-bugarske vojne, odnosno bugarske kaznene ekspedicije u Srbiji očito je da je Simeon htio i da je slomio svu Srbiju, pokupivši iz nje sve živo, mlado i staro. Kada bi primorske Sklavinije bile srpske zemlje, zar je logički moguće pretpostaviti da bi njih Simeon ostavio nedirnute, dapače ih još ojačao naselivši po njima zarobljenike iz matične Srbije? U te zemlje su se sigurno sklonili srpski bjegunci, ali ne oni koje su Simeonove vojske zarobile, nego izbjeglice, kojima je uspjelo pred bugarskim vojskama pobjeći u najbliže susjedne zemlje, a koje Konstantin Porfirogenet u svojem prikazu ovih zbivanja naziva Hrvatskom. I Vj. Klaić, *(Povijest Hrvata*, II izd. Zagreb 1972, s. 104) drži da su Srbi pred Bugarima bježali u Crvenu Hrvatsku.

Ima još jedno mjesto u 32. pogl. DAI koje navodi na pomisao da je Porfirogenet kod spomena Hrvatske u ovom poglavlju zaista mislio na južnu, a ne na Bijelu Hrvatsku. Kada su Bugari onako satrli Srbiju porobivši skoro sve njezino stanovništvo koje nije uspjelo umaći u susjednu Hrvatsku, Bugari pošalju drugu veliku vojsku pod vojskovođom Alogoboturom u

Hrvatsku ali »tamo behu poubijani svi od Hrvata«.[57] Historiografija nije uspjela utvrditi gdje je bilo to bugarsko-hrvatsko bojište. Šišić je nagađao, u skladu s pretpostavkom o bugarsko-hrvatskoj granici u istočnoj Bosni, da je to moralo biti negdje u planinama istočne Bosne. [58] N. Klaić je nešto oprezniji, pa piše da je bugarska vojska doživjela poraz od Hrvata na »nepoznatom bojištu«[59] No, čini nam se mnogo logičnije i više u skladu s čitavim opisom srpsko-bugarskih sukoba i ratovanja da se i ovaj bugarsko-hrvatski rat ne odnosi na Bijelu, nego na južnu Hrvatsku. To se može prvenstveno odnositi na Hrvatsku kojom je vladao, po svoj prilici pod vrhovnom vlašću kralja Tomislava, knez Mihajlo, a kojoj je tada središte bilo u Zahumlju. Iz Porfirogenetova pripovijedanja u istom 32. pogl. DAI saznajemo da je Mihajlo kao i kralj Tomislav u početku bio saveznik Bugara, da je on Bugarima dojavio dogovaranje srpskog arhonata, koji je tada držao u vlasti kopneni dio Paganije, s dračkim protospatarom Ravduhom. Kako je Mihajlo potom prešao na stranu Bizanta i za to dobio naslov prokonzula i patricija,[60] logično je pretpostaviti da je upravo na njega Simeon poslao svojeg vojskovođu Alogobotura. Prema tome bi se taj bugarsko-hrvatski rat odvijao prije na području južne, nego zapadne Hrvatske, što nikako ne pretpostavlja njezinu neovisnost od kralja Tomislava. Naprotiv, može se s velikom sigurnošću tvrditi da je Tomislav vladao čitavom istočnom jadranskom obalom, tj. da su sve hrvatske zemlje, makar nekada ranije i bile odvojene i osamostaljene, tada bile ujedinjene pod vlašću kralja Tomislava. To nedvojbeno proizlazi iz spisa splitskih crkvenih sabora 925-28. Tada je upravo izvršena organizacija (ili reorganizacija?) splitske metropolije, koja je obuhvatila čitavo područje kraljevine Hrvatske i bizantske Dalmacije. Jugoistočno od Splita pripadale su joj biskupije stonska, dubrovačka i kotorska.[61] Poznato je da je bila uobičajena crkvena praksa da se organizira jedna crkvena pokrajina (metropolija) za jednu političku zajednicu. Kako se na crkvenom saboru u Splitu glavni spor vodio oko toga tko će biti metropolita nove crkvene provincije, splitski nadbiskup ili hrvatski biskup Grgur, dalmatinski biskupi, kao većina, izglasali su zaključak da metropolit ima biti splitski nadbiskup, kojemu se mora podložiti i hrvatski biskup. Bojeći se da bi taj zaključak mogao obesnažiti svojom vladarskom moći hrvatski kralj, htjeli su to preteći izglasavši i sankcije u obliku čl. XII. saborskih zaključaka koji određuje: "Ako bi kralj Hrvata i hrvatski velikaši poželjeli da sve dijeceze (podvukla B. Z.) unutar granica naše metropolije stave pod vlast svoga biskupa", da nitko od dalmatinskih biskupa neće na području hrvatske države obavljati nikakvu biskupsku ni svećeničku službu.[62] Saborski oci pretpostavljali su, dakle, a vjerojatno se i pribojavali, da bi hrvatski vladar Tomislav mogao svojem, hrvatskom biskupu podložiti sve biskupije splitske metropolije, pa i stonsku i biskupije Gornje Dalmacije, dubrovačku, kotorsku i ulcinjsku, a to je mogao učiniti samo u slučaju ako je bio politički suveren čitava područja splitske metropolije. U spisima splitskih crkvenih sabora spominje se i zahumski knez Mihajlo, ali uvijek uz kralja Tomislava. Oni su zajedno bili

uputili papi pismo kojim mole da se urede crkveni odnošaji u njihovoj zemlji, a papa im odgovara zajedničkim pismom, u kojemu Tomislava zove hrvatskim kraljem, a Mihajla zahumskim knezom. Iz čitava teksta papina pisma može se razumjeti da je Mihajlo, iako posebno imenovan u zajedničkom pismu, ipak u nekoj ovisnosti o Tomislavu. Kako se ni u papinu pismu ni u drugim spisima nigdje posebno ne spominju vladari drugih oblasti Gornje Dalmacije, moramo pretpostaviti da su oni obuhvaćeni onim općim izrazom "proceres Croatorum", te da su bili podložni ili neposredno Tomislavu, ili pak Mihajlu, koji je među njima imao istaknut i donekle samostalan položaj, možda kao kraljev suvladar, kako su to u kasnijim stoljećima bili banovi.

I u pogl. 33. *O Zahumljanima* ... ima jedan podatak kojim sam Porfirogenet demantira svoju tvrdnju iz pogl. 32. da i Zahumljani vuku svoje porijeklo od nekrštenih Srba iz Bijele Srbije. I u tom poglavlju Car ponavlja kako su i Zahumlje opustošili Avari, pa je car Heraklije i tu naselio Srbe, ali ništa ne kaže tko je tu zemlju oslobodio od Avara.[63] Da su Hrvati i Zahumlje oslobodili od Avara kazao je Porfirogenet izričito u pogl.31. *O Hrvatima...* a posredno i u pogl. 33. *O Zahumljanima,* jer napominje da rod njihova arhonta Mihajla potječe od nekrštenih stanovnika (ne kaže Srba! B.Z.) na rijeci Visli koja se naziva i Ditzike.[64] A Visla nije pradomovina Srba, nego Hrvata. Tu je još u X. st. postojala sjeverna hrvatska država, Bijela ili Velika Hrvatska.[65] Ovaj podatak je u historiografiji već davno uočen i upotrebljen kao jedan od važnih argumenata u pobijanju Porfirogenetove tvrdnje o srpskom porijeklu Zahumljana.[66]

Na osnovi svega izloženog smatram da je sasvim utemeljena pretpostavka da Porfirogenet u svim onim slučajevima kada spominje Hrvate i Hrvatsku i izvan pogl. 31. *O Hrvatima,* tj. u pogl. 29, 32. i 33, kada govori o sudjelovanju Hrvata "po carevoj zapovjedi" pod Barijem, kada govori o sklanjanju bjegunaca iz Srbije u Hrvatsku, kada govori o napadu Bugara na Hrvatsku, uvijek ima pred očima područje hrvatske zemlje koju je domaći pisac Pop Dukljanin nazvao Južnom (Crvenom) Hrvatskom, a gdje mnogi kasniji bizantski pisci također nalaze Hrvate i Hrvatsku.[67] I ne samo bizantski nego i brojni drugi domaći i strani putopisci, geografi i kroničari. Dovoljno je spomenuti mletačkog kroničara Ivana Đakona koji u svojoj Mletačkoj kronici (X. st.) opetovano govori o Neretvanskim Hrvatima,[68] mlađega mletačkog kroničara Andriju Dandola (XIV.st.) koji zna za Crvenu Hrvatsku,[69] Splićanina Tomu Arciđakona (XIII. st.) koji u svojoj Kronici u okvir granica hrvatskih kraljeva uključuje Maroniju i Zahumlje,[70] arapskog geografa Al-Idirissija (sredina XII. st.), koji na istočnoj jadranskoj obali, u svoje doba, znade za dvije hrvatske države. Prva mu se zove "Hrvatska i Dalmacija" i seže do Dubrovnika, a druga je "Isklavonia".[71] Sigurno je mislio na onu prvu hrvatsku državu kada za grad Dubrovnik napominje da je to najjužniji grad Hrvatske.[72] Da je Al-Idrissi dobro

obaviješten, razabire se već iz samih naziva ovih država. "Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije", dobro je poznat diplomatički naziv hrvatske srednjovjekovne države od XI. do XIII. st., kada u njezin naziv ulazi i Slavonija. A u onomu drugom nazivu "Isclavonia" lako prepoznajemo "Regnum Sclavorum" Popa Dukljanina i rimskih papa, kojim oni nazivaju Dukljansko kraljevstvo. Zapadni izvori, posebno Mlečani, Franci i pape pod imenom Sclavi i Sclavonia redovito misle na Hrvatsku i Hrvate. Kada se ti nazivi nedvojbeno odnose na "Regnum Croatiae et Dalmaciae" ili "Regnum Croatorum et Dalmatinorum" kako svoju državu redovito nazivaju sami hrvatski vladari, tada je i u historiografiji nesporno na koju se zemlju i narod ti nazivi odnose, pak se Sclavi i Sclavonia redovito i prevode s Hrvati i Hrvatska. Nesuglasice nastaju kada se ti nazivi odnose na južne hrvatske oblasti i Hrvate sa središtem u Duklji. Ipak, jednostavno je nemoguće pretpostaviti da bi isti izvori dva različita naroda nazivali istim imenom. Svako takvo natezanje samo je nasilje nad zdravom logikom i usvojenom povijesnom metodologijom.

Ne mogu se svi ovi svjedoci zabaciti, a prihvatiti jedino tvrdnja cara Konstantina. Naprotiv, svi oni i toliki drugi, zajedno sa samim djelom DAI, a i s nekim Porfirogenetovim vijestima, potvrđuju prisutnost hrvatskoga nacionalnog imena i državnosti na području Dukljaninove Crvene Hrvatske ili Porfirogenetovih Sklavinija na Južnom Jadranu.

BILJEŠKE

1. N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, str. 37; B. FERJANČIĆ, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, II, pos. izd. SAN, knj. CCCXXIII. Vizantološki institut, knj. 7, Beograd 1959, bilj. 71., str. 26-27.
2. Tako se u DAI i u nekih drugih bizantskih pisaca nazivaju države i državice Slavena uopće.
3. Nedavno je Relja Novaković iznio mišljenje kojim niječe prvotan položaj Srbije u granicama koje joj označuje autor pogl. 30.DAI, pa ne samo da sve četiri primorske Sklavinije jugoistočno od Cetine proglašavaju etnički srpskim zemljama nego upravo na tom području, na kojem inače domaći ljetopisac pop Dukljanin smješta Crvenu Hrvatsku, traži kao vjerojatan prvotan smještaj Srbije, a nikako u Dukljaninovoj Raškoj, kao što je dosad bilo uglavnom jednodušno shvaćanje hrvatske i srpske historiografije (R. NOVAKOVIĆ, *Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka*, Beograd 1981, str. 386-396 i passim). Svoje tumačenje osam pogl. DAI autor je obradio na str. 38-77. Kraći osvrt na tu knjigu, neuobičajenu metodu i sumnjive zaključke autora osvrnuo se T. MACAN, *Varijanta hipoteza*, Marulić 2, Zagreb 1983, str. 193-196, pa upućujem čitatelje na taj prikaz.
4. U ovom kontekstu misli na tadašnju malu bizantsku temu koja se sastojala od nekoliko primorskih gradova i otoka.
5. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 14.
6. *Isto*, str. 39.
7. Svoje stajalište o slavenskoj tezi u vezi s tim oblastima iznijela sam u članku: *Takozvana prva slavenska seoba u Dalmaciju – činjenica ili pretpostavka?*, Marulić, 6, Zagreb 1983.
8. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 9-26; F. RAČKI, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1977, str. 264-67.
9. B. FERJANČIĆ, *n. dj.*, str. 39; RAČKI, *Documenta...*, str. 272.
10. FERJANČIĆ, *n. dj.*, str. 46-49; RAČKI, *n. dj.*, str. 273-74.
11. FERJANČIĆ, *n. dj.*, str. 49; RAČKI, *n. dj.*, str. 274.
12. B. FERJANČIĆ, *n. dj.*, str. 59-60.; F. RAČKI, *n. dj.*, str. 407 i 393.
13. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 61-62; F. RAČKI, *n. dj.*, str. 407-408.
14. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 64; F. RAČKI, *n.dj.*, str. 409.
15. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 63; F. RAČKI, *n.dj.*, str. 408-409.
16. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 27-28; F. RAČKI, *n.dj.*, str. 267-68. Rijeka Dunav nije bila sjeverna granica Dalmacije, ali je bila sjeverna granica carstva. Rijeku Dunav kao sjevernu granicu carstva navodi i K. Porfirogenet u pogl. 29 DAI.
17. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 26-29; F. RAČKI, *n.dj.* str. 268-269. U ostalim poglavljima ne spominje više Slavene kao naseljenike u Dalmaciji prije dolaska Hrvata i Srba ni Konstantin Porfirogenet.
18. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 29-32; F. RAČKI, *n.dj.*, str. 269-271.
19. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 33, 35; F. RAČKI, *n.dj.*, str. 400.
20. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 34-36; F. RAČKI, *n.dj.*, str. 405-406. Pod Bugarskom misli se na srednjovjekovnu Bugarsku koja je obuhvaćala i čitavu današnju Makedoniju.
21. Vidi bilj. 16.
22. B. FERJANČIĆ, *n. dj.*, str. 9-10.
23. *Isto*, str. 39.
24. Anonim u pogl. 30 (FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 30-31) a Porfirogenet u pogl. 31 (Ferjančić, *n.dj.* str. 39)
25. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 10,11.
26. Vidi bilj. 7.
27. Usporedi B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 63, bilj. 229 (gdje se poziva na mišljenje B. GRAFENAUERA, *Schlabarhontes, "gospodarji Slovanov" ali "slovanski knezovi"* – Zgodovinski časopis, Ljubljana 1955, str. 206-208). Za prvobitni hrvatski karakter Duklje zalagali su se među ostalima Lj. HAUPTMANN, *K. Porfirogenet o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa*, Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931, str. 21-23.; V. FORETIĆ, *Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku.* "Dubrovnik", Dubrovnik 1969, str. 69; D. MANDIĆ, *Crvena Hrvatska*, s.l., 1972, str. 154-157.
28. Smatra se da je Anonim opisao pradomovinu i doseljenje Hrvata prema hrvatskoj narodnoj tradiciji ali je kod njega ta tradicija donesena nepromijenjena, dok ju je Porfirogenet u gl. 31 DAI iskrivio potaknut bizantskim rodoljubljem (Lj. HAUPTMANN, *Konstantin Porfirogenet o porijeklu* ... s.39; ISTI, *Seoba Hrvata i Srba*, III, 1937, s.35., N Klaić, *Povijest Hrvata* ..., str. 136-138). Hrvatska narodna tradicija o doseljenju u Dalmaciju bila je živa još i u XIII. st. i došla je do izražaja u pisanju Tome Arhiđakona, koji kaže da je sedam do osam plemena Hrvata-Gota doselilo u Dalmaciju iz krajeva Poljske (TOMA ARCIĐAKON, *Kronika*, II. izd., Split 1977, str. 32).
29. B.FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 29-32. Usporedi ovdje u tekstu prije citirani odlomak iz tog poglavlja.
30. O organizaciji hrvatske političke vlasti neposredno nakon doseljenja usporedi N: KLAIĆ, *Povijest Hrvata...*, str. 141-148.; ISTA, *Marginalia uz problem doseljenja Hrvata*, Hauptmanov zbornik, Ljubljana 1966, str. 35.
31. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 36; RAČKI, *Documenta*, str. 371-72.
32. Da je Zahumlje samo svojom sjeveroistočnom stranom graničilo sa Srbijom izvire iz opisa granica Zahumlja koje "prema sjeveru graniči sa Hrvatskom, a spreda Srbijom" (*Vizantiski izvori*, II, str. 34.)
33. Usporedi moj članak "*Neka gledišta novije historiografije na Porfirogenetove tvrdnje o etničkoj pripadnosti Crvene (Južne) Hrvatske*" i tamo navedenu literaturu (Marulić, 5-6, Zagreb 1980). Napominjem da je to bio prvi od triju manjih članaka na koje sam razbila svoju oveću raspravu pod naslovom: *Pitanje etničke strukture područja Crvene Hrvatske u ranom srednjem vijeku prema spisu "O upravljanju carstvom"*. Tu sam raspravu dogotovila još 1975. god. ali je ona ležala nekoliko godina (1976-1980) na recenziji kod Jugoslavenske akademije, (Za Radove Centra JAZU u Zadru) i odbijena s ne baš uvjerljivim obrazloženjem sa stručnog stajališta. U međuvremenu i neki drugi historici, radeći na sličnoj problematici, došli su neovisno o mojem radu do nekih istih zaključaka u interpretaciji DAI, pa tek sada mogu u bilješkama upozoriti na takve podudarnosti.
34. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 38-39; RAČKI, *Documenta*, str. 272.
35. Tezu da se tu radi o Zapadnom Iliriku zastupali su među ostalima Lj. Hauptmann, *Karantanska Hrvatska*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, i Š. ANTOLJAK, *Hrvati u Karantaniji*, Godišen zbornik Filozofskog fakulteta, Skopje 1956. Hauptmann je poslije tu tezu napustio i s osloncem na Popa Dukljanina i kasnije bizantske pisce zastupao tezu da se pod Ilirikom ovdje mora podrazumijevati Istočni Ilirik, tj. srednjovjekovna Duklja (Lj. HAUPTMANN, *K. Porfirogenet o porijeklu...*, str. 21-24. Istu tezu zastupaju i D: MANDIĆ, *Crvena Hrvatska*, str. 152-54;) i V. FORETIĆ, *Smještaj Hrvata i Srba...*, str. 69.
36. Francuski historik A. Rambaud (1842-1905) uz historičke dokaze protiv Porfirogenetove tvrdnje o srpstvu oblasti Crvene Hrvatske ističe kako još sada "neretvanski i trebinjski seljak kaže za sebe da pripada narodu hrvatskome" (cit. prema S. SRKULJ, *Povijest Hrvata u devetnaest karata*, Zagreb 1937, str. 26). O sačuvanoj hrvatskoj tradiciji u Crnoj Gori, nekadašnjoj Duklji, još sredinom prošlog stoljeća imao se prilike osvjedočiti i Vuk Karadžić, koji je, kako je dobro poznato, sve štokavce smatrao Srbima.

Kada je on zajedno s Antunom Mažuranićem i Ljudevitom Gajem 1841. god. putovao Crnom Gorom i Dalmacijom, na upit kojim jezikom govore, svuda po Crnoj Gori odgovarali su mu da govore jezikom hrvatskim (zabilježio V. Jagić po Mažuranićevu kazivanju u *Građi za povijest književnosti hrvatske*, knj. 26, str. 183. Cit. prema Z. ČRNJA, *Kulturna povijest Hrvatske*, Zagreb 1965, str. 426).

37. Glede Neretvanske kneževine dovoljno bi bilo navesti činjenicu što je ranije čitava ta oblast zajedno s nekadašnjim njezinim otočkim dijelom, Maronijom, pripadala čakavskomu ikavskom dijalektu, a otoci su to i dan današnji. Mletački ljetopisac Ivan Đakon, (X. st.) dobar poznavalac povijesti starih Neretvana, u svojoj kronici Neretvane često naziva Neretvanskim Hrvatima, "Sclavi Narentani" (RAČKI, *Documenta*, str. 335,374, 400). Da pod imenom Sclavi misli na Hrvate, očito je otuda što u istom tekstu Hrvate u Bijeloj Hrvatskoj redovito naziva Sclavi, kao i toliki drugi zapadni pisci.

38. Poznato je da ne samo pop Dukljanin i nekoliko mladih domaćih i stranih pisaca od Andrije Dandola (XIV.st.) do J. Rastića (XVIII.st.) znaju za crvenu Hrvatsku, nego za Hrvate u Dukiji znaju i mnogi bizantski pisci u XI. i XII. st. (Ivan Skilices, Nikifor Brijenij, Georgij Kedren, Nikita Akominates).

39. Ovim mislim na pokušaje nekih historika da spomen Hrvata u Dukiji od strane bizantskih pisaca u XI. i XII.st. protumače kao slučajeve miješanja srpskog i hrvatskog imena, pri čemu bi, navodno, svi ti bizantski kroničari i pisci redovito pod imenom Hrvati zapravo podrazumijevali Srbe. Pobliže o tome vidi u mojoj raspravi *Dukljaninova vijest o Crvenoj Hrvatskoj u svjetlu novije historiografije* i tamo navedenu literaturu (Marulić. 1, Zagreb 1976, str. 16-19).

40. B. FERJANČIĆ, *n.dj.* str. 18-19; RAČKI, *Documenta*, str. 348.

41. RAČKI, *Documenta*, str. 362.

42. F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 347, bilj. 6; N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata ...*, str. 246-47.; B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 18, bilj. 31. Vl. KOŠĆAK je u isto vrijeme kad i ja, ali neovisno o meni, došao do zaključka da su Hrvati koji su pod Barijem bili po zapovijedi Bizanta bili oni iz južnih hrvatskih oblasti. On uz to umjesno napominje da se ne može uvažiti kao mjerodavna činjenica to što danas ne poznamo ni jednu ispravu iz doba hrvatskih narodnih vladara s tog područja. Takvih isprava naime nemamo ni s područja sjeverno od Zrmanje, a ipak pouzdano znademo da su hrvatskoj kraljevini pripadale banovina ličko-krbavsko-gatačka, kao i obalno područje sve do Istre (V. KOŠĆAK, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-28*, Historijski zbornik, XXXIII-XXXIV, Zagreb 1980-1981, str. 335).

43. B. FERJANČIĆ, *n. dj.*, str. 19; F. RAČKI, *Documenta*, str. 348.

44. Literaturu o ovom pitanju vidi kod B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, bilj. 33, str. 19.

45. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 52.

46. Isto, str. 53.

47. Isto, str. 56.

48. Na istom mj.

49. Od ovakve interpretacije tih podataka u 32. gl. DAI odvaja se mišljenje Vl. Košćaka, koji smatra da su se bjegunci iz Srbije pred najezdom vojski iz Bugarske sklanjali u Hrvatsku, i to "vjerojatno u južne oblasti pod upravom Mihajla Viševića"(V. KOŠĆAK, *n.dj.*, str. 338).

50. V. MOŠIN, *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1952. str. 73-74.

51. *Isto*, str. 73.

52. *Isto*, str. 95.

53. *Isto*, str. 101.

54. *Isto*, str.102.

55. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 57.

56. R. NOVAKOVIĆ, *Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostranstva Srbije i Hrvatske sredinom X. veka*, Historijski zbornik, XIX–XX, Zagreb 1968, str. 277.

57. B. FERJANČIĆ, *n. dj.*, str. 56.

58. F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata ...*, str. 422, bilj. 31.

59. N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata ...*, str. 283.

60. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 54. i 60.

61. N. KLAIĆ, *Historia salonitana maior*, pos. izd. SAN, knj. 399, Beograd 1976, str. 104; F.RAČKI, *Documenta*, str. 195, V. Košćak smatra da je već tada splitskoj metropoliji pripadala i biskupija Ulcinj. On, naime, drži da se izraz "Licinus episcopus" koji se spominje u čl. IX. saborskih zaključaka ne odnosi na ime biskupa, nego biskupije jer se u dokumentima među ostalim imenima za grad Ulcinj spominje i naziv Licinium. Pretpostavlja da je barska biskupija koja se u saborskim spisima ne spominje, tada još bila spojena s ulcinjskom, a poslije se osamostalila. Toj biskupiji pripadalo bi područje Duklje (V. KOŠĆAK, *n.dj.*, str. 342).

62. N. KLAIĆ, *Historia salonitana maior*, str. 105; F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, str. 420; F. RAČKI, *Documenta*, str. 192.

63. B. FERJANČIĆ, *n.dj.*, str. 59; F. RAČKI, *Documenta*, str. 407.

64. Ovdje sam citirala prema latinskom prijevodu F. Račkog (*Documenta*, str. 393). B. Ferjančić taj dio rečenice prevodi: "od nekrštenih stanovnika na reci Visli, koji su nazvani i Litziki" (*n.dj.*, str. 60), povodeći se za Gregorieom, koji smatra da se to odnosi na stanovnike, a ne na kraj (*isto*, str. 61, bilj. 210). Ferjančić upozorava i na Skokovo tumačenje tog imena u Ortsnamenstudien. Skok smatra da je Porfirogenet ovo ime krivo napisao, a da bi trebalo stajati Lintzike (=poljska reka), što bi bio grecizirani oblik ruskog naziva za Poljake: Ljašanin (na istom mj.). Ovo Skokovo tumačenje zanimljivo je stoga što i Toma u svojoj *Kronici* precizira da su Hrvati došli iz krajeva Poljske, s područja *Lignoni* (TOMA, *Kronika*, Split 1977, str. 32). Smatramo da riječi Lintzike i Lignoni sa zajedničkim korjenom *Lin-* svakako predstavljaju korumpirani naziv za uže područje odakle su po hrvatskoj narodnoj predaji došli Hrvati u Dalmaciju.

65. Lj. HAUPTMANN, *Dolazak Hrvata*, Zbornik kralja Tomislava , Zagreb 1925, str. 93-120; ISTI, *Porfirogenet o porijeklu...*, str. 18; F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, str. 264; N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata*, str. 64 i 138; ISTA, *Marginalia uz doseljenje Hrvata*, str. 20.

66. Lj. HAUPTMANN, *K Porfirogenet o porijeklu stanovništva*, str. 23; B. Ferjančić (*Vizantiski izvori, II.*), koji se inače odlikuje opsežnim iznošenjem literature o pojedinim prijepornim pitanjima u vezi s izvorima, u bilj. 209-211 (koje se odnose na vijesti o knezu Mihajlu) uopće ne spominje ni jedno mišljenje koje osporava istinitost carevih tvrdnji o srpskom porijeklu žitelja Zahumlja.

67. Uzimajući u obzir sve dileme historiografije u vezi s tumačenjem onih mjesta bizantskih kroničara iz XI. i XII. st. koji spominju Hrvate i Hrvatsku na području Duklje, koliko god oprezna da je neko od njih usvoji ili odbije, N. Klaić zaključuje da se ipak "ne može prijeći šutke mimo podataka o Hrvatskoj i Hrvatima koje spomenuti bizantski pisci stavljaju u Duklju" (*Povijest Hrvata*, str. 140).

68. F. RAČKI, *Documenta*, str. 335,374, 400.

69. Prema F. ŠIŠIĆ, *Letopis popa Dukljanina*, pos. izd. SAN, knj. 67, Beograd 1928, str. 55-56.

70. Toma Arhiđakon ovako je opisao granice hrvatskog kraljevstva: "sa istoka Delmina, gdje je bio grad Delmis, sa zapada Koruška, prema moru sve do mjesta Stridona, što je danas granica Dalmacije i Istre; sa sjevera obala Dunava do dalmatinskog mora sa čitavom Maronijom i Humskom kneževinom" (TOMA, *Kronika*, I. izd., Split 1960, str. 25-26), II.izd. Split 1977., str. 43.

71. Prema D. MANDIĆ, *Crvena Hrvatska*, str. 293.

72. *Isto*, str. 296.

KRALJ DMITAR ZVONIMIR

Ni o jednom hrvatskom vladaru kao o Zvonimiru nisu u historiografiji izneseni toliko oprečni sudovi, ni jednog nije starija historiografija i publicistika, posebno poslijeratna idejna nastava povijesti u školama toliko ocrnila prikazujući ga kao eksponenta navodne protunarodne latinaške stranke i lutku u rukama vođa te stranke, visokog klera dalmatinskih gradova. A ipak stari ljetopisac u Dodatku "Hrvatskoj kronici" (najkasnije iz XIV. st.) stanje u Hrvatskoj za vladanja kralja Zvonimira opisao je slijedećim riječima: "I za dobroga kralja Zvonimira biše vesela sva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra i gradovi puni srebra i zlata. I ne bojaše se ubogi da ga izji bogati, i nejaki da mu vazme jaki, ni sluga da mu učini nepravo gospodin, jere kralj svih branjaše, zašto ni sam prezpravedno ne posidovaše, tako ni inim ne dadiše. I tako veliko bogactvo biše, tako u Zagorje kako u Primorje, za pravednoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakoga blaga, i biše veće vridna ureha na ženah i mladih ljudi i na konjih, ner inađe sve imanje. I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom raskošom, ni se nikogar bojaše, ni jim nitkore ne mogaše nauditi razmi gnjiv gospodina Boga... "[1]

Ne bismo mogli bez zadrške tvrditi da su za Zvonimirova vladanja Hrvatskom tekli med i mlijeko, kao što zanosno pripovijeda stari kroničar, ali će biti blizu istini ako ustvrdimo da je Zvonimir bio posljednji veliki narodni vladar, pak se narod u kasnija burna vremena sukoba i nasilja rado sjećao lijepog mira i sigurnosti u vrijeme "dobrog i pravednog" kralja Zvonimira. Zbog toga je i svoju predodžbu o "dobrim starim vremenima" vezao uz njegovo ime. Novija znanstvena istraživanja objektivne historiografije pokazala su da Zvonimira možemo ubrojiti u red "velikih" hrvatskih kraljeva, velikih ne po teritorijalnoj ekspanziji, iako dijelom i po tome, jer je već kao slavonski ban povratio Hrvatskoj dio tzv. Dalmatinske marke, a kao kralj postao suveren dotadašnje Bizantske Dalmacije, ali svakako po snažnoj i nadasve pravednoj vladavini. Ipak je potrebno i za širu čitalačku publiku revalorizirati lik tog našeg vladara i pokazati kakav je on uistinu bio vladar, odnosno kakav nam se ukazuje na temelju objektivne analize vjerodostojnih historijskih izvora. Zbog toga ćemo samo sumarno prikazati njegovo vladanje, a opširnije se pozabaviti prijepornim pitanjima, na kojima se sukobljavala starija i novija historiografija, posebno znanstvena historiografija i "idejna, marskistička" nastava povijesti.

1. Pregled vladavine kralja Zvonimira

Dmitar Zvonimir javlja se u povijesti najprije kao ban tada još odvojenog banata Slavonije. Naime, za vrijeme borbi među sinovima kralja Držislava,

početkom XI. st. došlo je do odcjepljenja Slavonije od jedinstvene Hrvatske, te su njome vladali jedan Držislavov sin, Svetoslav i njegovi potomci. Zbog toga se pretpostavlja da je i Zvonimir bio Svetoslavić odnosno da je i on iz pobočne grane Trpimirovića. Od 1070. god. on se navodi kao ban i suvladar u ispravama kralja Petra Krešimira IV. umjesto Krešimirova sinovca vojvode (dux) Stjepana. Iz te činjenice mora se zaključiti da je Petar Krešimir koji nije imao sina, odabravši slavonskog bana za svojeg nasljednika time želio riješiti dva goruća problema: i pitanja mirnog naslijedstva na prijestolju i ponovno ujedinjenje Hrvatske. Petar Krešimir IV. posljednji put se spominje u sačuvanim ispravama 1073. god. Da li je već tada umro? Vjerojatno nije, jer jedan vjerodostojan dokument kaže da je u jesen iduće, 1074. god. normanski grof Amiko provalio u hrvatski Jadran i zarobio hrvatskog kralja". Dokument mu ne navodi imena. Dok je starija historiografija (Šišić) držala da je to bio kralj Slavić, novija kritička analiza izvora pokazuje da se nije moglo raditi o Slavcu nego je to bio sam Petar Krešimir. Kada i kako je Petar Krešimir umro, ne znamo. Njega je prema planu naslijedio ban Zvonimir. U jesen 1075. god. god. njega papin legat Gebizon kruni za kralja Hrvatske i Dalmacije, a Zvonimir polaže papi vazalsku prisegu, koje vanjski znak ima biti mali godišnji danak.

Kakav vladar je bio Zvonimir? Da je bio vrlo pobožan vladar svjedoče ne samo kasnije legende nego i brojne isprave kojima je darivao crkve i samostane, latinske[2] i glagoljaške. Mnoge od tih isprava, a velik broj ih se odnosi na splitsku nadbiskupiju, su kasnije utvrđene kao diplomatički falsifikati. No to ne poništava, barem ne sasvim, njihovu vrijednost historijskih izvora. Ali upravo činjenica što su mnoge isprave koje pripadaju splitskoj crkvi utvrđene kao falsifikati govore o tome da Zvonimir i nije bio tako ovisan o splitskom nadbiskupu, kao što je upravo na temelju tih isprava pretpostavljala starija historiografija. Jer da je Zvonimir u svojoj prevelikoj odanosti splitskom nadbiskupu Lovri splitskoj crkvi doista i poklonio sva ona imanja, ne bi bilo potrebe za kasnije falsifikate. No ima jedna darovnica o čijoj autentičnosti ne može biti sumnje. To je u kamen glagoljicom uklesana darovnica glagoljaškom samostanu sv. Lucije u Baškoj na otoku Krku (Baščanska ploča). Već sama ona dovoljno govori o Zvonimirovu odnosu prema glagoljašima i o navodnom latinaštvu Dalmacije.

Uz crkve Zvonimir je bogato darivao i svoje župane i dvorjanike, poklanjao i čitave župe i time slabio svoj vlastiti položaj, ipak je pogrešno mišljenje, stvoreno na osnovu naslova kraljevske pratnje u kasnijim krivotvorenim ispravama (comes, baro), da je u Zvonimirovo vrijeme ubrzan proces feudalizacije, zbog čega je navodno "izbio otpor u širokim masama slobodnih ljudi i u vrhovima bivše rodovske aristokracije".[3]

Vjerodostojni izvori nam potvrđuju da se za Zvonimirove vladavine zaista nije morao bojati "nejaki da mu vazme jaki". U Kartularu sv. Petra u Selu čitamo kako je u parnici između Zvonimirova ujaka Streze i osnivača samostana sv. Petra presudio u korist Petra Crnog, a protiv vlastita ujaka.[4]

Kakova je bila Zvonimirova vanjska politika? Je li zaista uvlačio Hrvatsku u nepotrebne ratove, samo zbog toga što je bio papin vazal? U suvremenim izvorima nema za to potvrde. Navodni rat protiv Bizanta i Venecije 1081-83. god. također nema čvrsti oslonac u izvorima. U jedinom izvoru koji o tome govori navodi se samo da su na strani Roberta Guiskarda protiv Bizanta i Mlečana sudjelovali Dubrovčani i Dalmatinci sa svojim brodovljem.[5] Dubrovniku kao uopće gradovima Gornje Dalmacije Zvonimir nije ni uspio stvarno nametnuti svoju vlast, a pod Dalmatincima možemo podrazumijevati u prvom redu zaista Dalmatince, građane Dalmacije, a tek s velikom nategom bismo pod tim izrazom mogli tražiti Hrvate. Stoga ima pravo N. Klaić kada, ocjenjujući Zvonimirovu vanjsku politiku, zaključuje kako su "preuranjeni zaključci o neugodnim posljedicama Zvonimirove politike prema papi i Rimu, politike koja ga je primorala da s papom dijeli dobro i zlo".[6] Naprotiv papa je kao senior i po njegovu shvaćanju vrhovni arbitar među vladarima štitio svojeg vazala od napada izvana. Sačuvano je pismo pape Grgura VII. kojim strogo opominje istarskog grofa Vecelina, koji se spremao napasti i preoteti dio Dalmatinske marke (istočna obala Istre, kvarnerski otoci i nasuprotna hrvatska obala) koju je Zvonimir još kao slavonski ban uz pomoć svojeg šurjaka ugarskog kralja uspio povratiti od Karantanaca.[7] Papa je upozorio Vecelina da se okani namjeravanog rata protiv Zvonimira, jer " što god se usudiš poduzeti protiv njega, bit će smatrano da si učinio protiv apostolske stolice."[8] Zvonimirov navodni poziv Hrvata na križarsku vojnu također nema osnova u izvorima, ni u konstelaciji političke situacije onog doba, o čemu će biti više govora u poglavlju o njegovoj smrti.

Ako nije bilo izvanjskih ratova, da li je bio mir u zemlji? U izvorima nema nikakova traga o bilo kakovim nemirima, pak moramo zaključiti da je vladao mir i stabilnost, a posljedica takova stanja moralo je biti i blagostanje u zemlji, pak i neće biti da su sve pohvale u zapisu starog ljetopisca u *Hrvatskoj kronici* plod njegove i narodne mašte. Jer tamo gdje vlada izvanjski i unutarnji mir, javlja se blagostanje kao prirodna posljedica takova stanja.

Značajna je i Zvonimirova djelatnost na crkveno-kulturnom planu. On je u Polju kod Knina sagradio ili obnovio crkvu sv. Marije kao katedralu za svojeg "hrvatskog biskupa". Posveti je prisustvovao i splitski nadbiskup Lovro. Prema svjedočanstvu splitskog arciđakona Tome, institut posebnog hrvatskog biskupa nastao je na izričitu želju hrvatskih vladara. "On je zadobio mnoge parohije, a imao je imanja i posjede gotovo po čitavu Hrvatskom kraljevstvu, jer je bio kraljevski biskup i pratio kraljevski dvor, te je bio jedan od prvaka dvora, a njegova se jurisdikcija protezala do rijeke

Drave".[9] Vrijeme postanka instituta zasebnog "hrvatskog" biskupa nije u historiografiji precizirano, no sigurno je postojao prije posvete njegove katedrale kod Knina, jer se veoma često spominje u ispravama Krešimira IV. No činjenica što Zvonimir već na početku svoje vladavine obnavlja crkvu sv. Marije uz svoju rezidenciju u Kninu za katedralu svojem "hrvatskom" biskupu, navodi nas na pretpostavku, da je svoje dobre odnose s papom Grgurom VII. Zvonimir iskoristio da od pape ishodi legaliziranje stanja koje je u stvarnosti već ranije postojalo i s čime je bio suglasan i splitski nadbiskup. Toma, dapače, tvrdi da su hrvatski vladari uspostavili svojeg posebnog biskupa dozvolom splitskog nadbiskupa. U svakom slučaju i prema Tominu pripovijedanju i prema svjedočanstvu brojnih isprava, onih Petra Krešimira IV., kao i Zvonimira, u kojima se jedan pored drugog nalaze splitski nadbiskup i hrvatski biskup, mora se zaključiti da među njima nije bilo nikakova antagonizma.

2. Kako i čijom pomoći je Zvonimir postao Hrvatski kralj?

Odluka Zvonimirova predšasnika Petra Krešimira IV., koji ga je uzeo za suvladara i time označio kao svojeg nasljednika, te pomoć pape Grgura VII. odigrali su nesumnjivo odlučujuću ulogu u Zvonimirovu izboru za hrvatskog kralja.Pitanje je samo da li je zaista kod toga imala neku, po starijoj historiografiji i odlučujuću ulogu i tzv. latinaška stranka.[10] Da bi na ovo pitanje mogli dati valjan odgovor potrebno je prije toga odgovoriti na pitanje da li su uopće postojale tzv. latinaška i njoj protivna glagoljaška stranka, koje bi se navodno formirale kao posljedica podjele hrvatsko-dalmatinskog društva prema dva različita bogoslužna jezika, odakle im u historiografiji i ime. Kako sam na drugom mjestu o ovom pitanju opširno pisala,[11] ovdje ću samo ukratko. Svoje mišljenje o ulogama antagonističkih stranaka dalmatinske "latinaške" i hrvatske "glagoljaške", u izboru kraljeva Slavca i Zvonimira, Šišić je temeljio na pripovijedanju Tome arciđakona i dva nejasna dokumenta bez oznake imena vladara i zemlje na koju se u dokumentu misli. Prvo je pismo pape Grgura VII. danskom kralju Svenu, kojim ga među ostalim moli da mu pošalje jednog od svojih sinova da ga postavi za vladara u jednoj bogatoj nedalekoj zemlji blizu mora kojom su ovladali kukavni heretici.[12] Dok su priznati evropski medijevalci (Gfrörer, Gregorovius, Raeder, Delarc, Langen, Martens, Heinemann) pod tom neimenovanom a nedalekom bogatom zemljom uz more podrazumijevali vojvodstvo normanskog vojvode Roberta Guiskarda, koji je tada bio pod crkvenim prokletstvom,[13] Šišić je bio uvjeren da je to Hrvatska kojom je zavladao eksponent glagoljaških heretika, kralj Slavac. U tome ga je učvrstila jedna druga neodređena vijest, naime podatak iz same datacije jedne isprave papina legata Gerarda, izdate na crkvenom saboru u Solinu, u kojoj stoji da je grof Amiko zarobio hrvatskog kralja. Isprava je, naime, datirana ovako: "Godine 1075. od utjelovljenja G.N.I.K. mjeseca novembra, u ono vrijeme kada je grof Amiko zarobio hrvatskog kralja".[14] Taj zarobljeni, a neimenovani hrvatski kralj po Šišiću bi bio kralj Slavac, a Normane je poslao sam papa. No iza kako je M. Barada, kao vrstan kronolog izvršio kronološku analizu ove i niza drugih starohrvatskih isprava, te utvrdio da se obzirom na *calculus* po kojem je isprava datirana datacija po našem vremenu mora odrediti godinom 1074., a ne 1075., postalo je jasno da se ova dva dokumenta ne mogu sadržajno povezati. Naime, hrvatski kralj je bio zarobljen nekoliko mjeseci prije nego što je papa pisao danskom kralju, pak je očito da papa nije imao nikakove veze s upadom Normana u Jadran.[15] Štoviše, iz jednog drugog dokumenta jasno je, da su Normane pozvali sami dalmatinski gradovi, jer su se iduće godine u veljači morali obvezati mletačkom duždu (koji je smjesta intervenirao i otjerao Normane iz Dalmacije, te zaposjeo gradove), da neće ubuduće pozivati ni Normane ni druge strance.[16] Ovime se pokazuje kao sasvim neosnovana pretpostavka starije historiografije da bi kralj Slavac kao vođa glagoljaša bio žrtva intriga pape i latinaške stranke.

Obzirom na pitanje postojanja dviju antagonističkih stranaka, narodne glagoljaške i protureformne s jedne strane, te reformističke latinaške stranke s druge strane, od kojih je svaka istakla i svojeg kandidata na hrvatsko prijestolje, Šišić se uz dva gore navedena dokumenta oslanjao i na pripovijedanje Tome Arciđakona u XVI. gl. njegove Kronike (*Historia salonitana*). No sve ono o čemu tu Toma opširno pripovijeda kao o reakcijama na zabranu glagoljice na crkvenom saboru 1060.god. o biskupu uzurpatoru Cededi, strancu Vulfu i dr. odnosi se na krčku biskupiju i njezina biskupa, a nikako na čitavu Hrvatsku.

Sasvim je utemeljena pretpostavka Nade Klaić, da je stranac Vulfo, koji je bio *spiritus agens* svih tih zbivanja, bio agent protupape Honorija II, te da je, vješto koristeći nezadovoljstvo uslijed zabrane svećeničke ženidbe, nošenja brade i duge kose, te ograničenja glagoljice, uspio za protupapu pridobiti krčkog biskupa. Ali Tomin tekst ne daje nikako osnovu da opis tih događaja s Krka protegnemo na čitavu Hrvatsku. Toma, istina, stalno spominje Hrvate i Gote, ali tada u krčkoj biskupiji, koja se protezala na otok i dio nasuprotnog kopna, žive pretežno Hrvati, tu djeluju i glagoljaški samostani (sv. Lucija, Baščanska ploča). Od svih saborskih zaključaka Toma navodi samo jedan, onaj o navodnoj potpunoj zabrani glagoljice, dočim za još pet zaključaka doznajemo iz pisma pape Aleksandra II. kojim ih potvrđuje.[17] Prema papinu tekstu narodni jezik u bogoslužju nije bio zabranjen, nego je ređenje hrvatskih svećenika uvjetovano poznavanjem i latinskog jezika. Ostali zaljučci su takove naravi da nikako nijesu mogli podijeliti na dva tabora glagoljaše i latinaše. Odredbe o nemiješenju svjetovnih vlasti u imenovanje biskupa, te izuzimanju svećenika ispod sudačke konpetencije svjetovnih vlasti, bile su u prilog čitavu svećeničkom redu, jednako kao što su ih sve pogađale odredbe o zabrani ženidbe te nošenje brade i duge kose,

one u dalmatinskim gradovima čak i više, jer su uslijed dugotrajnog podpadanja pod političku vlast Bizanta i jurisdikciju carigradskog patrijarha, ti običaji istočne crkve bili među njima više rašireni. Zabrana ženidbe laika među srodnicima do sedmog koljena srodstva, svećenika se nije ticala. Prema tome saborski zaključci nisu davali nikakove osnove za dijeljenje hrvatsko-dalmatinskog društva na pristalice reformi i latinskog jezika s jedne strane, a pristaše narodnog jezika u bogoslužju i protivnike reformi s druge strane. Ako je nekih nemira bilo, moralo ih je biti na obje strane i mogli su nastati kao reakcija na odredbe koje su zadirale u osobni i obiteljski život. Sam Toma nam pripovijeda o još tri crkvena sabora u splitskoj metropoliji za nadbiskupa Lovre (1060-1099), god. 1063. u Splitu, 1074. u Solinu, te 1080. god. u Ninu. Ni na jednom od tih sabora, barem prema Tomi, nije bilo govora o crkvenom jeziku ni o bilo kakovim podjelama u tom pogledu. Pa ni u Zvonimirovoj zavjernici kojom obećava papi da će se brinuti da se strogo obdržavaju odredbe crkvenih sabora i sve ih po redu nabraja (nezavisnost svećenstva od svjetovnih vlasti, čist i neporočan život klera, odredbe o brakovima među srodnicima) nema spomena o zaštiti latinskog jezika u bogoslužju.

Iz ovog treba zaključiti jedno od dvoje: ili je nakon sabora 1060. god. glagoljanje sasvim nestalo, a znamo iz sačuvanih glagoljaških spomenika da se, naprotiv, sve više širilo, ili pak je poštivana saborska odredba da i hrvatski svećenici prije ređenja moraju dokazati znanje latinskog jezika. Da je bilo ovo posljednje dokazuju nam i opet sačuvani najstariji glagoljaški kodeksi, prevođeni s latinskog. Nakon svega iznesenog nameće se zaključak da tzv. glagoljaška i latinaška stranka uopće nisu postojale, nego su proizvod historiografije kao posljedica projiciranja nacionalističkih shvaćanja XIX/XX st., kada je nastao pokret za revitalizaciju glagoljice, na prilike XI. st. Kod nekih autora očitovao se kod tretiranja ove problematike i njihov protucrkveni duh i zalaganje za "narodnu" protiv sveopće katoličke crkve.

3. Zvonimir i papa Grgur VII.

Nakon Krešimirove smrti, koja je morala uslijediti oko 1074. god., Zvonimir je kao predestinirani nasljednik i zauzeo hrvatsko prijestolje, ali se kao došljak nije na njemu osjećao sigurnim, pak se morao osvrnuti za jakim saveznikom. Uz to su i Mlečani ponovno osvanuli na hrvatskom Jadranu. Normani nisu mogli dugo zadržati na prepad osvojene primorske gradove (Split, Trogir, Biograd, Nin i Zadar), jer se pristankom Bizanta mletački dužd s brodovljem pojavio na istočnoj jadranskoj obali, gdje ga nije bilo od 1018. godine, te je prisilio gradove da mu priznaju vjernost. U to vrijeme borba između carstva i papinstva ulazi upravo u kritičnu fazu. I car i papa traže saveznike, pak se čitava katolička Europa podijelila na pristaše pape ili cara. Motivi te podjele nisu bili uvijek i samo načelne

prirode. Mnogi je vladar u tome vidio šansu da ostvari poneki svoj politički cilj. I Zvonimir je uočio svoju šansu. Savezništvom s papom mogao se učvrstiti na prijestolju i riješiti jedan od gorućih problema hrvatske vanjske politike, istjerati dužda iz Dalmacije i napokon ostvariti ujedinjenje Hrvatske i Dalmacije, postati i *de iure* suveren Dalmacije. Papa je tada važio kao vrhovni arbitar u podjeljivanju žezla političke vlasti, i on će svojem savezniku Zvonimiru sigurno dodijeliti Dalmaciju protiv Venecije kao saveznika svojeg ljutog protivnika, njemačkog cara. On je jedini vlastan da mu podijeli Dalmaciju kao suverenu i time bi utrnuo vjekovni makar i nominalni suverenitet Bizanta nad njom. I Zvonimir ne oklijeva. Pristupa papinu taboru, prihvaća njegovu doktrinu o nadređenosti duhovne nad svjetovnom vlasti i traži od pape kraljevsku krunu kao znak suvereniteta. Na saboru u Solinu, nakon što je isklican od prisutnog naroda, za kralja biva pomazan i okrunjen od papina legata Gebizona 8. listopada 1075, god. za kralja Hrvatske i Dalmacije, koje su otada jedinstveno kraljevstvo. Taj čin je bio od presudne važnosti za Hrvatsku i neki historici smatraju Zvonimirovu krunidbu jednim od najznačajnijih političkih poteza Trpimirovića.[18]

No tada je položio papi i vazalsku zakletvu i obećao plaćati godišnji prilog od 200 dukata. Ideološkim predrasudama opterećena poslijeratna historiografija, odnosno autori službenih školskih udžbenika iz toga zaključuju i tvrde da je tim činom Hrvatska postala leno rimskog pape i izgubila svoju samostalnost. U ozbiljnoj historiografiji taj se problem uopće ne postavlja. I starija i novija historiografija složne su u ocjeni da se tu radilo o formalnom a ne o stvarnom, državopravnom vazalskom odnosu. Bard starije hrvatske historiografije i zastupnik priče o kralju Slavcu kao žrtvi pape i dalmatinske latinaške stranke, o Zvonimirovu vazalstvu prema papi sudio je ovako: "Ali iz obaveze Zvonimirove Grguru VII bilo bi veoma pogrešno izvoditi da je hrvatsko-dalmatinski kralj ovom krunidbom postao ono što je primjerice bio južnoitalski normanski vojvoda, naime papinski vazal u državnopravnom značenju ove riječi... On je dakle samo u duhovnom, crkvenom smislu obvezao da će biti vjeran i poslušan sin sv. Petra, a da time nipošto nije hrvatsku državu doveo u državnopravnu ovisnost od pape. Prema tome ima se odnos između Grgura VII i Dmitra Zvonimira shvatiti kao neke vrsti politički savez ..."[19] Jednako tako rasuđuje i Nada Klaić koja ističe da su papa i Zvonimir stupili u politički savez do kojeg je došlo na obostranu želju." A oblik je tog saveza u doba kada je čitav Zapad povezan vazalstvom, vazalska prisega".[20] Klaićeva upozorava da je vazalska vjernost (fidelitas) uključivala i obvezu seniora da brani vazala, što je papa doista i radio. "Prema tome", zaključuje Klaićeva, "ako je itko izvukao korist iz ovog saveza, onda je to bio Zvonimir. Ta za mali godišnji tribut i posjede vranskog samostana on je postao kraljem Hrvata i Dalmatinaca na prijestolju koje je čvrsto podupirala papinska stolica".[21] U stvari Zvonimir, primajući krunu iz ruku papina legata, ne samo da nije Hrvatsku doveo u vazalsku ovisnost od rimske stolice, nego je uveo Hrvatsku u jaku nadnacionalnu

duhovnu zajednicu u kojoj su sve nacionalne države bile međusobno ravnopravne i time suverene. Drugim riječima značilo je to u ono vrijeme isto što i dobivanje međunarodnog priznanja državnog suvereniteta.

4. Zvonimirova smrt i njezine posljedice

U izvorima se Zvonimir posljednji put spominje 1087.god., no, s obzirom na druge poznate nam okolnosti, smatra se da je umro 1089. god. Te godine u izvorima susrećemo kao hrvatskog kralja Stjepana II, sinovca kralja Petra Krešimira, koji se u svoje vrijeme, po vlastitoj želji ili pak po stričevoj odluci odrekao nasljedstva i povukao u benediktinski samostan sv. Stjepana "Pod borovima" kod Splita. Kako je i Zvonimir umro bez muškog potomka, to je sada Stjepan izišao iz samostana na hrvatsko prijestolje, ali za vrlo kratko vrijeme, jer ubrzo, već 1090. god. i on umire bez nasljednika, nakon čega u zemlji zavladaše borbe za hrvatsku krunu.

Bilo je mnogo raspri u hrvatskoj historiografiji oko načina Zvonimirove smrti, da li je umro prirodnom smrću ili je pak ubijen u narodnoj buni na saboru u Petih crikvah na Kosovi kao što je vjerojatno u XIV. st. zabilježio ljetopisac u dodatku *Hrvatskoj kronici.* Još tri mlađa izvora u nešto izmijenjenoj verziji obzirom na mjesto i izvršioca ubojstva govore o nasilnoj smrti.[22] Izvori vremenski bliži Zvonimiru o tome ne znaju ništa, a dva govore o prorodnoj smrti.[23] Mi se nećemo ovdje upuštati u prikaz i osvrt opširne literature o pitanju načina Zvonimirove smrti,[24] budući da se o tom pitanju ne može izreći konačan sud dok se eventualno ne otkrije neki dosad nepoznat a vjerodostojan suvremeni izvor, s kojim bismo mogli sravniti podatke kasnijih izvora. Osim toga, po našem mišljenju, to pitanje koje je izazvalo tako dugotrajne i žučljive raspre, samo po sebi i nije tako bitno. Mnogo je važnija činjenica što su i Zvonimir i kratko iza njega Stjepan II, umrli bez muških potomaka pak je, bez obzira na način Zvonimirove smrti, moralo doći do prijestolnih borbi i do isticanja baštinskog prava na hrvatsku krunu.

Neki povjesničari, a još više publicisti, koji prihvaćaju kao istinitu tezu o Zvonimirovoj nasilnoj smrti, smatraju najtragičnijom posljedicom tog čina dolazak dinastije Arpad na hrvatsko prijestolje i s tim u vezi tobožnji gubitak hrvatske državne neovisnosti. No u ovakovu zaključivanju sadržane su dvije apsolutne netočnosti. Prije svega nije ugarski kralj Ladislav došao s vojskom u Hrvatsku da bi osvetio smrt svojeg zeta. Da je došao kao osvetnik bio bi došao odmah nakon Zvonimirove smrti, odnosno pogibije, a ne tek 1091. god., nakon smrti njegova nasljednika, zadnjeg Trpimirovića, kralja Stjepana II. Kada je Zvonimir umro bez muškog potomka, jedini legalni baštinik hrvatske krune bio je tada Krešimirov sinovac Stjepan, koji je zaista i naslijedio Zvonimira na hrvatskom prijestolju. A tek kada je

nakon dvogodišnje vladavine i on umro bez potomka, stvoreni su uvjeti da se ostvari jedna od dvije mogućnosti: ili da jedan između hrvatskih velikaša zasjedne na hrvatsko prijestolje i osnuje novu domaću vladalačku dinastiju, ili pak da ugarski kralj Ladislav, brat Zvonimirove udovice Jelene, po baštinskom pravu, koje se u ono doba općenito priznavalo kao legitimno, zadobije hrvatsku krunu za svoj rod. I sada tek svi oni se upuštaju u borbu za hrvatsko prijestolje. Kako su svi hrvatski velikaši u tom pogledu bili međusobno ravnopravni, moralo je među njima doći do žestoke borbe, što nije ništa neobično. Sjetimo se samo žestokog 30-godišnjeg rata između Crvene i Bijele ruže za englesko prijestolje. O toj borbi među hrvatskim velikašima živo nam pripovijedaju stare kronike. A ni Ladislav nije mogao svoje pravo na hrvatsku krunu ostvariti bez borbe. Zato i on 1091. god. upada s vojskom u sjevernu Hrvatsku. Nitko od sukobljenih suparnika nije mogao postići posvemašnji uspjeh. Ona dvojica hrvatskih velikaša koji su uspjeli postati hrvatskim kraljevima, Petar i Slavac, nisu bili priznati u čitavoj Hrvatskoj, a ni Ladislavov sinovac Almoš nije se mogao učvrstiti izvan slavonskog banata. Pa ni nakon pogibije kralja Petra 1097. god. u borbi s ugarskim kraljem Kolomanom, sinovcem i nasljednikom kralja Ladislava, ne uspijeva Koloman uspostaviti svoju vlast u južnoj Hrvatskoj. Tek pet godina kasnije, nakon dogovora s hrvatskim velikašima iz južne Hrvatske, Koloman se kruni u Biogradu na moru hrvatskom krunom. S obzirom na činjenicu što je od Petrove pogibije (1097.) do Kolomanove krunidbe (1102.) prošlo relativno mnogo vremena, smatram da bi možda bilo umjesno upravo u taj vremenski period smjestiti vladavinu kralja Slavića, a to bi se poklapalo i s kronologijom Kartulara sv. Petra u kojem se Slavić jedino i spominje kao kralj. Je li se kralj Koloman upravo onako kako stoji u spisu "Pacta conventa" ili nekako drugačije nagodio s hrvatskim plemstvom za naše razmatrano pitanje nije bitno. Naime, iz drugih izvora jasno proizlazi da je tada Hrvatska stupila u personalnu, a ne u realnu uniju s Ugarskom. Postavši i hrvatski kraljevi, nisu Arpadovci zadobili "svu vlast u Hrvatskoj", kao što neki sasvim pogrešno misle i pišu.Samo su veoma ograničena prava dotadašnjih hrvatskih kraljeva prešla na Arpadoviće kao sadašnje legitimne hrvatske vladare. U ovom kontekstu sasvim je izlišan pridjev "madžarski" kralj, jer su Arpadi od 1102. koliko madžarski toliko i hrvatski kraljevi. Pa i ta ograničena kraljevska prava nisu Arpadovci vršili neposredno - oni su dolazili u Hrvatsku uglavnom samo zbog krunidbe-nego preko posebnog hrvatskog hercega ili bana koji je stolovao najčešće u Zagrebu. Sasvim je pogrešno na prilike srednjega vijeka gledati kroz prizmu suvremenih shvaćanja. Tako je onda bilo skoro po čitavoj Europi. Teško bi bilo naći, izuzev Francuske, još jednu zemlju u kojoj su neprekidno vladali kraljevi narodne krvi. Zapravo se nekoliko stranih europskih vladalačkih kuća izmjenjivalo na prijestoljima raznih europskih zemalja, najčešće po baštinskom pravu, gomilajući u rukama jedne osobe krune ne dvije nego i više zemalja, koje inače međusobno nisu imale nikakove veze. Spominjem samo nekoliko primjera. Ludovik I. Anjou (iz napuljske grane

francuskih Anžuvinaca) vladao je ujedno Hrvatskom, Ugarskom i Poljskom. Njegov zet Sigismund Luxemburški bio je u isto doba car njemački, te kralj češki, ugarski i hrvatski. Austrijska pak grana dinastije Habsburg nosila je naslov njemačkih careva, a bili su uz to vojvode austrijski te kraljevi češki, ugarski i hrvatski. Kraljevo tuđinsko porijeklo nije se ni primjećivalo, jer je kroz čitav srednji, a dobrim dijelom i novi vijek latinski jezik bio univerzalni jezik ne samo Crkve i znanosti nego i komunikacije viših društvenih slojeva. Vladari osim toga uglavnom i nisu vodili neku nacionalnu, nego više dinastičku politiku. Ipak negativna posljedica ovakove paralelne vladavine u više zemalja bila je u tome što su vladari, u nastojanju da nasuprot moćnim velikašima učvrste svoj autoritet proširivanjem i jačanjem kraljevskih prava, time krnjili državno pravo odnosnih zemalja, jer su "staleži"i redovi " višeg i nižeg plemstva kao jedini politički narod bili ujedno i nosioci i čuvari državnog prava svojih zemalja. Zbog toga i jačanje centralne kraljevske vlasti u raznim zemljama ima vrlo različite učinke. Dok je na pr. jačanje kraljevske vlasti francuskih Burbonaca značilo ujedno jačanje Francuske države, to je centralizam austrijskih Habsburgovaca značio krnjenje državnog suvereniteta njihovih kraljevina Češke, Ugarske i Hrvatske.

Izumiranjem narodnih dinastija ne nestaje načelno suverenitet odnosnih zemalja, pa nije utrnuo ni suverenitet Hrvatske dolaskom ugarske dinastije Arpad na hrvatsko prijestolje. Pogotovo ne u onim slučajevima kada strana neka dinastija, odnosno strani vladar, ne vlada u isto doba s više međusobno nepovezanih zemalja. Stoga i treba na neki način požaliti, što nakon smrti Stjepana II., kada se već hrvatski velikaši nisu mogli složiti oko jedne nove narodne dinastije, nije uspio Almoš Arpad zavladati čitavom Hrvatskom, jer bi u tom slučaju dvije grane Arpadovića vladale u dvije zemlje, Koloman i njegovi nasljednici u Ugarskoj, a Almoš i njegovi nasljednici u Hrvatskoj, a da kod toga Hrvatska i Ugarska ne bi imale nikakove međusobne veze, ne bi bile ni u personalnoj uniji. Ipak i ovako, pod vladavinom različitih dinastija, koje su uz rijetke iznimke bile zajedničke Ugarskoj i Hrvatskoj, Hrvatska je zajedno s Ugarskom u personalnoj uniji proživjela u miru punih sedam stoljeća. Nesuglasice, borbe, pa i otvoreni rat (Jelačić) nastaju u XIX st. kao posljedica probuđenih nacionalizama i izrazita madžarskog šovinizma. Ipak i u uvjetima realne unije, u vrijeme najviše ograničena suvereniteta u vrijeme trajanja Hrvatsko-ugarske nagodbe, Hrvatska živi kao zasebna država s punim suverenitetom u okviru ugovorene autonomije. U stvari tek 1918., kada nakon raspada Austro-ugarske monarhije odlukom Narodnog vijeća na koje je hrvatski sabor prenio izvršnu vlast, stupa u jedinstvenu državu s kraljevinom Srbijom pod dinastijom Karađorđevića, Hrvatska je prestala postojati kao samostalna država.

BILJEŠKE

1. Vl. Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*, izd. MH, Zagreb 1950., s.66-67.
2. Upotrebljavam kao ispravniji pridjev latinski umjesto često upotrebljavanog pridjeva latinaški, jer ovaj potonji podrazumijeva političko-stranačku tendenciju i angažman. Za onaj drugi dio hrvatskog klera koji se nije služio latinskim nego narodnim starohrvatskim jezikom, ostavljamo termin glagoljaški, jer jako su i oni bili međusobno podijeljeni po liturgijskom pismu: glagoljica-hrvatska ćirilica, svejedno su svi *glagoljali* (t.j. govorili) misu i druge obrede hrvatskim jezikom.
3. *Historija naroda Jugoslavije*, I. Zagreb 1953., s. 214.
4. V. Novak - P. Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952., s. 224, upis br. 81.
5. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925., s. 58-581 i bilj. 62-64 na s. 580.
6. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971., s. 390.
7. N. Klaić, *n.dj.* s.48, 71-72, 458.
8. F. Šišić, *Priručnik izvora za hrvatsku povijest*, I. Zagreb 1914., s. 273-274.
9. Toma, *Kronika*, hrv. prijevod Vl. Rismondo, Izdanje Muzeja grada Splita, Split 1960., s. 27.
10. F. Šišić, *n.dj.* u poglavljima o kralju Slavcu i Zvonimiru.
11. B. Zelić-Bučan, *Navodni glagoljaško-latinaški sukobi u Hrvatskoj do kraja XI. st.*, u Zborniku "Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. st.", Split, 1991, str- 319-341.
12. F. Šišić, *Priručnik izvora za hrvatsku povijest*, I. Zagreb 1914., s. 262-63.
13. Prikaz njihovih mišljenja o tom pitanju vidi kod F. Šišić, *Povijest Hrvata* ... s. 543-544.
14. F. Šišić, *Priručnik izvora* ... s. 263.
15. M. Barada, *Prilozi hronologiji hrvatske povijesti*, Rad 311, Zagreb 1957., s. 193-198.
16. F. Šišić, *Priručnik izvora*, s. 264-265.
17. Isto, s. 236-238.
18. N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. god.*, Zagreb 1972., s. 68.
19. F. Šišić, *Povijest Hrvata*... s. 565-66.
20. N. Klaić, *Povijest Hrvata* ... s. 386.
21. Isto, s. 388.
22. To su *Historia salonitana maior* (XIII?-XIV. st.), *Ugarsko-poljska kronika* (XIV), *Tomašićeva hrvatska kronika* (XVI). Izvatke iz tih izvora vidi kod N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*, s. 71-75.
23. Jedno je isprava Zvonimirova nasljednika Stjepana II. iz 1089. god., kojom poglavarici samostana sv. Benedikta u Splitu potvrđuje ispravu koju je dobila od nedavno preminulog kralja Zvonimira (nuper defuncto rege Svinimiri). Šišić, *Priručnik izvora*... s. 287; N. Klaić, *Izvori* s. 70. Drugi izvor je *Kronika* Tome arcidakona i to XVII. pogl., koje on počinje riječima:"U ono pak vrijeme umro je kralj Zvonimir i nije ostavio nijednog nasljednika iz svojeg potomstva ...(Toma, *Kronika*... s. 33., N. Klaić, *Izvori* ...s 71.
24. Za literaturu o ovoj problematici upućujem čitatelje na dva opsežna prikaza i osvrta iz pera dvaju glavnih oponenata oko tog pitanja, N. Klaić i S. Gunjače. Sravni N. Klaić, *Problem Zvonimirove smrti u novijoj historiografiji*, Historijski zbornik, XV., Zagreb 1962., S. Gunjača, *Tretiranje ubojstva kralja Zvonimira u historiografiji*, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, knj. 3, Zagreb 1975.

POVIJESNA STVARNOST I LEGENDE O ZVONIMIROVOJ KLETVI

Mnogo je tinte i tiskarske boje potrošeno u raspravama i rasprama hrvatske historiografije (a i publicistike) oko pitanja Zvonimirove smrti: je li umro naravnom smrću ili su ga ubili razgnjevljeni velikaši i pobunjeni narod na saboru na Kosovu polju kod Knina, jer nisu htjeli poći s njime na papin poziv u križarski rat. Razlog tako dugotrajnim i žučljivim raspravama jest činjenica što je i to jedno od pitanja hrvatske povjesnice koje je jako ispolitizirano. Onima koji smatraju da je cjelokupna Zvonimirova politika vezivanja za papu bila pogrešna dobro bi došla potvrda teze o kraljevoj nasilnoj smrti, jer bi to bio dokaz da narod njegovom politikom nije bio zadovoljan. S druge strane pak, neki ne mogu prihvatiti tu "povijesnu krivnju kraljoubojstva", te se upiru da dokažu neutemeljenost legendi o kraljevu umorstvu. S tim u vezi žele, dakako, izmaknuti i ispod opterećenja kraljeve kletve ("Ne imali gospodina od svojega jezika"), jer ako nije bilo ni kletve, pak nema razloga zdvajati nad budućnosti hrvatskog naroda i države.

Na ovom mjestu ne možemo se upuštati u izlaganje i vrednovanje suprotnih stajališta historiografije, nego ću samo sumarno nabrojiti izvore na koje se zastupnici suprotstavljenih teza oslanjaju. O Kraljevoj smrti kao prirodnoj pojavi govori u prvom redu jedna isprava Stjepana II. (1089.), ali kojoj neki autori poriču autentičnost; zatim *Kronika* (Historia salonitana) Tome arcidakona splitskog (XIII. st.), *Bečka ilustrirana kronika* (sredina XIV. st.), *Kronika Huna* Henrika von Muglen i dr. O Kraljevu umorstvu govori dodatak iz XIV. st. tzv. *Hrvatskoj kronici* (Historia salonitana maior, XIII. – XIV. st.), *Tomašićeva kronika* (XVI. st.) i dr.

Među izvorima koji govore o Kraljevu umorstvu široj je javnosti najpoznatiji, jer se najčešće citira kad god se govori o Zvonimiru, dodatak *Hrvatskoj kronici*. To je onaj tekst koji govori o blagostanju i miru za Zvonimirove vladavine, o saboru "u petih crikvah na Kosovi", Kraljevu umorstvu i kletvi. Treba još upozoriti na činjenicu da se ni u jednoj bitnoj pojedinosti (mjestu održavanja sabora, ubojicama, kletvi, mjestu pokopa) ovi potonji izvori međusobno ne slažu. Uzevši u obzir sve ove suprotnosti u izvorima, nepristrana historiografija još ne može izreći svoj konačni sud o načinu Kraljeve smrti, a neće ni moći sve dotle dok god se ne pronađe neki do sada nepoznat nam, a suvremen i autentičan izvor koji bi nam mogao biti nedvojbena osnova za donošenje konačne odluke.

No, sam način Zvonimirove smrti nije za historiografiju, a ni za tijek povijesnih zbivanja nakon Zvonimira, nimalo bitan. A ne bi smio biti uzrok

nikakvih opterećenja suvremene i budućih generacija o "povijesnoj krivnji kraljoubojstva", kao i posljedicama kletve, bila ona stvarna ili legendarna.

Povijesni razvoj nakon Zvonimira uzrokovan je drugim činjenicama na koje način Kraljeve smrti nije mogao utjecati. Činjenica je da ni Zvonimir ni Stjepan II. kao zadnji Trpimirović nisu imali potomaka koji bi imali legalno pravo nasljedstva hrvatskog prijestolja. Zbog toga ističe s jedne strane svoje baštinsko pravo Zvonimirov šurjak ugarski kralj Ladislav, a s druge strane hrvatski velikaši — budući međusobno u tom smislu svi ravnopravni — u međusobnim borbama otimaju se za hrvatsku krunu. Nije nikakvo čudo što se nisu mogli lako složiti (sjetimo se samo tridesetogodišnje borbe do istrijebljenja između Crvene i Bijele ruže u Engleskoj u XV.st.) Nije sama po sebi nikakva tragedija činjenica što je ipak na kraju hrvatsku krunu zadobila madžarska dinastija Arpad. Može nekome zvučati sablažnjivo, ali ipak je logično povijesno razmišljanje, kada kažem da je veća šteta što se Ladislavov sinovac Almoš nije mogao učvrstiti kao hrvatski kralj u cijeloj Hrvatskoj od Drave do mora. U tom bi slučaju on i njegovi potomci vladali u Hrvatskoj, a brat mu Koloman sa svojim potomcima u Ugarskoj, kao što im je stric Ladislav (koji je po sestri Jeleni, Zvonimirovoj udovici i stekao baštinsko pravo na hrvatsku krunu) i bio namijenio. Kratkotrajna vladavina u Dalmatinskoj Hrvatskoj domaćih vladara Slavca i Petra imala je za posljedicu da je Almošu stric oduzeo naslov hrvatskog kralja i u Panonskoj Hrvatskoj, a brat mu Koloman poslije Ladislavove smrti tražio pa konačno za sebe i zadobio, uz ugarsku, i hrvatsku krunu. Tako se zbilo da je, namjesto da u Hrvatskoj i Ugarskoj zasebno i neovisno vladaju dvije grane Arpadove dinastije, došlo do personalne unije između Hrvatske i Ugarske. Treba ovdje posebno istaknuti da je neosnovano i savim pogrešno zaključivanje da dolazak vladara strane krvi znači gubitak državne samostalnosti. Teško bi bilo naći u svjetskoj povijesti primjer gdje neprekidno vladaju vladari domaće krvi. Kao primjer navodim samo slučajeve dviju najstarijih još postojećih europskih kraljevina, Španjolske i Velike Britanije. Današnji španjolski kralj potomak je jedne grane francuskih Bourbona (u Španjolskoj od 1714.), a engleska kraljica potomak je engleskih vladara iz njemačkih kneževskih dinastija Hannover (od 1714.) i Sachsen-Koburg (od 1901.). Pa tko može iz toga izvesti zaključak da je dolaskom Bourbona na španjolsko prijestolje Španjolska bila podvrgnuta Francuskoj, ili pak, po dinastiji Hannover, Engleska Njemačkoj? Ne smije se na srednjovjekovna zbivanja gledati s pozicija nacionalizma XIX. i XX. st. U Srednjem vijeku nije bila ni od kakve važnosti etnička pripadnost vladalačke dinastije, jer ni sami vladari nisu vodili nacionalnu, nego državnu i dinastičku politiku. Još manje je to bilo važno ako se uzme u obzir da je tijekom cijeloga Srednjeg, a dobrim dijelom i Novog, vijeka latinski jezik bio univerzalni diplomatički jezik cijele Europe, jezik Crkve i znanosti, pa i komunikacije viših društvenih slojeva (a oni su činili politički narod). Zato su i mogli Hrvati i Madžari pod raznim dinastijama provesti u miru punih sedam stoljeća, a razmirice

počinju s pojavom nacionalizma u XIX.st. Uza sve to, Hrvatska je od 1102. do kraja prvoga svjetskog rata proživjela razdoblja svojeg punog ili pak ograničenog suvereniteta, a kao država prestala je postojati tek od 1918. god., kada su hrvatski zastupnici u Narodnom vijeću (istina, na prepad) pristali da bez ikakvih prethodnih garancija i uvjeta uđu u zajedničku državu s Kraljevinom Srbijom.

O Zvonimirovoj kletvi ne bi trebalo ozbiljno ni raspravljati. Kao što se, zasada barem, ne može dokazati da je Zvonimir bio ubijen , još se manje može povjerovati u njegovu navodnu kletvu. Pa kada bi se kletva mogla i dokazati kao istinita povijesna, što bi ona zapravo mogla značiti za vjekovni razvoj hrvatske povijesti? Neozbiljno je i pomisliti a kamoli tumačiti povijest jednog naroda kao posljedicu neke davne kletve umirućeg kralja. Ako postoji neko prokletstvo koje leži nad hrvatskim narodom i koje je uvjetovalo njegovu tešku prošlost, to je prokletstvo geopolitičkog položaja njegove domovine, na razmeđi carstava, Crkava i kultura. No nismo mi Hrvati jedini narod smješten na takvoj vjetrometini i na samom rubu europskoga Zapada. Ta nam je sudbina zajednička sa svim narodima na potezu od Baltika do Jadrana. Namjesto neodgovornog i pasivnog predanja "kletoj sudbini" trebamo poput drugih naroda koje je pratila ista, pa i gora sudbina (sjetimo se samo Poljske, koja je, zapljuskivana valovima s Istoka i Zapada, bila nekoliko puta uništavana i dijeljena, pa se uvijek iznova podizala iz ruševina), napregnuti sve snage za aktivni angažman kako bismo mogli svoju sudbinu držati u vlastitim rukama. To ne vrijedi samo za politička rukovodstva, nego i za svakog pojedinca, posebno intelektualca, već prema položaju i stupnju pojedinačne odgovornosti. Neka to bude naša odluka i tvrdi zavjet kao plod spomen-slavlja Branimirove i Zvonimirove godine.

SA ZVONIMIROM U DUHOVNO ZAJEDNIŠTVO ZAPADNE EUROPE

Seoba naroda razorila je političko i duhovno jedinstvo zapadnoga dijela univezalnoga Rimskoga Carstva. Europa se barbarizira i samo još Crkva drži luč stare kršćansko-rimske kulture te kristijanizacijom pomalo uvodi u taj duhovni svijet i mlade narode koji nastaju miješanjem novopridošlih germanskih i slavenskih barbara sa starosjediocima. Trebalo je proteći nekoliko stoljeća dok se val seoba smirio i dok se najveći dio tih novih naroda mogao i politički sjediniti u jednoj nadnacionalnoj zajednici. To se ostvarilo kad je franačkoga kralja Karla, koji je vladao najvećim dijelom zapadne Europe, god. 800. Papa u Rimu okrunio kao cara obnovljena Zapadnoga Rimskoga Carstva.

No to političko jedinstvo bilo je kratka vijeka. Već Karlovi sinovi dijele carstvo među sobom i na ruševinama novoga Zapadnoga Rimskog Carstva i oko njega nastaju nove nacionalne države: Francuska, Njemačka, Engleska, Ugarska, Hrvatska, Češka, Poljska i dr. Njemački kraljevi naslijedili su naslov rimskih careva, ali to nipošto nije više ono nekadašnje univezalno rimsko carstvo Karlovićâ. To je sada "Sveto Rimsko Carstvo Njemačkoga Naroda", pa kao što mu i sâm naslov kazuje, potpadanje pojedinoga europskog naroda u okvir toga carstva ne znači ulazak u jednu veću, nacionalnu zajednicu, nego podvrgavanje vlasti njemačkih vladara i teritorijalno širenje Njemačke.

Vremenski usporedo s raspadom Zapadnoga Rimskog Carstva Karlovićâ događa se i potpun rasap Crkve i njezina potpuna ovisnost o svjetovnim moćnicima. Vladari, osobito njemački, sami imenuju biskupe i podjeljuju im znakovlja biskupske vlasti, štap i prsten, praksa poznata pod imenom "laička investitura". Pretendenti na visoke crkvene položaje, biskupske stolice i opatije bogatih samostana, nerijetko kupuju od svjetovnih moćnika te položaje za novac(simonija). Među klerom, pa i u samostanima, sve više se širi raskalašenost. Tijekom X. i u prvoj pol. XI. st. i samo papinstvo pada sve niže, pa izbor papa postaje igračkom u rukama obijesne rimske aristokracije. Da se izvuku iz tako ponizujućega položaja, pape se mogu uteći za pomoć samo njemačko-rimskim carevima, ali to plaćaju ovisnošću o njima. U takvim prilikama, kad je politička razjedinjenost bila potpuna, a duhovna i moralna kriza u Crkvi dosegnule najnižu točku, javlja se obnoviteljski pokret u krilu same Crkve. To je ona reforma koja je imala zahvatiti sve crkvene razine "in capite et in membris", poznata u povijesti kao klinijevska reforma po francuskome samostanu Cluny iz kojega je potekla.

Ta borba za obnovu u crkvi od sredine XI. st. usredotočena je u samoj Papinskoj kuriji, gdje se na Petrovoj stolici izmjenjuje nekoliko papa reformatora (Nikola II., Aleksandar II.), među kojima se posebno ističe Grgur VII. (1073.– 1085.). Borba je tekla u dva smjera: za obnovu morala i učvršćenje discipline u samoj Crkvi, a prema van za oslobođenje Crkve od ovisnosti o svjetovnoj vlasti. Grgur VII. uz to, na temelju učenja sv. Augustina (*Civitas Dei*) te oslonom na Izidorove i Pseudoizidorove dekretalije, nastoji ostvariti vrhovištvo Crkve nad svjetovnim vladarima, jer duhovna vlast po svojoj biti mora stajati iznad zemaljske vlasti. Ta borba, poznata u svjetskoj povijesti kao "borba za investituru" nastavila se i za Grgurovih nasljednika i za neko vrijeme bila okončana sporazumom u Wormsu 1122. god. Najoštrija je bila u vrijeme pape Grgura VII. između njega i njemačkoga cara Henrika IV. U toj borbi carstva i papinstva za premoć, sva se zapadna Europa podijelila na pristaše pape, odnosno njemačkoga cara. Nisu pri tome odlučivali uvijek i samo načelni razlozi nego često i političke računice. Mladim nacionalnim državama, koje su nastojale učvrstiti svoju samostalnost i izbjeći političku ovisnost bilo o njemačkom caru bilo o nekom njegovu moćnome savezniku, odgovaralo je i s političke točke gledišta pristajanje uz papu. Tako su, osim hrvatskoga kralja, priznali papinski nauk o supremaciji duhovne vlasti i pristali uz papu kao njegovi saveznici (formalno vazali) i drugi europski kraljevi (engleski, danski, ugarski, španjolski). Kakve je stvarne političke koristi imao Zvonimir od savezništva s papom izloženo je u prethodnom članku.

Tako su se s jedne strane afirmirale i snažile mlade europske nacionalne države (vrijeme velikih nadnacionalnih političkih zajednica nije se više moglo vratiti), a s druge strane okupljanjem oko papinstva kao vrhovne duhovne vlasti katoličkoga Zapada, stvarani su temelji za novo duhovno zajedništvo politički razjedinjena svijeta zapadne Europe. Stvaralo se na onda jedino mogućim temeljima, okupljanjem oko glavara univerzalne Katoličke Crkve. Sve do našega vremena nije se mogla pronaći druga osnovica za zajedništvo ne samo zapadne nego sjedinjene Europe od Atlantika do Urala, do temelja kršćanskoga morala i kulture koji su ugrađeni u temelje suvremene europske kulture i uljudbe. A i zajedništvo svekolika čovječanstva može se uspješno graditi samo na temelju svijesti da je Bog i Tvorac neba i zemlje ujedno Otac i Gospodar svih ljudi i tek po tomu božanskom očinstvu svi su ljudi braća, te po samoj svojoj biti i kao pojedinci i kao nacionalne osobnosti trebaju biti slobodni i međusobno ravnopravni.

A tim putom, putom uključivanja u širu duhovnu zajednicu kršćanske Europe, u kojoj jačaju a ne slabe nacionalne individualnosti, pošao je prije devet stoljeća i hrvatski narod na čelu sa svojim ne samo "dobrim" nego i politički mudrim kraljem Zvonimirom. To je upravo ono čega se mi danas

kao narod prilikom obljetnice Zvonimirove smrti posebno sjećamo, jer ni danas – makar je Europa dijelom raskršćanjena pod naletom teoretskoga i praktičnoga materijalizma i potrošačkoga mentaliteta – nema drugoga temelja na kojemu bi se ona mogla duhovno sjediniti do temelja kršćanske kulture i morala, koji su se toliko duboko usjekli u osnove suvremene europske kulture i uljudbe, a mnoga kršćanska načela postala svojinom svekolika kulturnoga čovječanstva (primjerice pravo slabijega), da se ne mogu skriti ni onda kad se pojedinci ili grupe deklarativno iskazuju antikršćanskima.

HRVATSKI BISKUP – TEŽNJA ZA OSAMOSTALJENJEM CRKVE U HRVATA

U hrvatskim vladarskim ispravama XI. st. više puta se među dostojanstvenicima hrvatskog kraljevskog dvora spominje i *episcopus chroatensis*, hrvatski biskup.Ta je ustanova svakako neobična u crkvi i pokojni povjesničar Miho Barada, izvrstan poznavalac hrvatske crkvene povijesti, posvetio je tome pitanju posebnu raspravu (*Episcopus chroatensis*, Croatia sacra, Zagreb 1931), a rezultate Baradina istraživanja prihvaćaju kao "konačno rješenje" i autori *Povijesti katoličke crkve među Hrvatima* (izd. HKD Sv. Ćirila i Metoda, Zagreb 1973). Nažalost, ni to pitanje – uz tolika druga– nije još u potpunosti razjašnjeno.

Naše znanje o službi posebnog hrvatskog biskupa zapravo je negativno, mi znamo što on nije bio: ni rezidencijalni biskup – vezan za određeno sjedište i teritorij, ni *corepiscopus* – pomoćni biskup, ni medijski biskup, ni *vicarius in partibus infidelium*, pa ni dvorsko-rezidencijalni biskup poput dvorskih biskupa u Njemačkoj i Francuskoj. Iz isprava u kojima se spominje, a to su uglavnom isprave kraljeva Petra Krešimira IV. i Zvonimira, ponekad se navodi i njegova služba kraljevskog kancelara. Toma Arciđakon u XV. pogl. svoje "Kronike splitske crkve", u kojem opisuje međe biskupijâ splitskog metropolite (krčke, osorske, rabske, zadarske, biogradske, skradinske, trogirske, stonske i makarske, te ranijih sufragana biskupija kotorske, barske, ulcinjske i svačke), daje nam nešto više podataka i o posebnom hrvatskom biskupu. Teritorij svih navedenih biskupija je u otočkom ili priobalnom pojasu. Sama splitska nadbiskupija prostirala se dublje u unutrašnjost obuhvaćajući župe cetinsku, livanjsku, klišku, Mosor, Omiš, Krbavu, te dalje preko Gvozda sve do granica Zagreba, a uz to čitavu Maroniju. Osim ovih biskupija s određenim teritorijem i stalnom biskupskom rezidencijom, postojala je i posebna hrvatska biskupija, čiji je biskup imao poseban status. Toma o tome piše:

"I hrvatski kraljevi su htjeli imati gotovo posebnog biskupa i zatražili su od splitskog nadbiskupa te su uspostavili biskupa, koji se je nazivao Hrvatski, a postavili su njegovo sjedište u polju, u crkvi sv. Marije blizu kninskog kaštela. On je zadobio mnoge župe, a imao je imanja i posjede gotovo po čitavom Hrvatskom kraljevstvu, jer je bio kraljevski biskup i pratio kraljevski dvor, te je bio jedan od prvaka dvora, a njegova se jurisdikcija protezala do rijeke Drave."

Kada se to zbilo, Toma pobliže ne kazuje. Sudeći prema njegovu opisu biskupijâ splitske metropolije, iz kojeg je vidljivo da se prikazano stanje odnosi na vrijeme prije osnivanja zagrebačke biskupije, kao i na temelju činjenice što se hrvatski biskup često spominje u darovnicama kraljeva

Petra Krešimira IV. i Dmitra Zvonimira, sigurno je da je ustanova hrvatskog biskupa postojala u drugoj polovici XI. st. Znamo i poimence za četiri hrvatska biskupa iz tog vremena, to su Rajner, Anastazije, Grgur i Petar. No to ne znači da je ustanova hrvatskog biskupa tek tada i nastala. Vrijeme postanka ustanove posebnog kraljevskog hrvatskog biskupa, čije se župe prostiru po čitavu državnom teritoriju, između drugih teritorijalno ograničenih biskupija, historiografija je pokušavala odgonetnuti pomoću podataka iz slijedećeg poglavlja Tomine "Kronike" u kojem on opširno govori o shizmi koja je nedavno nastala u Hrvatskoj kao reakcija na odredbe splitskog sinoda 1060. god. o zabrani slavenskog bogoslužja. Tu Toma pripovijeda kako se jedan neuki starac glagoljaš, na poticaj izvana, samovoljno proglasio biskupom krčkim, protjeravši prije toga redovito postavljenog biskupa. Autori se ne slažu u vremenu kada je živio taj navodno prvi hrvatski biskup. Dok Barada u navednoj raspravi zastupa stajalište da se Toma zabunio u kronologiji i da je zapravo Sedeh koji se spominje u natpisu na jednom stupu u Arheološkom muzeju u Splitu, a koji govori o pobjedi splitskog nadbiskupa Pavla (1015-1030) nad nekim otpadnikom. No drugačije čitanje ključne riječi u natpisu *seden* (sedem – stolicu) umjesto *Sedeh* kao manjkavost drugih Baradinih argumenata znatno umanjuje hipotezu o postanku hrvatskog biskupa u vrijeme i uz pristanak nadbiskupa Pavla dvadesetih godina XI. st. No i bez obzira na to, pitanje vremena postanka hrvatskog biskupa ne može se riješiti pomoću Tomine priče o šizmatiku Cededi, jer su njegovi podaci o Cededi sasvim proturječni podacima o hrvatskom biskupu. Tomin Cededa je neuk starac, on je rezidencijalni biskup krčki i kod njegove uzurpacije krčke biskupije nema nikakva udjela hrvatski vladar. Hrvatski biskup, naprotiv, postavljen je na izričitu želju hrvatskog kralja, on nije rezidencijalni biskup, nego mu se jurisdikcija proteže po čitavu kraljevstvu, on je dapače dostojanstvenik Dvora, a iz isprava znademo da je bio kraljev kancelar, pisar latinskih isprava, što sve nije mogao biti neuki Tomin uzurpator Cededa.

Time doduše nije riješeno pitanje vremena postanka ustanove hrvatskog biskupa, no nedvojbeno je da se to zbilo na inicijativu hrvatskog dvora i da su to mogli ostvariti samo snažni vladari, a takvi nisu bili prvi nasljednici Stjepana Držislava. Ako se to nije zbilo tek nastojanjem Petra Krešimira IV, možda bismo mogli uspostavu hrvatskog biskupa s jurisdikcijom do Drave povezati s događajima oko ukidanja ninske biskupije, čiji biskup Grgur je također bio "hrvatski biskup". Tako Grgura nazivaju i spisi splitskoga sabora 925. god. On je tu *episcopus Croatorum* biskup Hrvata. Iz saborskih spisa je očito da je hrvatski kralj Tomislav davao podršku svojem biskupu Grguru, kao nekad Branimir Teodoziju, da riješi dualizam hrvatsko-dalmatinske crkve, na taj način što bi hrvatski biskup postao metropolita kojem bi se podredili i dalmatinski biskupi. No ono što negda nije uspjelo Branimiru i Teodoziju uslijed toga što su dalmatinski gradovi i nadalje ostali pod političkom vlasti Bizanta i jurisdikcijom carigradskog patrijarha, u Tomislavovo je vrijeme onemogućeno uslijed obrnute političke situacije. Sada, kada su iz političkih razloga bizantski car i carigradski patrijarh popustili i vratili papi jurisdikciju nad dalmatinskim biskupijama, papa je prema njima posebno obziran da bi ih zadržao. A dalmatinski biskupi, iako su spremni da se podvrgnu papi, kojem su učinili i izvjesne koncesije, prihvativši politiku rimske kurije o jedinstvenom latinskom crkvenom jeziku, žele da im se to na neki način i nagradi, da se oblast splitske metropolije uspostavi na čitavu području njezine predšasnice salonitanske crkve, a ne da i sami budu podvrgnuti hrvatskom biskupu. Protiv eventualnog opiranja hrvatskog kralja oni se unaprijed ograđuju čl. 12. saborskih zaključaka: "Ako bi kralj Hrvata i njihovi velikaši htjeli da sve biskupije unutar granica naše metropolije stave pod vlast svojeg biskupa, onda nijedan od naših biskupa neće u čitavoj njihovoj zemlji ni dijeliti sakramente, ni posvećivati crkve, ni rediti svećenike." Pokazalo se da je njihova bojazan bila pretjerana jer rimska kurija u novonastaloj situaciji nije mnogo marila za težnje Hrvata, za njih je papa bio siguran, oni su od davnine vjerni sinovi sv. Petra. Papa je svu svoju pažnju posvetio "izgubljenim sinovima", dalmatinskim biskupima, koristeći uz to snažnu prigodu da na tom području učvrsti svoj autoritet. Novi papa Leon VI, potvrđujući zaključke drugog splitskog sabora 928. god., izlazi u susret dalmatinskim biskupima što ukida ninsku biskupiju i Grguru dodjeljuje za sijelo Skradin, koji je u antičko vrijeme imao biskupa, ali ograničuje i apetite dalmatinskih biskupa da se šire preko međa svojih starih biskupija.

Ne znamo kako je na tu odluku reagirao hrvatski kralj, kao ni to je li Grgur zaista preselio u dodijeljenu mu biskupiju u Skradinu. Ni o njemu ni o Tomislavu u izvorima više nema spomena. Možda je upravo tada došlo do nagodbe između hrvatskog kralja i splitskog metropolite, te je nakon ukidanja ninske biskupije kralj uzeo svojeg biskupa na dvor kao posebnog dvorskog biskupa bez rezidencije i odvrgnuo mu pretežno sjeverne i sjeveroistočne krajeve svoje države. Protiv takva razvoja događaja splitski nadbiskup nije morao imati ništa, jer je već sabor od 928. god bio spreman Grguru prepustiti, uz skradinsku, još duvanjsku i sisačku biskupiju. Splitski nadbiskup mogao je biti zadovoljan jer je postigao svoju glavnu svrhu, priznat je metropolitom. On je uz to kao bizantski podanik morao paziti da sasvim ne ozlojedi hrvatskog vladara, do čijeg je savezništva protiv Bugara Bizantu bilo i te kako stalo. Takav razvoj događaja ne protivi se ni Tominu kazivanju, jer on izričito tvrdi da su hrvatski kraljevi htjeli imati svojeg posebnog biskupa, da su ga dobili uz pristanak splitskog nadbiskupa i da se njegova jurisdikcija protezala do Drave. No sve su to samo kombinacije koje, iako imaju temelja, nemaju sigurnu potvrdu u izvorima. Izvori su tako oskudni da za razdoblje od splitskih sabora 925-28. pa sve do polovice XI. st. nemamo tako reći nikakvih podataka o crkvenim prilikama u Hrvatskoj i Dalmaciji.

U svakom slučaju ustanova hrvatskog biskupa bila je izraz težnje hrvatskih vladara za osamostaljivanjem hrvatske Crkve. Činjenica što je upravo Zvonimir odmah na početku svoje vladavine sagradio, ili obnovio crkve sv. Marije za katedralu svojem hrvatskom biskupu u Polju (Biskupiji) kod Knina, gdje je bila i njegova kraljevska rezidencija, navodi nas na pomisao da je Zvonimir za svoje savezništvo i čvrsto stajanje u reformnom taboru pape Grgura VII, uz ostalo, možda ishodio od pape i legaliziranje dotadašnjeg faktičnog stanja postojanja posebnog hrvatskog biskupa. No ta ustanova koja je nastala kao izraz i potpora hrvatske državne i crkvene neovisnosti nije mogla dugo nadživjeti izumiranje vladara domaće krvi. Prenošenje hrvatske krune na ugarske kraljeve, koji su stanovali daleko od Hrvatske, te osnivanje zagrebačke biskupije podvrgnute metropoliti u Ugarskoj upravo na onom području hrvatske države koji je bio izvan opsega splitske metropolije, učinili su da je ustanova hrvatskog biskupa postala nepoželjna i suvišna, te je 1185. god. i dokinuta.

POSTANAK NINSKE BISKUPIJE

Među prijeporna pitanja iz rane srednjovjekovne hrvatske povijesti spada i kompleks pitanja oko ninske biskupije: pitanje vremena i okolnosti njezina postanka, njezin status i njezin biskup Grgur. Uzrok tome su dva osnovna razloga: prvo, oskudnost suvremenih vjerodostojnih izvora i drugo, činjenica što je pitanje ninske biskupije u historiografiji, a posebno u publicistici, ispolitizirano kao malo koje. Posljedica toga su sučeljavanja sasvim oprečnih mišljenja i tumačenja i ono malo izvora što ih imamo, te brkanje, ponekad upravo poistovjećivanje sasvim različitih pojmova. Tako primjerice neki autori pretpostavljaju kao sasvim samo po sebi razumljivo da je u hrvatskoj biskupiji morao u bogoslužju biti u upotrebi narodni jezik, dok neki borbu za administrativnu neovisnost, a u sklopu jedinstvene Katoličke crkve, poistovjećuju s borbom za uspostavu sasvim samostalne, od Rima neovisne, "narodne crkve". S druge pak strane prednost je skupa ovih problema što se oni mogu razmatrati neovisno o starim i novijim kontroverzama oko porijekla, doseljenja i pokrštenja Hrvata, budući da u IX. stoljeću, kada prema izvorima znademo za postojanje ninske biskupije, Hrvati su zasigurno pod tim svojim nacionalnim imenom živjeli u svojoj sadašnjoj domovini i tada su sasvim sigurno već bili kršćani, kao što nam o tome nedvosmisleno svjedoče relativno brojni datirani kameni spomenici.

U nekim svojim ranijim radovima doticala sam i poneko pitanje iz ovog kompleksa,[1] a ovim člankom bih se ograničila na problematiku vezanu uz pitanje vremena i okolnosti postanka ninske biskupije, budući je upravo oko ovog pitanja historiografija pokazala najmanje kritičnosti.

U dosada poznatim izvorima nemamo nijedan podatak o vremenu osnutka ninske biskupije. Ona se već kao postojeća biskupija prvi put spominje 879. god. u pismu pape Ivana VIII. njezinu izabranom biskupu, dotadašnjem đakonu te Crkve, Teodoziju.[2] Budući da papa u tom pismu među ostalim govori i o Teodozijevim predšasnicima, očito je da ta godina prvog spomena ninske biskupije ne može nikako biti i godina njezina osnutka. Kada je ta biskupija zapravo osnovana i što je dalo poticaj za to, o tome u hrvatskoj historiografiji postoje tri različita mišljenja. Po jednima (Rački, Barada i veći dio suvremenih historika) biskupija u Ninu osnovana je kao posebna biskupija za Hrvate u vrijeme pontifikata Nikole I (858-867) kao reakcija Hrvata i njihova kneza Domagoja na pristajanje njihovih dotadanjih biskupa u bizantskoj temi Dalmaciji uz shizmatika carigradskog patrijarha Fotija, negdje oko 864. god.[3] Po drugima (Vj. Klaić, F. Šišić, M. Perojević) biskupija u Ninu osnovana je već u prvim desetljećima IX. st. Povod tome bila je činjenica što su, nakon rata i dvostrukog mira (803. i 812. god.) između Franačkog carstva i Bizanta, hrvatske zemlje ušle u interesnu sferu, a neko vrijeme i pod neposredno političko vrhovništvo, franačkog

Zapadnog rimskog carstva, dočim je Bizantu, Istočnom carstvu od bivše rimske pokrajine Dalmacije ostalo samo nekoliko gradova i tri otoka u sjevernom Jadranu (tema Dalmacija), a s njima i dalmatinski biskupi, koji su dotada imali jurisdikciju nad Hrvatskom.[4] Između ta dva vremenska termina, ali svakako prije 852. god., osnutak ninske biskupije stavlja N. Klaić. Prema njoj, ninsku biskupiju je osnovao knez Trpimir, i ona je bila odraz njegove političke moći.[5]

Ne ulazeći u analizu i kritički osvrt relativno obilne stručne i publicističke literature o ovoj problematici osvrnut ćemo se jedino na argumentaciju glavnih zastupnika ovih triju različitih teza Šišića, Barade i Klaićeve.

F. Šišić na temelju analize Mutimirove isprave iz 892. god. u kojoj se opširno opisuje spor između ninskog biskupa Aldefrede i splitskog nadbiskupa Petra oko posjedovanja crkve sv. Jurja u Putalju poviše današnjeg Kaštel Sućurca i njezinih posjeda zaključuje da je u Ninu postojala biskupija prije 852. god. Inače njezin biskup ne bi se mogao 892. god. pozivati na preče pravo svoje Crkve, tvrdeći da je tu crkvu knez Trpimir 852. god. darovao osobno splitskom nadbiskupu Petru I., pak je nakon njegove smrti ninska biskupija uzela natrag ono što joj je od ranije pripadalo. Daljnje Šišićevo zaključivanje oslanja se na crkvenu praksu prema kojoj su se crkvene administrativne jedinice podudarale s političkima. Prema toj praksi nakon konačnog teritorijalnog razgraničenja između Istočnog i Zapadnog rimskog carstva, po kojem je Hrvatska pripala franačkom, a njezin dotadašnji episkopat u dalmatinskim gradovima bizantskom carstvu, slijedile su i promjene u crkvenoj administraciji. Tako je negdje u prvim decenijama IX. st. na inicijativu Franaka osnovana za Hrvatsku posebna biskupija u Ninu.[6] U uskoj vezi s osnutkom neke biskupije svakako je i određivanje njezine ovisnosti, odnosno njezine pripadnosti nekoj crkvenoj pokrajini, metropoliji. U tom pogledu Šišić prihvaća mišljenje M. Perojevića[7] da je ninska biskupija, budući osnovana od Franaka, u prvo vrijeme, barem dok je Hrvatska bila pod franačkom političkom vlasti, bila podvrgnuta jurisdikciji akvilejskog patrijarha sa sjedištem u Čedadu (Cividale). Uz to pretpostavljaju da su za Hrvatsku najprije bili imenovani pomoćni biskupi (corepiscopi) ili pak regionalni biskupi, pak su i oni već od početka nosili naziv "episcopus Croatorum" analogno slovenskim regionalnim biskupima s naslovom "episcopus Sclavorum", a tek kasnije su postali rezidencijalni biskupi.[8]

M. Barada pobija Šišićevu i Perojevićevu argumentaciju, bilo o vremenu postanka, kao i o jurisdikciji nad ninskom biskupijom. Za svoju tvrdnju da je biskupija u Ninu osnovana za vladanja kneza Domagoja i pontifikata pape Nikole I. on iznosi slijedeće dokaze. Prije svega, ni nakon političkog razgraničenja između Bizanta i franačkog Zapadnog rimskog carstva u pogledu crkvene organizacije u Hrvatskoj se nije ništa promijenilo. Episkopat

bizantske Dalmacije i nadalje je zadržao jurisdikciju nad Hrvatskom. Kao jedini dokaz za ovu tvrdnju navodi činjenicu što je tada vladalo crkveno jedinstvo i nikakove promjene nisu bile potrebne.[9] On pobija i pretpostavku o tome da bi ninski biskupi najprije bili *corepiscopi* ili regionalni biskupi. Analogija prema slovenskom "episcopus Sclavorum" neutemeljena mu je, jer je tako nazvan prema izvorima samo biskup Osvald sredinom IX. st. i to samo jedanput.[10] Ni kult franačkih svetaca u hrvatskoj nije Baradi dovoljan dokaz za franačku inicijativu u osnivanju ninske biskupije, jer je u Dalmatinskoj Hrvatskoj i u Biz. Dalmaciji bio raširen uz franačke i kult svetaca sa različitih strana, sa Istoka i Zapada, pa čak i iz Afrike.[11] Uzrok osnivanju posebne biskupije u Ninu za Hrvate bio je po Baradi odpad hrvatskog episkopata u dalmatinskim gradovimaod crkvenog jedinstva i pristajanje uz raskolničkog carigradskog patrijarha Focija (863). To su po Baradi bile one izvanjske okolnosti, o kojima govori papa Leon VI. u pismu kojim potvrđuje, i znatno preinačuje, zaključke drugog splitskog sinoda 928. god., koje su omogućile da se mimo crkvene prakse osnuje biskupija u mjestu koje od starine nije imalo biskupa. Hrvati navodno nisu htjeli slijediti svoj (dalmatinski) episkopat u raskolništvu ni svojeg bizantinofilskog kneza Trpimira te mijenjaju dinastiju izabravši kneza Domagoja, a ovaj onda osniva za svoj narod posebnu biskupiju u Ninu i podvrgava je neposredno papi. To se zbilo neposredno nakon Focijeva raskola, a u vremenskom rasponu od 864. god., od smjene na hrvatskom prijestolju do 867. god., godine smrti pape Nikole I.[12] Potporu za ovakvo zaključivanje Barada nalazi u jednom odlomku pisma pape Nikole I. navodno salonitanskom (splitskom) nadbiskupu u kojem stoji prijekor zbog neovlaštena osnivanja nove biskupije bez odobrenja papinske stolice,[13] a što se po Baradi odnosi na osnivanje biskupije u Ninu. Što se pak tiče nadležnosti nad novoosnovanom biskupijom, Barada odbija bilo kakovu njezinu vezu s akvilejskim patrijarhom, tvrdeći da je ona od svojeg osnutka bila u neposrednoj nadležnosti rimskog pape. Za takovo zaključivanje nalazi uporište u pismu pape Ivana VIII. od 879. god. izabranom biskupu ninskom Teodoziju, kojim ga poziva da smjesta dođe u Rim na biskupsko posvećenje kao što su to radili i *njegovi pretšasnici*,[14] kao i u pismu pape Stjepana VI. iz 886/87. god. istom Teodoziju, kojim ga prekorava što se dao od akvilejskog patrijarha potvrditi za splitskog nadbiskupa, kao što je već ranije bio pogriješio na početku svojeg episkopata na stolici ninske biskupije, kada je umjesto u Rim otišao k akvilejskom patrijarhu i od njega primio biskupsko posvećenje.[15] Svoje raspravljanje o vremenu osnivanja i podložnosti ninske biskupije Barada sažima u slijedeći zaključak: "Dalmatinska Hrvatska do 864. god. je pod jurisdikcijom biskupa dalmatinskih gradova koji su podložni carigradskom patrijarhu.[16] Oko te godine jurisdikciju nad Dalmatinskom Hrvatskom preuzima nova biskupija u Ninu koja je od početka prava rezidencijalna biskupija zapadne Crkve neposredno ovisna o papi, a njezin pravi i jedni kanonski naziv je *nonensis.*"[17]

N. Klaić osporava Baradine argumente, ali se ne slaže ni s onima koji osnutak ninske biskupije stavljaju u prvu polovicu IX. st. Prema Klaićevoj ninska biskupija nije nastala pobudom franačkih vladara nego ju je naprotiv osnovao hrvatski knez Trpimir upravo zbog toga što se osjećao politički toliko jak i ako ne juridički, a ono stvarno, već neovisan od svojih franačkih vrhovnih gospodara. Do takove teze došla je na temelju analize Trpimirove i Mutimirove isprave, po kojoj je zaključila jednako kao i Šišić da je ninska biskupija morala postojati prije 852. god. Pomogla se i analogijom, pa pošto je upozorila kako su franački vladari najprije često, a potom skoro redovito sami postavljali biskupe, tako da je njihov izbor od strane svećenstva i građana bio puka formalnost, ona nagađa: "Možda se i hrvatski knez osmjelio na takav čin", jer se "Trpimirova Hrvatska zaista našla na zamjernoj visini."[18] Svoju tezu ona podupire još jednim "možda". Naime, "možda se upravo prijekor pape Lava VI. 928. god. o iskorištavanju pogodne prilike za osnivanje ninske biskupije odnosi na Trpimirovo vrijeme."[19] I tako je od dva možda dobila jedno jest, te u daljnjem tekstu govori o biskupiji u Ninu u Trpimirovo vrijeme kao o sigurnoj činjenici. Što se pak tiče jurisdikcije nad ninskom biskupijom tu ona ne prihvaća Baradinu ničim poduprtu tvrdnju da je Hrvatska sve do 864. god. bila pod jurisdikcijom dalmatinskog episkopata. Ona kao i Šišić smatra da su ninski biskupi sve do Teodozija bili podvrgnuti akvilejskom patrijarhu.[20] Moramo se još malo zadržati na Klaićkinoj analizi Trpimirove isprave, jer ju je upravo ta analiza ponukala da osnutak ninske biskupije ubroji u jedno od značajnih političkih poteza kneza Trpimira. Iako ona Trpimirovu i Mutimirovu ispravu, kao i većinu isprava hrvatskih narodnih vladara smatra diplomatičkim falsifikatima, to ipak u Trpimirovoj ispravi priznaje historijsku točnost njezine jezgre. A ta jezgra nije darivanje te crkve i njezinih dobara splitskom nadbiskupu, nego obdarivanje te crkvice dobrima kraljevskog posjeda.[21] Toj historijskoj jezgri kasniji sastavljači isprave dodali su ono što je splitskoj Crkvi bilo potrebno da bi dokazala zakonitost svojih posjeda za koje nije imala pismenih dokaza. Jednako tako je kasnije sastavljena i isprava kneza Mutimira, kojoj glavninu čini raspra između splitskog nadbiskupa Petra i ninskog biskupa Aldefrede, pak iz svega toga ona stiče uvjerenje da knez Trpimir i nije nikada splitskoj crkvi, nego svojem biskupu u Ninu poklonio Mislavovu zadužbinu sv. Jurja u Putalju.[22]

Kao što vidimo svaka od tri teze o vremenu i okolnostima postanka ninske biskupije ima poneko više ili manje prihvatljivo uporište bilo u nekom kasnijem izvoru, bilo uvažavanju opće prakse i u analogijama. No, svi ti "dokazi" ipak upućuju na posredno zaključivanje, neki su samo pretpostavke i nagađanja, pa se nijedno od navedena tri mišljenja ne može prihvatiti u cijelosti kao utemeljeno i točno. Pokušat ćemo ih sve redom podvrći kritičkoj ocjeni, da bismo ustanovili koji se od pojedinih argumenata može prihvatiti kao utemeljen i točan.

Prvo pogledajmo kontroverze oko pitanja crkvene nadležnosti nad hrvatskim narodima i državnim područjem do osnivanja ninske biskupije, bez obzira na vrijeme kada se to zapravo zbilo. Barada, koji tvrdi da je pokrštenje Hrvata poteklo iz dalmatinskih gradova, te da su dalmatinski biskupi zadržali crkvenu jurisdikciju nad Hrvatskom i nakon njezina dospijeća pod vrhovnu franačku vlast, ipak ne može osporiti udio franačkih misionara u pokrštavanju Hrvata i u njihovoj crkvenoj organizaciji. Ako se i može usvojiti mišljenje da je štovanje franačkih svetaca bilo slučajno kao i onih drugih iz drugih krajeva, malo je teže objasniti zašto je katedrala ninskog biskupa bila posvećena franačkom svecu Aselu. Taj franački patron ninske katedrale jako podsjeća na madžarskog patrona zagrebačke katedrale sv. Stjepana Kralja, kome je ugarski kralj Ladislav, osnivač zagrebačke biskupije, posvetio njezinu katedralu. Pa ni franačko ime ninskog biskupa Aldefreda iz kraja druge polovice IX. st. nikako ne može biti slučajno. Prema našim starim ispravama i drugim srednjevjekovnim spisima hrvatski svjetovni i crkveni dostojanstvenici nose samo kršćanska i narodna, a nikako tuđinska imena. A ime ovog biskupa svakako ukazuje na njegovo etničko porijeklo. Ima pravo N. Klaić kada prigovara Baradi da se njegova tvrdnja o neprekidnoj jurisdikciji dalmatinskog episkopata nad Hrvatskom sve do Focijeva raskola ničim ne može dokazati. Ako je ta jurisdikcija i postojala do franačke prevlasti nad Hrvatskom, ona je tom političkom promjenom svakako barem mogla, a obzirom na crkvenu praksu vjerojatno i jest, izmijeniti u korist akvilejskog patrijarha. Da se to i zbilo, na to upućuje kasnija praksa. Znamo pouzdano iz pisma pape Stjepana VI. da je Teodozije usprkos pozivu pape Ivana VIII. 879. god. da dođe u Rim na biskupsko posvećenje, to posvećenje dobio od akvilejskog patrijarha, kao što je od njega dobio i potvrdu za preuzimanje i stolice splitskog nadbiskupa. No ipak to ništa ne dokazuje za ranije vrijeme. Mogla je to biti samo iznimka u vremenskom tjesnacu, jer od izbora do posvete nije smjelo proći više od tri mjeseca. U analizu hipoteza o *corepiscopima* i regionalnim biskupima, koje su navodno postavljali u Hrvatskoj akvilejski patrijarhe dok ninska biskupija nije postala redovita rezidencijalna biskupija, ne bih se upuštala, jer to su doista samo pretpostavke temeljene na analogijama, a bez ijednog sigurnijeg oslonca. Onaj naziv "biskup Hrvata" kako saborski spisi 925-28. jednom nazivaju ninskog biskupa Grgura, ne može se nikako uzeti kao dokaz da su prije rezidencijalnih biskupa u Ninu bili regionalni biskupi s tim istim naslovom. Biskup Grgur, kojeg dobro poznajemo iz saborskih spisa, nije nikakav regionalni, nego pravi rezidencijalni biskup za područje dotadašnje hrvatske dalmatinske kneževine. A što ga saborski spisi jednom nazivaju "episcopus Croatorum", a inače "nonensis" ili "nonensis ecclesiae episcopus" nije nikakav dokaz da je taj naziv preostao još iz vremena kada je umjesto stalnog biskupa u Ninu za Hrvatsku bivao imenovan regionalni biskup, podložan akvilejskom patrijarhu. Možda je tako i bilo, ali samo *možda*, a to nije nikakav dokaz. Osim toga, onaj samo jednom upotrebljeni termin "episopus Chroatorum"

u saborskim spisima nikako ne označuje poseban status biskupa Grgura, kao što nesumnjivo proizlazi iz konteksta u kojem je upotrebljen. Grgur po duhu i slovu saborskih spisa nikako nije isto što i kasniji "episcopus chroatensis" (hrvatski biskup) u dokumentima XI. stoljeća. Grgur se u saborskim spisima spominje nekoliko puta, od toga dva puta je obilježen po naslovu svoje biskupije kao "episcopus nonensis",[23] ili pak kao "sanctae Nonensis ecclesiae episcopus",[24] dva puta samo po imenu, ali tako da je iz konteksta sasvim razumljivo da se to odnosi na biskupa ninske biskupije,[25] a jednom se njegova biskupija označuje kao "nonensis ecclesia"[26]. Samo jednom se ninski biskup označuje kao "episcopus Chroatorum", i to u čl. XI zaključka prvog splitskog sinoda 925. god., kada se načelno određuje da i biskup ninske Crkve kao i svi ostali ima biti odsada podložan splitskom nadbiskupu.[27]U ovom jedinom slučaju termin "biskup Hrvata" izdvaja se ninski biskup kao biskup jedine biskupije u Hrvatskoj, prema tome biskup Hrvata, prema biskupima dalmatinskih gradova, a nikako to nije isticanje nekog njegova posebnog statusa u crkvenopravnom pogledu. Prema duhu i slovu čitava teksta saborskih spisa to je sasvim očito i izvlačenje onog jedinog slučaja termina "episcopus Croatorum" iz sveukupnog konteksta saborskih spisa i zatajivanje, odnosno prelaženje preko svih ostalih slučajeva kada se taj isti biskup naziva prema svojoj crkvi znači pristrano krivotvorenje izvora. Grgur i njegovi neposredni predšasnici, koje poznajemo po imenu, bili su biskupi jedine biskupije u Hrvatskoj i samo po toj činjenici hrvatski biskupi. U tome pogledu Barada ima pravo: Grgur i njegovi po imenu poznati nam predšasnici rezidencijalni su biskupi ninski, *episcopi nonenses.* Ovo se može uzeti kao sasvim sigurno, jer za to imamo valjan oslonac u izvorima, papinskim pismima i saborskim spisima. Teže je doći do istine u odnosu na pitanje vremena i okolnosti osnutka ninske biskupije, a što je međusobno povezano.

Obzirom na vrijeme, znademo pouzdano datum *ante quem*, t.j. svakako prije 879. godine, što nedvojbeno proizlazi iz pisma pape Ivana VIII. izabranom biskupu Teodoziju. No kada i koliko prije? Budući papa govori o Teodozijevim pretšasnicima, to bi imalo značiti vrijeme susljedne izmjene barem dva-tri Teodozijeva predšasnika. No to je ipak relativan pojam, nijedan predšasnik nam nije poznat iz nekog drugog izvora, ni vrijeme njegova biskupovanja. Osim toga, ono "predšasnici" ne mora značiti upravo doslovno nekoliko njih,može to biti i uobičajena manira pisanja. Nagađanje pomoću analize Trpimirove i Mutimirove isprave, kao što su to radili Šišić i Klaićeva, može biti od pomoći, ali mi se ne čini dovoljno snažnim i neporecivim, no svakako upućuje na vjerojatnost da se to zbilo prije datuma izdavanja Trpimirove isprave, t.j. prije 852. godine. Klaićeva svoju tvrdnju da je biskupiju osnovao upravo knez Trpimir, koji je i tim činom htio potvrditi svoju stvarnu političku moć i neovisnost od Franaka, nije mogla poduprijeti nikakovim izvornim dokumentom, ostala je u domeni pretpostavki i analogija. A i činjenica što je katedrala ninskog

biskupa od osnutka bila posvećena franačkom svecu sv. Aselu govori protiv njezine pretpostavke. Ako je Trpimir svoju političku snagu i stvarnu neovisnost od Franaka htio zasvjedočiti i osnivanjem vlastite biskupije, zasigurno ne bi katedralu biskupa posvetio upravo franačkom svecu. Upravo taj patron ninske katedrale vrlo snažno upućuje na povezivanje ninske biskupije s franačkom dominacijom. Upravo ta franačka dominacija i izuzimanje Hrvatske od političke vlasti Bizanta i crkvene vlasti dalmatinskog episkopata, moglo se kasnije u crkvenim krugovima ocijeniti kao *(im)probitas temporis*, kako se izrazio papa Leon VI. u svojem pismu kojim određuje Grguru samo skradinsku biskupiju.[28] Sve bi to upućivalo na to da je nakon smjene političkog vrhovništva nad Hrvatskom u korist Franaka zaista franačkom inicijativom došlo do osnivanja posebne biskupije za Hrvate sa sjedištem na hrvatskom državnom teritoriju. Nin je mogao biti odabran s razloga što je u njemu bilo i najčešće sjedište političke hrvatske vlasti. Na franačku inicijativu upućuju ime patrona biskupske katedrale, ime jednog od ninskih biskupa prije Grgura, kao i prevaga kulta franačkih svetaca. Prema tome: nagađanje Perojevića i Šišića čini se jako vjerojatnim, iako ni za takovo mišljenje nema do sada ni jednog sigurnog dokaza ni u pisanim izvorima ni u arheološkim nalazima. Sve ovo još uvijek nije dovoljno da pobije Baradinu tvrdnju da je biskupija u Ninu osnovana upravo 864-67. godine i to kao reakcija na podvrgavanje Hrvatske pod političko vrhovništvo Bizanta i crkvenu jurisdikciju carigradskog raskolničkog patrijarha Focija. No Baradinu tezu obara upravo dokument na koji se on oslanja kao na krunski dokaz za svoju tvrdnju.

Svoju tvrdnju da nakon smjene političkog vrhovništva nad Hrvatskom početkom IX. st. nije izvršena i promjena crkvene organizacije, da prosto nije bila potrebna nikakova nova organizacija, jer je dalmatinski episkopat i nadalje zadržao jurisdikciju nad Hrvatskom, Barada nije podupro nikakovim dokazom. Navodni dokaz da tada još nije bilo crkvenog raskola, nije nikakav dokaz. Stoljećima u crkvi nije bilo raskola, a ipak su stalno vršene administrativne reorganizacije i redovito kao posljedica političkih promjena. Njemu je uopće pitanje crkvene organizacije, u našem slučaju pitanje osnivanja nove biskupije za Hrvate, vezano uz pitanje raskolništva. Kao što prije 863. god., dok je vladalo crkveno jedinstvo, po Baradi nisu bile potrebne nikakove promjene jurisdikcije, tako je u kratkom razdoblju od Focijeva raskola 863. do smrti pape Nikole I. (867) po hitnom postupku, neuobičajenu za Crkvu, došlo do osnivanja posebne biskupije za vjerne Hrvate. Ta nova, hrvatska biskupija u Ninu navodno je podvrgnuta neposrednoj nadležnosti rimskog pape. On, naime, energično osporava mišljenje Perojevića i Šišića da je ninska biskupija bila, barem neko vrijeme, za vrijeme franačkog vrhovništva, podvrgnuta akvilejskom patrijarhu, kao svojem metropoliti. Onaj izraz "(im)probitate temporis" u pismu pape Leona VI. on tumači da se odnosi upravo na vrijeme Focijeva raskola. To sve nije još nikakav dokaz, ali bi se moglo uzeti s dozom opreza kao

vjerojatan slijed događaja. No ima jedan dokument koji to osporava, a na koji se Barada oslonio kao na nepobitni argument u prilog svoje teze. Radi se o jednom pismu, zapravo dijelu pisma pape Nikole I. Fr. Rački u *Documenta*, prenoseći taj odlomak iz Jafféova izdanja *Regesta pontificum Romanorum I*, Leipzig 1851, br. 2158) naslovio ga je kao: *Nicolaus Salonitano episcopo*,[29] a Šišić mu je u *Priručniku* dao naslov: *Nicolaus episcopus clero et plebi Nonensis ecclesiae*.[30] Tu papa kori (koga? salonitanskog-splitskog nadbiskupa ili kler i puk ninske biskupije?) što su osnovali novu biskupiju odnosno, Crkvu kao zajednicu vjernika, bez papina znanja i odobrenja, kada je poznato da se prema svetim propisima, ne smije bez papina odobrenja ni sagraditi crkvena zgrada, bazilika. Šišić je kasnije, u II. ekskursu uz svoju veliku *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb 1925) donio ispravak uz to pismo prema kasnijem, kritičkom izdanju papinskih pisama u redakciji Ernsta Perelsa,[31] iz čega je vidljivo da je to sporno pismo bilo upućeno ne biskupu salonitanskom, niti kleru i puku ninske biskupije, nego "Salomoni episcopo sanctae Constantiae ecclesiae."[32] Već je N. Klaić primjetila da je Barada zaobišao ovaj Šišićev ispravak.[33] No i bez obzira na to, sve kada bi se radilo zaista o splitsko-salonitanskom biskupu, nije moguće iz teksta tog pisma nikako izvoditi zaključak da je upravo tada, t.j. 864-67. god. osnovana nova biskupija u Ninu, podvrgnuta neposredno papi. Ako su kler i puk ninski uz podršku i na inicijativu kneza Domagoja osnovali novu biskupiju poradi raskolništva dalmatinskog episkopata, koji je dotada imao jurisdikciju nad Hrvatskom, kako bi ih u tom slučaju zbog toga postupka papa korio upravo u pismu splitskom nadbiskupu? I kako bi oni, t.j. knez, kler i puk i puk ninski stavili svoju biskupiju pod neposrednu nadležnost pape a da papa o tome ništa ne zna i da ih zbog toga čina prekorava? Ovo pismo dakle, kada bi zaista i bilo upućeno splitskom nadbiskupu, ne može se nikako upotrijebiti kao dokaz za vrijeme osnutka ninske biskupije.

Ovime smo utvrdili da Baradini argumenti za njegovu tezu o osnutku ninske biskupije zbog raskolništva dalmatinskog episkopata, u vremenu 864-67. godine nisu valjani. Ali time ne možemo ujedno dokazati da ninska biskupija zaista i nije osnovana u to vrijeme. Ostaje i nadalje nepoznato vrijeme, a time i okolnosti njezina osnutka, dokle god nam neki novi, danas nepoznati bilo arheološki bilo pisani izvor ne pruži neki sigurniji dokaz. Za sada je sigurno samo jedno: biskupija u Ninu osnovana je prije 879. godine i biskup Teodozije nije njezin prvi biskup. Koliko prije toga datuma je osnovana, u kakovim okolnostima je osnovana, o tome zasada ništa sigurno ne znamo. Ipak, na temelju kritičke analize ono malo izvora i argumenata kojima su tri teze o tome pitanju podkrepljivali njihovi autori, čini se kao najvjerojatnije, da je osnovana u prvoj polovici IX. st. na franačku inicijativu. Ukoliko je ovakav zaključak točan, onda se može prihvatiti i Perojević-Šišićevo stajalište da je u vrijeme hrvatske podložnosti vrhovnoj franačkoj vlasti i hrvatska biskupija u Ninu bila podložna akvilejskom patrijarhu kao svojem metropoliti, a nakon toga neposredno rimskome papi.

BILJEŠKE

1. *Hrvatski biskup-težnja za osamostaljenjem Crkve u Hrvata.*- Glas koncila br. 16 od 13. VII.1978.; *Slavensko bogoslužje i glagoljica kod Hrvata do kraja XI. st.* - Marulić XIX/3, Zagreb, 1986.
2. Fr. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia* (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium VII), Zagreb 1877. (dalje samo: *Documenta ...*), str. 12. F. Šišić, *Priručnik izvora za hrvatsku povijest*, I., Zagreb, 1914. (dalje: *Priručnik*) str.204.
3. Tu tezu razradio je i popularizirao M. Barada u raspravi: *Episcopus croatensis*, Croatia sacra, I., Zagreb, 1931., str. 172-181. i prihvatila ju je većina njegovih učenika, te je ušla i u preglede povijesti Crkve u Hrvata. Svjetskoj javnosti ju je prezentirao Vl. Košćak, *Giurisdizione della Chiesa sul litorale dell'Adriatico orientale e la diocesi di Nona*, pogl. *Il principe Domagoj istituisce la Diocesi di Nona*, Medioevo e umanesimo, 49, Padova 1982., str. 445-449.
4. Vj. Klaić, *Povijest Hrvata I.*, Zagreb 1972, str. 71, 160; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925., str. 309., Isti, *Priručnik*, str. 190-191.; M. Perojević, *Ninski biskup Teodozije*, sep. ot. iz Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1922., str. 4 i dalje.
5. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971., str. 232-239.
6. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, str. 309., Isti, *Priručnik*, str. 190.
7. U djelu nav. pod 4.
8. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, str. 309, 660.
9. M. Barada, *nav. dj.* str. 172-73, 179.
10. *Isto*, str. 174-75.
11. *Isto*, str. 173.
12. *Isto*, str. 179-180.
13. F. Rački, *Documenta*, str. 185; F. Šišić, *Priručnik*, str. 199-200.
14. Rački, *Documenta*, str. 12; F. Šišić, *Priručnik*, str. 204.
15. F. Šišić, *Priručnik*, str. 209-210; Rački donosi odlomak tog pisma, ali ne i ovaj odlomak koji se odnosi na njegovu posvetu za ninskog biskupa.
16. Sve do 1054. god. vlada crkveno jedinstvo (izuzev kratkotrajne Focijeve shizme), pa stoga ne treba administrativnu pripadnost carigradskoj patrijaršiji smatrati i pripadnošću istočnoj pravoslavnoj crkvi.
17. M. Barada, *nav. dj.* str. 185-86.
18. N. Klaić, *nav. dj.* str. 235.
19. Na istom mj.
20. *Isto*, str. 236.
21. *Isto*, str. 136 i bilj. 43 na istoj str.
22. *Isto*, str. 236-239.
23. F. Šišić, *Priručnik*, str. 221.
24. *Isto*, str. 223.
25. *Isto*, str. 222, 224.
26. *Isto*, str. 222.
27. *Isto*, str. 219.
28. *Isto*, str. 224.
29. F.Rački, *Documenta*, str. 185.
30. F. Šišić, *Priručnik*, str. 199.
31. *Monumenta Germaniae*, Epistolae, Tom VI. Berlin 1912., 657.
32. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, str. 682 i bilj. 5 na istoj str.
33. N. Klaić, *nav. dj.* str. 232, bilj. 20.

NAVODNI GLAGOLJAŠKO-LATINAŠKI SUKOBI U HRVATSKOJ DO KRAJA XI. STOLJEĆA

Historiografija o predmetnoj problematici odveć je oblina, zato se na ovom mjestu neću na nju pojedinačno osvrtati[1] Ipak, kao polaznu točku za svoje vlastito razmatranje moram istaknuti da se sva mišljenja iznesena u dosadašnjoj historiografiji mogu svrstati u dvije skupine. Prvu čine autori starije generacije, od Farlattija do prvog desetljeća ovog stoljeća, uz poneku iznimku iz novijeg vremena. Prema njima, glavno pitanje splitskih sabora dvadesetih godina X. stoljeća bila bi zabrana glagoljice i upotrebe slavenskog jezika u bogoslužju,[2] koji su, navodno, već tada bili uzeli maha u čitavoj Hrvatskoj. Zagovaratelj glagoljice i slavenskog jezika na tim saborima bio bi ninski Grgur kao "hrvatski biskup", uz potporu tada već brojnog hrvatskog glagoljaškog klera. Žestoki pak protivnici glagoljice i slavenskog jezika u literaturi bili bi episkopat i kler u bizantskim dalmatinskim gradovima, koji su kao brojčano jači uspjeli izglasati zaključak o zabrani upotrebe glagoljice i slavenskog jezika, pa čak i ukinuće ninske biskupije. Na osnovi činjenice što je na reformnom saboru u Splitu 1060. god. ponovljena zabrana, odnosno ograničenje ređenja svećenika za slavensku službu i pripovijedanja Tome Arhiđakona u XVI. pogl. njegove *Historia salonitana,*[3] starija historiografija je isprela čitavu priču o navodnom općem otporu Hrvata tome i drugim zaključcima reformnih sabora, o općem narodnom glagoljaškom pokretu koji su predvodili svećenici glagoljaši protiv "latinaša" kao navodnih protivnika slavenskog bogoslužja i promicatelja crkvenih reformi. Štoviše, na temelju gore navedenih i još nekih nejasnih izvora,[4] postavljena je i tvrdnja da su na osnovu diferencijacije prema bogoslužnom jeziku na "glagoljaše" i "latinaše" nastale i dvije suprotstavljene političke stranke, narodna glagoljaška, koje bi eksponent bio "nesretni" kralj Slavac, i druga, protunarodna "latinaška", na čelu koje bi stajao splitski nadbiskup Lovro kao vjerni tumač želja pape Grgura VII. i papin štićenik hrvatski kralj Zvonimir, kao"vjerni papin vazal".

Ovom shvaćanju dao je najsnažniju podršku, i svojim znanstvenim autoritetom ga na neki način sankcionirao bard starije hrvatske historiografije Ferdo Šišić u svojim sintezama hrvatske povijesti,[5] pa je ono neko vrijeme bilo općenito i nekritički prihvaćeno. Kako takva interpretacija nema gotovo nikakova oslonca u izvorima, moglo bi se kazati da su ti autori nacionalna i politička shvaćanja svojeg vremena projicirali na daleki srednji vijek.

Odbacivanjem romantičarskih predrasuda, te kritičnijom analizom i interpretacijom izvora, ovi stavovi starije historiografije uglavnom su odbačeni. Prema ovom drugom stajalištu, u vrijeme održavanja I. i II. splitskog sinoda u prvoj polovici X. stoljeća, bogoslužje na slavenskom jeziku bilo bi zapravo više rašireno među Hrvatima na području jurisdikcije

biskupâ bizantske Dalmacije, osobito onih na kvarnerskim otocima, nego u Hrvatskoj. Ninski biskup Grgur na saborima nije bio zagovaratelj bogoslužja na slavenskom jeziku nego hrvatske crkvene samostalnosti. Borio se sa splitskim nadbiskupom za metropolitansku vlast u hrvatsko-dalmatinskoj crkvenoj pokrajini. Obzirom na Tomino pripovijedanje o shizmi u hrvatskoj i nemirima u drugoj pol. XI. stoljeća, novija historiografija drži da se shizma, do koje je zaista bilo došlo u jednom dijelu splitske metropolije, na otoku Krku, mnogo logičnije može protumačiti borbom protupape Honorija II, da bi, koristeći se nezadovoljstvom saborskih zaključaka, i na ovom području dobio svoje pristaše.[6] Hipoteza starije historiografije o latinaško-glagoljaškom antagonizmu kao podlozi za politički antagonizam i sukob njihovih dvaju eksponenata za hrvatsko prijestolje, kraljeva Slavca i Zvonimira, novija historiografija odbacuje samim time što, povodeći sa za M. Baradom, Slavca uklanja s hrvatskog prijestolja i smatra ga samostalnim vladarom Neretvana, i to krajem XI. st.[7] Ova novija shvaćanja danas se uglavnom prihvaćaju te ulaze i u sintetičke prikaze hrvatske političke i crkvene povijesti.[8] Ipak, spomenutih gledišta starije historiografije, osobito u pitanju uloge ninskog biskupa u X. st. kao navodnog zagovaratelja glagoljice i kralja Zvonimira kao predstavnika latinaša u XI.st., drže se još uvijek poneki autori, bilo iz "rodoljublja" ili drugih pobuda koje nemaju ništa zajedničko sa znanošćću, bilo jednostavno iz neupućenosti.[9] Međutim, uza sve razlike, većina autora, koji su pisali o slavenskom jeziku u bogoslužju i o glagoljici u Hrvatskoj, bez obzira koje od dva naprijed izložena stajališta zatupaju, slažu se u tome što miješaju, pa i poistovjećuju neke inače različite kategorije pojmova, što se očituje u pogrešnoj interpretaciji izvora. Tako, uz bogoslužje na slavenskom jeziku pretpostavljaju kao samo po sebi razumljivo i glagoljsko pismo, upotrebljavajući čak i nazive tih dvaju različitih pojmova često kao sinonime. Potom, nezavisnost hrvatske Crkve preko vlastite metropolije ili instituta "hrvatskog biskupa" povezuju s bogoslužjem na slavenskom i glagoljicom, uvjetujući ih međusobno. I napokon, teritorij ninske biskupije poistovjećuju s opsegom hrvatske države, pa i u vrijeme prvih splitskih sinoda, ispuštajući iz vida činjenicu da je Tomislavova Hrvatska, koja je u svojim granicama obuhvaćala uz Bijelu i Crvenu Hrvatsku još i Panonsku Hrvatsku, opsegom bila daleko prostranija od dotadašnjeg područja ninske biskupije, koja je bila osnovana za Bijelu Hrvatsku.

Kada se ovo uzme u obzir te tome doda i činjenica da i neka novija tumačenja nemaju dovoljno uporišta u samim izvorima, kada se imaju pred očima rezultati najnovijih istraživanja pisanih i epigrafskih izvora, kao i samih najstarijih poznatih nam hrvatskih liturgijskih spomenika, nameće se potreba daljnjih preispitivanja ove problematike. U svojem radu ja ću pokušati dati svoje viđenje tog problema, obraćajući posebnu pažnju pitanju navodnog latinaško-glagoljaškog antagonizma na crkveno-kulturnom i političkom području.

I

Prve vijesti o bogoslužju na slavenskom jeziku kod Hrvata saznajemo iz tzv. saborskih spisa, koji su nam se sačuvali u djelu *Historia salonitana maior*.[10] O ovom djelu, kao i o samim saborskim spisima, bilo je u historiografiji dosta suprotstavljenih gledišta.[11] Ipak, što se tiče samih saborskih spisa, prihvaćeno je mišljenje, da su ti spisi autentični, ali slabo tradirani,[12] a autor im je suvremenik i sudionik zbivanja sâm splitski nadbiskup Ivan.[13] Ti spisi se sastoje od izvoda iz pisama papa Ivana X. i Leona VI., od petnaest točaka zaključaka I. sabora i teksta sastavljača spisa, koji je te dokumente povezao u jednu cjelinu i ispripovijedao tijek zbivanja.[14]

Prije održavanja sabora, koji je održan na želju hrvatskog vladara kao i hrvatskog i dalmatinskih biskupa, papa je po svojim legatima ankonskom biskupu Ivanu i palestrinskom biskupu Leonu poslao dva pisma. Jedno je bilo upućeno hrvatskom kralju Tomislavu i zahumskom knezu Mihajlu, a drugo splitskom nadbiskupu i ostalim biskupima Dalmacije. Tomislava opominje da ne dopusti da se među Hrvatima, koji su "posebni sinovi sv. Crkve", služba božja služi nekim drugim jezikom osim jezikom Crkve, tj. latinskim.[15] Dalmatinske biskupe kori što su šutke dopustili (vobis tacentibus et consentientibus) da se po njihovim biskupijama širi Metodova doktrina, koje nema u knjigama sv. otaca.[16] Neku takvu opomenu ili prijekor papa nije uputio ninskom biskupu Grguru. Papini legati su trebali na saboru sa sakupljenim biskupima i predstavnicima vlasti Hrvatske i Dalmacije pretresti sva prijeporna pitanja i ispraviti ono što ne valja, a ono što je "Bogu ugodno kanonski uzakoniti".[17]

Na saboru se raspravljalo o raznim crkveno-organizacionim i disciplinskim pitanjima i donešeno je usve petnaest zaključaka. Iako je papa u svojim pismima posebno naglasio pitanje liturgijskog jezika, sudeći prema tekstu saborskih zaključaka i pripovjedanja sastavljača ovih spisa, treba zaključiti da je najvažnije pitanje raspravljanja na ovom saboru bilo pitanje sjedišta nove crkvene pokrajine za Hrvatsku i Dalmaciju, kao i pitanje razgraničenja pojedinih biskupija. Iz sastavljačeva pripovijedanja kao i iz daljnjeg slijeda događaja možemo zaključiti da su na čast metropolite reflektirali biskupi triju biskupija: splitski nadbiskup, kao nasljednik salonitanske Crkve, koju je osnovao još navodni učenik apostola Petra sv. Dujam, zadarski, kao biskup u sjedištu političke vlasti bizantske Dalmacije, i ninski, kao dotadanji neovisni hrvatski biskup, čiji je prethodnik Adalfreda uz to bio i splitski nadbiskup. Zahvaljujući uvjerenju o apostolskom porijeklu salonitansko-splitske Crkve, pobjedio je splitski nadbiskup, i to je utvrđeno 1. točkom saborskih zaključaka.[18] Da ne bi bilo zabune, točkom 11. posebno se naglašava da i ninski biskup odsada ima biti sufragan splitskog metropolite.[19] Pri raspravljanju o tom najprečem pitanju, pitanju sjedišta nove metropolije, mora da je hrvatski vladar davao energičnu

podršku svojem hrvatskom biskupu. Sabor, naime, u strahu da bi hrvatski vladar svojom političkom moći mogao postupiti protivno zaključcima sabora, posebnim saborskim zaključkom (toč. XII) određuje sankcije "ako bi hrvatski vladar i njihovi starješine htjeli sve biskupije u našoj metropoliji podložiti svojem biskupu."[20] Pitanje granica među biskupijama sankcionirano je u četiri posebna zaključka (2, 3, 8, 9.). Uz načelnu odluku o tome da ne može biti biskup u mjestima u kojima od starine nije postojala biskupija, kao i o tome da se može imenovati biskup u onim mjestima, koja ga sada nemaju, ali su ga u starini imala, te strogu zabranu da pojedini biskupi uzurpiraju sebi teritorij širi nego su njihove biskupije od starine imale, donesene su posebne odredbe i o konkretnim pitanjima granica među dubrovačkim i kotorskim biskupom, te o biskupiji ulcinjskoj.[21] Odluke o crkvenim posjedima definirane su toč. 4 i 5, a kazne u slučaju teških zločina kao što su ubojstvo gospodara, svećenika ili vladara sadržane su u toč. 6, 7 i 13. Točkom 14 definira se pitanje neraskidivosti kršćanske ženidbe i školovanja svećeničkog podmlatka, a toč. 15 pitanje svećeničke ženidbe. Na pitanje liturgijskog jezika odnosi se samo zaključak pod toč. 10. Tu je definirano, da se slavenskim jezikom u liturgiji mogu služiti samo redovnici, a svjetovni klerici samo u nižim redovima. Unaprijed će se u više redove moći rediti oni koji znaju samo slavenski jezik jedino u slučaju nestašice svećenika latinskog jezika, i uz izričito odobrenje pape.[22]

Ove zaključke su papini legati i izaslanik splitskog nadbiskupa, svećenik Petar, bili ponijeli u Rim papi na potvrdu. No kako je ninski biskup Grgur bio uložio kod pape žalbu na zaključak o primatu splitskog nadbiskupa i toč. XI, kojom je i on kao sufragan podvrgnut vrhovnoj vlasti splitskog nadbiskupa, papa nije htio o tom prijepornom pitanju sam odlučiti i pozvao je ninskog biskupa i splitskog nadbiskupa u Rim da to pitanje zajednički rasprave. Da li su oni bili u Rimu, iz saborskih se spisa ne može razabrati. Znamo da je papa odredio da se u Splitu treba održati drugi crkveni sabor na kojem će se definitivno riješiti pitanje sjedišta metropolije i biskupijskih granica. Drugi crkveni sabor u Splitu (927/28) pod predsjedanjem papina legata, biskupa Madalberta potvrđuje prvobitni zaključak o primatu splitskog nadbiskupa kao metropolite, a pitanje ninske biskupije i njezina biskupa preinačuje. U skladu sa zaključkom pod toč. 2 prvog sabora, da može biti biskup samo u onim mjestima koja su od starine bila sjedišta biskupija, ninska biskupija se ukida, a njezinu biskupu Grguru se daje na volju da prijeđe na jednu od starih, tada vakantnih biskupija: skradinsku, duvanjsku ili sisačku, ili, ako baš želi, može zauzeti i sve tri.[23] U međuvremenu umire papa Ivan X, a novi papa Leon VI. saborske zaključke znatno preinačuje. Grguru, dotadanjem biskupu ninskom pod prijetnjom ekskomunikacije određuje samo skradinsku biskupiju, splitskom nadbiskupu sam određuje pravo na župe i na tlu Hrvatske, a sve biskupe strogo kori zbog posezanja za tuđim područjima i svima strogo nalaže poslušnost splitskom nadbiskupu.[24]

Iz saborskih spisa nikako ne možemo izvući zaključak da je ninski biskup bio branitelj slavenskog jezika u bogoslužju. U spisima o tome nema nikakva spomena. Štoviše, ni mnogo kasnije, splitski arhiđakon Toma, kada u djelu *Historia salonitana* govori o obnovi ninske biskupije 1075. god., i kada pravi jednu digresiju podsjećajući na njezina nekadašnjeg biskupa Grgura, ne kazuje ništa u tom smislu. On napominje samo to, da je nekada taj biskup pravio splitskom nadbiskupu velike poteškoće, tražeći za sebe metropolitansku čast.[25] Kada uzmemo u obzir da je to Toma napisao u poglavlju XVI. u kojem je opširno pričao o navodnoj shizmi u Hrvatskoj zbog ponovljene zabrane slavenskog jezika u bogoslužju (Vulfo, Cededa), sigurno ne bi propustio da i to stavi u krivnju nekadašnjem ninskom biskupu, da je o tome našao ma kakav spomen u raspoloživim spisima. O tome ni riječi ne govori ni splitski nadbiskup Ivan, onaj kojem je Grgur i pravio poteškoće i koji je ispričao zbivanja na saborima i oko njih i kojega je papa oštro ukorio što tolerira upotrebu slavenskog jezika u bogoslužju, zapravo Metodove doktrine. Da je ninski biskup imalo radio u tome smislu, nadbiskup Ivan sigurno ne bi propustio da i to ispriča te barem djelomično i na Grgura prebaci krivicu zbog upotrebe slavenskog jezika u bogoslužju u doba održavanja sabora.

Iz saborskih spisa je očito i to da nisu dalmatinski biskupi dotadašnjem ninskom biskupu dodijelili samu malu skradinsku biskupiju. Oni su mu bili ostavili na volju da zauzme bilo koju, ili dapače ako želi i sve tri tada vakantne biskupije na tlu Hrvatske: skradinsku, sisačku i duvanjsku. Papa Aleksandar II. taj je saborski zaključak preinačio tako da je pod prijetnjom ekskomunikacije odredio Grguru samo skradinsku biskupiju. Jednako tako nisu dalmatinski biskupi, nego je papa odredio da splitski nadbiskup treba imati župe i na tlu Hrvatske države. Da papa nije tako preinačio saborske zaključke, bio bi biskup Grgur upravo odlukom sabora u stvari postao pravi "hrvatski biskup" s jurisdikcijom na čitavu prostranstvu hrvatske države sve do Drave, izuzevši priobalni pojas, koji je i dotada bio podijeljen među dalmatinske biskupije.

Izvori, dakle, ne daju nikakova temelja da gledamo dalmatinske biskupe kao tobožnje "latinaše" i ljute protivnike hrvatskog biskupa Grgura, kao navodnog predvodnika glagoljaša. Sve negativne posljedice splitskih sabora i glede Grgurove jurisdikcije i slavenskog bogoslužja ili su izglasane na papin poticaj (papina pisma) ili pak na direktnu papinu intervenciju u tekst saborskih zaključaka. Jedino u čemu su bili i ostali suprotstavljeni Grgur i splitski nadbiskup — ali ne i svi biskupi Dalmacije, jer i oni su bili nezadovoljni svojim granicama — to je pitanje primata. Ako na to pitanje gledamo objektivno i u skladu s prilikama i shvaćanjima onog vremena, tada je očito da je Split, kao baštinik salonitanske Crke, imao prednost pred Ninom. Hrvatska nacionalna nesreća nije u tome što je metropolita hrvatsko-dalmatinske crkvene pokrajine postao splitski nadbiskup, nego u

tome što su poslije i Split i čitav priobalni pojas Hrvatske južno od Zrmanje, uslijed mletačke i turske okupacije, vjekovima bili odijeljeni od Hrvatske. A posljedice te teritorijalne rascjepkanosti i mletačko turske okupacije bile bi iste i da je ninski biskup postao metropolita, jer je i Nin kao priobalni grad dijelio sudbinu ovih od hrvatske države odcijepljenih područja, dok se matica hrvatske države i državnosti pomicala sve više na sjever.

Što se pak tiče same glagoljice, to pismo se ni u jednom dokumentu Saborskih spisa ne spominje. Štoviše, ne spominje se nikakovo pismo uopće. Riječ je samo o dva bogoslužna jezika: latinskom i slavenskom. Da kao pismo slavenskog jezika u bogoslužju treba podrazumijevati upravo glagoljicu neki autori zaključuju iz papine opomene splitskom i ostalim dalmatinskim biskupima što se po njihovim biskupijama nesmetano širi "Metodova doktrina". Metod je i za života bio optuživan s krivovjerja; tako su i papi Ivanu X. mogle slavenske bogoslužne knjige biti sumnjive sa stajališta pravovjernosti. Ali iz samog tog izraza "Metodova doktrina" izvoditi zaključak o nesumnjivoj upotrebi glagoljice u Hrvatskoj i Dalmaciji metodološki je pogrešno. Znamo, naime, da pitanje postanka glagoljskog pisma nije ni do danas do kraja i na opće zadovoljavajući način riješeno. Teorija o ćirilo-metodskom porijeklu glagoljice samo je jedna od teorija koja danas zapravo ima najmanje temelja. Novija istraživanja kako najstarijih glagoljskih tekstova tako i povijesnih izvora sve više daju potvrdu dvjema drugim, zapadnoj i autohtonoj teoriji.[26] Time ne tvrdimo da slavenske bogoslužne knjige u biskupijama bizantske Dalmacije nisu bile pisane glagoljicom, nego tvrdimo da se to ne može zaključiti iz papina prijekora dalmatinskim biskupima. One su jednako kao glagoljicom, osobito u jugoistočnim biskupijama, stonskoj, dubrovačkoj i kotorskoj, mogle biti pisane i ćirilicom, a isto tako i latinicom. Takva pretpostavka moguća je i s obzirom na poznate nam povijesne izvore, kao i na sačuvane najstarije staroslavenske (i starohrvatske) liturgijske spomenike i njihove predloške o kojima možemo zaključivati na temelju osobina jezika i pisma onih sačuvanih.

Starija je historiografija svoje uvjerenje da je bogoslužje na slavenskom jeziku s glagoljskim pismom bilo rašireno upravo na području ninske biskupije temeljila na činjenici što papa Ivan X. opominje hrvatskog kralja Tomislava i zahumskog kneza Mihajla neka ne dopuste da se u njihovoj zemlji služba božja vrši barbarskim slavenskim jezikom, nego jezikom svete matere Crkve, tj. latinskim. No kod toga se zaboravlja da je ninska biskupija bila osnovana za područje kneževine Dalmatinske ili Bijele Hrvatske. Tek pošto je Tomislav svojoj vlasti podvrgnuo i Panonsku Hrvatsku, te dobio od Bizanta Dalmaciju, postavilo se pitanje jurisdikcije ninskog biskupa i izvan teritorija nekadašnje Bijele Hrvatske. Upravo zbog činjenice što se za Tomislava opseg hrvatske države znatno uvećao (Bizantska Dalmacija, Panonska Hrvatska, oblasti južne Hrvatske, a vjerojatno i Bosna) te činjenice što su se dalmatinski biskupi po prvi put našli pod političkom vlasti hrvatskog vladara, i nastao je spor oko toga gdje će biti središte nove metropolije, odnosno hoće li ninski biskup svoju jurisdikciju protegnuti na čitavu Hrvatsku, pa i Dalmaciju, ili će pak splitski nadbiskup kao nasljednik salonitanske Crkve zadobiti jurisdikciju na čitavu području nekadašnje salonitanske Crkve. Da bi se ta nemala dilema riješila, vladar i biskupi zatražili su od pape da se to pitanje raspravi na pokrajinskom saboru pred papinim delegatima, pa su zbog toga i održana dva splitska sabora. Saborski spisi ne daju nam nikakovu osnovu za pretpostavku o raširenosti slavenskog jezika u bogoslužju i glagoljice po dotadanjoj ninskoj biskupiji. Ne daju nam za to povoda ni sačuvani najstariji liturgijski spomenici, jer oni vuku svoje porijeklo ili s kvarnersko-istarskog područja (glagoljski) ili pak iz bosansko-humskog (glagoljski i ćirilski). Najstarije pak sačuvane isprave i natpisi s područja ninske biskupije, odnosno kneževine Bijele Hrvatske, pisani su latinskim jezikom. Kako su sačuvani natpisi svi od reda sa sakralnih objekata, to nužno moramo pretpostaviti da je ne samo diplomatički nego i liturgijski jezik na tom području, barem do splitskih sabora, bio latinski.

Ipak ne može nas zadovoljiti ni tvrdnja novije historiografije da je područje raširenosti slavenskog jezika u bogoslužju bila Bizantska Dalmacija a ne i Hrvtaska. Iz papina pisma Tomislavu i Mihajlu mora se zaključiti da je slavenski jezik u bogoslužju bio u upotrebi i u Hrvatskoj, preciznije rečeno, u Hrvatskoj kralja Tomislava. Južne biskupije splitske metropolije: stonska, dubrovačka i kotorska imale su jurisdikciju na području južnih hrvatskih oblasti: Zahumlja, Travunje i Duklje. Uz ove južne oblasti, Tomislav je neposredno pred održavanje splitskih sabora proširio svoju vlast i na Panonsku Hrvatsku između Drave i Save. Tu je još i planinska oblast Bosna, po nekima najstarija Sklavinija (M. Hadžijahić) o kojoj imamo malo izvornih podataka iz tog vremena, ali za koju na temelju poznatih okolnosti u susjednim oblastima moramo pretpostaviti da je tada također bila u sastavu Tomislavove Hrvatske. Bilo je prema tome i izvan područja ninske biskupije još dovoljno drugih oblasti pod Tomislavovom vlasti gdje je mogao u doba koncila biti u upotrebi i slavenski jezik u bogoslužju. U kojem opsegu u odnosu na latinski, o tome na temelju poznatih nam izvora ne možemo niti nagađati.

Bez obzira na pitanje postanka glagoljice, jesu li je složila sveta braća Ćiril i Metod, ili su pak to staro pismo, kojim su se Hrvati služili i u predćirilometodsko vrijeme, sveta Braća samo preuzela i eventualno reformirala, činjenica je, da su se oni u svojem misijskom radu u Panoniji služili slavenskim jezikom. To nam složno potvrđuju papina bula *Industriae tuae*, životopisi sv. Metoda i njegovih učenika Nauma i Klimenta, kao i *Kronika* domaćeg ljetopisca Popa Dukljanina i *Hrvatska kronika*. Dok se vjerovalo da se pod Moravijom, o kojoj se govori u izvorima u vezi sa sv.

Metodom i knezovima Rastislavom i Svatoplukom, treba podrazumijevati Moravska sjeverno od Dunava, za pristaše ćirilo-metodske teze o postanku glagoljice postavljao se težak problem kako odgovoriti na pitanje: kako su Metodovi učenici stigli u Hrvatsku i kako je bilo moguće da je u tako kratkom vremenu od Metodove smrti (885) i provale Madžara (906) samo manji broj nepoznatih nam (glavnina je otišla u Bugarsku!) Metodovih učenika mogao proširiti i učvrstiti slavensko bogoslužje među Hrvatima, pa makar samo i među onima na području dalmatinskih biskupija, da je ono u doba sabora predstavljalo velik problem? Domišljanjem o možebitnom susretu Metoda i ninskog biskupa Teodozija u Rimu kod pape 880. god., ili pak o Metodovoj osobnoj djelatnosti u tom smislu na njegovu proputovanju kroz Hrvatsku na povratku iz Rima 880. god., pokušalo se s malo uspjeha produžiti ćirilo-metodsku glagoljašku tradiciju u Hrvatskoj.[27] Ovdje je ključno pitanje: koje je zapravo bilo područje Metodove djelatnosti i gdje je bilo sjedište njegove biskupije? Odgovor na to pitanje omogućuje i odgovor na pitanje kada i kako su Metodovi učenici došli u Hrvatsku.

Nakon što je u novije vrijeme izvršena kritičnija analiza izvora postalo je očito da stara moravska teza ne samo što počiva na slabim temeljima, nego je direktno u suprotnosti sa slovom i duhom izvora. Termini Morabou (Moravia) i moravski (Margenses, Marahenses) ne odnose se na zemlju nego na grad, grad u Panoniji. Tako se i knez-kralj Svetopluk i nadbiskup Metod nekad nazivaju po zemlji i crkvenoj pokrajini (Panoniji) a nekad po sjedištu, po gradu.[28] To najočitije proizlazi iz onih mjesta u dokumentima gdje se zajedno spominju i grad i pokrajina, odnosno grad Moravia u Panoniji ili panonskoj dijecezi.[29] Papa Hadrijan II. obnovio je sirmijsku nadbiskupiju koja se nije popunjavala od kraja VI. st., kada su Avari i Slaveni porušili grad Sirmium, te za njezina nadbiskupa posvetio 871. god. sv. Metoda. Sjedište mu je bilo u gradu Moraviji negdje neposredno blizu porušenog Sirmiuma,[30] a jurisdikcija se protezala preko čitave Gornje i Donje Panonije.[31] Ako su igdje u Hrvatskoj djelovali sv. Metod i njegovi učenici, još za Metodova života ili neposredno nakon njegove smrti, onda je to mogla biti samo Panonska Hrvatska između Drave i Save, Sclavonia (Sclavinica)[32] knezova Mutimira i Braslava. Nakon provale Madžara u Panonsku nizinu, gdje su, kako se tuže neki suvremenici, porušili sve crkve,[33] oni Metodovi učenici, koji su se bili i nakon Metodove smrti još zadržali u Panoniji, sada su pred Madžarima bježali zajedno s masama naroda u susjednu Bugarsku i Dalmatinsku Hrvatsku.[34]

Činjenica što je bilo područja i u Hrvatskoj, a ne samo u biskupijama Bizantske Dalmacije, gdje je u vrijeme splitskih koncila bio u upotrebi slavenski jezik u bogoslužju, nikako ne protuslovi tvrdnji da ni slavenski jezik u bogoslužju ni glagoljsko pismo tada još nisu bili u znatnijoj mjeri u upotrebi u ninskoj biskupiji. Borbu Grgura ninskoga – dotada hrvatskoga biskupa – za samostalnu hrvatsku Crkvu, tj. za hrvatsku crkvenu pokrajinu,

metropoliju, ne smijemo povezivati s narodnim jezikom u bogoštovlju. To su dvije sasvim različite kategorije. Ako ninski biskup, kao što iz dokumenata jasno proizlazi, na saborima nije bio zagovaratelj slavenskog jezika i glagoljice, još manje su to mogli biti tek od nedavna u Dalmatinsku Hrvatsku zaklonjeni bjegunci iz Panonije. A Hrvati u biskupijama Bizantske Dalmacije nisu mogli ustati protiv svojih biskupa koji su do jučer tolerirali njihov narodni jezik, u crkvi, a zaključke o ograničenju izglasali su na izričiti papin zahtjev.

Osim toga treba uzeti u obzir činjenicu na koju se olako zaboravlja, da dalmatinski biskupi, do jučer pod političkom vlasti Bizanta, a po nekima i pod crkvenom jurisdikcijom carigradskog patrijarha,[35] nisu nipošto bili ni "latinaši" ni "pastiri" i romanofili[36] kakvima ih je prikazivala starija historiografija iz perspektive nacionalnih i političkih odnosa u Dalmaciji (hrvatska i narodnjačka većina na selima s jedne i autonomaška, talijanaška manjina u gradovima s druge strane) u drugoj polovici XIX. stoljeća, što se bez ikakova znanstvenog osnova provlači kroz romantičarsku ili pristranu historiografiju do danas.

U prvoj polovici X. stoljeća nisu postojale nikakove objektivne okolnosti za izbijanje nekog latinaško-glagoljaškog antagonizma i sukoba. A kako o nekim sukobima takve vrsti ništa ne govore ni poznati nam izvori, to nužno moramo zaključiti – dok se suprotno ne dokaže nekim eventualno novim, dosada nepoznatim dokumentom – da takovi sukobi nisu ni postojali.

II

Da li su i u kojoj mjeri zaključci splitskih sinoda prve polovice X. st. stvarno i provedeni u djelo, ne znamo. Poslije tih sabora dulje od jednog stoljeća nemamo u izvorima nikakovih vijesti o zbivanjima u crkvi u Hrvatskoj i Dalmaciji. To je doba kada je Katolička Crkva zapala u svoj "mračni vijek" i kada papinstvo gubi veze s pokrajinskim crkvama. Tek od sredine XI. st. možemo, makar i oskudno, opet pratiti zbivanja u hrvatsko-dalmatinskoj Crkvi. Toma Arhiđakon u pogl. XV. i XVI. svoje *Povijesti solinske Crkve* izvješćuje o izuzeću biskupa Gornje Dalmacije iz splitske metropolije, o ustanovljenju posebnog "hrvatskog" biskupa, o saboru u Splitu 1050. godine, na kojemu je smijenjen nadbiskup Dabral, kao i o drugim crkvenim pokrajinskim saborima (u Splitu, Solinu, Ninu) tijekom druge polovice XI. stoljeća. I iz obilnijeg diplomatičkog materijala, iz isprava kraljeva Petra Krešimira IV. i Zvonimira, možemo dosta toga doznati, posebno o hrvatskom biskupu i o bujanju benediktinskih samostana u Hrvatskoj i Dalmaciji. No nas ovdje prije svega zanima onaj sabor u Splitu 1060. na kojemu je među ostalima donesen i zaključak o ograničenju ređenja svećenika slavenskog bogoslužnog jezika.

Toma u XVI. poglavlju svoje *Kronike* opširno izvješćuje o tom saboru. Kaže da su na saboru u Splitu pod predsjedanjem papina legata Madalberta doneseni mnogi zaključci u duhu crkvene obnove, ali on opširno pripovijeda samo o jednome, o onome kojim je ograničeno ređenje slavenskih svećenika. Za ostale zaključke, odnosno samo neke od njih, posebno značajne za posebne prilike u splitskoj metropoliji, doznajemo iz pisma pape Aleksandra II. kojim potvrđuje zaključke izglasane u Splitu 1060. god. Pada u oči da se i taj jedan jedini zaključak koji navodi Toma znatno razlikuje u Tominoj i papinoj redakciji. Dok Toma kaže da je bilo zabranjeno vršiti bogoslužje na slavenskom jeziku, a dozvoljeno samo na grčkom i latinskom, te uopće ređenje ubuduće svećenika slavenskog bogoslužnog jezika,[37] u papinu pismu stoji da je zabrana uvjetna, neće se ubuduće smjeti zaređivati oni hrvatski svećenici koji ne dokažu znanje latinskog jezika. O već zaređenim slavenskim svećenicima u papinu pismu nema spomena.[38] Nakon toga Toma opširno pripovijeda o navodnom zatvaranju svih hrvatskih crkava, o strancu Vulfu koji je potaknuo Hrvate da se obrate papi za pomoć, o njegovu dvokratnom putovanju u Rim kod pape, o starcu Cededi, koji je, prevaren od Vulfa da je od pape posvećen za biskupa, uzurpirao biskupsku stolicu na Krku i na njoj ostao usprkos višekratnoj osudi dojdućeg sabora (1063. god.) sve do svoje nagle, "arijanske" smrti.[39] Ovu svoju priču, posebno onaj podatak da su hrvatske starješine na saboru odlučile (*congregatis siquidem senioribus ac celebrato consilio*) poslati k papi tog Vulfa s darovima i molbom da od pape zatraži neka bi u Hrvatskoj povratio stanje od prije koncila,[40] sam Toma na neki način svojim daljnjim pripovijedanjem pobija. On, naime, pripovijeda da papa s Vulfom, kao sa strancem nije htio o tako važnim stvarima raspravljati, nego ga je poslao natrag u Hrvatsku s pismima za hrvatskog kralja i za nadbiskupa i biskupe, tražeći da k njemu dođu kao poslanici dva biskupa. Ali Vulf ta pisma nije predao onima kojima ih je papa poslao, nego se vratio "Gotima", koji su ga poslali.[41] Tko su ti "Goti" koji su navodno Tomu poslali k papi i kojima se on vratio lažno im javljajući da im je papa uslišao molbe i odobrio im bogoslužje na njihovu jeziku? Tko je uopće mogao održati zbor starješina i slati poslanstvo k papi bez znanja i odobrenja vladara i episkopata? Stvar se razjašnjava samim Tominim daljnjim pripovijedanjem. Ti Goti, piše Toma, izaberu sebi biskupa svojega jezika, nekog neuka starca Cededu (Sedeh) i pošalju ga zajedno s Vulfom i opatom Potepom k papi na posvećenje. Kada ih je papa upitao tko su i što žele, odgovorili su da dolaze iz Dalmacije (*ex Dalmatiae partibus sumus*).[42] Ovaj mi se odgovor čini značajnim. Toma nije mogao čitavu priču izmisliti. On je sigurno raspolagao nekim izvorima koji su nama danas nepoznati, iz kojih je vadio podatke za svoju priču. Toma ni u ovom poglavlju, kao ni inače u čitavom svojem djelu nikada ne naziva Hrvatsku klasičnim imenom Dalmacija. Zove je njezinim diplomatičkim imenom: *Regnum Dalmatie et Croatie* (s. 49), njezinim nacionalnim imenom: *Partes Croatie* (49), *fines Croatie* (52) ili pak imenom običajnim za Hrvatsku u mnogim zapadnim kronikama i papinskim pismima: *partes Sclavonie* (52), *regnum Sclavonicum* (50). I kada Vulf na papin upit odakle dolaze odgovara da dolaze iz

Dalmacije, tada je Vulf zacijelo i mislio na ondašnju Dalmaciju, tj. bizantsku temu Dalmaciju. To se može zaključiti i iz daljnjeg Tomina pričanja: "Čim su ušli u Hrvatsku ... smjesta sa svom žurbom protjera (Cededa, B. Z.) krčkog biskupa iz njegove biskupije i zaposjedne ju tobože s papinim odobrenjem", vršeći u njoj biskupsku službu; posvećivao je crkve, zaređivao svećenike i ostale poslove koji pripadaju biskupskoj službi.[43] Kako ni Toma ništa ne govori o tome da bi se shizma proširila i na neku drugu biskupiju, pak iz toga moramo zaključiti da se je shizma, o kojoj Toma tako opširno pripovijeda i ograničila na samu krčku biskupiju, dakle na jedan dio ondašnje Dalmacije. A Dalmacija u doba održavanja reformskih sabora, iako pod upravom hrvatskog kralja nije bila integralni dio hrvatskog kraljevstva.

I pismo pape Aleksandra II. kojim potvrđuje zaključke sabora od 1060. godine daje nam osnovu za tvrdnju da shizma nije prešla granice Dalmacije. Papa, naime, pismo naslovljuje "Kralju i biskupima Dalmacijā" (*Regi et episcopis Dalmatiarum*). U hrvatskim diplomatičkim ispravama ili drugom izvornom materijalu onog vremena Petar Krešimir IV. nosi naslov *rex Croatorum et Dalmatinorum(que)*, odnosno *Croatorum atque Dalmatinorum*,[44] *rex Croatiae et Dalmatiae*, odnosno *Croatiae (atque) Dalmatiae (que)*,[45] ili samo *rex Croatiae*, odnosno *Croatorum rex*,[46] a nikada samo kralj Dalmacije, Dalmacijā ili Dalmatinaca, pa ni u onim ispravama koje su pisane u dalmatinskim gradovima i u kojima se u dataciji navode bizantski carevi i gradski priori. Papinska pak kancelarija za Hrvatsku upotrebljava nacionalno ime, *Regnum Croatorum*,[47] ili opće ime *Sclavonia, Regnum Sclavorum*,[48] ili pak *Regnum Dalmatiae*.[49] Tim neobičniji je ovaj naziv *rex Dalmatiarum* u pluralnom obliku, kojim su obuhvaćena oba dijela nekadašnje jedinstvene teme, Donja i Gornja Dalmacija. Iz drugih suvremenih izvora znademo da u vrijeme održavanja reformskih sabora 1060-63. god. u Hrvatskoj postoji institut posebnog, "hrvatskog" biskupa.[50] I upravo od Tome doznajemo da je institut hrvatskog biskupa ustanovljen na zahtjev hrvatskog vladara i u suglasnosti sa splitskim nadbiskupom, te da je njegova jurisdikcija sezala preko čitave Hrvatske do Drave, izuzevši priobalni pojas, koji je bio razdijeljen među primorske biskupije. Baš iz Tomina opisa može se zaključiti da hrvatski biskup nije bio sufragan splitskog metropolite nego je imao izuzetan položaj.[51] Na temelju toga možemo pretpostaviti da se saborski zaključci nisu ni odnosili na područje njegove jurisdikcije, i to bi mogao biti razlog zbog kojeg se papa u potvrdi saborskih zaključaka obraća samo biskupima Dalmacija, a hrvatskom kralju samo kao vladaru obiju Dalmacija.

Ipak ne možemo optužiti Tomu da je nemire i shizmu iz Dalmacije, s Krka, prenio u Hrvatsku. On nigdje ne kaže da su svi Hrvati u Hrvatskoj bili pogođeni velikom žalošću zbog zatvaranja hrvatskih crkava. On govori samo o Hrvatima i njihovim crkvama, a iz konteksta njegova pričanja može

se zaključiti da se to odnosi na Hrvate, krčke biskupije, ili u najboljem slučaju istarsko-kvarnerskog područja, na one koji su prihvatili uzurpatora Cededu kao svog biskupa. Nije Toma, nego su budući historici ta zbivanja prenijeli na tlo čitave hrvatske države. Od Tome saznajemo i to, da je krčkoj biskupiji tada pripadao i veći dio župa na kopnu, koje su poslije ušle u sastav senjske biskupije.[52] Krčka biskupija imala je tada većinom hrvatsko stanovništvo i na samom otoku Krku, iako je taj otok bio sastavni dio posebne političke jedinice, Bizantske Dalmacije. S tog područja imamo i najstarije sačuvane glagoljske liturgijske i svjetovne spomenike. Nije slučajno što je upravo senjska biskupija prva od pape dobila (1248. god.) dozvolu slobodne upotrebe narodnog jezika i glagoljskog pisma u bogoslužju, a odmah za njom (1252) i krčka biskupija, i što su se te povlastice postupno proširile na većinu priobalnih biskupija nekadašnje Donje Dalmacije. Opravdano je stoga pretpostaviti da je nezadovoljstva i nemira zbog ograničenja ređenja hrvatskih svećenika slavenskog bogoslužnog jezika zaista i bilo u biskupijama Donje Dalmacije, posebno na Krku, gdje je došlo i do privremene shizme. Kada se sve to uzme u obzir, a k tome još i činjenica da je upravo u to vrijeme u Rimu trajala borba pape Aleksandra II. s protupapom Honorijem II, ne preostaje nam ništa drugo nego da se složimo s mišljenjem Nade Klaić, da protureformski pokret u Dalmaciji treba povezati s tom borbom u papinskom Rimu.[53] Ipak se ne bismo mogli složiti s njezinim mišljenjem da se tu radilo isključivo o obračunu među dalmatinskim biskupima.[54] Prije bismo mogli reći da je nezadovoljstvo s nekim odredbama splitske sinode iz 1060. god. zaista postojalo, ali su za to osim liturgijskog jezika postojali i drugi, mnogo jači razlozi, pa je protupapa to nezadovoljstvo iskoristio da i na ovom području pridobije barem jednog pristašu. A to je svakako mogao biti onaj šizmatički heretik Cededa, kojemu sva prokletstva legalnog pape nisu mogla ništa, on se usprkos višekratnoj osudi i prokletstvu održao na krčkoj biskupskoj stolici sve do svoje smrti.

Budući da nam se nisu sačuvali akti sabora iz 1060. god., ne možemo znati što se je sve na tom saboru zaključilo. Toma je naveo samo jedan od tih zaključaka, a papa Aleksandar u svojem pismu citira samo njih šest. No ni za tih šest zaključaka ne znamo pouzdano da li im se tekst u papinoj redakciji poklapa s odnosnim odredbama izglasanim na saboru. Ne znamo, naime, nije li možda papa Aleksandar II. kao ono nekoć Leon VI. saborske zaključke donekle preinačio, pooštrio ih ili ublažio. Moramo ih uzeti u razmatranje onako kako su zabilježeni u pismu Aleksandra II. Prvim, četvrtim i djelomično petim (držeći se redoslijeda u papinu pismu) u skladu s odredbama Lateranskog koncila regulira se odnos laika i klera: izbor nadbiskupa i biskupa bez ikakova uplitanja laika, svećenici se u svemu izuzimaju ispod bilo koje svjetovne vlasti, a isto tako oni su oslobođeni od plaćanja poreza.[55] Ove odredbe su išle u prilog kleru, bez obzira na bogoslužni jezik i nije bilo razloga da kod klera izazovu nezadovoljstvo. A budući da ni dotada nije bilo težih slučajeva povrede ovih načela, nisu te

odredbe mogle izazvati jače proteste svjetovnjaka, pogotovo ne širih narodnih slojeva. Osnova za nezadovoljstvo i klera i laika leži u onim odredbama koje zasijecaju u njihov osobni i obiteljski život. Članom drugim strogo se zabranjuje biskupima i svećenicima ženidba. Ako ne otpuste ženu koju imaju ili pak drugu dovedu imaju se razriješiti svih svećeničkih redova i gube sve prihode dok se ne pokore. Trećim članom zaključaka svećenicima se strogo zabranjuje nošenje brade i duge kose pod prijetnjom zabrane ulaska u crkvu i kanonskih kazni prema visini svećeničkog reda. Dio petog kanona odnosi se na već citiranu uvjetnu zabranu daljnjeg ređenja svećenika slavenskog bogoslužnog jezika. Šesta odredba pogađala je velik broj laika, svih bračnih drugova u srodstvu do sedmog koljena. Brakovi do četvrtog koljena srodstva proglašuju se ništetnima, a samo iznimno, zbog raširenog običaja ženidbe među rodacima, papa privremeno tolerira brakove do četvrtog i petog koljena srodstva. Takvi, ako ne mogu ili neće da se razidu ili da čisto žive, moraju sklopiti crkveni brak. Ako ne poslušaju, zabranjuje im se ulazak u crkvu i primanje sakramenata.[56]

Kad promotrimo ove zaključke, ove zabrane, i prosudimo im težinu i posljedice za obiteljski i društveni život, a sve to povezano i s imovinskim implikacijama i teškim crkvenim kaznama, koje se u ono doba nisu uzimale olako, moramo zaključiti da uvjetovanje ređenja hrvatskih svećenika znanjem latinskog jezika nikako nije moglo izazvati opće nezadovoljstvo i zatvaranje svih hrvatskih crkava. Osim toga iz papine redakcije ovog zaključka ne može se zaključiti da je bilo zabranjeno vršenje svećeničke službe već zaređenim svećenicima slavenskog bogoslužnog jezika. Zabrana ređenja odnosila se je na budućnost, a sankcije su pogađale biskupe koji bi ubuduće takovo nedopušteno ređenje izvršili. Prema tome nisu zbog uvjetne zabrane ređenja hrvatskih svećenika sve crkve Hrvata mogle biti zatvorene, pa niti na području dalmatinskih biskupija. Ali, ako su se saborski zaključci strogo provodili u djelo, moramo pretpostaviti da su neko vrijeme barem, mnoge crkve bile zatvorene i u Hrvatskoj i u Dalmaciji iz drugih razloga: zbog zabrane ulaska u crkvu svećenicima s bradom i dugom kosom i onima koji nisu otpustili svoje žene. Te dvije odredbe teško su pogađale i hrvatske svećenike Bizantske Dalmacije, ove posljednje možda još i više, jer su se upravo u Dalmaciji, uslijed stoljetne pripadnosti Bizantu uvriježili i mnogi običaji istočne Crkve. A takovi običaji su bili i nošenje brade i ženidba svećenika. Brada i duga kosa u ono vrijeme bili su općenit običaj. Na svim starim srednjovjekovnim djelima likovne umjetnosti vidimo muškarce, pa i svece, i Isusa, redovito s bradom. Obrijati svećenika u ono vrijeme značilo je učiniti ga pred narodom smiješnim. Brk i brada su bili u našim krajevima do nedavno znakovi muškog dostojanstva i časti. Zbog toga je ta naredba rezanja brade svećenicima tako teško padala. Ali Crkva je htjela, da bi učvrstila disciplinu klera, i vanjskim načinom, posebnom svećeničkom odjećom i brijanjem izdvojiti svećenike iz mase vjernika. Posebno rigorozna u tom pogledu bila je u ovim krajevima gdje su se miješali utjecaji Istoka i

Zapada, jer je nastojala da nakon definitivnog rascjepa s Istokom (1054.g.) izbriše i sve izvanjske sličnosti svojih svećenika s onima Istočne Crkve.

Ženidba svećenika i biskupa nije bila tako općenita pojava kao nošenje brade, ali ni tako rijetka kako se nama danas može činiti. Već je sabor 925. godine bio nametnuo svećenicima obvezu celibata, pa je taj zahtjev uz strože sankcije ponovljen i na saboru 1060. god., što znači da ona prva zabrana svećeničke ženidbe nije bila efikasna. A da nije bila dovoljno efikasna ni ova ponovna zabrana potvrđuju nam diplomatički izvori onog vremena. Bez posebnog traženja, naišla sam u našim domaćim izvorima u relativno kratkom vremenu na više slučajeva oženjenih biskupa, i to sve u dalmatinskim gradovima. Općenito je poznat onaj slučaj splitskog nadbiskupa Dabrala, koji je na saboru u Splitu 1050. god. bio smijenjen, među ostalim i zbog toga što je imao ženu i djecu. On se na saboru pravdao da ima zakonito pravo držati ženu po običajima istočne Crkve.[57] U jednoj ispravi kralja Petra Krešimira IV. izdanoj u Zadru u korist samostana sv. Krševana spominje se među svjedocima i neki "Andreas, filius episcopi".[58] A u popisu zemalja samostana sv. Ivana u Biogradu koje je za ovaj samostan pribavio opat Petar (1070— 1078) nailazimo i na Valentina, sina biskupa Petra,[59] od kojega je opat Petar kupio za svoj samostan jednu zemlju u dolini Sustina.[60] I zadarski biskup Grgur imao je sina koji se spominje (bez imena) u zapisu o zakletvi kralja Kolomana u Zadru oko 1111. god.[61]

Slučajevi oženjenih svećenika bili su bez sumnje daleko češći. Uza sve zabrane taj običaj se nije iskorijenio ni nekoliko stoljeća nakon sabora. Navodim samo nekoliko slučajeva koji su mi bez posebna traženja za ovu priliku, ranije došli pod ruku. Tako u ispravi o kupovini neke zemlje koju je opatica Vekenega god. 1107. nabavila za svoj samostan sv. Marije u Zadru među svjedocima se navodi i "Martinus subdiaconus, filius archipresbiteri".[62] U jednoj ispravi od 1178. god. spominje se kao pristav Vučić (Vilchico), sin kliškog natpopa.[63] U jednom dokumentu iz 1234. god. kao kupac neke zemlje u Kučinama (splitska nadbiskupija) javlja se klerik Juriša, sin svećenika Vučine.[64] Pažljivim pregledavanjem onodobnih isprava zasigurno bismo našli daleko više primjera. Naravno da ni svi tako pronađeni primjeri ne bi bili i jedini takvi slučajevi, jer su samo rijetke isprave došle do nas, nisu svi oženjeni svećenici imali priliku da budu uvršteni u neku ispravu, a još rjeđe je bilo potrebno da se za takve navede upravo njihovo bračno stanje i obiteljski odnosi.

Upada u oči da ovo nekoliko primjera biskupske i svećeničke djece potječe iz biskupija Bizantske Dalmacije (splitske i zadarske), što dokazuje da je ženidba svećenika kod dalmatinskog klera bila uobičajena barem toliko, ako ne i više, koliko i među hrvatskim klerom. Indikativno je i to što se iz konteksta ovih isprava može razabrati da se na ove biskupske i svećeničke sinove nije gledalo s omalovažavanjem i prezirom, kao na plod

grešne veze, nego su to bili ravnopravni članovi tadanjeg društva, toliko ravnopravni da su neki od njih kao primjerice onaj Martin u zadarskoj ispravi iz 1107. godine, ili pak onaj Juriša u kupoprodajnoj ispravi o zemlji u Kučinama iz 1234.god., i sami imali svećenički red, a obojica su bili sinovi arhipresbitera.

Iz činjenice da se običaj dozvoljene ženidbe među rođacima trećeg koljena srodstva (kojima su djedovi ili bake braća i sestre) održao sve do naših dana,[65] moramo pretpostaviti da ni saborski zaključak o zabrani takovih ženidaba nije bio dovoljno efikasan. A da je i slavensko bogoslužje i nadalje ne samo živjelo, nego se sve više širilo, sudimo po najstarijim sačuvanim spomenicima pisanim glagoljskim i hrvatskim ćirilskim pismom iz XI.–XII. stoljeća, a potječu iz kvarnersko-istarske i bosansko-humske regije.[66]

Iz svega ovoga moramo zaključiti da su život i običaji jači od zakona i naredaba, da se pritajuju, ali i preživljuju i nadživljuju zakonodavce. Ako su se u prvim godinama odredbe sabora i strogo provodile, ako su mnoge crkve i bile zatvorene zbog kazni koje su pogađale njihove svećenike, sve to nije moglo dugo trajati. A i prilike u općoj Crkvi znatno su se promijenile. 1064. god, uspjelo je Aleksandru II. protjerati protupapu Honorija iz Rima. Možda je upravo iskustvo da je protupapa dao podršku šizmatičkom krčkom biskupu navelo papu Aleksandra II. da ublaži stav sabora prema slavenskom jeziku u bogoslužju. Osim toga za pontifikata Grgura VII. Crkva je zagazila u nepoštednu borbu s carstvom, u borbu za crkvenu investituru i protiv simonije, a što u našim krajevima nije bilo aktualno. Ta borba carstva i papinstva bila je za Crkvu daleko preča od borbe protiv nekih posebnih običaja u našoj pokrajinskoj, hrvatsko-dalmatinskoj Crkvi. Nema dakle baš nikakove osnove, barem na temelju poznatih izvora (a povijest se piše samo na temelju poznatih izvora!), dijeliti hrvatsko-dalmatinsko društvo druge polovice XI.st. na dva suprotstavljena i neprijateljska tabora, latinaški i glagoljaški. Još manje ima razloga zaključivati da su se samo na temelju razlike u bogoslužnom jeziku oformile i dvije neprijateljske političke stranke.

Ipak, iako izvori druge pol. XI. st. ne daju naslutiti postojanje bilo kakvih potresa u hrvatsko-dalmatinskom društvu na osnovi podjele prema bogoslužnom jeziku, svejedno je starija historiografija, na temelju same pretpostavke o takvoj polarizaciji i dva nejasna dokumenta isprela čitavu priču o dvije političke stranke: hrvatskoj glagoljaškoj i protureformističkoj s jedne i latinaškoj reformističkoj stranci s druge strane. Prema toj tezi, nakon smrti Petra Krešimira IV. hrvatski glagoljaški oporbenjaci izabrali su za vladara neretvanskog velikaša Slavca (Slavića), ali ga je papa Grgur VII. pomoću Normana iz južne Italije kao heretika dao udaljiti s hrvatskog prijestolja i na nj postavio svojeg štićenika, latinaša Dmitra Zvonimira.[67] Do

ovakove kombinacije Šišić je došao na temelju dvije neodređene vijesti iz onodobnih izvora. U pismu pape Grgura VII, od 25.I. 1075, danskom kralju Svenu II, papa uz ostalo pita kralja može li se u slučaju potrebe Sv. Stolica od njega nadati vojnoj pomoći, jer postoji blizu, uz more jedna bogata zemlja kojom su ovladali kukavni heretici, i u kojoj bi papa želio da jedan od Svenovih sinova bude vladar i zaštitnik kršćanstva.[68] U ispravi papina legata Gerarda na crkvenom saboru u Splitu u studenomu 1075 (74) god.[69] ima podatak da je to doba zarobljen hrvatski kralj od strane normanskog grofa Amika.[70]

Kao što se vidi, iz ovih podataka se ne razabire koja je to zemlja blizu Rima uz more, ni kojeg hrvatskog kralja je grof Amiko zarobio. Dok je većina europskih historika pretpostavljala da tu neimenovanu zemlju uz more treba tražiti u Italiji i pomišljati, kao na najvjerojatniju, na zemlju normanskog vojvode Roberta Guiskarda koji je upravo u to doba bio pod papinim prokletstvom.[71] Šišić je bio uporan u dokazivanju da je ta zemlja upravo Hrvatska, kojom su vladali "glagoljaški heretici". U tome ga je učvrstio onaj podatak iz Gerardove isprave o zarobljavanju hrvatskog kralja. Šišić je, naime, pretpostavljao da papa nije dobio podršku od danskog kralja, pak je našao saveznika u grofu Amiku i poslao ga u Hrvatsku, gdje je on zarobio "heretika" Slavca.

Kronološkom analizom tih dviju isprava postalo je jasno da onaj zarobljeni hrvatski kralj nije mogao biti Slavac i da papa nije mogao poslati Normane protiv njega, jer je onaj po Gerardu neimenovani hrvatski kralj već bio zarobljen (studeni 1074), kada je papa pisao danskom kralju (siječanj 1075).[72] Kombinacija o normanskom upadu u Dalmaciju prema papinu nalogu otpada i zbog utvrđene činjenice da su sami dalmatinski gradovi pozvali Normane. Na normanski upad u Dalmaciju smjesta je reagirao mletački dužd Silvije; sâm je upao u Dalmaciju i iz nje istjerao Normane, te zaposjeo tri dalmatinska i jedan hrvatski grad: Zadar, Trogir, Split i Biograd. Građane zaposjednutih gradova primorao je na zakletvu da u buduće neće pozivati u Dalmaciju ni Normane ni ikoje druge strance.[73] Sve ovo uvjerilo je na kraju i samog Šišića, te se je on odrekao svoje teze o Slavcu kao eksponentu glagoljaša i papinu angažmanu u njegovu uklanjanju s hrvatskog prijestolja,[74] pa je pred smrt čak prihvatio i Baradinu tezu da Slavac i nije bio hrvatski kralj, nego vladar samostalne oblasti Neretvanske krajem XI. st.[75]

No i bez obzira na problematiku vezanu uz osobu i ulogu kralja Slavca, pa čak i uz pretpostavku da je on zaista vladao kratko vrijeme prije Zvonimira, na temelju drugih, jasnijih izvora možemo pouzdano zaključivati koliko je pitanje liturgijskog jezika moglo i koliko je stvarno imalo utjecaja na navodno političko i kulturno diferenciranje i suprotstavljanje hrvatsko-dalmatinskog društva u drugoj polovici XI. st. Moramo se i opet vratiti Tomi Arhiđakonu. U pogl. XVI. svoje *Povijesti salonitanske Crkve* Toma osim o onom reformnom saboru 1060. g. daje podatke o još tri crkvena sabora splitske metropolije u vrijeme nadbiskupa Lovre (1060-1099). God. 1063. pod predsjedanjem papina legata kardinala Ivana održan je sabor u Splitu na kojem je po namisli pape Aleksandra II. trebalo dokrajčiti nastalu shizmu.[76] Na tom saboru ekskomunicirani su lažni krčki biskup Cededa i opat Potepa, a svećenik Vulf kao uzročnik svega zla u okovima je zatvoren u Splitu u tamnicu. O liturgijskom jeziku, o uspjehu ili neuspjehu zabrane ređenja hrvatskih svećenika, Toma ovaj put ne govori ništa. Naglašava jedino to, da se Cededa ni nakon trikrat ponovljene objave ekskomunikacije nad njim nije pokorio i ostao je na uzurpiranoj krčkoj biskupskoj stolici sve do svoje "arijanske" smrti.[77] Činjenica što se Cededa uza sve to mogao nesmetano održati na svojoj biskupskoj stolici u Krku rječito govori da je on zaista bio pod zaštitom protupape Honorija II. Slijedeći crkveni sabor o kojem nas obavještava Toma jest onaj u Solinu god. 1074. Predsjedao mu je papin legat Gerard. Na tome saboru obnovljena je ninska biskupija. Osim toga, papin legat je pošao u Split i — prema želji pokojnog pape Aleksandra II. da se puste iz zatvora svi oni koji su po njegovoj zapovjedi utamničeni — pustio iz zatvora svećenika Vulfa. Ni ovom prilikom Toma ne spominje ni riječi o suvremenom postojanju nekog latinaško- glagoljaškog antagonizma. Da je takvo nešto postojalo, Toma bi to morao spomenuti, tim više što on uz napomenu o Vulfovu puštanju iz tamnice napominje da je on dvanaest godina ležao u splitskoj tamnici zbog toga što je svojevremeno zajedno s Cededom proveo shizmu u Hrvatskoj i Dalmaciji.[78] Treći crkveni sabor o kojem nam Toma govori održan je u Ninu 1080. god. u prisutnosti papina legata kardinala Ivana. O tom saboru Toma ne govori opširno, navodi jedino da je na njemu kralj Zvonimir vratio splitskoj metropolitanskoj crkvi sv. Dujma crkve sv. Marije i sv. Stjepana u Solinu, koje je u svoje doba podigla hrvatska kraljica Jelena.[79] Opet ni riječi o nekom glagoljaško-latinaškom antagonizmu, o represiji protiv glagoljaša. Ako se sjetimo kako je Toma veoma opširno govorio o saboru iz 1060. god. i o reperkusijama na odluke tog sabora, nema sumnje da bi bio i uz spomen ovih kasnijih triju sabora iznio nešto i o glagoljaško-latinaškom antagonizmu, da je takove podatke našao u izvorima kojima se služio.

Postoji još jedan historijski izvor, u čiju autentičnost dosada nitko nije posumnjao, koji nam može poslužiti u razješavanju ove problematike. To je krunidbena zavjernica kralja Zvonimira papi Grguru VII, na ruke njegova legata Gebizona u Solinu i listopadu 1075. god. Iz uvodnog dijela zavjernice doznajemo da je Zvonimir bez papine pomoći postao vladar (princeps); na saboru u Solinu je od klera i naroda (svakako odličnika) bio izabran za kralja, a potom je tek od papina legata primio krunu, žezlo, mač i zastavu, te time postao ujedno i "papin vazal", bolje vazal sv. Petra u duhovnom smislu i suvereni hrvatski kralj u političkom smislu. Priklanjanje Zvonimira doktrini pape Grgura VII. o vrhovništvu duhovne nad svjetovnom

vlasti i primanje od pape znakova suverene političke vlasti bio je u stvari politički savez. Ali se kod zaključivanja tog političkog saveza mora pretpostaviti da je i papa postavljao Zvonimiru neke uvjete, kao što se je i papa obvezao na zaštitu njega i njegove zemlje pred svakim napadačem.[80] U Zvonimirovoj zavjernici i tada izdanim ispravama ti su uvjeti i obveze koje je preuzeo Zvonimir bili i navedeni. On obećaje papi posluh u svim crkvenim stvarima i izvršenje svega što mu ili papa osobno ili preko svojih legata naloži. Posebno se obvezuje da će paziti da se provode crkvene reforme i zaključci prošlih sabora, pa ih poimence navodi: davanje desetine, briga za čist i uredan život višeg i nižeg klera, briga za zakonite brakove i suzbijanje brakova među rođacima, suzbijanje prodaje ljudskog roblja, obećaje posebnu zaštitu slabima i udovicama, itd.[81] Među ovim obvezama koje Zvonimir pojedinačno navodi nema nigdje spomena o brizi za bogoslužje na isključivo latinskom jeziku. Da je Zvonimir bio eksponent protuglagoljaški orijentiranih latinaša, da je i tada slavenski jezik u bogoslužju predstavljao crkveni problem, papa sigurno ne bi propustio da i od Zvonimira zatraži obvezu suzbijanja tog jezika u liturgiji, kako je to svojedobno tražio Ivan X. od kralja Tomislava.

Što možemo zaključiti iz ovog potpunog muka o slavenskom jeziku u bogoslužju, kako u pripovijedanju Tome od sabora iz 1063. god. nadalje, tako i u Zvonimirovoj zavjernici? Da li su možda slavenski jezik i glagoljica bili suzbijeni, ili pak se promijenila politika Crkve s obzirom na bogoslužni jezik? Ni jedno ni drugo. Upravo papa Grgur VII. se živo zalagao za crkveno jedinstvo i nutarnju disciplinu, a sredstvo i jedinstva i discipline bio je i latinski jezik kao jedinstveni jezik Crkve. A da ni glagoljica ni slavenski jezik nisu nestali ni u Hrvatskoj ni u Dalmaciji svjedoče nam upravo iz tog vremena sačuvani glagoljski svjetovni spomenici (Baščanska ploča i dr.) kao i najstariji sačuvani glagoljski liturgijski spomenici. Nameće se kao jedini mogući zaključak da su se i glagoljsko i ćirilsko pismo i slavenski jezik u bogoslužju sve više širili. Sudeći po sačuvanim spomenicima žarište glagoljice bilo je i sada istarsko-kvarnersko područje, odakle se u XII. st. širila preko senjske biskupije i u unutrašnjost, u krbavsko-modrušku biskupiju, a žarište hrvatskog ćirilskog pisma su Bosna i Hum. Kako u izvorima ne nalazimo nikakova traga za bilo kakav sukob i za neke nove zabrane ili ograničenja, treba pretpostaviti da su hrvatski svećenici održavali obvezu koju im je nametnuo papa Aleksandar II, da su prije ređenja doista pokazivali znanje iz latinskog jezika. Hrvatski svećenici koji njeguju svoje nacionalno pismo i služe se u bogoslužju narodnim jezikom, ne stoje kao protivnost onima koji se služe latinskim jezikom i latinicom. Iako po pismu glagoljaši, a u južnim biskupijama još i "ćirilisti",[82] oni nisu antilatinaški raspoloženi. Usporedo sa svojim jezikom i pismom uče i poznaju latinsku knjigu. Iz latinskih tekstova u sljedećim stoljećima oni ne prevode samo liturgijske tekstove nego i ondašnju pobožno-svjetovnu literaturu. Onaj uvjet o obveznom znanju latinskog jezika nije uništio uporabu slavenskog jezika u

bogoslužju niti je bio uzrok nekom glagoljaško-latinaškom antagonizmu i u sukobima, taj uvjet je naprotiv pridonio o kulturnom uzdizanju hrvatskih svećenika, tada jedinog pismenog staleža. A uporno ponavljanje priče o neprijateljskom taboru između "narodnih" svećenika glagoljaša i "tuđinskih" latinaša znak je ili potpunog nepoznavanja stvari ili svjesnog iskrivljavanja slova i duha historijskih izvora.[83]

BILJEŠKE

1. Sažeti prikaz historiografije o ovoj temi vidjeti u raspravi J. A. Solde *Die Historiographie der Spliter Konzile*, Medioevo e umanesimo, 49, Padova, 1982, posebno str. 33-59, 63-70.
2. Neki autori upotrebljavaju izraz "staroslavensko bogoslužje", drugi kažu da bi bilo bolje reći "starohrvatsko bogoslužje".No, kako sam upozorena, s liturgijskog gledišta nije ispravno govoriti o "staroslavenskom" ili "starohrvatskom" bogoslužju, nego o "slavenskom" ili "starohrvatskom" jeziku u bogoslužju (liturgiji rimskog, zapadnog obreda). Ovdje upotrebljavam izraz "slavenski jezik" (a ne starohrvatski), iako se gotovo u svim zapadnim izvorima izraz "slavenski – sclavo" uptrebljavao u značenju "hrvatski".
3. Između više izdanja ovog djela u ovome radu ja se služim starim latinskim izdanjem u redakciji Fr. Račkoga, Thomas Archidiaconus, *Historia salonitana*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium (MSHSM), vol. XXVI Scriptores III. Zagrabiae 1894.
4. O tim izvorima će biti kasnije više govora. Sravni bilj. 68-70 i odnosni tekst.
5. Navodim samo neke, najznačajnije: F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do god. 1873.*, Zagreb, 1916; isti, *Geschichte der Kroaten, I.* (bis 1102), Zagreb, 1917; isti, *Povijest hrvatskog naroda u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
6. Glavni zastupnici ovakove interpretacije su: M. Barada, *Episcopus croatensis*, Croatia sacra, I. Zagreb 1932; Vj. Štefanić, *Tisuću i sto godina od moravske misije Ćirila i Metodija*, Slovo, 13, Zagreb 1963; N. Klaić, *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva, Slovo* 15-16, Zagreb 1965; ista, *Povijest hrvatskoga naroda u ranom srednjem vijeku*,Zagreb 1971, s. 293-304, 361-375, 395-408.
7. M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI.st.*, Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku, 50, Split, 1928-29, s. 178-183; isti, *Prilozi kronologiji hrvatske povijesti*, Rad JAZU, knj. 311, Zagreb 1957, s. 202-217; N. Klaić, *Problem Slavca i Neretljanske kneževine*, Zgodovinski časopis, XIV, Ljubljana 1960,; ista, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, s. 478-484. Ipak svi se historici ne mogu složiti s relegiranjem Slavca s hrvatskog prijestolja (vidi bilj. 75). Kada se pažljivo čitaju zapisi u Kartularu sv. Petra u Selu, gdje se Slavac jedino spominje, očito je da on može biti samo hrvatski kralj. Dvojbeno je samo pitanje vremena njegova vladanja, a to se ne može riješiti prije nego se riješi općenito kronologija zapisa u tom kartularu. Usporedi moj članak: *Politička pripadnost Poljica u ranom srednjem vijeku prema Supetarskom kartularu*, Poljica, 8, Gata-Split, 1983.
8. T. Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1971; J. A. Soldo, *Pregled povijesti hrvatske crkve*, Zagreb 1971; J. Buturac – A. Ivandija, *Povijest katoličke Crkve među Hrvatima*, Zagreb 1973.
9. Na takove radove, osobito one dostupnije svjetskoj javnosti, a koji nisu obuhvaćeni prikazom pod br. 1, osvrnut ću se na odgovarajućem mjestu tijekom ove rasprave.
10. U posljednje vrijeme objavljena su dva kritična izdanja integralnog teksta tog historijskog vrela; N. Klaić, *Historia salonitana maior*, (HSM), izd. Srpska akademija nauka i umetnosti, (SANU), knj. 399, Beograd, 1967. Ovo izdanje uz latinsku transkripciju prema više sačuvanih prijepisa i popratne rasprave od strane autorice ima i faksimil prijepisa propagande u Rimu; S. Gunjača, *Predložak koncepta, prethodnika djelu Tome Arciđakona "Incipit historia salonitanorum pontificum atque spalatensium*, u knjizi *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj povijesti*, knj. I, Zagreb 1973. U ovom izdanju usporedo je objavljeno u dva usporedna stupca ovo djelo i definitivan Tomin tekst, a popraćeno je autorovim raspravama. Uz rasprave Summary na engleskom jeziku.
11. Vidi u raspravi pod 1. str. 21-33; N. Klaić, HSM, s. 213-224; S. Gunjača, *o.c.s.* 122-173. *Summary* s. 173-178.
12. J. Soldo, *o.c.*, str. 29, 77.
13. F. Šišić. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, s. 417-418. bilj. 23; N. Klaić, *Povijest Hrvata*, s. 28; S. Gunjača, *Splitski zapis iz X. st.*, *Ispravci i dopune*, I, str. 339-345.

14. Osim u izdanjima navedenim pod 10, sami saborski spisi objavljivani su zasebno više puta. Navodim neka izdanja dostupnija stranoj znanstvenoj javnosti: D. Farlati – J. Coleti, *Illyricum sacrum*, III, Venezia 1765; s. 92-101; Thomas Archidiaconus, *Historia salonitana*, MSHSM, XXVI, s. 36-41; F. Šišić, *Enchiridion fontium historiae croaticae;* (Priručnik izvora hrvatske povijesti, I), s. 213-224; M. Kostrenčić – J. Stipišić - M. Šamšalović, *Codex diplomaticus*, I, Zagreb 1967, s. 28-39.

15. T. Archidiaconus *Historia salonitana* (HS), ed. Rački, s. 37; N. Klaić, HSM, s. 97; F. Šišić, *Enchiridion*, s. 216-217; S. Gunjača, *Ispravci i dopune*, I, s. 74-75.

16. .HS, ed. Rački, s. 36; N. Klaić, HSM, s. 95. F. Šišić, *Enchiridion*, s. 215; S. Gunjača, *Ispravci i dopune*, s. 73.

17. F. Šišić, *Enchiridion*, s. 214, N. Klaić, HSM, s. 98; S. Gunjača, *Ispravci i dopune*, I. s. 75; Toma, HS, ed. Rački, s. 38.

18. HS, ed. Rački, s. 38; S. Gunjača, *Ispravci i dopune* I, s. 76; N. Klaić, HSM, 99; F. Šišić, *Enchiridion*, s. 218. Taj zaključak glasi: "Quoniam antiquitus beatus Donnius ab apostolo Petro predicare Salonam missus est constituitque, ut ecclesia ipsa et civitas ubi sancta eius membra requiescunt inter omnes ecclesias provintie huius primatis habeat et metropolis nominata super omnes episcopatus legitime sortiatur, ita dumtaxat, ut ad eius iussionem episcopi, qui per divinam gratiam cathedram ipsam retinuerint, et sinodus celebretur et consecratio episcoporum; quia dicente domino, ubi fuerit illuc congregabantur et aquile." (Citirano prema S. Gunjača, *n.dj.*, s. 76.

19. "Ut episcopus Croatorum, sicut nos omnes, nostre ecclesie metropolitane subesse se sciat." (S. Gunjača, *n. dj.*, s. 77,; HS, ed. Rački, s. 39; N. Klaić, HSM, s. 101; F. Šišić, *Enchiridion*, s. 219.)

20. N. Klaić, HSM, s. 101; HS, ed. Rački, s. 39; F. Šišić, *Enchiridion*, s. 219-220; S. Gunjača, *o.c.* s. 77.

21. U zaključku pod br. IX. govori se zapravo "De Licinio episcopo". Dok je Šišić držao da se radi o Liciniju, biskupu dubrovačkom ili kotorskom (*Enchiridion*, s. 219, bilj. 2), Vl. Košćak drži da je riječ o ulcinjskom biskupu. Prema njemu ono Licinio je pridjev uz episcopus, po jednom od oblika naziva za grad Ulcinj koji u izvorima dolazi pod imenima Olcinum, Dulcinium, Elkynion i Licinium. (usp. Vl. Košćak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-28,* Historijski zbornik, XXXIII-XXXIV, Zagreb, 1980-81, s. 342.

22. "Ut nullus episcopus nostre provincie audeat in quolibet gradu sclavinica ligusa promovere; tantum in clericatu et monachato deo deservire. Nec in sua ecclesia sinat eum missas facere, preter si necessitatem sacerdotum haberent per supplicationem a romano pontifice eis sacerdotalis ministerii tribuatur." (S. Gunjača, *o. c.*, s. 77; N. Klaić, HSM, s. 101; F. Šišić, *Enchiridion*, s. 219; HS, ed. Rački, s. 39.).

23. S. Gunjača, *o. c.*, 79-80; HS, ed. Rački, s. 40-41; N. Klaić, HSM, s. 104; F. Šišić, *Enchiridion*, s. 222-223.

24. S. Gunjača, *o. c.*, s. 80-81; HS, ed. Rački, s. 41; N. Klaić, HSM, s. 105-106; F. Šišić, *Enchiridion*, s. 223-224.

25. "In hac sinodo restauratus est episcopatus nonensis, cuius episcopus Gregorius multas olim molestias Johannem spalatensem archiepiscopum sustinere fecit, debitam ei subtrahendo obedientiam et sibi ius metropolicum indebite vendicando." (HS, ed. Rački, s. 54.)

26. M. Hocij, *Die westliche Grundlagen des glagolitischen Alphabets*, Südostforschungen, IV, 1940; M. Japundžić, *Hrvatska glagolica*, Hrvatska revija, XIII, 1963; isti, *Tekst Markova evanđelja u najstarijem hrvatskom glagoljskom misalu prema najstarijim grčkim i latinskim tekstovima*, (Predavanje održano na II. međunarodnom simpoziju o crkvenoj povijesti Hrvata u Splitu 30. IX-5. X. 1985. Bit će objavljeno u aktima simpozija.) Vj. Štefančić, *Prvobitno slavensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika,* Slovo 18-19, Zagreb, 1969. Literatura o ovom pitanju je već dosta opsežna, a sažeto je prikazana u popularnoj knjižici T. Heres, *Glagoljica i bosančica,* sep. otisak iz zbornika "Kršni zavičaj", Hercegovina, 1985, s. 15-20.

27. U novije vrijeme i M. Lacko također smatra da je Metod pri svojem prolasku kroz Hrvatsku 880. god. već tu počeo provoditi u život papinsku bulu *Industriae tuae*, šireći tako po Hrvatskoj slavensko bogoslužje. (*I concili di Spalato e la liturgia slava*, Medioevo e umanesimo, 49, Padova, 1982, s. 196-97). Ali Metod nije mogao ni smio – bez obzira na ograničenost vremena – provoditi takove novotarije po tuđoj biskupiji. Osim toga bula *Industriae tuae* dana je samo za Svetoplukovu državu.

28. Usp. I. Boba, *Moravias history reconsidered – a reinterpretation of medieval sources*, Najhoff, Hag 1971; objavljen je i hrvatski prijevod u izdanju Crkve u svijetu pod naslovom *Novi pogled na povijest Moravie*, Split 1986, isti *Sv. Metodije i nadbiskupsko sjedište u Sirmiumu u crkvenoj pokrajini Sclavonia*, Crkva u svijetu, 4, Split 1985. Izvori za cjelokupnu problematiku o sv. braći Ćirilu i Metodu sabrani su i kritički objavljeni pod naslovom "*Constantinus et Methodius Thesalonicenses – Fontes*", u redakciji Fr. Griveco i Fr. Tomšić, Radovi Staroslavenskog instituta, sv. IV, Zagreb, 1960.

29. Papa Ivan VIII, pisao je među ostalim koruškom vojvodi Karlmanu, sinu njemačkog kralja Ludovika: *"Itaque reddito ac restituto nobis Pannoniensium episcopatu liceat predicto fratri nostri Methodio, qui illic a sede apostolica ordinatus est, secundum priscam consuetudinem libere, que sunt episcopi, gerere."* (Radovi Staroslavenskog instituta, IV, Zagreb, 1960. s. 67.)

U *Vita Clementis* gl. II. čitamo: "*Qui igitur sint isti patres, forsan cognoscere studetis. Methodius, qui Pannonum eparchiam ornavit archiepiscopus Moraviae creatus, et Cyrillus ...*" U gl. III; *Tunc ex sanctorum comitibus, quos Slavenicarum litterarum idoneam peritiam habere et venerabili vita ornatos esse magistri testificatur, alios ad presbyterorum, alios ad diaconorum, quosdam et ad subdiaconorum gradum evexit. Ipsum autem magnum Methodium, etsi multum refugientem et retinentem, episcopum Moraviae Panoniae ordinavit, non aequum iudicans carere nomine eum qui ...* (Radovi Staroslavenskog instituta, IV, s. 78). U gl. IV: "*Ubi in Moraviam venerat (sc. Methodius), vere episcopus erat ibi, omnes colores quibus a Paulo episcope imago depicta fuit, in se maiorem in modum demonstrans in magisterio omnibus praelucens. Non solum tunc temporis Rastislavum ducem Maoraviae quotidie hortabatur divinisque praeceptis informabat eius mentem, sed etiam Pannoniae universae imperantem, cui nomen Cotzeles erat, instituebat et monebat, ut timori Domini adhaereret et eum ab omni male removebat ...*" (Radovi Staroslavenskog instituta, IV. s. 79.). U *Vita Methodii* čitamo: "*Excepit vero eum* (sc. Methodium) *Kocel cum magno honore; et iterum eum ad apostolicum* (sc. Hadrianum II.) *misit et XX viros, homines honorabiles, ut eum sibi ordinaret in episcopatum in Pannonia in sedem sancti Andronici, apostoli e LXX, quod etiam factum est.*" (Rački, *Documenta*, s. 367; Staroslavenski tekst u Radovi Staroslavenskog instituta, IV, s. 158).

30. Na to upućuju svi pisani izvori, a u najnovije doba i arheološka otkrića. Usporedi drugu raspravu I. BOBA, pod 28.

31. To zaključujemo iz pisma pape Ivana VIII. *Montemero, duci Sclavinicae*, kojim ga potiče da sada, kada je obnovljena srijemska nadbiskupija stavi svoju zemlju pod crkvenu upravu te diecese. "Admonemus te, ut progenitorum tuorum secutus morem, quantum potes, ad pannoniensium reverti studeas diocesim. Et quia iam illic, deo gratias, a sede beati Petri apostoli, episcopus ordinatus est, ad ipsius pastoralem recurras sollicitudinem." (Rački, *Documenta*, s. 367-68). U komentaru ispod ovog dokumenta Rački obrazlaže, da se ovo papino pismo moglo odnositi jedino na kneza Panonske Hrvatske između Save i Drave. Na srpskog kneza Mutimira ne može se pomišljati, jer je između Panonije i Srbije bilo područje bugarske vlasti i biskupija u Beogradu. (Isto, s. 368.)

32. Ovdje napominjem da je neosnovana tvrdnja M. Lacka, da se izraz u *Žitiju sv. Nauma*, "bugarska zemlja" (slavenska zemlja) u koju se iz Rima vratio sv. Metod odnosi na današnju Slovačku, koja se i danas zove Slovensko, Slovenska zem. (*n. dj.* s. 197). Papa sve hrvatske države i državice naziva najčešće imenom Sclavinia. Tako naziva evo i ovu hrvatsku oblast između Save i Drave. A tako se ta oblast nazivala kroz čitav srednji vijek i pod tim nazivom ušla u diplomatički naziv Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. A tako se ta pokrajina u narodu naziva i danas. Ako je sjedište Metodove nadbiskupije bila stolica sv. Andronika, stari Sirmium (u srednjem vijeku Moravia), ne treba tražiti njegovu nadbiskupiju daleko na sjeveru u Slovačkoj, kada se upravo i Sirmium nalazio u jednoj Sclaviniji.

33. Pismo bavarskih biskupa papi Ivanu IX. (Rački, *Documenta,* u komentaru na s. 387).

34. Rački, *Documenta,* s. 387. Odlomak iz *Constantini Porphirogeneti De administrando imperio,* c. 41.

35. O toj kontroversi obzirom na crkvenu pripadnost Dalmacije sravni F. Šišić. *Kada je Dalmacija potpala pod jurisdikciju carigradskog patrijarha,* Exkurs II u *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, s. 681-689.; V. Peri, *Spalato e la sua Chiesa nel tema bizantino di Dalmazia*, Medioevo e umanesimo, 49. Padova 1982.; G. Fedalto, *Chiesa latina e vescovi "imperiali" in Dalmazia: problemi di giurisdizione ecclesiastica in epoca bizantina.* (Predavanje održano na II međunarodnom simpoziju o najstarijoj hrvatskoj crkvenoj povijesti, oktobra 1985. u Splitu).

36. Sravni rasprave pod 35. Usporedi još pismo pape Ivana VIII biskupima Dalmacije (10.VI. 879) kojim ih kori što su se udaljili od rimske stolice i poziva ih da se vrate natrag, te da izabranog nadbiskupa pošalju u Rim po palij. (Rački, *Documenta,* s. 10-11).

37. "ut nullus de cetere in ligua sclavonica presumeret divina misteria celebrare, nisi tantum in latina et greca, nec aliquis eiusdem lingue promoveretur ad sacros (ordines). Thomas, *H. S. ed.* Rački, s. 49.

38. "Sclavos nisi latinas litteras didiscerint, ad sacros ordines promoveri ... sub excomunicationis vinculo omnimodo prohibemus". (F. Šišić, *Enchiridion*, s. 237).

39. HS, ed. Rački, s. 49-53.

40. Idem, s. 50.

41. Ibidem.

42. Thomas HS, ed. Rački, s. 51.

43. Isto, s. 52.

44. Rački, *Documenta,* s. 74, 76, 78, 87, 89, 90.

45. Isto, s. 56, 66, 67, 72, 80, 92.

46. Isto, s. 65, 84, 85, 95.

47. Isto, s. 189, 195, 196.

48. Isto, s. 7, 11, 189.

49. Isto, s. 124. Šišić, *Enchiridion*, s. 273-74.

50. Isto, s. 47, 63.

51. "Voluerunt etiam Croatorum reges quasi specialem habere pontificum, petieruntque ab archiepiscopo spalatensi; et fecerunt episcopum qui Chroatensis appelabatur, posueruntque sedem eius in Campo,

in ecclesia sancte Marie iuxta castrum tinense. Hic multas optinuit parochias, habuitque predia et possessiones per totum pene regnum Chroatie, quia regalis erat episcopus, et regis curiam sequebatur, eratque unus ex principibus aule, et sua iurisdictio usque ad Dravum fluvium extendebatur." (Thomas, HS, ed. Rački, s. 45).

52. Thomas, HS, ed. Rački, s. 44.
53. N. Klaić, *Povijest Hrvata*, s. 371-374.
54. Idem, s. 374.
55. F. Šišić, *Enchiridion*, s. 236-237.
56. Idem, s. 337-338.
57. Thomas, HS, ed. Rački, s. 46.
58. Rački, *Documenta*, s. 86. Kako je darovnica izdana u Zadru u korist samostana sv. Grisogona (Krševana), to se mora pretpostaviti da je dotični Andrija bio sin zadarskog biskupa.
59. U drugoj polovici XI. st. imamo među dalmatinskim biskupima više njih s imenom Petar. Tako se god. 1044. spominje zadarski biskup. god. 1076. biskup hrvatski, god. 1095. biskupi krčki i rapski (Rački, *Documenta*, index s. 527). Kako Biograd u drugoj pol. XI. st. nema biskupa tog imena, a na rabskog i krčkog je teško pomišljati jer se javljaju mnogo kasnije, dolaze u obzir hrvatski ili zadarski biskup. Vjerojatnije je to bio zadarski biskup. Taj je, naime, imao sina Andriju (vidi bilj. 58), a u ovom upisu u Kartularu slijedi napomena da je drugi dio te zemlje opat kupio od Andrije.
60. Rački, *Documenta*, s. 169-"701
61. *Codex diplomaticus regni Croatia, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagreb 1904. digessit T. Smičiklas, s. 24.
62. Idem, s. 18.
63. Idem, s. 157.
64. *Codex diplomaticus*, II, s. 408. Kako se zemlja nalazila u selu Kučine (Pot Chilco) kod Splita, svakako je i taj svećenik iz okolice Splita, možda sam nadpop Vučina, koji je sudjelovao na diecezanskom saboru u Splitu 1185.god. (*Codex diplomaticus*, II, s. 194).
65. Navodim primjere iz mojeg rodnog sela Mravince u općini Split, dekanat splitski. Moj otac i stric su oženjeni rodicama u III. koljenu srodstva. Osim njih barem polovica svih bračnih drugova, ukoliko su iz istog sela (a takvih je mnogo) su također u srodstvu u III. ili IV. koljenu (djedovi i bake, ili pak pradjedovi i prabake su im braća i sestre).
66. Slijedeća tri stoljeća su "zlatno doba" cvata hrvatske pismenosti na glagoljskom i hrvatskom ćirilskom pismu. Iz tog vremena sačuvani su brojni liturgijski i svjetovni (posebno pravni) kodeksi. Upornost održavanja hrvatskog jezika u bogoslužju ponukala je na kraju papu Inocenta IV. da je 1248. god. izdao dozvolu slobodne upotrebe narodnog jezika i pisma u bogoslužju najprije senjskoj biskupiji, a odmah potom (1252) i krčkoj biskupiji. Odatle se hrvatska glagoljaška knjiga širila u unutrašnjost na područje biskupije krbavsko-modruške, i po svim primorskim biskupijama do Splita, a južno od Splita i u srednjovjekovnoj Bosni hrvatska ćirilska pismenost, liturgijska i svjetovna. U stvari stari slavenski (ili starohrvatski) jezik u bogoslužju u primorskim biskupijama bio je u praksi sve do II. vatikanskog koncila, kada je zamijenjen suvremenim hrvatskim književnim jezikom. Bogoslužje na tom starom jeziku obavlja se u naše dane kod Hrvata samo u iznimno svečanim zgodama. Ali je već početkom ovog stoljeća teško glagoljsko pismo zamijenjeno latinicom. Tako su današnji svećenici "glagoljaši" zapravo samo po jeziku. (Oni glagoljaju)=dicunt) misu starim hrvatskim jezikom, ali ne čitaju glagoljicu.
67. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 1925., s. 538-555; isti, *Enchiridion*, s. 255-260.
68. "Est etiam non longe a nobis provincia quaedam opulentissima iuxta mare, quam viles et ignavi tenet haeretci, in qua unum de filiis tuis ...ducem ac principem et defensorem christianitatis fieri optamus." (Šišić, *Enchiridion*, s. 262-63).
69. U ispravi doduše stoji godina 1075, no kako je datirana po pizanskom kalkulusu, to treba uzeti jednu godinu ranije (M. Barada, *Prilog kronologiji hrvatske povijesti*, Rad, knj. 311, Zagreb, 1957, s. 193-198).
70. Taj podatak se nalazi u samoj dataciji, koja glasi: "In anno millesimo LXXV ab incarnatione domini nostri Jesu Christi, mense novembris, ea tempestate, qua comes Amicus regem Croatie cepit." F. Šišić, *(Enchiridion*, s. 263; Rački, *Documenta*, s. 99).
71. Literaturu o tome vidi: F.Šišić, *Enchiridion*, 257-58; isti, *Povijest Hrvata*, 1925, s. 543-44 i bilj. 17-26 na s. 544.
72. Vidi bilj. 69.
73. "Promittentes promittimus nos... ut ab hac die in antea nunquam nullus nostrorum civium audeat adducere Normanos aut extraneos in Dalmatiam, aut per se ipsum, vel quovius ingenio". (Rački, *Documenta*,s. 102).
74. U uvodu u knjigu: J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1936. isti, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, II izd. Zagreb, 1962, bilj. 50, s. 138.
75. Barada je tu tezu zastupao u raspravama: M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća*, Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku (VHAD), sv. L. Split, 1928-29. isti, *Prilog kronologiji hrvatske povijesti*. — Iako je ovo pitanje izvan predmetne teme napominjem da se mnogi ugledni hrvatski historici nisu mogli složiti s relegiranjem Slavića (Slavca) s hrvatskog prijestolja (Lj. Karaman, L. Katić,

J. Lučić, S. Gunjača). Upućujem posebno na rasprave: S. Gunjača, *O vladavini Normana, o grešci u kronologiji kralja Slavića*, i o *Supetarskom kartularu*; isti, *Morstici i Mariani nisu Neretvani*; obje rasprave u knjizi *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj povijesti*, III, Zagreb, 1975.
76. "Ad extirpandum nefandi scismatis fomitem de partibus Sclavoniae" (Thomas HS, ed. Rački, s. 52).
77. Isto, s. 52-53.
78. Isto, s. 54.
79. Isto, s. 55.
80. Tako je papa Grgur VII, spremno zaprijetio nekom grofu Vecelinu ("Wezelino militi"), vjerojatno markgrofu istarskom, koji je bio napao sjeverozapadne Zvonimirove oblasti. "Scias nos de prudentia tua multum mirari, ut, qui te esse dudum beato Petri e nobis fidelem promiseris, *contra eum, quem in Dalmatia regem auctoritas apostolica constituit*, tu modo coneris insurgere. Quapropter nobilitatem tuam monemus et ex parte beati Petri paecipimus: ut adversum iam dictum regem deinceps arma capere non praesumas, sciens quicquid in illum ausus fueris, procul dubio te in apostolicam sedem facturum ..." (Rački, *Documenta*, s. 124; F. Šišić, *Enchiridion*, s. 273-74).
81. "Ego Demetrius qui et Suinimir nuncupor, dei gratia Croatie Dalmatieque dux, a te domino Gebizo, ex apostolice sedis legatione domini nostri pape Gregorii potestatem obtinente, in salonitana basilica sancti Petri synodali et concordi totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorumque regni regimine per uexillum, ensem, sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex, tibi devoveo, spondeo et polliceor, me incommutabiliter completurum omnia, que mihi tua reverenda iniungit sanctitas, videlicet ut in omnibus et per omnia apostolice sedi fidem observem; et quidquid hoc in regno tam apostolica sedes quam sui legati sanxerunt aut sanxerint, irrevacabiliter custodiam; iustitiam excolam, ecclesias defendam, primitie, decime, omniumque ad ecclesias pertinentium procurator existam; vite episcoporum, presbyterorom, diaconorum, subdiaconorumque ut caste et regulariter vivant provideam; pauperes, viduas atque pupillos protegam; parentelle illicitam copulam destruens legitimam dotem annulo sacerdotisque benedictione constituam et constituam corrumpi non permittam; hominum venditioni contradicam; atque in omnibus que ad rectitudinis statum congruunt, deo autore, me equum exibebam ..." (Rački, *Documenta*, s. 103-104; F. Šišić, *Enchiridion*, s. 268).
82. Sravni B. Zelić-Bučan, *L'écriture cyrillique croate dans les diocèses meridionaux de la province ecclésiastique de Split jusqu'au bout du XII siècle*, Medioevo e umanesimo, 49, Padova 1982, posebno s. 419-421. Ista, *Evanđelistar kneza Miroslava kao historijski izvor*, Marulić, Zagreb, XV, 5, s. 388-397; 6, p. 519-530.
83. Ovdje u prvom redu mislim na pitanje Viktora Novaka u knjizi P. Skok- V. Novak, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1952. u pogl. I. *Notae archeologicae*, s. 21-24, te II. *Notae historicae et topographicae*, s. 28-33 i dalje passim. Odlomak iz I. pogl. (s. 19-22) objavljen je u engleskom prijevodu pod naslovom "The Epitaph of Peter Crni" u knjizi: *The Cartulary of the benedictine Abbey of St Peter of Gumay (Croatia) 1080-1187*, ed. Edo Pivčević, Bristol, 1984. s. 17-22. Izdavač engleskog izdanja *Supetarskog kartulara* uvrstio je ovaj odlomak u navedenu knjigu jer i sam smatra da je u vrijeme osnivanja samostana sv. Petra u Selu (Poljica, blizu Splita) postojao glagoljaško-latinaški sukob, te nije bez osnova u tom smislu tumačiti i epitaf osnivača tog samostana, splitskog građanina Petra Crnog (vidi bilj. 17. *op. cit.*). O potpuno neznanstvenom i pristranom pisanju o tom predmetu u poslijeratnim školskim udžbenicima s izrazitom proturimskom (protupapinskom) tendencijom nije vrijedno ni govoriti.

PITANJE POLITIČKE PRIPADNOSTI POLJICA I KRALJ SLAVAC PREMA SUPETARSKOM KARTULARU

Postavljati pitanje političke pripadnosti Poljica u ranom srednjem vijeku, još tamo za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, prije mletačkih i turskih osvajanja, čini se na prvi mah suvišnim.Stoljećima je hrvatska historiografija vjerovala u iskaz Konstantina Porfirogeneta da je granica između Hrvatske i ondašnje Neretvanske Kneževine bila na Cetini. No, u novije doba, u vezi s preispitivanjem povijesti te nekadašnje Neretvanske Kneževine, postavilo se i pitanje njezine zapadne granice, koju sada neki historici pomakoše s Cetine na rječicu Žrnovnicu, te tako i Poljica, ili barem njihov primorski dio, premjestiše iz hrvatske Kraljevine u Neretvansku Kneževinu. Kako ima i historika koji starim žiteljima te Neretvanske Kneževine, premda su nekada bili čisti čakavci, niječu i hrvatsku narodnost i smatraju ih u neku ruku u to vrijeme nacionalno još "neopredijeljenim" Slavenima, a ne Hrvatima,[1] to se s pitanjem političke postavlja i pitanje nacionalne pripadnosti starih Poljičana. Stvar se čini apsurdnom, ali smatram da je potrebno ozbiljno i kritički stvar razmotriti, pa da vidimo kako uistinu stvari stoje. Razmotrit ćemo to u prvom redu oslanjajući se na podatke koje nam u toj stvari može pružiti jedan stari historijski izvor nastao upravo na poljičkom području, tzv. *Kartular sv. Petra u Selu*, poznat u literaturi u novije doba pod nepravilnom nazivu *Supetarski kartular*, jer je čitava ova problematika oko hrvatsko-neretvanske granice u XI. st. i potekla prvenstveno na temelju analize podataka iz tog *Kartulara.*

To pitanje iskrsnulo je iz rasprava o kralju Slaviću koji se spominje na nekoliko mjesta u *Supetarskom kartularu*, ali bez naznake vremena i bez izričite oznake da se radi o hrvatskom kralju. Kako se prema kontekstu u kojemu se spominje nije moglo pomišljati na nekog drugog nego samo na hrvatskog kralja, takvim su ga držali i svi stariji historici. Ivan Lucius (XVII. st.) dao mu je mjesto u kronologiji hrvatskih vladara,[2] te su od Luciusa nadalje svi stariji hrvatski historici držali da je on vladao kratko vrijeme između kraljeva Petra Krešimira IV. i Zvonimira, 1074-1075. god. Tako je držao još pok. prof. Ferdo Šišić, koji je tom vladaru posvetio posebno poglavlje u svojoj velikoj *Povijesti Hrvata* i ispleo priču o njemu kao nositelju hrvatskog narodnog pokreta protiv latinaša i crkvenih reformi.[3] Šišićev nasljednik na katedri za hrvatsku povijest sveučilišta u Zagrebu, Miho Barada, revidirajući mnoga pitanja iz kronologije starije hrvatske povijesti, podvrgnuo je kritičkoj analizi i podatke o kralju Slaviću u *Supetarskom kartularu*. Interpretirajući tako na svoj način odnosne podatke došao je do uvjerenja da Slavić nije vladao prije Zvonimira, nego tek u posljednjem desetljeću XI. stoljeća, i to ne kao hrvatski nego kao neretvanski vladar.[4] U tom uvjerenju Baradu je učvrstila činjenica što je upravo on u Vatikanskom arhivu u Rimu pronašao jednu ispravu iz god. 1050. u kojoj se spominje

neki Berigoj kao kralj, dok se sam Berigoj kao svjedok potpisuje kao "iudex (sudac) Marianorum". Pronalazak te isprave djelovao je na Baradu kao otkriće i dokaz da Neretvanska Kneževina, koja se inače u dokumentima ne spominje od početka XI. st., ipak nije prestala postojati niti je integrirana u Hrvatsku Kraljevinu kako je to držao Šišić,[5] nego je nastavila svoj samostalni život i u XI. stoljeću. Držeći da su Mariani isto što i Neretvani, bio je uvjeren da je pronašao spomen o jednom neretvanskom vladaru, i to još kralju. Kako je uz to smatrao zajedno s mnogim historicima prije njega da se i atribut "morsticus" također odnosi na Neretvane,[6] Barada je zaključio da se i svi oni koji se u *Supetarskom kartularu* spominju s tim atributom, ili pak s naslovom "dux Marianorum", a to su Rusin i Jakov, jednako kao Slavić, bili vladari Neretvana poslije onog Berigoja iz isprave iz god. 1050.[7] Kako je potkraj života i Šišić prihvatio Baradinu tezu o Slaviću kao vladaru Neretvana,[8] činilo se da je to pitanje definitivno riješeno.

Ipak, i poslije toga ostalo je otvoreno i neriješeno još nekoliko značajnih pitanja ukoliko se Rusin, Jakov i Slavić imaju smatrati neretvanskim vladarima. Tu je pitanje političke pripadnosti primorja s desne obale Cetine o kojemu spor rješava Slavić; tu je pitanje kako to da navodno neretvanski vladar Slavić sudi zajedno s hrvatskim banom Petrom; kako to da se "Jakov morsticus" i Jakov "dux Marianorum" opetovano nalaze u pratnji hrvatskog kralja Zvonimira. Barada je bio ustvrdio, bez pobližeg zalaženja u problem, da je Neretvanskoj Kneževini pripadao i dio teritorija s desne obale Cetine,[9] a druge proturječnosti nije ni uzimao u obzir. Ta je pitanja pokušala riješiti N. Klaić, Baradina nasljednica na katedri za hrvatsku povijest sveučilišta u Zagrebu. Ona je pokušala dokazati da je čitav teritorij od Cetine do Žrnovnice pripadao Neretvanskoj Kneževini i tako, navodno, razriješila pitanje suvereniteta navodnih neretvanskih vladara na tom području. Prisutnost hrvatskog bana Petra na dvoru neretvanskog vladara, kao i neretvanskih vladara na dvoru hrvatskoga kralja po njoj je bila sasvim slučajna, oni su mogli biti tu kao gosti.[10]

Iako ovo tumačenje već na prvi mah izgleda sumnjivo, Klaićeva je ipak našla podršku i nekih drugih historika za svoju tezu da područje između Cetine i Žrnovnice nije pripadalo Hrvatskoj. U tome ju je donekle podržao Lj. Karaman, s tom razlikom, što on smatra da je to područje u starini zaista pripadalo Neretvanskoj Kneževini, ali je u drugoj polovici XI. st. čitava Neretvanska Kneževina bila već inkorporirana u KraljevinuHrvatsku, pa taj argument, čije je bilo Poljičko primorje u XI. stoljeću, otpada kao dokaz u raspravi o kralju Slaviću.[11] I L. Katić i J. Lučić bili su mišljenja da Poljičko primorje nije u XI. st. pripadalo Hrvatskoj, ali ga oni nisu pridavali Neretvanskoj Kneževini nego splitskoj općini.[12]

Kao što vidimo, pitanje političke pripadnosti Poljičkog primorja u drugoj pol. XI. st. postavljeno je kao ozbiljan historički problem, koji, htjeli

ne htjeli, moramo uzeti u razmatranje. Da se ne gubimo u konfrontiranju teza i argumenata pojedinih auktora, bit će najbolje da razmotrimo što se o tom pitanju može naći u samom *Supetarskom kartularu* na koji se svi pozivaju. Razmotrit ćemo u prvom redu slučajeve sporova koje je Petar Crni imao zbog posjeda zemalja kojima je on obdario svoju crkvu i samostan sv. Petra u Selu, a koji su bili izgrađeni na mjestu današnjeg naselja Sumpetar, koje je po toj staroj crkvi i dobilo ime. Ići ćemo onim redom kako su ti sporovi zabilježeni u Kartularu, iako to nije ujedno i kronološki red. Treba, naime, naglasiti da redoslijed upisa u *Kartularu* nije ujedno i kronološki red zbivanja. Prema mišljenju komentatora *Kartulara* najveći dio upisa, po nekima prvih 70, po drugima čak prvih 96, ubilježeni su u *Kartular* odjednom, i to negdje početkom XII. st., kada se pokazala potreba da samostan dokazuje zakonitost nekih svojih posjeda. Tek manji dio zapisa, među kojima ima nekoliko prijepisa isprava ili kraćih izvoda iz njih, te nekoliko zapisa historičkog značenja, ali koji nemaju veze sa samostanom sv. Petra, upisivani su tijekom XII. stoljeća, pa i poslije. Ipak, iako upisi ne teku kronološkim redom zbivanja o kojima govore, sastavljač prvog dijela *Kartulara* držao se je nekog reda. Uglavnom se vršio raspored po predmetima, pak je upisivač unio u *Kartular* sve što je među dokumentima našao o jednom predmetu, odnosno o jednom objektu (prvotnu kupovinu ili darovštinu, sporove, presude i sl.[13]). Za upise iz tog prvog dijela *Kartulara* imamo pak jednu čvrstu orijentacionu kronološku točku, a to je god. 1080. kada je posvećena crkva sv. Petra, koju je Petar Crni već prigodom posvete nadario zemljišnim posjedom. Sve se, dakle, zbivalo u drugoj pol. XI. st. Pitanje kronologije gradnje samostana što je u neposrednoj vezi s kronologijom kralja Slavića, nas u ovom slučaju ne zanima, jer se ne bavimo prvenstveno problemom toga spornog vladara nego pitanjem političke pripadnosti teritorija na kojemu su se nalazile nekretnine o kojima je on sudio, a za to nam pobliža kronologija zbivanja i nije potrebna. Prijeći ćemo stoga na razmatranje sporova koje je Petar Crni imao zbog zemalja koje je poklonio samostanu sv. Petra, posebno na razmatranje onih slučajeva u kojima se kao suci ili svjedoci nalaze kralj Slavić i osobe s atributom "morsticus" ili "dux Marianorum".

Najprije je zabilježen spor oko zemalja koje je Petar Crni bio dobio od nekog Semjana, kao naknadu što ga je Petar Crni iskupio iz ropstva, a zemlje se nalaze poviše crkve sv. Petra, blizu lokaliteta zvanog Petra (Stiničine).[14] No, poslije toga usprotivi se neki Miroslav s družinom tvrdeći da velik dio tih zemalja pripada njima. Nije se išlo pred sud nego se je Petar Crni pred svjedocima (dijelom i onima koji su bili prisutni kod predaje zemlje od Semjana) pravdao s Miroslavom. On je zamolio da tom raspravljanju s Miroslavom prisustvuju neki splitski plemići, a zamolio je da bude prisutan i Jakov, dux Marianorum sa svojim vojnicima. Kod toga pravdanja Miroslav je priznao Petru osporavane zemlje i još mu ustupio i komad svoje zemlje zajedno s jednom glavicom (monticellum), a sve blizu

bivših Semjanovih zemalja, blizu Stiničina (Petra). Ovome su bili mnogi svjedoci, među kojima i spomenuti Jakov, dux Marianorum.[15] No, kada je Petar Crni u dogovoru s opatom i braćom samostana sv. Petra na onom brežuljku što ga je dobio od Miroslava nakanio graditi selište za samostalne sluge, pobunili su se Tugarani tvrdeći da taj brežuljak pripada njima. I kako se upravo u to vrijeme našao u ovim stranama kralj Slavić u pratnji bana Petra i lokalnog župana Sarube, Tugarani su pozvali Petra pred kraljev sud. Poslije iskaza svjedoka i vještačenja na licu mjesta kralj je zajedno s banom Petrom, a u prisutnosti župana i drugih svjedoka presudio u Petrovu korist. Ovaj i druge sporove kralj je rješavao u crkvi sv. Petra u Omišu.[16]

Ovdje treba upozoriti na neke činjenice od značenja za naš osnovni zadatak. Sporne nekretnine o kojima je bila riječ nalaze se u Poljičkom primorju u blizini crkve i samostana sv. Petra u Selu. Kada se zbog njih prepire pred svjedocima s Miroslavom i družinom, prisutan je među odličnim svjedocima iz Splita i Jakov koji nosi naslov "dux Marianorum". Ovaj spor s Miroslavom imao je sasvim drugačiji karakter od onoga s Tugaranima. U ovom slučaju nije bilo suđenja nego su se protivne stranke prepirale (decertavimus) pred svjedocima. Nitko od prisutnih nije bio sudac, pa ni onaj Jakov, dux Marianorum. On je samo jedan od odličnih svjedoka uz one iz Splita i iz Tugara. Spor i nije nitko presudio, nego je Miroslav pred svjedocima priznao Petru pravo na zemlje koje je dobio od Semjana, i još mu je pred istim svjedocima ustupio i dio svoje zemlje, među ostalim i jednu glavicu (monticellum), koja će postati sporna poslije. Prema tome, ovaj spor s Miroslavom ne može nam nikako poslužiti kao putokaz za rješavanje pitanja političke pripadnosti područja između Cetine i Žrnovnice, na kojem su se sporne zemlje nalazile. O navedenom svjedoku Jakovu i njegovoj službi kao "dux Marianorum" bit će govora poslije.

Sasvim drugačiji karakter ima prisutnost kralja Slavića u sporu koji je nastao između Tugarana i Petra Crnog zbog glavice (monticellum) na kojoj je trebalo izgraditi selište za samostanske sluge-robove. Tu se radi o pravom sudovanju, i to pred najvišom instancom, pred samim vladarom. Prisjetimo se ponovno okolnosti u kojima se to sudovanje odvijalo. Prije svega, kralj je u to vrijeme upravo bio naišao u te strane (attigit eo tempore venire in nostris partibus Slavizo rex et Petrus banus nec non Saruba...). Kako je kralj upravo u to vrijeme naišao u ove krajeve, znači da on nije tu u blizini stolovao. Kralj je sudio u Omišu, u crkvi sv. Petra o sporu oko zemlje s desne strane Cetine, njegova vlast, dakle seže s obje strane rijeke. Omiš nije nikako njegova prijestolnica, jer kada bi on stalno boravio u Omišu ne bi pisac ovog upisa istaknuo da je on u to doba upravo naišao u ove krajeve. On sudi zajedno s hrvatskim banom Petrom. U pratnji mu je i primorski župan Saruba, što je naravno, da ga prati domaći župan, dok kralj boravi na tlu njegove župe. On je u ove krajeve, u Omiš došao zajedno s banom Petrom, s kojim zajedno i vrši sudačku vlast u crkvi sv. Petra. Kralj i ban su

dakle došli u ovaj kraj iz nekog udaljenijeg područja. Gdje se je taj vladar najčešće zadržavao, ne možemo ništa pouzdano reći, samo možemo tvrditi prema podacima iz Kartulara, a drugih podataka nemamo, da to nije nikako mogao biti Omiš. Ne ulazeći još u pitanje čiji je kralj bio taj Slavić i uzevši u obzir da je sredinom X. st. područje s lijeve obale Cetine pripadalo Neretvanskoj Kneževini, pa možda još i u XI. stoljeću, moramo pretpostaviti da kralj Slavić i hrvatski ban Petar dolaze negdje sa zapadnih strana, iz neosporno hrvatskih krajeva. Jer, kako bi inače on došao zajedno s hrvatskim banom iz istočnijih nertvanskih područja? I, ako je dolazio iz istočnijih predjela Neretvanske Kneževine, kako to da je došao s hrvatskim banom i primorskim županom? Sve je to nelogično. Slavić je mogao doći iz zapadnijih hrvatskih oblasti zajedno s hrvatskim banom i suvladarom, a to znači, da je on mogao biti samo hrvatski kralj. Ako pak on i suvladar mu ban Petar sude u Omišu o sporu oko zemlje između Cetine i Žrnovnice, to znači da je taj kraj tada svakako pripadao hrvatskoj državi, ne samo taj kraj nego i Omiš. Dapače, po prisutnosti župana Sarube, koji se spominje još nekoliko puta u vezi s kupoprodajom i darovštinom na ovom području,[17] moramo pretpostaviti, da je taj kraj bio sastavni dio hrvatske primorske župe (Parathalassia).

Kada Petar Crni kupuje jednu zemlju u Solinu od nekog Grbića, svjedok je Jakov "morsticus",[18] a isto tako i kada kupuje mlin u Solinu.[19] Kada pak ujak hrvatskoga kralja Zvonimira Streza osporava Petru Crnom zemlju u Prosiku, Petar Crni ide na sud pred kralja Zvonimira, koji se tada nalazio u Šibeniku. Kralj potvrđuje pravovaljanost Petrova posjeda, a među svjedocima iz kraljeve pratnje opet se nalazi Jakov "morsticus". Barada i Klaićeva smatrali su da ovaj naslov "morsticus" označuje neretvanske vladare,[20] pa su takvim smatrali i Slavićeva brata Rusina, koji se u *Kartularu* spominje s istim tim atributom "morsticus".[21] Kako su Rusin i Slavić darovali samostanu sv. Petra jednu svoju zemlju u Trsteniku u Poljičkom primorju, i iz toga historici izvodili zaključak da su oni bili vladari Neretvana i da je to područje pripadalo njihovoj Neretvanskoj Kneževini. Vidjeli smo prije da nije nikako moguće prema takstu *Supetarskog kartulara*, koji je jedini izvor o kralju Slaviću, ovoga smatrati neretvanskim vladarom. A što kralj dariva komad vlastite zemlje koja se nalazi u Poljičkom primorju, samo za sebe ne govori ništa, jer je tu mogao imati posjede hrvatski kralj jednako tako kao i mnogi drugi vlasnici koji se spominju u *Kartularu*, a nisu bili Poljičani. U najboljem slučaju moglo bi se na osnovi toga pretpostavljati da kralj Slavić potječe od nekog hrvatskog roda s ovog područja. Ali, onaj drugi "morsticus", Jakov, prisutan je kod kupovine zemlje i mlina u Solinu, a nalazi se i u pratnji hrvatskoga kralja Zvonimira kad on presuđuje spor oko druge neke zemlje u Prosiku kod Solina. Kralj Zvonimir nesumnjivo je hrvatski vladar, a u njgovoj je pratnji evo ovaj "morsticus", a taj isti Jakov morsticus prisutan je kad se radi o kupovini zemalja na nesumnjivo hrvatskom području, u Solinu. Zar se on kao neretvanski vladar mogao

zateći kao gost kod svih navedenih slučajeva koji se odnose na hrvatsko područje? Na tako nešto pomišljati značilo bi zaista natezati značenje jasnog teksta izvora. Upravo ovi slučajevi prisutnosti toga dostojanstvenika s atributom "morsticus" kod pravnih čina, koji se odnose na nesumnjivo hrvatsko zemljište kao što je Solin, nukaju nas da potražimo drugo značenje te titule "morsticus".

Rački je već davno vidio u tom naslovu oznaku morskog, primorskog župana, samo je napravio zbrku time što je smatrao da se na primorsku župu odnose i naslovi "dux Marianorum" i "Maronia",[22] pa je tako poistovjetio kao jednu osobu i onoga Jakova koji se javlja u dokumentima kao "dux Marianorum", kako u *Kartularu,* tako i u drugim ispravama, s onim Jakovom koji se javlja u dokumentima kao "morsticus". S. Gunjača prvi je iznio mišljsenje da se tu radi o dvjema osobama s istim imenom, ali različitim službama.[23] Usporedivši naziv "morsticus" uz ime Jakova i Rusina iz druge pol. XI. st. koji se javljaju u *Kartularu,* a Jakov i u drugim ispravama, s nazivima župana drugih hrvatskih župa iz toga vremena, zapazio je da vrlo često pisari isprava ispred oznake župe izostavljaju atribut župan, jer se taj sam po sebi razumijevao. Tako susrećemo uz Rusina i Jakova, koji nose atribut "morsticus" bez apozicije "iuppanus", i mnoge druge župane raznih hrvatskih župa bez apozicije iuppanus. Tako "brebersticus" (breberistici),[24] cetinstici (zetinstici),[25] dridistici,[26] corbavistici,[27] itd. Prema tome, ništa logičnije nego u atributu "morsticus" gledati oznaku župana, i to župana primorske župe, koje se prema sjedištu u Klisu naziva i kliškom, a koju Porfirogenet naziva "parathalassia". "Morstici", prema tome, nisu neretvanski vladari nego primorski župani, kako je to davno već tumačio Rački, a u novije doba S. Gunjača.

Ostaje nam da promotrimo, ne odnosi li se možda atribut "dux Marianorum" na neretvanske vladare. Taj atribut nosi u drugoj pol. XI. st. Jakov, koji se spominje u *Supetarskom kartularu,* a i u nekim drugim suvremenim ispravama. U *Kartularu* vidimo kako taj "Jacobus, dux Marianorum" zajedno sa svojim risarom[28] i vojnom pratnjom prisustvuje na zamolbu Petra Crnoga raspravi između Petra i Miroslava oko nekih zemalja u blizini crkve i samostana sv. Petra, dakle u primorskim Poljicama. Na zamolbu Petrovu toj njegovoj raspri prisustvovalo je isto tako i nekoliko uglednih splitskih plemića i uglednika iz Tugara.[29] Već smo napomenuli, da to nije bilo sudovanje, nego rasprsvljanje. Nitko nije presudio, nego su se suprotstavljene stranke pred istim svjedocima nagodile. Iz ovog slučaja ne može se izvesti nikakav zaključak o političkoj pripadnosti Poljičkog primorja, jer kako nije bilo suđenja ni presude, ne može nam ovaj primjer pružiti nikakav oslonac u domišljanju tko je imao sudačku, a zatim i političku jurisdikciju nad ovim područjem. Drugi put spominje se ovaj Jakov, "dux Marianorum", u pratnji hrvatskoga kralja Zvonimira, kada on, prigodom posvete katedrale hrvatskoga biskupa kod Knina, u svojem

kraljevskom dvoru (villa regalis), uz koji se nalazila spomenuta katedrala, presuđuje i potvrđuje opaticama sv. Benedikta u Splitu zemlju Pusticu u Lažanima (polje u današnjoj Kaštel-Gomilici). Za pristava, odnosno onoga koji će prema kraljevoj presudi uvesti splitske benediktinke u posjed dosuđene im zemlje, određuje između svih prisutnih velikaša i dvorjana upravo toga Jakova, kneza Morjana (ducem Marianorum).[30] Iz čitava kontesta ove isprave može se zaključiti samo to, da je taj dux Marianorum bio jedan hrvatski velikaš i službenik. Rački ga je poistovjetio s onim Jakovom koji nosi naslov morticus, te zaključivao da su primorski župani nekada nosili i taj naslov. To je teško prihvatljivo s razloga što nikada prije ni poslije župani nemaju toga naslova. Stariji hrvatski naslov iuppanus piše se u mlađim ispravama u latinskom prijevodu kao comes, a župe se zovu comitatus, nikada dux i ducatus. Sretna je bila ideja S. Gunjače da u ovom Jakovu koji se spominje samo dva puta, jednom u *Kartularu,* a drugi put u Zvonimirovoj ispravi, ali oba puta je suvremenik onog Jakova s atributom "morsticus" (iuppanus), vidi drugu osobu, a u atributu "dux" drugu službu, a ne službu župana. Taj velikaš bio je knez nekih Morjana koji su svakako pripadali u sklop Zvonimirova hrvatskoga kraljevstva. Mlađi historici, posebno Barada i Klaićeva, smatrali su da se pod tim imenom kriju Neretvani, koje su možda tako zvali domaći Latini.

No, Konstantin Porfirogenet izričito ističe da se Pagani između Neretve i Cetine, koji su tada (sred. X. st.) vladali i srednjojadranskim otocima, u jeziku Romeja (Romanorum lingua) nazivaju Neretvani.[31] Tim imenom nazivaju ih i zapadni, mletački pisci, osobito Ivan Đakon, koji nam je ostavio mnogo bilježaka o ratovanju tih Neretvana, odnosno Neretvanskih Hrvata s Mlečanima,[32] pa domišljanje da su dalmatinski Latini tako nazivali Neretvane i ostaje samo domišljanje. No, kada bi naziv Mariani i pripadao Neretvanima, upravo iz prikaza okolnosti, u kojima se Jakov, "dux Marianorum", spominje u Zvonimirovoj ispravi pisanoj kod Knina god. 1078., ne može se nikako zaključivati da bi on bio samostalni vladar Neretvana. On nije samo prisutan u kraljevoj pratnji, dok vladar sudi, što bi se još moglo dopustiti da se eventualno tu našao kao počasni gost, ali upravo njega Zvonimir određuje za izvršitelja presude, za pristava koji će splitske opatice uvesti u posjed. Takvu zadaću ni u kojem slučaju ne bi povjerio, niti bi mogao povjeriti, nekom stranom, suverenom vladaru, nego samo svojem podaniku i službeniku. Ovaj primjer ukazuje na to, da "dux Marianorum" ili nije neretvanski vladar, nego poglavar neke druge oblasti, ili pak da je tada taj neretvanski knez bio podanik hrvatskoga kralja Zvonimira, pa postaje bezpredmetno i nemoguće iz ovog slučaja izvoditi zaključke o političkoj pripadnosti Poljičkog primorja. Bio Jakov, dux Marianorum, koji se spominje god. 1078. na dvoru kralja Zvonimira, neretvanski knez ili ne, Poljičko primorje nije moglo tada nikako pripadati samostalnoj Neretvanskoj Kneževini.

Dok je Rački smatrao da su Marianorum dux i morsticus sinonimi, i da se u oba slučaja odnose na župane primorske župe, mnogi hrvatski historici poslije njega te su naslove smatrali oznakama za Nertevane. Gunjača je postavio tezu ne samo da Jakov morsticus i Jakov dux Marianorum nisu ista osoba, niti su to iste službe, nego je ustvrdio, i dosta uvjerljivo dokazao, da se ni jedan od tih naslova ne odnosi na Neretvane. Dok se za atribut "morsticus" slaže s Račkim da se odnosi na župana primorske župe, što je i sasvim očito, kada se samo malo bolje pogledaju izvorni dokumenti i ovaj naslov usporedi s naslovima drugih župana, pogotovo u onim slučajevima gdje taj naslov nije spomenut osamljeno nego u nabrajanju većeg broja župana,[33] ne slaže se s njim da se i naslov "dux Marianorum" odnsoi također na primorskog župana. Gunjača te Mariane ne traži na kopnu, niti ih smatra Neretvanima, nego na onom dijelu nekadašnjeg neretvanskog posjeda na moru, na nekadašnjim neretvanskim, a sada hrvatskim otocima srednjega Jadrana.[34] Mariani su Gunjači isto što i insulani Tome Arhiđakona,[35] a njihova otočka oblast nazivala se, prema Tomi, Maronia. Za tu oblast Toma izričito tvrdi da je jednako kao i Humska Kneževina pripadala državi hrvatskih kraljeva.[36] Što se njezini knezovi, odnosno suci ne nazivaju po imenu oblasti nego pučanstva, to je sasvim u skladu s terminologijom onoga vremena. I hrvatski kraljevi, a prije knezovi, nazivaju se redovito po imenu naroda (dux-rex Croatorum), pa su se i neretvanski vladari, dok je ova Kneževina postojala kao samostalna ili samoupravna oblast, nazivali kneževima Neretvana, a ne Neretve, a kneževi (suci) Maronije kao knezovi (suci) Morjana, dux (iudex) Marianorum.

Da su Gunjačini argumenti i zaključci valjani, potvrđuju posebno oni slučajevi u kojima se upravnici tih istih Mariana nazivaju sucima. Imamo u dokumentima do sada poznata dva takva slučaja. Prvi je iz IX. st. i odnosi se na suca Družaka, s kojim je mletački dužd Petar Tradonik poslije neuspješna ratovanja na hrvatskom moru god. 839. sklopio mir. Pošto je u kneževu dvoru kod Sv. Martina u Poljičkom primorju sklopio mir s hrvatskim knezom Mislavom, dužd je prešeo na neretvanske otoke i tamo sklopio poseban mir s Družakom, sucem Morjana (Marianorum iuduce).[37] Iz ovoga je sasvim opravdano zaključiti da se i onaj naslov suca Berigoja iz sredine XI. st., koji se među svjedocima isprave iz god. 1050. navodi kao "iudex Marianorum", odnosi također na te iste otoke. A kako dužd s hrvatskim knezom Mislavom sklapa mir u njegovu dvoru kod Sv. Martina, a taj je u Poljičkom primorju, to je najrječitiji dokaz da je to primorje između Cetine i Žrnovnice već i u IX. st. pripadalo hrvatskoj kneževini, tj. da je granica između hrvatske kneževine pa kraljevine i Neretvanske Kneževine, dok je ova bila još politički samostalna, bila na Cetini kao što nas je sredinom X. st. i izvijestio Konstantin Porfirogenet.

Ima u *Supetarskom kartularu* zabilježen još jedan spor koji je imao Petar Crni, a koji ima značenja za rješenje postavljenog pitanja. Radilo se o

zemljama u Račniku (zaselak Tugara), dakle, na prijepornom zemljištu između Cetine i Žrnovnice, koje zemlje je među ostalim dobio Petar Crni od Ludinovih rođaka, kao jamaca, za počinjenu štetu koju mu je nanio Ludin.[38] Te zemlje mu je osporavao neki Susalo. Ali su isti svjedoci pred kojima ih je dobio od Ludinovih rođaka posvjedočili pred sucem Volešom u Klisu da Petar Crni ima potpuno pravo i na te zemlje. Očito je, da se spor ne bi, kada bi ovaj kraj pripadao nekoj drugoj političkoj oblasti, a ne Hrvatskoj, vodio u Klisu pred sucem hrvatske primorske župe. Ovo je dokaz da su Srednja i Primorska Poljica pripadala Hrvatskoj, a ne navodno još neovisnoj Neretvanskoj Kneževini. Dapače, iz ovoga proizlazi i to, da su pripadala upravo primorskoj župi. To još više potvrđuje već izloženo mišljenje, da pridjev morsticus znači primorski, a odnosi se na starohrvatsku primorsku župu sa sjedištem u Klisu.

Zaključak: Analizirajući slučajeve sporova Petra Crnoga za zemlje koje je poklonio samostanu sv. Petra u Selu, mogli smo ustanoviti slijedeće:

– U sporovima oko zemalja koje se nalaze u kasnijem Poljičkom primorju tj. između Cetine i Žrnovnice, sude hrvatski kralj Slavić i župski sudac Voleša u Klisu.

– U sporu oko zemlje u Prosiku (Solin) sudi kralj Zvonimir, a u njegovoj se pratnji nalazi Jakov "morsticus". Taj isti Jakov s atributom "morsticus" bio je i svjedok kod kupovine ovih zemalja u Solinu. Taj Jakov "morsticus" i inače se više puta nalazi u pratnji kralja Zvonimira, nesumnjivo hrvatskog vladara, među ostalim županima. Onaj drugi Jakov, s atributom "dux Marianorum", također se nalazio u pratnji hrvatskoga kralja Zvonimira, kada on sudi u Polju kod Knina prigodom posvete katedrale hrvatskoga biskupa; tada čak dobiva i zaduženje, da kao od kralja imenovani pristav uvede opatice sv. Benedikta u Splitu u posjed zemlje koja se nalazila na položaju Lažani poviše Kaštel-Gomilice, dakle na nedvojbeno hrvatskom terenu. Natezati sve ove slučajeve prisutnosti službenika i dostojanstvenika koji nose naslove "morsticus" i "dux Marianorum", a koji se opetovano nalaze u pratnji hrvatskoga vladara i svjedoče kod kupovine zemalja na neprijeporno hrvatskom području, kao slučajne prisutnosti stranih vladara na dvoru hrvatskog vladara i kod kupoprodajnih poslova na hrvatskom terenu, bilo bi zaista svjesno iskrivljavanje, tj. proti slovu i smislu teksta domkumenata.

Što se tiče onog Jakova koji nosi naslov "dux Marianorum", vidjeli smo da prije njega nose naslove "iudex Marianorum" dvojica po izvorima poznatih nam njegovih prethodnika: Družak iz IX. i Berigoj iz pol. XI. st. Oni su nesumnjivo bili vladari, odnosno samoupravni upravitelji otočke oblasti srednjojadranskih otoka, koji su prema Porfirogenetu pol. X. st. pripadali Neretvanima. No, kako se Jakov "dux Marianorum" prema tekstu

dokumenata u kojima se spominje ne može nikako više smatrati samostalnim vladarom, ostaje jedino da pretpostavimo, da je on bio upravitelj te iste otočke oblasti, ali koja je tada, tj. u drugoj pol. XI. st. bila inkorporirana u Hrvatsku Kraljevinu. Možda bi samo trebalo vrijeme kada se to zbilo, malo pomaknuti. Dok je Šišić držao da se to zbilo poč. XI. st., vjerojatnije je da je to bilo u vrijeme Petra Krešimira IV. i da se upravo na tu otočku oblast odnosi njegova konstantacija u ispravi iz god. 1069. da je "svemogući Bog proširio njegovo kraljevstvo na kopnu i moru".[39] Prisutnost Jakova s naslovom "dux marianorum" na hrvatskom kraljevskom dvoru u funkciji dvorskog dostojanstvenika, koji uz to vrši i od vladara određenu mu službu, svakako svjedoči o tome da je tada, tj. u drugoj pol. XI. st. i otočka oblast, koju Toma naziva Maronia, bila u sastavu hrvatske države, zadržavši svojega posebnog upravitelja. Kad ovo imamo pred očima, postaje mnogo jasnije, kako to da se taj isti Jakov, "dux Marianorum", koji se prigodom raspre Petra Crnoga s Miroslavom zatekao u Splitu, zajedno sa svojom vojničkom pratnjom, bio prisutan kao svjedok toj raspri. Tada je ne samo kraj između Cetine i Žrnovnice, koji je još i u IX. st. bio integralni dio hrvatske kneževine, nego su i Maronia i Split bili u sastavu Zvonimirove Hrvatske, što znači, da je negdje u XI.st., najvjerojatnije u vrijeme Petra Krešimira, nekadašnja Neretvanska Kneževina sa svojim kopnenim i otočkim dijelom bila već i politički integrirana u hrvatsku državu, a da Neretvanskoj Kneževini kraj između Cetine i Žrnovnice nije nikada pripadao.

BILJEŠKE

1. N. Klaić, *Historijska uloga Neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran*, Makarski zbornik, I, Makarska, 1970., str. 126.
2. I. Lucius, *Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia* (tal. prijevod od Vj. Pavišića), Trst 1896., str. 211.
3. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925., str. 538-555.
4. M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. 50, Split, 1928-29., str. 182-183; ISTI, *Prilozi kronologiji hrvatske povijesti*, Rad, knj. 311, zagreb, 1957., str. 202-217.
5. F. Šišić, *nav. dj.* str. 483.
6. F. Rački ispravno je uočio da se naslov "morsticus" odnosi na župana primorske župe, ali je on s tim atributom poistovjećivao i naslove "dux" (iudex) Marianorum". (*Documenta*, Index, str. 512, 520.), dok je Šišić smatrao da se ti naslovi odnose na nekadašnju Neretvansku oblast (*nav. dj.*, str. 538-39. i bilj. 3, str. 538).
7. M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj*, str. 181-183. ISTI, *Prilog kronologiji hrvatske povijesti*, str. 215-217.
8. F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1962., str. 138, bilj. br. 50.
9. M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj*, str. 183.
10. N. Klaić, *Problem Slavca i Neretljanske kneževine*, Zgodovinski časopis, XIV, Ljubljana 1960., str. 107 i dalje. Ovu misao o samostalnoj Neretvanskoj Kneževini sve do XIII st. sa zapadnom granicom na Žrnovnici ponovila je autorica i u svojoj raspravi nav. pod br. 1, te u svojoj *Povijesti Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971. u poglavljima o Neretvanskoj Kneževini, str. 212 i dalje, str. 484 i dalje.

11. Lj. Karaman, *O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII. stoljeća*, II. *Uz problem kralja Slavca i Neretljanske kneževine*, Historijski zbornik, XV, Zagreb, 1962., str. 262-63.
12. L. Katić, *Naseljenje starohrvatske podmorske župe*, Starohrvatska prosvjeta, III. s., sv. 7, Split, 1960., str. 159 i dalje. J. Lučić, P. Skok - V. Novak, *Supetarski kartular*, Historijski zbornik, VI, Zagreb, 1953., str. 158-59.
13. M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj*, str. 178-79; V. Novak - P. Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1952., str. 121; S. Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj povijesti*, III, Zagreb, 1957., str. 33-34.
14. V. Novak - P. Skok, *Supetarski kartular*, upis 4, str. 214.
15. Isto, usp. up. 5, str. 214-215.
16. Isto, usp. up. 6, str. 215.
17. Isto, usp. up. 6, 58, 74, str. 215, 221, 223.
18. Isto, usp. up. 34, str. 219.
19. Isto, usp. up. 35, str. 219.
20. Zbrku je unio već F. Rački, koji je atribute "morsticus" i "dux Marianorum" smatrao sinonimima za primorskog župana (*Documenta*, str. 512, 520), dok su Šišiću to sinonimi za poglavice bivše Neretvanske oblasti, kojoj je tada sjedište bilo u Omišu, a na koju se po Šišićevu mišljenju odnosi i Tomin termin Maronia (*Povijest Hrvata*, str. 538-39). Šišićevo shvaćanje ovih naslova prihvatili su Barada i Klaićeva.
21. V. Novak - P. Skok, *Supetarski kartular*, usp. up. 59, 72, 73, str. 221, 223.
22. Vidi bilj. 6 i 21.
23. S. Gunjača, *Morstici i Mariani nisu Neretljani*, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj povijesti, III, str. 71-127.
24. F. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia* (Documenta), Zagreb, 1877., str. 82, 117, 149, 172.
25. Isto, str. 117, 149.
26. Isto, str. 149, 151.
27. Isto, str. 117.
28. Historici nisu načistu, kakva bi zapravo to bila služba.
29. V. Novak - P- Skok, *Supetarski kartular*, usp. up. 5, str. 214-215.
30. F. Rački, *Documenta*, str. 113.
31. Isto, str. 371, 410.
32. Isto, str. 334, 335, 336, 366, 374, 400. U polovici tih slučajeva Neretvani se označuju kao Neretvanski Hrvati - Nerentani Sclavi (str. 335, 374, 400).
33. Isto, str. 117, 149.
34. S. Gunjača, *nav. dj.*, str. 102-105.
35. Opisujući postanak hvarske biskupije, kojoj su pripadali još i otoci Brač i Vis, Toma njezine žitelje naziva *insulani*. (Toma, *Kronika*, prev. V. Rismondo, izdanje Muzeja grada Splita, sv. 8, Split, 1960., str. 37).
36. Isto, str. 26.
37. "Deinde pertransiens ad Narentanas insulas, cum Drosaico Marianorum iudice similiter fedus instituit ..." (Rački, *Documenta*, str. 335-36).
38. P. Skok - V. Novak, *Supetarski kartular*, usp. up. 92, str. 226-27.
39. F. Rački, *Documenta*, str. 73.

NESTAJANJE KATOLIKA U TREBINJSKO-MRKANJSKOJ BISKUPIJI

I. Historijski pregled[1]

Trebinjska (Trebinjsko-mrkanjska) biskupija proteže se danas jugoistočnom Hercegovinom, od istočne obale Neretve na zapadu do crnogorske granice na istoku, te od hrvatske državne granice, odnosno od dubrovačke biskupije na jugu do izlomljene crte od Neretve prema Magliću niže sastava Pive i Tare na sjeverozapadu. U prošlosti su toj biskupiji pripadali i zapadni krajevi današnje Crne Gore (stara Hercegovina i zapadna Boka), ali je na zapadu bila manja za nekadašnje područje stonske biskupije. O točnim granicama te biskupije u srednjem vijeku autori nisu suglasni, no pretpostavlja se da je pokrivala područje srednjovjekovne Travunje (Tribunije, Trebinja), po kojoj je i dobila ime.[2] Trebinjska biskupija spominje se prvi put u buli pape Benedikta VIII. 1022. god., a njezin prvi po imenu poznati biskup bio je Salvije (1276). Trebinjski biskupi stolovali su u benediktinskom samostanu u Polju (danas selo Čičevo, 5 km južno od Trebinja); stolna crkva bijaše posvećena sv. Petru. Uz biskupa postojao je i stolni kaptol. Pretpostavlja se da su i katedralu i biskupsku rezidenciju porušili Tatari, kad su sredinom XIII. st. (1242) harali tim krajevima.

Srednjovjekovna Tribunija, najstarije područje biskupije, pala je pod političku vlast srpskih Nemanjića krajem XII. st. i ostala pod njom do raspada Dušanova carstva; 1373. dolazi pod vlast bosanskog kralja Tvrtka, a nakon njega po njoj gospoduju osamostaljena bosanska gospoda iz roda Kosača. Po hercegu Stjepanu Vukčiću počinje se nazivati Hercegovinom. Vrijeme provedeno pod srpskom vlasti ispunjeno je pritiscima, pa i progonima katolika, od srpsko-pravoslavnih episkopa i kaluđera, jer od vremena sv. Save u toj dotad katoličkoj zemlji (kao i u susjednoj Dukliji) počinju se podizati srpsko-pravoslavni manastiri. Pod pritiskom Nemanjića biskup Silvije 1253. god. bježi u Dubrovnik. Od dubrovačke vlade dobivaju trebinjski biskupi otočić Mrkanj za svoju rezidenciju, odakle vrlo rijetko posjećuju svoju biskupiju. Po tom otočiću počinju se nazivati i biskupima mrkanjskim, a od 1436. nalazimo taj naziv i u papinim bulama, a sačuvao se u nazivu ove biskupije do dana današnjega.

Tijekom XV. st. neki trebinjski biskupi ponovno stoluju na tlu svoje biskupije, u bivšem benediktinskom samostanu u Čičevu. No ubrzo dolazi do nove invazije s istoka. Poslije Bosne (1463) i Hercegovina pada u vlast Turske (1482), pak se sada ranijem srpsko-pravoslavnom pridružuje i tursko-islamski pritisak na tamošnje katolike. Biskupi ponovno bježe na dubrovačko područje. Nije pomogla ni izričita naredba pape Aleksandra

VIII. 1663. god. da se moraju vratiti u svoju biskupiju. Naredba nije izvršena, jer tamo nisu imali kuće za stanovanje, pak i nadalje borave u Dubrovniku. Kada su im u dubrovačkom potresu 1667. god. porušene dvije kuće, po odluci Kongregacije za širenje vjere (Congregatio de propaganda fide - kraće samo: Propaganda) neko vrijeme borave u Ombli (Rijeci dubrovačkoj), potom u Slanom, a od 1684. god. ponovno u Dubrovniku. Sve do kraja XVIII. st. Sv. Stolica je na prijedlog dubrovačkog senata redovito imenovala trebinjsko-mrkanjske biskupe - najčešće su to bili Dubrovčani - a 1839. god. povjerava dubrovačkom biskupu brigu za tada već sasvim malobrojne vjernike Trebinjske biskupije. Kad je nakon austrijske okupacije Bosne i Hercegovine uređena u tim pokrajinama redovita crkvena organizacija, Sv. Stolica daje 1890.god. trebinjsko-mrkanjsku biskupiju na upravu duvanjsko-mostarskom biskupu. To stanje u pogledu crkvene administracije traje do dana današnjega.

II. Naglo opadanje broja katolika

Iako je od vremena pada Tribunije pod srpsku političku vlast broj katolika počeo opadati, odsudno razdoblje u tom pogledu bilo je XVI. i prva polovica XVII. st. Prema nekim podacima iz 1606. god. bilo je tada u turskom dijelu biskupije još 15.000 katolika,[3] a prema statistici iz 1640. god. ima u tri velike župe (Žurovići, Gradac i Popovo) s 38 sela još samo 322 katoličke kuće s 2130 vjernika.[4] Postavlja se kao naravno pitanje što je moglo uzrokovati tako naglo opadanje katolika u trebinjskoj biskupiji. Mogla su tome biti dva uzroka: iseljavanje i otpad od vjere. Po mišljenju Krunoslava Draganovića prvi uzrok ne bi mogao doći u obzir, barem ne kao masovnija pojava; o tome, naime, nema podataka u poznatim dokumentima. Po svojem geografskom položaju trebinjski vjernici su mogli bježati samo u susjednu, katoličku Dubrovačku republiku. No dubrovačko je područje premalo za prihvat većeg broja izbjeglica. Osim toga i sam je Dubrovnik tada priznavao vlast Turske i teško da bi se usudio prihvatiti veći broj bjegunaca s turskog teritorija.[5] Preostaju kao najvjerojatniji uzrok otpadi i prelasci na drugu vjeru, srpsko pravoslavlje i islam. No o tome skoro da nema podataka u objavljenim dokumentima iz trebinjske biskupije (Farlatti, *Illyricum sacrum*, VI, 297-318), a o tome šuti i trebinjski biskup Krizostom Antić u svojim relativno brojnim izvještajima Propagandi u Rim. Draganović tu Antićevu šutnju o shizmi tumači time što pretpostavlja da je kod Antića vladao opravdan strah od rimskih prigovora, kao i bojazni od većih poteškoća koje je imao u vezi s biskupskom rezidencijom.[6] Starija južnoslavenska historiografija tome pitanju nije posvećivala nikakvu pažnju. Neki srpski historici bilježili su slučajeve navodnih prijelaza s pravoslavlja na katolicizam, što su u stvari bili rijetki slučajevi vraćanja natrag u krilo Katoličke crkve, od koje su iz raznih razloga ranije bili otpali.[7] Ne našavši zadovoljavajući odgovor ni u objavljenim izvorima ni u literaturi, Krunoslav Draganović se sam dao na istraživanje tog pitanja u arhivskim dokumentima.

Posebno je istražio dokumente sadržane u arhivu Propagande u Rimu, ali kako je Propaganda osnovana tek 1622. godine, kad je već velik broj katolika na Balkanu bio otpao od katoličke vjere i prešao na islam, ili još češće na pravoslavlje, to je u tom arhivu mogao naći podatke samo za XVII. st. i retrospektivno za vrijeme neposredno prije toga, dakle za drugu polovicu XVI. st. Rezultate svojih istraživanja za hrvatsko govorno područje objavio je u opsežnoj studiji.[8] U ovom članku poslužit ću se rezultatima tih njegovih istraživanja ukoliko se odnose na trebinjsku biskupiju.

U neobjavljenom životopisu sluge božjega P. Julija Mancinelija, DI (1537-1618), koji je oko 1580. god. bio teolog kod dubrovačkog nadbiskupa, ostalo nam je dragocjeno objašnjenje o uzrocima otpada trebinjskih katolika. Tu čitamo: "Latinski svećenici, ne mogavši trpjeti i robovanje Turcima i materijalnu oskudicu zbog pomanjkanja prihoda, napustili su brigu za one duše, prepustivši ih primitivnim seoskim svećenicima koji su plugom i motikom pribavljali potreban živež za sebe i svoju obitelj. Zbog pomanjkanja latinskih svećenika, skoro sav onaj puk je prešao na istočni obred."[9] Nadalje piše kako je onaj puk bio sasvim napušten, pak su mnogi umirali bez ispovijedi i drugih sakramenata, u nekim mjestima po četrdeset godina ljudi ne bi vidjeli svojeg svećenika, pak je bilo među brdima mnogo praznih i poluporušenih crkava. On kaže da se pravoslavni nalaze posvuda po turskoj zemlji, pa i u mjestima gdje su ranije bili katolici, zbog toga što su ih napustili latinski svećenici, koji nisu htjeli služiti bez prihoda.[10] Iz ovih zapisa u Mancinellijevu životopisu, Draganović zaključuje da je trebinjska biskupija već u ono vrijeme, tj. u drugoj polovici XVI. st., izgubila najveći dio svojih vjernika.[11]

O stanju u prvoj polovici XVII. st. saznajemo iz pisama albanskih biskupa Andrijaševića i Medvedovića (Ursini); oba iz Popova u Hercegovini. Oni su pisali 1622. god. Propagandi u Rim, moleći da imenuje biskupa za staru biskupsku stolicu u Naroni (tzv. Stefansku crkvu), jer su oni jako žalosni zbog stanja katolika u gornjem Iliriku. Njihovo pismo se nije sačuvalo, ali o njegovu sadržaju saznajemo iz sažetka koji je učinio tajnik Propagande. Iz toga se može jasno zaključiti da su oni pisali o otpadima katolika, jer traže postavljanje biskupa u Neretvi "kako bi se sačuvali oni koji su još uvijek katolici",[12] a koji su prema istom svjedočanstvu još uvijek relativno brojni budući da imaju 16 crkava. Ali postoji velika opasnost da budu zavedeni od šizmatika i Turaka, kao što se desilo mnogima u susjednim mjestima, koji su prešli na islam ili pravoslavlje.[13]

Propaganda je g. 1625. zaista postavila za biskupa u navodnu Stefansku crkvu (staru Naronu) samog Andrijaševića, koji je ostao na toj stolici nekoliko godina, vodeći neprestane sporove s biskupima makarskim i trebinjskim zbog granica, jer da je njegova biskupija zauzimala djelomično područje tih dviju biskupija.[14] No nas ovdje posebno zanimaju njegovi

izvještaji Propagandi o otpadima katolika u njegovoj tadašnjoj biskupiji. Dne 16. studenog 1626. pisao je u Rim iz Gradca da je posjetio veći dio svoje biskupije, porušene i žalosne zbog dugotrajnog pomanjkanja vlastitih pastira.[15] Slijedeće 1627. godine, na 12. svibnja javlja da pomalo već ima uspjeha u radu među šizmaticima, koji su se odijelili od sv. Crkve.[16] Iste te godine javljao je biskup Andrijašević i o stanju katolika u pojedinim župama njegove biskupije. Tako je u Popovu, prije manje od 50 godina, bilo 360 katoličkih kuća koje su zbog pomanjkanja biskupa i svećenika prešle na pravoslavlje. Od 12 katoličkih crkava 7 su uzurpirali pravoslavni svećenici, ponajviše one kojih su vjernici prešli na pravoslavlje, a sve to, kako kaže Andrijašević, jer nije bilo katoličkog biskupa koji bi branio prava crkve.[17] Na drugom kraju njegove biskupije, u Dubravama i Podveležju, našao je oko 250 katoličkih kuća, ali ti vjernici po 10-12 godina nisu vidjeli katoličkog svećenika, te su polazili na liturgiju kod šizmatika i tamo se vjenčavali, ali ipak nisu zaboravili svoju katoličku vjeru.[18] Nažalost nije naveo pobliže imena sela čije crkve su zaposjeli šizmatici u župi Popovo (7 od njih 12). Nešto detaljnije podatke daje za župe Čvaljina i Zavala. God. 1629. je pisao da se među tim župama nalazi pravoslavni manastir, pak su sve obitelji u blizini manastira, osim njih 8, postale šizmatičke.[19] Na sličan način je od Katoličke crkve otpalo 60 obitelji u župi Dračevo-Dubljani.[20] Andrijašević opisuje kako se to dogodilo. "Prije malo godina, budući da nijesu imali pastira koji bi ih branio, šizmatički metropolita ih je (dvije crkve) zauzeo i izuzevši 9 obitelji, svi su otpali." U tim katolicima otetim crkvama šizmatički metropolit je dao izbaciti kosti pokojnika i porušiti katoličke oltare, na veliku žalost vjernika, koji su se htjeli vratiti u krilo Katoličke crkve, pod uvjetom da im biskup pošalje jednog svećenika. Kako on nije mogao ispuniti taj zahtjev, ostali su šizmatici do dana današnjega.[21] U jednom pismu Propagandi iz 1629. godine sam puk mjesta Neretve, Popova i Gradca tvrdi da ih je "velika većina prešla na pravoslavlje ili islam, jer nijesu imali vlastitog biskupa, pa čak ni drugih svećenika osim popova toliko neukih da nijesu znali ni misu reći."[22]

O otpadu katolika iz bliže okolice biskupskog sjedišta Trebinja postoji jedno svjedočanstvo misionara dominikanca, oca Josipa Marije Buonaldija. Taj rođeni Zadranin bio je neko vrijeme profesor teologije kod sv. Marije della Minerva u Rimu, te je nakon kratkotrajna misionarenja u Hercegovini postao barskim nadbiskupom. Kad je 1644. godine došao u tursku okolicu Dubrovnika, bila je već sasvim pravoslavna, izuzev sedam malih sela; kasnije je većina vjernika i u tim selima prešla na pravoslavlje tako da se mali broj katolika zadržao još samo u dva od tih sedam sela (u Kaluđerovićima i Grepcima).[24] Na 26. VII. 1644. pisao je Buonaldi iz Zurovića (naselja u brdima iznad Rijeke dubrovačke, B. Z.) slijedeće: "Ja fra Josip Marija Buonaldi iz Zadra, dominikanac, misionar poslan od EE.VV. u Tursku, u biskupiju mrkanjsko-trebinjsku, našao sam ovaj puk željan Božje riječi. Udarili su u plač kada su me vidjeli i čuli, jer su mnogo vremena bili bez svećenika, bez svetih sakramenata i duhovne pomoći. Mnogi od njih su zbog pomanjkanja svećenika prešli na grčki obred, a drugi su se poturčili, a mnogi su umrli bez presvetih sakramenata."[25] U jednom drugom pismu javlja isti taj misionar o otpadima u novije vrijeme na području Zurovića. Tu je, u kratko vrijeme, 15 katoličkih obitelji prešlo na istočni obred, a dvije na islam. U istom pismu javlja Buonaldi da su se neki pravoslavci obećali vratiti u Katoličku crkvu kojoj su pripadali njihovi stari, ali su zbog pomanjkanja svećenika prešli u pravoslavlje, koje ima dovoljno svećenika.[26] I u župi Popovo, s 15 katoličkih sela i oko 1000 sposobnih za ispovijed i pričest, ljudi često prelaze na pravoslavlje, rjeđe na islam. Ima sela, piše Buonaldi, u kojima nitko, pa ni starci od 90 godina, nisu primili sv. potvrdu, što samo po sebi svjedoči o tome da su biskupi vrlo, vrlo rijetko posjećivali svoju biskupiju. Od Buonaldija saznajemo i o njegovim uspjesima da neke ipak vrati u krilo Katoličke crkve. Tako je u Zurovićima jedan dio vjernika do njegova dolaska ostao uza sve teškoće vjeran Katoličkoj crkvi, a drugi su pali u shizmu, ali je misionaru uspjelo 21 obitelj sa 130 duša od tih šizmatika vratiti u Katoličku crkvu.[27] Uz ovaj podatak Draganović napominje da se ni jedna od ovih povraćenih obitelji kojih se imena nalaze na popisu, danas više ne nalazi među katolicima, ali su zato mnoge od njih među pravoslavnima.[28] O uspješnom Buonaldijevu misionarskom djelovanju svjedoči i jedno pismo kapetana u pograničnom dubrovačkom selu Bosanka. Tu stoji da su mnogi šizmatici, potreseni Buonaldijevim propovijedanjem, obećali vratiti se u Katoličku crkvu, koju su ostavili njihovi pređi zbog pomanjkanja katoličkih svećenika.[29]

Svi ovdje izneseni slučajevi odnose se na sela ili grupe sela na samoj granici biskupije. Sudeći prema slici koja se dobiva iz tih svjedočanstava, Draganović pretpostavlja da se sličan proces događao i u unutrašnjosti biskupije, ali ranije, možda već u XV. st. U arhivu Propagande, koja je osnovana tek 1622. god., a gdje je on istraživao, takvih dokumenata za ranije razdoblje, naravno, nema. Trebat će stoga tražiti druge izvore i na drugom mjestu. Za barem približnu sliku o procesu otpada katolika i njihov prelazak u srpsku pravoslavnu crkvu mogu poslužiti i rezultati istraživanja u drugim disciplinama, kao što su etnologija, lingvistika i sl.

Kao polazni datum za početak velikih masovnih otpada može se sa sigurnošću uzeti XVI. st., posebno njegova druga polovica. Naime, upravo u tom stoljeću počelo se s osnivanjem većeg broja srpskih pravoslavnih manastira u Hercegovini, ili barem u to vrijeme padaju prvi njihovi spomeni. Tako je manastir Tvrdoš osnovan 1509. god., Zavala se prvi put spomine 1514. god., Žitomislić 1563. godine.[30] U tom stoljeću, točnije 1563. god. obnovljena je srpska patrijaršija u Peći, koje granice na zapadu i sjeveru su se širile sukladno sa širenjem turske političke vlasti, pak je neko vrijeme na zapadu sezala do Kupe, a na sjeveru do Slovačke. Od osnivanja

pećke patrijaršije, koja je uživala zaštitu turskih vlasti, počinju proganjanja katolika od strane pravoslavne hijerarhije u svim hrvatskim zemljama pod turskom vlasti bivati sve češća i sve žešća.

III. *Zaključak*

Zaključujući ovo poglavlje svoje rasprave, poglavlje o otpadima i prelascima na pravoslavlje u trebinjskoj biskupiji, Draganović sabire uzroke, koji su po njegovu mišljenju, stvorenu na osnovu sakupljenih podataka, bili uzrok te pojave. To bi bili:

- neodržavanje biskupskog sjedišta na tlu biskupije i vrlo rijetke pastoralne vizitacije biskupa;
- veliko siromaštvo svećenika koji su pripadali većinom svjetovnom kleru. Zbog tog siromaštva događalo se da je u kritičnim vremenima dolazilo do izbjeglištva, ili uopće nestanka svećenika;
- djelatnost pravoslavnih monaha, koji su bili dobro organizirani i vršili velik pritisak na katolike u smislu otpada;
- vrlo česti mješoviti brakovi;
- velika neukost kod seoskih svećenika;
- veliko siromaštvo puka, koji nije mogao uzdržavati svoje svećenike, o čemu svjedoči biskup Andrijašević, kao i dubrovački biskup Bernardin koji je 1640. godine pisao da hercegovački svećenici umiru od gladi;[31]
- puk ove biskupije, iako pobožan i odan svojoj Crkvi, bio je neuk u religioznim stvarima, pak je njegova veza s rimskom Crkvom zbog svega gore navedena pomalo slabila, i on je bez svoje krivnje otišao u shizmu.[32]

Ja bih sa svoje strane tim uzrocima dodala kao jedan od najbitnijih pomanjkanje franjevačkih samostana na području ove biskupije. Naime, svi Draganovićevi navedeni razlozi - izuzev pomanjkanja svećenika i biskupa - vrijedili su i u Bosni. No tamo ih je i nakon rušenja mnogih samostana pod turskom vlasti ostalo još dovoljno da makar i u otežanim uvjetima i uz progone obavljaju redovitu pastoralnu službu. Prema izvještaju iz 1623. god. (vrijeme masovnih otpada u jugoistočnoj Hercegovini), bilo je na području bosanskog dijela provincije Bosne Srebrene još 10 samostana (Rama, Kreševo, Fojnica, Visoko, Sutjeska, Olovo, Srebrenica, Tuzla, Donja Solina, Modriča) s oko 40 župa i velikim brojem svećenika.[33] Kad se uzme u obzir da su franjevci imali posebnu dozvolu od sultana za dušobrižnički rad, da su župe bile i materijalno vezane za samostane, te da su apostolski vikari koji su vršili službu biskupa također stolovali u jednom od tri stara samostana i bili iz redova franjevaca, postaje očitim koliko je otežavajuća okolnost za trebinjsku biskupiju bila činjenica što tamo, ni prije ni za vrijeme Turaka, nije postojao ni jedan franjevački samostan, kako bi redovnici u teškim vremenima progona ostali uz svoje vjernike i sačuvali ih od otpada.

A tako se masovni otpad od Katoličke crkve u trebinjskoj biskupiji događao, nažalost, u neposrednom susjedstvu isključivo katoličke Dubrovačke republike, po čijem zakonu nevjernici i inovjerci nisu smjeli ni prenoćiti na gradskom području. Možda je opravdan prijekor Krunoslava Draganovića da otpad od Katoličke crkve na tlu trebinjske biskupije ne bi bio tako masovan da je katolička Dubrovačka republika u kritičnim vremenima poslala nekoliko misionara.[34] Taj otpad nije samo gubitak za Katoličku crkvu. Gubitak je to i za hrvatski narod, jer se tijekom druge polovice XIX. st. proces buđenja nacionalne svijesti odvijao po kriterijima crkvene pripadnosti, pak su nekadašnji etnički Hrvati i katolici, a tada već pravoslavci, automatski uključeni u srpski nacionalni korpus.

BILJEŠKE

1. Ovaj historijski pregled izradila sam služeći se prvenstveno knjigama: A. Ivandija - J. Buturac, *Povijest Katoličke crkve među Hrvatima*, Zagreb 1973., str. 107, 150, 337; K. Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području*, Zagreb 1972., s. 79-82.
2. Tlocrt trebinjske biskupije u XIV. st. vidi u nav. knjizi Ivandija-Buturac, s. 112-113, a za suvremene granice na str. 288-289.
3. Ivandija- Buturac, *nav. dj.* str. 337.
4. K. Jurišić, *nav. dj.* str. 80.
5. K. Draganović, *Die Massenübertritte von Katholiken zur "Orthodoxie" im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, Orientalia christiana periodica, III, Roma 1937, str. 204-205.
6. *Isto*, str. 205.
7. *Isto*, str. 186-188.
8. Navedeno u bilj. 5. (Iako je studija nedavno objavljena i u hrvatskom prijevodu (Mostar 1991) u ovom se tekstu služim izvornim njemačkim izdanjem, jer ga imam pri ruci.
9. K. Draganović, *nav. dj.* str. 205.
10. *Isto*, str. 206.
11. *Na istom mj.*
12. *Na istom mj.*
13. *Isto, str. 207.*
14. K. Jurišić, *nav. dj.* str. 46. Pobliže o tzv. Stefanskoj crkvi vidi K. Draganović, *Tobožnja Stjepanska biskupija*, Croatia sacra, IV, br. 7, Zagreb 1934.
15. K. Draganović, *Die Massenübertritte ...*, str. 207.
16. *Na istom mj.*
17. *Isto*, str. 208.
18. *Na istom mj.*
19. *Na istom mj.*
20. *Na istom mj.*
21. *Isto*, str. 208-209.
22. *Isto*, str. 209.
23. *Na istom mj.*
24. *Isto*, str. 209-210.
25. *Isto*, str. 210.
26. *Na istom mj.*
27. *Na istom mj.*
28. *Na istom mj.*
29. *Isto*, str. 211. Ovdje Draganović upozorava na članak "Zadnji katolici u okolici Trebinja", Napredak, Sarajevo 1936. s. 159-166.
30. *Isto*, str. 212.
31. *Isto*, str. 214.
32. *Isto*, str. 213-214.
33. Ivandija-Buturac , *nav. dj.* str. 162.
34. K. Draganović, *Die Massenübertritte ...*, str. 202.

TISUĆLJETNI KONTINUITET HRVATSKE DRŽAVNOSTI

Radost poradi postignuća priznanja neovisnosti hrvatske države, što je okrunjeno primanjem Hrvatske u zajednicu Ujedinjenih naroda, remete česte neznalačke izjave kako je time ostvaren 900-godišnji hrvatski san o vlastitoj državi i kako sada prvi put u pisanoj povijesti imamo međunarodno priznatu suverenu državu.

Obnova hrvatske državnosti i njezino međunarodno priznanje samo po sebi je tako velik i važan uspjeh hrvatske politike da nije potrebno, dapače jako je štetno, "uvećavati" ga takvim ocjenama i tvrdnjama. Pokušat ću stoga, koliko je to moguće, u ograničenu opsegu ovoga članka, izložiti kontinuirani tisućgodišnji slijed trajanja hrvatske države i upozoriti na dva prijašnja, davna, međunarodna priznanja suverenosti hrvatske države u krugu kršćanskoga Zapada, koji je u ono doba za Hrvatsku predstavljao relevantnu svjetsku javnost.

Prema podacima sasvim pouzdanih pisanih i kamenih spomenika znademo da je hrvatski narod najkasnije u IX. st. imao organiziranu svoju državu, ili više njih, na tlu rimskih pokrajina Panonije i Dalmacije: tzv. Panonsku i Dalmatinsku Hrvatsku. Od sredine druge polovice IX. st. Dalmatinska Hrvatska je postala i sasvim samostalna, nezavisna od tadanjih velesila, bilo Bizanta, bilo Franačke. A ta nezavisnost joj je bila i međunarodno priznata 879. godine od Autoriteta i na način kako je to bilo u praksi onog vremena.

Nakon propasti Zapadnog Rimskog carstva, Zapad je za nekoliko stoljeća bio ostao bez opće priznata vrhovnoga političkog autoriteta, koji je nadomještao moralni autoritet rimskih papa. Kada je papa Leon III. 800. godine okrunio franačkog kralja Karla za rimskoga cara tim činom je bilo obnovljeno Zapadno Rimsko carstvo. No to obnovljeno franačko Rimsko carstvo bilo je kratka vijeka. Ono se raspalo na više dijelova i od Zapadnog Rimskog carstva ostaje samo carski naslov koji su naslijedili vladari Istočne Franačke, odnosno Njemačka. U takvim okolnostima pape ponovno postaju ne samo vrhovni moralni autoritet nego i arbitri u podjeljivanju i priznavanju svjetovne vlasti vladarima kršćanskog Zapada u državama koje su izrasle na tlu nekadanjeg Zapadnoga Rimskog carstva.

I hrvatski su vladari priznavali vrhovnu političku vlast najprije Bizanta, a potom Franačke, jer je Hrvatska nakon razgraničenja tih dvaju carstava dospjela u interesnu sferu Zapadnoga, franačkoga rimskog carstva. No nakon smrti kneza Domagoja, iz još nepoznatih razloga, knez Zdeslav priznaje vrhovnu vlast Bizanta i hrvatsku crkvu stavlja pod vrhovnu vlast carigradskog patijarha, što je izazvalo otpor i bunu u narodu. Vođa otpora,

velmoža Branimir pobijedio je Zdeslava, te Crkvu vratio pod vrhovnu duhovnu vlast rimskoga pape, ali ne i Hrvatsku pod vrhovnu političku vlast italskih Karolinga, koji su kod podjele Franačke bili naslijedili vrhovništvo nad Hrvatskom, nego hoće učiniti Hrvatsku potpuno samostalnom državom. Ali da bi to ostvario potrebno mu je priznanje autoriteta koji je viši od cara bilo Istočnog, bilo Zapadnog Rimskog carstva. A taj autoritet je bio samo rimski papa. Zato se Branimir i obratio pismom papi javljajući mu da stavlja Hrvatsku pod moćnu zaštitu sv. Petra i njegova namjesnika na zemlji, pape. Na papinskoj je stolici sjedio tada veliki diplomat Ivan VIII. On 7. lipnja 879. god. piše dva pisma u Hrvatsku, jedno Branimiru, a drugo svećenstvu i svemu hrvatskomu narodu. U pismu Branimiru papa se raduje što se Hrvatska vraća u krilo sv. Apostolske Stolice i priznaje Branimiru vlast u njegovoj kneževini. Najvažniji odlomak toga pisma glasi:

"Na dan Uzašašća Gospodinova za vrijeme slavljenja svete mise na oltaru sv. Petra apostola, uzdignutim rukama blagoslovili smo tebe i sav tvoj narod i svu tvoju zemlju, da ovdje i u vječnosti s dušom i tijelom budeš spašen i *zemaljskom kneževinom koju imaš da uzmogneš sretno i sigurno vladati* i u nebesima nakon smrti da se u Bogu sretno raduješ i vječno vladaš..." Kada ove papine riječi prevedemo na suvremeni diplomatički jezik to je značilo priznanje hrvatske državne samostalnosti s najautoritativnijeg mjesta onoga doba, a tu su činjenicu kao takvu prihvatili vladari Istoka i Zapada. Prema tome, datum 7. lipnja 879. god. je zapravo najstariji datum međunarodnog priznanja samostalnosti hrvatske države. Od tada pa do 1918. god. Hrvatska je bez prekida postojala kao zasebna država, bilo pod vladarima hrvatske krvi, bilo pod nekom od europskih vladarskih kuća.

Pri koncu vladavine kraljeva hrvatske krvi Hrvatska je još jednom doživjela potvrdu svoga suvereniteta. To se zbilo činom krunidbe kralja Dmitra Zvonimira za kralja ujedinjene Dalmacije i Hrvatske u Solinu 1071. godine, po legatima velikoga pape Grgura VII.

Nakon jednostoljetnog opadanja papina autoriteta tijekom X. i početkom XI. st., usporedno s duhovnom obnovom Crkve u XI. st. ponovno sve više jača i papinski autoritet. Vrhunac doseže za vrijeme pape Grgura VII. koji je uspio većem dijelu katoličke Europe nametnuti crkveno shvaćanje o nadređenosti duhovne nad svjetovnom, pa i carskom vlasti. Po toj doktrini rimski pape kao nositelji najviše duhovne vlasti bili su i arbitri u priznavanju legitimiteta svjetovne vlasti. Tomu se shvaćanju žestoko opirao njemačko-rimski car Henrik IV., ali ga je na kraju i sam morao priznati. Među brojnim drugim europskim vladarima (Engleske, Danske, Poljske, Ugarske) i hrvatski kralj Dmitar Zvonimir priznao je tu doktrinu i sklopio neke vrsti saveza s papom Grgurom VII. Zauzvrat papa je njemu priznao pravo na hrvatsko prijestolje i uz to suvereno pravo na dotada bizantsku Dalmaciju, koju je dotada Bizant ustupao na upravu, prema prilikama, sad Mlečanima

sad hrvatskim vladarima. Papa je Zvonimiru poslao kraljevsku krunu i druga insignija kraljevske vlasti, te ga je tom krunom papin legat Gebizon na saboru u Solinu 8. listopada 1075. godine okrunio za suverena vladara Dalmacije i Hrvatske. Zvonimir je sa svoje strane na ruke opata Gebizona položio vazalsku prisegu vjernosti papi kao namjesniku sv. Petra. Sva objektivna i ozbiljna historiografija, domaća i strana (Šišić, Klaić, Barada) tumači tu prisegu kao čin duhovne podložnosti Crkvi i njezinu zemaljskom poglavaru, a ne nipošto kao čin političke ovisnosti o papi kao vladaru svjetovne papinske države, kao što je to za jugokomunističke vladavine htjela nametnuti pristrana ideologizirana historiografija školskih priručnika. Ustvari, priznanjem vjernosti sv. Petru i primanjem krune od pape Zvonimir je Hrvatsku uveo u zajednicu europskih katoličkih država, u kojoj su nacionalne države bile međusobno ravnopravne i priznate. Drugim riječima, to je bilo dobivanje međunarodnog priznanja kraljeva legitimiteta i hrvatskog državnog suvereniteta prikladno onome vremenu.

Da bi dobili potvrdu državnog suvereniteta znali su se i vladari istočnog, pravoslavno-bizantskoga kulturnog kruga utjecati papi. Tako se i prvi srpski kralj Stefan Prvovjenčani obratio papi Honoriju III. s obećanjem da će Srbiju podložiti duhovnoj papinskoj vlasti i tražio od njega kraljevsku krunu kako bi se riješio bizantskog vrhovništva. Papa je povjerovao obećanju i 1217. godine poslao Stefanu Nemanjiću krunu (odatle mu i naslov "prvovenčani"). Stefan nije održao papi dato obećanje, ali je Srbija od te godine bila priznata kao suverena država sve do svoje propasti pod turskom najezdom.

I, evo, ponovno u naše dane, nakon proglašenja nezavisne hrvatske države u Hrvatskom saboru 25. lipnja 1991. godine i njezina priznanja od više desetaka zemalja sa svih kontinenata, uslijedio je kao kruna tom procesu i čin primanja u Ujedinjene narode u travnju ove godine. To je sada svakako mnogo šire društvo nego je to bila zajednica u koju je Zvonimir svojedobno uveo Hrvatsku svojom krunidbom. No priznanje u Zvonimirovo doba kvalitetno se bitno ne razlikuje od ovog suvremenog. Razlika je samo u kvantiteti obzirom na društvo. Dok je sada višestruko, pa i politički preko Ujedinjenih naroda, povezan čitav planet Zemlja, u Zvonimirovo doba poznati svijet je predstavljala Europa sa sredozemnim bazenom. A i taj mali svijet bio je neprijateljski podijeljen u tri kulturna kruga: europsko-katolički, bizantsko-pravoslavni i arapsko-islamski. A Hrvatska je 1075. god. primljena kao suverena i ravnopravna država u svoj europsko-katolički krug.

Prema tome, primanje Hrvatske kao suverene države u Ujedinjene narode 1992. god., koliko god prestavlja vrhunski uspjeh hrvatske politike i diplomacije, nije nikako prvo, nego treće opće međunarodno priznanje hrvatskog državnog suvereniteta.

A što je bilo s hrvatskim državnim suverenitetom i državnošću nakon Zvonimira, točnije od 1102. god., kada na hrvatsko prijestolje dolazi ugarska dinastija Arpad pa do proglašenja obnove hrvatske državnosti 25. lipnja 1991. godine? Usput napominjem da bi bilo ispravno kao dan hrvatske državnosti slaviti 25. lipnja, datum kada je posljednji put proglašena obnova hrvatske države. 30. svibnja je došlo samo do smjene vlasti u hrvatskom Saboru, jer tada je još postojala SFR Jugoslavija, a Hrvatska bila jedan njezin dio.

Odmah treba kazati da Hrvatska nije ništa izgubila od svoga suvereniteta time što su vladare narodne krvi naslijedili tuđinci Arpadovići. Time su samo vladarska prava hrvatskih kraljeva prešla na zakonite hrvatske kraljeve iz kuće Arpad, koji su uz to bili i kraljevi Ugarske, kao što ni Ugarska nije ništa izgubila time što su njezini vladari dobili još jednu krunu. Te dvije zemlje ostale su i nadalje posebne i suverene države povezane osobom zajedničkog vladara u personalnu uniju. Zato je sasvim neispravan termin koji se ponekad rabi za te dvije države Hrvatsko-Ugarska, ili čak samo Ugarska. To su i nadalje bile dvije države: Hrvatska i Ugarska, svaka sa svojim posebnim organima zakonodavne i izvršne vlasti.

Nakon izumiranja dinastije Arpad (1301.) tijekom više stoljeća Hrvati su u svome saboru, prema prilikama, birali vladare iz raznih europskih dinastija (Anjou, Luxemburg, Jagelo, Habsburg), koji su uz to redovito imali i nekoliko drugih kruna. Bila je to uobičajena praksa u srednjem, pa i duboko u novi vijek, da su europskim zemljama kraljevali vladari iz nekoliko poznatih vladarskih obitelji, najčešće po baštinskom pravu, koje je u međunarodnom pravu bilo općenito priznato, a države koje su imale istog vladara nisu imale nikakve međusobne veze, često ni zemljopisne. Tako je na pr. Ljudevit I. Anjou vladao ujedno Hrvatskom, Ugarskom i Poljskom; Sigismund Luksemburški bio je car njemački, kralj Češke, Ugarske i Hrvatske, austrijski Habsburgovci bili su nadvojvode austrijski, kraljevi češki, ugarski i hrvatski.

Koliko malo je za suverenitet jedne zemlje značilo što su joj vladari iz neke domaće ili strane dinastije pokazat ću na dva primjera. Tijekom XVI. i XVII. st. vladali su Španjolskom austrijski habsburgovci, a od početka XVIII. st. do španjolske revolucije 1931. jedna grana francuskih Bourbona. I današnji kralj Juan Carlos je potomak te dinastije. Pa ipak Španjolska pod tim stranim dinastima ne samo da nije bila podložna ni Austriji ni Francuskoj nego je postala svjetska velesila i kolonijalni imperij. Engleska od 1066. god., od Vilima Osvajača do danas, nije imala vladara anglosaksonske krvi. Poslije Normana na engleskom prijestolju se izredalo nekoliko tuđinskih dinastija: jedna grana francuskih dužnosnika, Plantageneti, pod kojima su u stogodišnjem ratu Englezi osvajali Francusku, a ne obratno; zatim škotski Stuarti, za njima jedna grana njemačkih

knezova Hannover a neko vrijeme je kneževina Hannover bila u personalnoj uniji s Engleskom, i najzad sadašnja vladajuća dinastija iz obitelji njemačkih knezova Sachsen-Koburg. A čitavo to vrijeme, pa i za personalne unije s kneževinom-kraljevinom Hannover, bila je Engleska ne samo samostalna država nego i svjetska velesila i kolonijalni imperij.

Ipak, uvijek je bila zamršena situacija u slučajevima kada je jedan isti vladar nosio krunu više zemalja, pogotovo ako je takva personalna unija trajala i po više stoljeća. U takvim prilikama vladari su silom prilika nastojali na neki način objediniti razne svoje zemlje preko Dvorskih kancelarija ili nekih drugih centralnih institucija kršeći tako ustave svojih zemalja, i uvijek je prijetila opasnost od centralizma. Ali ta opasnost je u pravilu postojala samo u odnosu vladar-predstavništvo pojedine zemlje, a nikako u odnosu njihovih zemalja međusobno. Tako primjerice u vrijeme apsolutizma Josipa II. Ugarska i Hrvatska nisu bile podvrgnute Austriji, nego je Austrija jednako kao i one bila podvrgnuta kraljevu apsolutizmu.

U hrvatskoj je povijesti bilo i slučajeva kada se sam hrvatski Sabor odricao dijela svoga suvereniteta (1790-1848) i tješnje upravno povezivao s Ugarskom zbog zaštite od kraljeva apsolutizma. Ali i u takvim okolnostima Hrvatska nije nikada prestajala postojati kao priznata posebna država. U navedenom razdoblju poslanici hrvatskog sabora na zajedničkom saboru kraljevina Ugarske i Hrvatske u Požunu nisu sjedili među zastupnicima Ugarske niti su im se glasovi brojili među njihovima. Hrvatski su delegati sjedili posebno, desno od predsjednika i imali su pravo veta za svaki zakon koji je bio u suprotnosti s prijašnjim odlukama i naputcima hrvatskog Sabora, a takvi zakoni su imali zakonsku snagu samo za područje Ugarske, tj. samo do Drave. U vjekovnoj zajednici s Ugarskom najteže je bio ograničen hrvatski suverenitet po hrvatsko-ugarskoj nagodbi 1868. (do 1918), a i to se zbilo ne nasiljem Mađara nego u prvom redu krivnjom hrvatske narodno-liberalne stranke, koja je 1861-67 bila većinska u Saboru, ali nije posvećivala pažnju rješavanju odnosa Hrvatske s drugim zemljama Habsburške monarhije nego je upravo u to vrijeme intenzivno pregovarala i dogovarala se sa službenim i neslužbenim predstavnicima Srbije za stvaranje zajedničke države južnih Slavena, pa ih je dogovor između Austrije i Ugarske (i njihova austro-ugarska nagodba) zatekao nespremne. No i u to vrijeme najograničenijeg hrvatskog suvereniteta Hrvatska nije prestala postojati kao posebna država s posebnim teritorijem, posebnim zakonodavstvom i upravom za tri resora hrvatske autonomije, čak i s posebnom vojskom, hrvatskim domobranstvom.

Hrvatska je izgubila svoju državnost, ponajviše svojom krivnjom tek 1918. god., kada je Narodno vijeće Države Slovenaca, Hrvata i Srba (nastale od južnoslavenskih zemalja raspale Austro-Ugarske monarhije) donijelo odluku o ujedinjenju s kraljevinom Srbijom u zajedničku jedinstvenu

državu bez ikakva prethodnog dogovora i ugovora, a što hrvatski sabor nikada nije sankcionirao.

Tijekom II. svjetskoga rata, uz pomoć i pod zaštitom jedne od zaraćenih strana, Njemačkog Reicha obnovljena je hrvatska država kao Nezavisna Država Hrvatska (NDH) u svojim povijesnim granicama iz doba kraljeva Petra Krešimira IV. i Dmitra Zvonimira, tj. od Sutle do Drine i od Drave do mora. To nije bila nikakva "tzv. država" kako ju se redovito službeno nazivalo za vrijeme jugokomunističke vladavine nego prava država, priznata od većeg broja zemalja ne samo jednog zaraćenog bloka nego i od nekoliko neutralnih država. Oni koji joj negiraju državnost zbog njezina donekle satelitskog položaja u odnosu na velesilu kakva je bila Njemačka, zaboravljaju da su poslije rata sve zemlje istočne Europe i po svojem društvenom uređenju i po pripadanju Varšavskom paktu bile sateliti SSSR-a, koji je u njima i u vrijeme mira, sve do svoga raspada držao okupacione trupe. Pa ipak ih se držalo pravim a ne takozvanim državama. Još manje joj se može zanijekati državnost zbog njezina tobožnjeg fašistoidnog društvenopolitičkog sustava. Kao što su boljševički SSSR, nacistička Njemačka i fašistička Italija bez obzira na njihove autoritarne režime bile i ostale prave države, ni Hrvatska zbog ustaškog režima nije bila manje država. Usput neka mi bude puštena primjedba da oni koji se hvale svojom antifašističkom borbom u partizanima nemaju za to baš nikakva opravdanja. Objektivno gledajući, partizanska borba pod vodstvom KPJ vođena je za obnovu Jugoslavije i uspostavu boljševičkog društveno-političkog sustava u njoj, a nikako za demokraciju u Hrvatskoj. Drugo je pitanje što je koji borac pojedinačno odlazeći u partizane, mislio, da li je on svoju borbu držao narodno-oslobodilačkom ili možda antifašističkom, objektivno on se borio protiv opstanka vlastite hrvatske države.

Odluka hrvatskog državnog Sabora od 25. lipnja 1991. godine o proglašenju potpune nezavisnosti Hrvatske u granicama dotadanje SR Hrvatske značila je ponovnu obnovu hrvatske države nakon 46 godina, a ne nakon devet stoljeća, posebno nikako ne tek stvaranje hrvatske države prvi put u hrvatskoj pisanoj povijesti. Ovime se nikako ne umanjuje povijesna važnost te saborske odluke i napora suvremene hrvatske diplomacije, koji su okrunjeni primanjem hrvatske u međunarodnu zajednicu Ujedinjenih naroda. To je samo konstatacija činjenice da ni hrvatska država, kao ni hrvatski narod, nisu od jučer nego da ima tisućgodišnju tradiciju i kontinuitet, prekinut samo dvaput, za trajanja dviju Jugoslavija.

II. KULTURNA POVIJEST

POVIJESNI OSVRT NA KARTULAR SV. PETRA U SELU*

Druga je polovica XI. stoljeća vrijeme unutarnje obnove Katoličke crkve "in capite et in membris". Obnoviteljski duh poniknuo je u samostanima (Cluny), pa se obnova i provodila prvenstveno u samostanima i iz samostana. To je ujedno i doba obnove i procvata starih i nastajanja brojnih novih benediktinskih samostana i vrijeme procvata romaničke arhitekture. Tako je bilo svuda po katoličkoj Europi, pa i njezinu jugoistočnom perifernom području, u Hrvatskoj, na istočnoj obali Jadranskog mora.[1]

Samostane su obično podizali kao svoje zadužbine vladari, velikaši i drugi mogućnici, koji su ih bili u stanju opskrbiti potrebnim dobrima za izdržavanje redovnika. U to vrijeme i bogati splitski građanin Petar Crni, sin Gumajev, podiže muški benediktinski samostan s crkvom sv. Petra na mjestu zvanu Selo (Selle) u Poljičkom primorju.[2] Svečanu posvetu samostanske crkve sv. Petra obavio je 1080. god. splitski nadbiskup Lovro. Ovaj samostan bio je relativno kratka vijeka, spomen mu se zameće već sredinom XIII. st., pa se pretpostavlja da su ga porušili Tatari prilikom provale u Hrvatsku 1242. god.

Osnivač, Petar Crni, obdario je crkvu i samostan zemljama i radnom snagom, a poslije se posjed samostana uvećao kupovinama i darovštinama različitih darovatelja. O svim tim darovštinama i kupovinama, pa i parnicama oko ponekih komada zemlje, postoje ili prijepisi isprava ili, najčešće, samo kratak upis (breve recordatio) ili bilješka u samostanskom kartularu. Veliki nedostatak tih upisa i bilježaka jest u tome što nikada ne navode i površinu pojedine zemljišne čestice, a vrlo rijetko i vrst kulture na njoj, odnosno naznaku da li je zemlja uopće bila obrađivana. Poradi toga ne možemo nikako steći pravu predodžbu o tome koliki je u stvari bio posjed ovog samostana. Glavnina zemalja, osobito onih koje je za samostan kupio sam njegov osnivač Petar Crni, nalazila se u neposrednoj njegovoj okolici, između Malog Rata i Mutograsa, ali su mnoge zemlje bile razbacane i drugdje po Poljicima, zatim u solinskom, splitskom i kaštelanskom polju, pa čak i na otoku Braču. Kako za mnoge od njih danas više nije moguće utvrditi lokalitet, to ne možemo po podacima iz *Kartulara* izraditi ni približnu skicu samostanskog posjeda. Ipak sudeći po činjenici što se njegovi opati, kasnije prepoziti, rijetko spominju u suvremenim vladarskim ispravama, pretpostavljamo da je opsegom svojeg posjeda spadao u red osrednjih crkvenih veleposjednika[3] i da nije imao neku značajniju ulogu u u javnom životu. Njegova uloga i značenje za kraj u kojem je djelovao kretala se u okvirima one djelatnosti koja je svojstvena svim benediktinskim samostanima. I ovaj samostan bio je promicatelj naprednije poljoprivrede i zanatstva te lučonoša prosvjete. Samostanska biblioteka, koje je inventar zapisan u samostanskom kartularu, uz bogoslužne knjige, posjedovala je i

druge crkvene učene knjige, ukupno oko četrdeset svezaka, što je za ono vrijeme vrlo impozantan broj.[4]

Ipak ovaj, u vrijeme svojeg postojanja i djelovanja ni po čemu posebno značajan samostan, danas nosi prvenstvo među brojnim hrvatskim benediktinskim samostanima po tome što je do danas u originalu a ne u kasnijim (često sumnjivim) prijepisima sačuvan njegov kartular, koji je po tome historijski izvor prvog reda za ekonomske, društvene, pravne, a dobrim dijelom i političke prilike u Hrvatskoj onoga vremena.

Kartulari[5] su kopijalne knjige u koje su imaoci zemljišnih dobara, uglavnom crkveni veleposjednici (kaptoli, biskupije, samostani) unosili prijepise isprava ili kraće zapise o svojim posjedima, kao što su darovnice, kupoprodaje, potvrde posjeda, parnice i sl. *Kartular sv. Petra u Selu* zapravo je više zbornik zabilježaka o posjedima tog samostana, a ima u njemu i nekih drugih bilježaka značajnih za stariju hrvatsku povijest. To je mala knjižica od dva kvaterniona, svaki po 8 folija pergamene veličine 26,7X17,6 cm s 30 ispisanih stranica, pretežno pismom karolinom, a nešto malo i beneventanom i goticom. Kodeks ili nije imao korice ili su mu s vremenom otrgnute. Danas je omotan u papir na kojem stoji naslov *Codex traditionum ecclesiae (Monasterii) Sti Petri in Gumay*.[6] Čuva se u riznici stolne crkve sv. Dujma u Splitu. Upisi su većinom bez datuma, a datirani se kreću od 1080-1187. god. Do sada je sadržaj ovog kartulara bio u Hrvatskoj više puta objavljivan, bilo u cijelosti , bilo u izvodima.[7] Posljednje kritičko izdanje s priloženim faksimilima i popratnim opsežnim povijesnim, topografskim, diplomatičkim, kronološkim, paleografskim i lingvističkim bilješkama priredio je uz suradnju Petra Skoka Viktor Novak u izdanju Jugoslavenske Akademije u Zagrebu 1952. god.[8] Po tome Novakovu izdanju priređuje se i ovaj engleski prijevod s faksimilima.[9]

Da bi čitatelji BCR[10] s više razumijevanja mogli čitati sadržaj ovog kartulara potrebno je na ovom mjestu dati najnužnije napomene o sadržaju *Kartulara* kao i onodobnim političkim, društvenim i kulturnim prilikama u Hrvatskoj.

Pri kraju dugog razdoblja koje u svjetskoj povijesti nazivamo seobom naroda (III - VII. st.) među posljednjima koji su promijenili svoje boravište i naselili se na tlu opustošenog i razrušenog zapadnog rimskog carstva bio je jedan dio Hrvata. Iz svoje države Velike ili Bijele Hrvatske, koja je još sredinom X. st. postojala na gornjoj Visli, na području današnje jugoistočne Poljske, uputilo se 30-tih godina VII. st. sedam plemena Hrvata kao vojnički organiziran narod u rimsku pokrajinu Dalmaciju. Nakon nekoliko godina ratovanja s Avarima, koji su prije njih bili zaposjeli ovu pokrajinu, Hrvati pobijede Avare, jedan dio pobiju, a ostale zajedno sa starosjediocima pokore svojoj vlasti te sami zavladaju čitavom Dalmacijom, u kojoj se stalno nastaniše i tu osnovaše svoju novu državu.

U vrijeme seobe naroda, kada su Dalmacijom prolazili i pustošili je razni zavojevači, tako razna germanska plemena, pa Avari i napokon Hrvati, starosjedioci ove pokrajine, poromanjeni Iliri i rimski kolonisti Latini povukli su se u unutrašnjost zemlje, u planinske krajeve, a u primorskim predjelima nađoše spas u nekim utvrđenim gradovima i na otocima. Oni koji su se povukli u planine i tu pod imenom Vlasi živjeli od stočarstva tijekom nekoliko stoljeća jezikom se savim pohrvatiše. Oni pak starosjedioci koji su preživjeli seobu naroda i dolazak Hrvata u svojim utvrđenim primorskim gradovima i na otocima, a koji se nazivaju Romani ili kasnije Latini, ostali su nekoliko vjekova izvan sklopa hrvatske države te nisu bili podvrgnuti hrvatskoj političkoj vlasti. Kao ostatak bizantskog posjeda u ovim stranama činili su zasebnu malu pokrajinu, temu Dalmaciju, pod političkom vlasti i upravom Bizanta. Tu novu malenu pokrajinu Dalmaciju činilo je svega pet gradova: Zadar, Trogir, Split i Kotor i tri sjevernojadranska otoka: Osor (danas Cres i Lošinj), Krk i Rab. Stisnuti u tijesne okvire svojih gradova, gradski žitelji bizantske Dalmacije plaćali su od IX. st. hrvatskim vladarima godišnji danak za slobodno obrađivanje svojih posjeda na tlu hrvatske države. Taj svoj mali posjed u zapadnoj hemisferi Bizant ponekad daje na upravu, već prema političkim prilikama, bilo hrvatskim vladarima, bilo Mlečanima. Ta politička dvojnost bila je uzrokom da je jedno od glavnih težnji hrvatskih vladara starohrvatske epohe, pa i kasnije, bila da se ta dvojnost dokrajči, da se izvrši politička integracija Hrvatske i Dalmacije. Etnička integracija, zapravo pohrvaćivanje Dalmacije, teklo je samo od sebe po zakonima svagdašnjeg života i međusobnog komuniciranja, međusobnim ženidbama i trgovačkim vezama, koje u ono vrijeme političke granice nisu ometale, te neprestanim useljavanjem Hrvata u gradove. Tako je etnički romanski sloj u gradovima, a još više na otocima, bivao sve tanji. U vrijeme postanka samostana sv. Petra u Selu Split je već bio dvojezični grad.

Politički dualizam pratio je i dualizam u crkvenoj organizaciji. Kako su biskupije dalmatinske teme odlukom bizantskih careva od prve polovine VIII. st. pa do 923. god. bile izuzete ispod jurisdikcije rimskog patrijarha i pape i podvrgnute carigradskom patrijarhu, to su Hrvati već od IX. st. imali svoju posebnu crkvenu organizaciju, svojega "hrvatskog biskupa" sa sjedištem u Ninu, gdje su većinom boravili i hrvatski vladari. Ovu administrativnu razdvojenost hrvatske i dalmatinske Crkve pratila je i nutarnja razdvojenost na području obiju crkvenih organizacija, razdvojenost s obzirom na liturgijski jezik. Od kraja IX. st. među Hrvatima u otočkim biskupijama Bizantske Dalmacije, osobito na Krku, te na tlu autonomnih hrvatskih kneževina, u prvom redu kneževine Humske (Zahumlje) i njezine stonske biskupije, počelo se širiti i bogoslužje na narodnom jeziku s crkvenim knjigama pisanim glagolicom,[11] a u jugoistočnim biskupijama i hrvatskom ćirilicom.[12]

Kada je 923. god. carigradski patrijarh vratio papi jurisdikciju nad dalmatinskim biskupijama, a car stavio temu Dalmaciju pod upravu

hrvatskog kralja Tomislava, bilo je moguće uspostaviti i jedinstvo hrvatske i dalmatinske Crkve. Odlukama crkvenih sabora u Splitu 925-927/28. god. metropolitom jedinstvene crkvene pokrajine za Hrvatsku i Dalmaciju postaje splitski nadbiskup, a ninska se biskupija dokida. Doneseni su i zaključci da se iz crkvene prakse istrijebe svi istočnjački običaji (na primjer ženidba svećenika, toleriranje narodnog jezika u bogoslužju i dr.). Jesu li sve te i druge odredbe u praksi i sprovedene, ne znamo, jer sve do polovice XI. st. nemamo potanjih izvornih vijesti o crkvenom životu u Hrvatskoj. No da su mnoge odredbe ostale samo mrtvo slovo na papiru zaključujemo po činjenici što su se gotovo isti problemi, izuzev pitanja metropolije, našli i pred reformnim crkvenim saborima koji su se održavali u drugoj polovici XI.st.

U drugoj polovici XI. st. opet u izvorima nalazimo funkciju "hrvatskog biskupa". On nije rezidencijalni biskup. To je bila ustanova jedinstvena u Katoličkoj Crkvi. To je služba biskupa koji stoluje na kraljevu dvoru, a ipak nije kraljev dvorski biskup, niti mu je jurisdikcija omeđena teritorijem, nego se odnosi na narod. To stanje je i ozakonjeno u vrijeme kralja Zvonimira, koji je svojem hrvatskom biskupu uredio u Polju kod Knina, gdje je bila i kraljeva rezidencija, divnu katedralu sv. Marije. Time je nađeno solomonsko rješenje da uz jedinstvenu splitsku metropoliju Hrvati ipak očuvaju svoju crkvenu neovisnost.[13]

Vrijeme prije stupanja kralja Zvonimira na hrvatski prijestol, kao i vrijeme poslije njegove smrti obilježeno je nemirima u Hrvatskoj. Neki historici te nemire tumače kao otpor provođenju zaključaka reformnih sabora u Hrvatskoj 60-ih godina XI. st., na kojima je između ostaloga ponovljena i zabrana upotrebe narodnog jezika u liturgiji. Drugi su pak skloni da te nemire protumače kao prijestolne borbe, jer su Petar Krešimir IV. (1058-1074) i Zvonimir (1075-1089) bili bez potomaka. Bilo ovako ili onako, a vjerojatno je bilo pomiješano jedno s drugim, nema nikakve osnove za grupiranje protivnih stranaka u tim borbama s jedne strane u tzv. latinaše, kojima bi pripadali Romani u dalmatinskim gradovima i poneki Hrvati, pristaše latinskog bogoslužja, a s druge u narodnjake ili glagoljaše (prema liturgijskom pismu glagolici), tj. Hrvate u Hrvatskoj, koji bi navodno bili pristaše bogoslužja na narodnom jeziku i navodni protivnici crkvenih reforma. Činjenica je, naime, da je u vrijeme održavanja splitskih sabora 925-928. god., kao i reformnih sabora u drugoj polovici XI. st. više istočnjačkih običaja, koje je reformna Crkva htjela iskorijeniti, bilo uvriježeno u nekim bizantskim dalmatinskim gradovima nego u Hrvatskoj,[14] kao što se vidi iz potvrde saborskih zaključaka od pape Aleksandra II.[15] Smatram stoga sasvim neosnovanim mišljenje da je splitski građanin Petar Crni kao tobožnji latinaš i prijatelj nadbiskupa Lovre i kralja Zvonimira osnovao samostan sv. Petra u Selu s namjerom da benediktinci iz tog samostana suzbijaju hrvatski narodni glagoljaški pokret i otpor crkvenim reformama u tom navodno izrazito glagoljaškom kraju.[16]

O osnivaču samostana sv. Petra u Selu zna se veoma malo da bismo mogli postavljati bilo kakve teze o nekoj njegovoj posebnoj političkoj tendenciji kod osnivanja samostana. Sve što o njemu znademo znamo iz njegova epitafa[17] ili posredno zaključujemo na osnovi sadržaja samostanskog kartulara.

Petar Crni bio je splitski građanin, svakako vrlo bogat kad je mogao sam izgraditi crkvu i samostan i opskrbiti ih imanjem i slugama. O njegovoj etničkoj pripadnosti ne možemo kazati ništa pouzdano. Uz crkveno ime Petar koje samo po sebi ništa ne kazuje, on nosi hrvatski nadimak Crni, a otac mu ima romansko obiteljsko ime Gumay. Iz jednog upisa u *Kartularu* znademo da mu je jedan djed (ne znamo da li po ocu ili majci) imao hrvatski oblik imena Mihail-Mihača, a i neki njegovi tu spomenuti rođaci nose također hrvatska imena.[18] U svakom slučaju, bilo da je njegova obitelj romanska, ali već pohrvaćena ili barem dvojezična, bilo da je porijeklom hrvatska, a nastanjena u Splitu, ili da mu je majka Hrvatica iz okolice Splita (neki drže da po muškoj lozi potječe iz Poljica), jedno je sigurno: njegova je obitelj u vrijeme kad on gradi crkvu i samostan sv. Petra dvojezična, u njoj postoji jezična i rodbinska hrvatsko-romanska simbioza. Takvo stanje je u to doba karakteristično za mnoge obitelji u Splitu i drugim dalmatinskim gradovima. Pitamo se zašto bi on, donekle i sâm Hrvat, samo zato što je bio prijatelj nadbiskupa Lovre i kralja Zvonimira, bio prema navodnom hrvatskom pokretu neprijateljski raspoložen, kad se ne može ničim dokazati da je takvu orijentaciju imao sam nadbiskup Lovro, a još manje hrvatski kralj Zvonimir. Pored brojnih darovnica ovoga hrvatskog vladara splitskoj Crkvi, od kojih su mnoge diplomatički sumnjive, sačuvala se jedna o darovštini glagoljaškom samostanu sv. Lucije u Baškoj na Krku u čiju se vjerodostojnost ne može sumnjati, jer je oko 1100. god. uklesana hrvatskim jezikom i glagoljskim slovima u kamenu ploču. Taj kameni glagolski natpis jedan je od najstarijih spomenika hrvatskog jezika, a poznat je pod imenom Baščanska ploča.[19] Ona svjedoči o tome da je Zvonimir bio prijatelj glagoljaša. Biti pristaša reformi i obnove u Crkvi ne znači nipošto biti protunarodno orijentiran. Što se tiče splitskog nadbiskupa Lovre, on je zaista bio nosilac reformi i promicatelj unutarnje obnove u Katoličkoj Crkvi onoga vremena kada je takav zanos za unutarnjom čistoćom Crkve držao mnoge crkvene prelate u vrijeme crkvene obnove "in capite et in membris". Ali nije bio nikakav protivnik Hrvata. Osobno je prisustvovao, s drugim kraljevim crkvenim i svjetovnim dostojanstvenicima, svečanosti posvete katedrale posebnog "hrvatskog biskupa" u Kninu.[20]

Izgradnja benediktinskog samostana na hrvatskom području od strane jednog građanina Splita, grada koji je dotada stoljećima bio izvan opsega hrvatske države, pri čemu su na svečanosti posvete crkve 1080. god. bili prisutni brojni odličnici Hrvati i splitski građani,[21] svjedoči o tome da su upravo u vrijeme kralja Zvonimira, čijim je nastojanjem Split s drugim

dalmatinskim gradovima postao i *de iure* sastavni dio hrvatske države i društvene veze između građana i okolnih Hrvata postale intenzivnije, što je pridonijelo još bržem pohrvaćivanju tih nekada romanskih gradova.

U ovom *Kartularu* spominje se više historijskih osoba o kojima je potrebno dati osnovne informacije. Tu su u prvom redu dva hrvatska vladara, kraljevi Dmitar Zvonimir i Slavac (Slavić).

O Zvonimiru je već bilo riječi u ovom tekstu, pa ćemo se ovdje osvrnuti samo na njegov odnos prema papi Grguru VII. Zvonimir, iako ban i suvladar kralja Petra Krešimira IV, imao je poteškoća da ga naslijedi na prijestolju. Tada je papa Grgur VII. bio priznati autoritet u priznavanju svjetovnih vladara. Njemu se pokorio njemački car Henrik IV. (Canossa), od njega su primili znakove i priznanje vladarske vlasti engleski, danski i poljski kralj. Njemu se obratio i hrvatski pretedent Zvonimir pristavši prije toga uz papinu doktrinu o primatu duhovne vlasti i uz reforme koje je papa provodio u Crkvi da je iznutra obnovi i oslobodi utjecaja svjetovnih vladara (borba za investituru). Preko papina legata Gebizona Zvonimir je od pape dobio kraljevsku krunu i druga insignia kraljevske vlasti, te je na saboru u Solinu 1076. god. okrunjen za kralja ne samo Hrvata nego i Dalmatinaca. Tako je papinom pomoću Zvonimir ujedinio Hrvatsku i nekada bizantsku, a tada upravo od Normana zaposjednutu Dalmaciju, i tako ostvario vjekovnu težnju svih svojih prethodnika. Njegova prisega vazalske vjernosti nije krnjila suverenost Hrvatske, dapače ju je u međunarodnom smislu osnaživala. Zvonimirova se vazalska prisega odnosila na podložnost papi u crkvenim pitanjima.[22] To je u stvari bio savez između Zvonimira i Grgura VII. izražen vazalskom prisegom u duhu onoga doba.[23]

Drugi vladar, kralj Slavac, veoma je prijeporna osoba u hrvatskoj historiografiji. U *Kartularu* se spominje dva puta, jednom kako u pratnji bana Petra i župana Sarube sudi u jednom sporu između Petra Crnog i Tugarana,[24] a drugi put kako potvrđuje darovštinu svojega brata Rusina i sam dariva samostanu sv. Petra komad svoje zemlje.[25] O ovome vladaru vodila se u hrvatskoj historiografiji rasprava kako o vremenu njegova vladanja (prije ili poslije Zvonimira), tako i o njegovu odnosu prema Zvonimiru, dajući Slavcu ulogu vođe hrvatske narodne stranke, nasuprot Zvonimiru, kao navodnom eksponentu latinaša. Neki su čak postavili tezu da Slavac nije ni bio hrvatski vladar, nego vladar nezavisne Neretvanske kneževine (Barada, N. Klaić).[26] Kako ni jedan upis u Kartularu gdje se ovaj vladar spominje nije datiran, o vremenu njegova vladanja može se suditi u skladu s rješenjem pitanja datiranja drugih važnijih pitanja i događaja zabilježenih u Kartularu. Ali, da je bio hrvatski a ne neretvanski kralj, to je izvan svake sumnje, kao i to, da je nekada (u X.st.) autonomna ili samostalna Neretvanska kneževina tada, u XI. st., ne samo etnički nego i politički činila integralni dio hrvatske države zajedno sa srednjodalmatinskim otocima koji su nekada pripadali Neretvanima, a tada su tvorili jednu zasebnu upravnu oblast s knezom ili sucem na čelu.[27]

Značajna i također u hrvatskoj historiografiji prijeporna osoba koja se spominje u ovom kartularu jest Jakov, *dux Marianorum*, hrvatski rečeno knez Pomorjana ili otočana. Njega je historiografija dugo vremena poistovjećivala s jednim drugim Jakovom, njegovim suvremenikom, koji se u *Kartularu* i u drugim hrvatskim dokumentima spominje s atributom "morsticus", primorski. Zbog toga što su nekada (X. st.) srednjejadranski otoci Brač, Hvar, Korčula i Mljet pripadali Neretvanskoj kneževini, historici su poistovjećivali otočku oblast Maroniju (Pomorje), koje se žitelji nazivaju Mariani, s nekadašnjom Neretvanskom kneževinom, a njezine suce ili kneževe smatrali samostalnim vladarima Neretvana. Zbog toga što su poistovjećivali Mariane (otočane) i Neretvane, smatralo se da i atribut "morsticus" koji dolazi uz ime jednog drugog Jakova označuje vladara Neretvana. Međutim, "morsticus" je pridjev koji označava ime jedne hrvatske župe, župe primorske, (Porfirogenet je naziva Parathalasia) sa sjedištem u Klisu, a kojoj su u XI. st. pripadala i Poljica, ili barem njihovo primorje gdje se nalazio samostan sv. Petra. Što uz "morsticus" u ispravama redovito ne stoji i oznaka "iupanus", to je u skladu s praksom pisara isprava, da gotovo redovito uz navođenje imena župana ispuštaju atribut "iupanus", a navode samo imena njihovih župa. Tako kao "morsticus" (primorski) susrećemo "cetinsticus" (cetinski), "tenensticus" (kninski), "brebersticus" (bribirski), i dr.[28] Osim župana primorskog Jakova iz *Kartulara sv. Petra* znademo i za njegova prethodnika Rusina, brata kralja Slavca.[29] Tako, poistovjetivši tri različite političke oblasti i dvije osobe, dugo vremena je vladala zabluda da su Jakov, *dux Marianorum*, te Jakov "morsticus" kao i svi koji nose te atribute bili vladari Kneževine neretvanske. Kritička analiza teksta u ovom *Kartularu* kao i u drugim suvremenim hrvatskim spomenicima pridonijela je da se ta zabluda ispravi.[30]

Uz kralja Slavca u njegovoj pratnji spominje se ban Petar.[31] Službu bana kao kraljeva zamjenika u udaljenijim oblastima susrećemo u hrvatskim izvorima prvi put sredinom X. st. (Pribina, ban Like, Krbave i Gacke). U XI. st. ban je kraljev suvladar. Tako je Zvonimir kao ban bio suvladar Petra Krešimira IV. I Zvonimir je imao uza se bana Petra. Kako su Zvonimir i Slavac vladali vremenski blizu jedan za drugim, može biti da se radi o istoj osobi. A može biti da je taj ban Petar, kojemu inače ne znamo plemensko porijeklo, bio onaj jedini po imenu poznati nam posljednji narodni vladar, kralj Petar, koji je poginuo u borbi s Madžarima 1097. god.[32]

Uz već spomenute župane primorske, Jakova i Rusina, iz *Kartulara* saznajemo i za imena nekih drugih župana, zagorski Vučina[33] i kliški sudac Volen.[34] Župani su u staroj hrvatskoj državi stajali na čelu samoupravnih političkih oblasti župa ili županija, kojih nazivi zbog specifičnosti njihova statusa u latinskim i grčkim izvorima obično ostaju neprevedeni. Tek od XII. st. susrećemo u izvorima za župane i župe latinske izraze comes i comitatus. Župani su bili predstavnici županijskog plemstva, bilo izabrani,

bilo nasljedni iz pojedinih uglednih obitelji. Takva upravna organizacija hrvatske države održala se sve do 1918. godine.

U *Kartularu* se više puta spominje iupanus Talmazzo, ili Talmatius.[35] Njegova služba nema nikakve veze s političkom upravom. On nije bio upravitelj župe nego samostanskog dobra. Tako su se od XII. st. sve do najnovijeg vremena u južnoj Hrvatskoj nazivali svjetovni upravitelji samostanskih dobara i dobara bratovština. Takav naziv se ovdje mogao udomaćiti i održati vjerojatno zbog činjenice što je na ovom području zbog prekida kontinuiteta hrvatske državnosti[36] uslijed mletačke, turske i austrijske uprave, izblijedilo prvotno političko-upravno značenje ovog termina.

Između različitih društvenih staleža u *Kartularu* najviše podataka ima o staležu serva (žen. ancillae). Petar Crni je za samostan sv. Petra pribavio, većinom kupio, oko pedeset težaka i slugu koje on naziva *servi*. Taj izraz nalazimo i u drugim suvremenim hrvatskim dokumentima. Značenje tog izraza, odnosno društvenog statusa tog staleža nije sasvim jasno. Kako se ni u *Kartularu sv. Petra* ni u drugim hrvatskim izvorima nikada ne spominje izraz *sclavi* (robovi), pretpostavlja se da to nisu nikako bili robovi u klasičnom značenju. A nisu to ni kasniji feudalni kmetovi "glebae adscripti", ni koloni. Prevladava mišljenje da su to bili osiromašeni, nekada slobodni seljaci koji se sami daju, ili ih daju njihovi roditelji ili srodnici u doživotnu službu crkvenim i svjetovnim veleposjednicima, a ovi njihovim roditeljima ili rođacima daju za to neku naknadu. Da servi nisu bili isto što i robovi zaključuje se i iz činjenice što su oni mogli imati, a često su i imali, i vlastiti imetak ili samostalno voditi neki obrt.[37]

Mogli bismo još dugo tako nabrajati ne samo osobe nego i razne druge podatke koje nam pruža ovaj *Kartular*. No u ovim prostorno ograničenim napomenama nije ih moguće sve ni nabrojiti, a kamoli i objasniti. Stoga ćemo se zadovoljiti time da samo sumarno navedemo kakve sve vrste podataka pruža ovaj *Kartular* kao historijski izvor. To su:

– imena i nadimci ljudi, hrvatska i romanska, po kojima možemo prosuđivati međusobne odnose i stupanj integracije Hrvata i Romana;
– imena mjesta i raznih lokaliteta od kojih su mnoga ostala nepromijenjena do danas;
– stare mjere i novac, međusobni odnos vrijednosti raznih roba;
– raslojenost hrvatskog društva na razne staleže i njihove međusobne odnose;
– pravne norme, običaje i postupke kod pojedinih pravnih čina, posebno kod kupoprodaja i parnica;
– pojedine javne službe i imena nekih javnih službenika kako u hrvatskim oblastima tako i u gradskoj upravi u Splitu;

– neke posebne podatke o nekim hrvatskim vladarima, banovima i županima;
– latinski jezik onog vremena, utjecaj romanskog govora na književni latinski, kao i utjecaj hrvatskog jezika na romanski govor i obrnuto, itd., itd.

Na kraju treba još napomenuti da zbog obilja izvornih podataka *Kartular sv. Petra u Selu* nije značajan historijski izvor samo za hrvatsku historiografiju, nego može biti zanimljiv i za historike društveno-ekonomske i pravne povijesti i drugih europskih naroda zbog dopune i komparacije sa sličnim pojavama i institucijama u vlastitim zemljama.

BILJEŠKE

* Ovaj je članak bio napisan kao uvodni tekst uz englesko izdanje *Kartulara Sv. Petra u Selu*, koje je priredio dr. Edo Pivčević, izdavač i urednik "*British-Croatian Review* (BCR), u kojoj je redovito objavljivao u engleskom prijevodu izabrana djela iz starije hrvatske književnosti ili značajnije historijske izvore (*Vinodolski statut, Poljički statut*). *Kartular sv. Petra u Selu*, međutim nije objavio u BCR, nego u zasebnoj knjizi pod naslovom *The Cartulary of the Benedictine Abbey of St Peter of Gumay (Croatia)* 1080-1187, edited by Edo Pivčević, Bristol 1984. Uz ovaj članak, za isto izdanje, a također na zamolbu izdavača i urednika, bila sam priredila i potpuni index i glosarij nekih osobnih imena, lokaliteta i pojmova. G. Pivčević je kao urednik izdanja moj članak, pisan hrvatskim jezikom, dao na prijevod i na preradu bez mojega znanja britanskoj slavistkinji gđi Celiji Hawkesworth. Dotična je gospođa moj članak najprije radikalno skratila, izbacivši iz njega sve ono što se ne podudara s potpuno neznanstvenim i tendencioznim tvrdnjama Viktora Novaka, prema čijem je izdanju *Kartulara sv. Petra u Selu* rađeno ovo englesko izdanje. Uz to je mnoge odlomke ili rečenice mojeg teksta prerađivala unijevši tako u članak niz povijesnih neistina, pa i neke očite besmislice. Sam, pak, urednik g. Pivčević na sličan način je postupio s mojim tekstom indeksa i glosarija. Preradio je gotovo svaku natuknicu, a tekst nekih je sasvim izmijenio. Oboje su se u knjizi supotpisali sa mnom kao suautori, a da ja o tome "suautorstvu" do objavljivanja knjige nisam imala pojma. Zbog toga sam u domaćoj publicistici javno prosvjedovala protiv takva u znanstvenoj praksi nečuvena postupka, odrekavši se obaju tako prerađenih tekstova. (Vidi: *Marulić*, Zagreb, 6/1984, s. 705-707.)

1. Samo uz obalu od grada Rijeke do rijeke Bojane utvrđeno je postojanje 48 samostalnih muških benediktinskih opatija uz još 27 manjih zajednica (cele, hospiciji, priorati) (usp. I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, II, Split, 1964, s. 31-32.)
2. Poljica su bila mala plemenska samoupravna općina (zvana i knežija po knezu) u udolinama i pristrancima planine Mosora između rijeke Cetine i mora. U primorju joj je pripadalo područje između rijeka Žrnovnice i Cetine, istočno od Splita. Pobliže o tome u članku E. Pivčević, *The The Autonomous Principality of Poljica*, BC No 11-12, Bristol, 1977. Opširnu biografiju o Poljicama vidi kod F. Brničević, *Građa za bibliografiju Poljica*, Poljički zbornik, I, Zagreb, 1968. Osim toga mnogo podataka o Poljicima može se naći u dosada izašlim svescima spomenutog Poljičkog zbornika, kao i u časopisu *Poljica* (1-8).
3. Općenito uzevši tada nije bilo krupnih veleposjednika u Hrvatskoj. I najkrupnija hrvatska benediktinska opatija, Rogovska, bila je patuljak u usporedbi s krupnim crkvenim veleposjedima u zapadnoj Europi. Sravni: N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971, s. 358 i bilj. 17 na istoj str.
4. Inventar knjiga koje je posjedovao samostan i crkva sv. Petra u Selu naveden je u lat. originalu kod V. Novk - P. Skok, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1952, s. 230 i 231. upis br. 99 i 103.
5. Kopijalne knjige dokumenata pojedinih veleposjeda tek se od novijeg vremena nazivaju kartularima. Taj naziv je preuzet općenito i u historiografiji. U starijim hrvatskim i drugim izvorima takve se knjige nazivaju: *codex traditionum, registrum, regestum, liber memorialis, liber instrumentorum, montaneum, topicus, codex diplomaticus* i dr.
6. Po obiteljskom imenu njegova osnivača samostan i crkva se u ponekim mlađim izvorima nazivaju i sv. Petar Gumajski, pri čemu je obiteljsko ime uzeto kao toponim.

7. J. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, II, Amsterdam 1666: D. Farlatti, *Illyricum sacrum*, t. III, Venecija 1765; F. Carrara, *Archivio capitolare di Spalato*, Spalato 1844; I. Kukuljević, *Codex diplomaticus* I-II, Zagrabiae 1874-76; Fr. Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, (MSHSM, VII), Zagrabiae 1877; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagreb 1904; F. Šišić, *Enchiridion fontium historiae croaticae*, Zagrabiae 1914.
8. V. Novak - P. Skok, *o.c.* Tekst kartulara teče od str. 213-232. Ovaj se *Kartular* u literaturi obično naziva "Kartular sv. Petra u Selu", što je svakako ispravnije od Novakova naslova, jer takav naslov asocira na mjesto Supetar, a ne na ime samostanskog patrona i pravi lokalitet tog samostana. Osim toga, bilo je više benediktinskih samostana i crkava sv. Petra. Nakon Novakova izdanja sve se više udomaćuje i u literaturi Novakov neprecizan naziv, a neki amateri ga čak ispravljaju u "sumpetarski" po mjestašcu Sumpetar, koje je dobilo ime po nekadašnjoj crkvi, a ne obratno.
9. Naslov koji je dao Edo Pivčević engleskom izdanju tog *Kartulara* "The Cartulary of the benedictine abbey of st Peter of Gumay" također nije opravdan. Iako se u mlađim izvorima, kada samostan više nije postojao, a ostala je samo crkva i tradicija da ju je nekad sagradio Petar, sin Gumajev, ta crkva zaista pokatkada i u izvorima naziva sv. Petar Gumajski, kao i u naslovu koji je na omotu od papira taj kartular dobio u arhivu splitskog kaptola. Očito je da je tu obiteljsko ime uzeto kao lokalitet, koji kao takav nije postojao.
10. Sudeći prema prepisci s izdavačem autorica je pretpostavljala da će i ovaj izvor biti objavljen u BCR. Zbog toga ova napomena, koja u ovom hrvatskom izdanju ne bi bila potrebna, ali je ostavljam, da se sačuva u cijelosti izvornost teksta.
11. O hrvatskoj glagolici vidi članak *The glagolitic script*, BCR No 14 Bristol 1978. U hrvatskoj historiografiji ima bezbroj članaka i rasprava o tom pismu, kako o problematici samog pisma tako i o pojedinim spomenicima njime pisanim, pa ih nije moguće ovdje navoditi.
12. Sravni članak B. Zelić- Bučan, *L'écriture cyrillique croate dans les diocèses meridionaux de la province écclesiastique de Split jusqu'au bout du XIIe siècle*, Medioevo e umanesimo, 49, Padova 1982; ista, *Evanđelistar kneza Miroslava kao historijski izvor*, Marulić, br. 5-6, Zagreb, 1982.
13. M. Barada, *Episcopus croatensis*, Croatia sacra, I, Zagreb, 1931; V. Košćak: *Giurisdizione della Chiesa sul litorale dell'Adriatico orientale e la diocesi di Nona*, Medioevo e umanesimo 49, Padova 1982; B. Zelić-Bučan, *Hrvatski biskup - težnja za osamostaljenjem Crkve u Hrvata*, Glas Koncila, br. 16, Zagreb, 1978.
14. Splitski nadbiskup Dabral, koji je na saboru u Splitu 1050. god: smijenjen zbog neuredna života, branio se pred saborom da po običaju istočne crkve ima zakonito pravo držati ženu. Toma Arhiđakon, *Kronika*, izd. Muzeja Grada Splita, sv. 8, Split 1960. s. 28; F. Rački, *Documenta...*, s. 203-204. I zadarski biskup Grgur (cca 1101-1111) imao je sina (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, II. s. 24).
15. N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do god. 1526*, Zagreb, 1972. s. 58-60.
16. V. Novak - P. Skok, *o. c.*, Notae archeologichae, s. 21-24.
17. Ima više prijepornih mišljenja o tome kako treba čitati sam epitaf, budući da riječi nisu odijeljene, nego slova teku kontinuirano. Najprepornijí je treći stih koji se uglavnom čita na dva načina: "Et dum vigui, terror in orbe fui" (i dok sam živio, bio sam u svijetu nasilnik) ili pak: "Et dum viguit error in orbe, fui" (I dok je u svijetu vladala zabluda, živio sam). Mnogi koji se zalažu za ovo drugo čitanje tumače da bi se taj error imao odnositi na zabludu glagoljaštva. Među njima su i V. Novak i E. Pivčević, koji je iz Novakove knige i preveo odlomak u kojem Novak obrazlaže svoje čitanje i tumačenje tog stiha u epitafu (*The Cartulary...* s. 17-22, V. Novak - P. Skok, *o. c.*, s. 19-22.) Već se V. Ćorović, *O natpisu Petra Crnog*, Starinar, III ser., Beograd, 1931. zalagao za ono prvo čitanje. S obzirom na ono što znademo o ličnosti Petra Crnoga posredno iz samog *Kartulara*, kao i s obzirom na činjenicu da je dokazana potpuna neutemeljenost podjele hrvatskog društva u X. i XI. st. na tzv. latinaše i glagoljaše, smatram da prvo čitanje ima mnogo više opravdanja.
18. V. Novak - P. Skok, *o. c.*, Textus, s. 218.
19. Vidi BCR No 14. s. 41. O ovom spomeniku ima tako mnogo literature na hrvatskom jeziku da ju je nemoguće na ovako ograničenu prostoru navoditi.
20. F. Rački, *Documenta ...*, s. 112-113.
21. V. Novak- P. Skok, *o. c.*, s. 213.
22. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925. s. 566; Isti, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, izd. MH, Zagreb 1962, s. 141.
23. N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, s. 386.
24. V. Novak - P. Skok, o. c., s. 215.
25. Idem, s. 223.
26. Sravni N. Klaić, *Problem Slavca i neretljanske kneževine*, Zgodovinski časopis XIV, Ljubljana, 1960. i tamo navedenu literaturu.
27. Sravni B. Zelić- Bučan, *Politička pripadnost Poljica u ranom srednjem vijeku prema Supetarskom kartularu*, Poljica, VIII/1, Gata-Split 1983.
28. Zbog mnoštva primjera izostavljamo pojedinačno citiranje, Vidi kod F. Rački, *Documenta* ..., index pod "Chroatorum iuppae", s. 512-513.

29. V. Novak - P. Skok, *o. c.*, s. 213.
30. Usporedi S. Gunjača, *Morstici i Mariani nisu Neretljani*, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, III, Zagreb, 1975.
31. V. Novak - P. Skok, o. c., s. 215.
32. Ovu rečenicu je u svojoj preradi gđa C. Hawkesworth ispustila i mjesto nje izvela svoj zaključak: "On the other hand, they may have been the same person, which would mean that Slavac and Zvonimir too were in fact the same man. In the absence of hard historical evidence, this inevitably remains just a conjecture." (*The Cartulary of The Benedictine Abbey...* s. 15.) Ovdje je moja "suautorica" napisala u prvoj rečenici očitu besmislicu, jer se protivi svakoj zdravoj logici iz eventualne činjenice da su dva vladara imala istog bana izvesti zaključak da su tada i ta dva vladara u stvari bili ista osoba. U drugoj rečenici napisala je potpunu povijesnu neistinu, jer ako možemo nagađati o osobi bana ili banova imenom Petar, nema nikakve dvojbe o osobama dvaju vladara Zvonimira i Slavca. Obojica su na temelju čvrstih historijskih izvora identificirani kao dvije potpuno različite osobe. Posebno nam je mnogo toga sigurno poznato o kralju Zvonimiru, da ga ne možemo ni u pretpostavci poistovjetiti ni s jednim drugim vladarom.
33. V. Novak - P. Skok, *o. c.*, s. 224.
34. Idem, s. 227.
35. Idem, s. 228, 229, 231.
36. I ovdje je gđa C. H. učinila jednu grubu svoju intervenciju u moj tekst. Moju rečenicu da je "zbog prekida kontinuiteta hrvatske državnosti (na ovom području), uslijed mletačke, turske i austrijske uprave..." bilo zaboravljeno političko značenje termina župan, ona je zamijenila tvrdnjom, da je "uslijed sukcesivne mletačke, turske i austrijske administracije uslijedila propast srednjevjekovne hrvatske države" (s. 16), što nije isto. Hrvatska država je očuvana, na suženom teritoriju i s ograničenim suverenitetom, sve do 1918. godine. Pa i za vrijeme navedenih stranih okupacija, i ti južni krajevi, kasnija austrijska pokrajina Dalmacija, de jure su se uvijek smatrali integralnim dijelom Trojedne Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, što je očito i iz samog diplomatičkog naziva hrvatske države.
37. V. Novak - P. Skok, *o. c.*, s. 222.

ČIJI JE EVANĐELISTAR KNEZA MIROSLAVA?

Evanđelistar kneza Miroslava ili "Miroslavljevo jevanđelje", kako ga naziva ruska i srpska znanstvena literatura, liturgička je knjiga, izbor blagdanskih i nedjeljnih čitanja iz evanđelja. Pisan je potkraj druge polovice XII. st. tzv. "zapadnom" ćirilicom zetsko-humske redakcije i bogato ilustriran životopisnim romaničkim minijaturama. Jezik mu je starocrkvenoslavenski, hrvatske recenzije, s jasnim tragovima zapadne štokavštine i čakavštine. Otkrili su ga ruski istraživači u drugoj polovici prošlog stoljeća u srpskom manstiru Hilandaru na Sv. Gori, a danas se čuva u Narodnom muzeju u Beogradu. U prošlom stoljeću i u prvoj polovici ovoga, jezikoslovci su ga smatrali srpskim spomenikom. Takvo mišljenje, međutim, danas je znanstveno neodrživo. Mi želimo, koliko je to moguće u okviru kratkog članka, ukazati na razloge koji su u prošlosti utjecali na takvo shvaćanje, te iznijeti i rezultate novijih znanstvenih istraživanja, koji nas nedvojbeno sile da se to shvaćanje napusti kao potpuno neosnovano, odnosno da se na temelju novijih višedisciplinarnih znanstvenih istraživanja odredi prava nacionalna pripadnost ovoga kodeksa.

Crkvene knjige starocrkvenoslavenskog jezika hrvatsko-srpske jezične redakcije pisane su glagoljicom i ćirilicom. Poznato je, da je na hrvatskom tlu oblikovana specifična hrvatska uglata glagoljica, a prema glasovnim zakonima hrvatskog jezika izgrađen je i poseban hrvatski glagoljski grafijski sustav. Taj neosporno hrvatski karakter glagoljice kao i duboka ukorijenjenost toga pisma u srednjovjekovnu hrvatsku kulturu pridonijeli su u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća, dok još nisu bili dostatno proučeni najstariji ćirilski jezični spomenici hrvatsko-srpske jezične redakcije, pojednostavljenu shvaćanju prema kojemu bi se starocrkvenoslavenski spomenici hrvatsko-srpske redakcije trebali samo na osnovu pisma dijeliti na hrvatske i srpske, s time da se svi glagoljski smatraju hrvatskima, a svi ćirilski srpskima (V. Jagić). Tako je bez velikih dvoumljenja i kodeks, o kojemu ovdje raspravljamo, *Evanđelistar kneza Miroslava* (kraće EkM), ubrojen među srpske spomenike.

Ovom općenitom starijem shvaćanju pridružila su se i dva posebna razloga zbog kojih su stariji lingvisti i paleografi ovaj kodeks smatrali srpskim spomenikom. EkM je, naime, nađen u srpskom manastiru Hilandaru i prilikom jedne posjete srpskog kralja Aleksandra Obrenovića tom manastiru (1896) hilandarski kaluđeri su ovaj kodeks poklonili kralju. Usto, iz jednog zapisa na kraju toga kodeksa proizlazi da je bio posvećen zahumskom knezu Miroslavu, po kojem je ovaj kodeks u znanstvenoj literaturi i dobio svoje ime. A toga kneza Miroslava iz druge polovice XII. st. starija historiografija držala je bratom srpskog velikog župana Stefana

Nemanje, kojem se, navodno, kao vrhovnom poglavaru, pokoravao i stariji mu brat Miroslav kao udjelni knez u Zahumlju.

Evanđelistar je o trošku kralja Aleksandra, a u redakciji Lj. Stojanovića i uz stručnu pomoć V. Jagića, već slijedeće 1897. godine objavljen u Beču u litografskoj tehnici. Neke su izabrane stranice otisnute u naravnoj veličini, u boji. (Jedan primjerak tog izdanja posjeduje i Sveučilišna biblioteka u Zagrebu.) Tri već navedena čimbenika: pismo, mjesto nalaza i destinatar, učinile su da je već pri prvom znanstvenom publiciranju taj kodeks i u samom podnaslovu, na unutrašnjoj naslovnoj stranici, predstavljen svjetskoj znanstvenoj javnosti kao "un ancien évangéliaire serbe" (jedan stari srpski evanđelistar).

Cjelovito fotolitografsko izdanje pružilo je, međutim, mogućnost mnogim znanstvenicima raznih disciplina da se svestrano pozabave ispitivanjem toga spomenika. U međuvremenu su proučavani i drugi ćirilski spomenici ranoga srednjeg vijeka što je omogućilo njihovo međusobno uspoređivanje tako da se danas mogu sa sigurnošću izvoditi i neki uopćeni zaključci kako o ćirilskom pismu tako i o spomenicima njime pisanima. Jedan od prvih rezultata tih znanstvenih istraživanja bio je taj, da je napušten kao znanstveno neutemeljen stari Jagićev kriterij o podjeli starocrkvenoslavenskih spomenika na hrvatske i srpske samo prema pismu. Danas je opće poznato i priznato da su se Hrvati u svojoj srednjovjekovnoj književnosti - kako starocrkvenoslavenskoj tako i narodnoj - služili s oba slavenska pisma. Hrvatskim spomenicima ćirilske pismenosti danas možemo bez dvoumljenja pribrojiti i *Evanđelistar kneza Miroslava*. Navest ću sumarno rezultate višestrukih znanstvenih istraživanja koji nam daju pravo na takvo zaključivanje.

Lingvističko-paleografska ispitivanja[1] su utvrdila da je EkM po jeziku veoma blizak nešto starijem glagoljskom rukopisu "Grškovićeva apostola", a svi lingvisti se slažu da je napisan u "južnim krajevima"; mnogi smatraju upravo na tlu srednjovjekovnog Zahumlja (A. Belić, St. Kuljbakin, J. Vrana). Ako je tako, onda je to moglo biti u ondašnjem crkvenom i političkom središtu Zahumlja, u Stonu na Pelješcu. Zapadna, tzv. zetsko-humska redakcija pravopisa glavnog pisara EkM, koji je napisao čitav kodeks izuzev posljednje tri stranice, povezuje taj kodeks s ostalim suvremenim mu ćirilskim spomenicima (ispravama i natpisima) s istog područja i potpuno je u skladu s grafijom suvremenih hrvatskih glagoljskih spomenika. I morfologijom slova i tipom pisma razlikuju se svi oni od suvremenih im ćirilskih spomenika ostalih južnoslavenskih naroda. To i jest razlog što se neki autori, uključujući i autoricu ovih redaka, umjesto neodređenog, a dosta upotrebljavanog termina "zapadna ćirilica" radije služe nacionalnom oznakom, pak analogno nacionalnim imenima ostalih ćirilskih pisama (ruska, bugarska, srpska, makedonska, rumunjska), za ćirilsko pismo hrvatskih ćirilskih spomenika upotrebljavaju termin "hrvatska ćirilica".

Liturgička istraživanja[2] koja su najdublje bila zapostavljena ustvrdila su da EkM, iako pisan na tlu jedne katoličke biskupije, ipak ne sadrži liturgiju zapadnog, rimskog obreda. Ali nije to ni liturgička knjiga za vjernike istočne crkve, jer se liturgija tog evanđelistara nikako ne podudara s reformiranom carigradskom liturgijom. U EkM sadržana je vrlo arhaična liturgija istočnog obreda za vjernike Zapadne crkve, koju bi najispravnije bilo nazvati ćirilo-metodskom. Ona vuče svoje podrijetlo čak od najstarijih prijevoda, koje su sv. braća učinila s grčkih originala tada još jedinstvene kršćanske crkve. Područje stonske biskupije, koja je od svojeg postanja bila pod jurisdikcijom Zapadne crkve, ipak je po svojem geografskom položaju bila i pod stanovitim kulturnim utjecajem Istoka, pak se ovdje tradicijom mogla održati i ta arhaična istočna liturgija, kao što su se ovdje bili uvriježili - i dugo se održali - i neki drugi običaji istočne crkve, o kojima saznajemo iz spisa crkvenih sinoda X-XI stoljeća.

Umjetnička oprema[3] evanđelistara baš zbog toga što je apriori bio smatran srpskim spomenikom činila se povjesničarima umjetnosti pravom zagonetkom. Po svojim tipično romaničkim minijaturama, kojima nema analogije ni u jednom dosada poznatom pravoslavnom kodeksu, EkM se nikada nije mogao uklopiti u redovan slijed razvoja srpskog srednjovjekovnog crkvenog slikarstva, koje je izrazito bizantskog karaktera. S druge strane odavno je zapažena analogija ukrasa tog evanđelistara s umjetničkom opremom hrvatskih kako glagoljskih tako i latinskih kodeksa istoga doba, pa čak i istovjetnost nekih motiva u kodeksu s motivima starohrvatske pleterne ornamentike na nekim starohrvatskim crkvicama u Zahumlju. Zbog toga su ruski (Buslajev, Kondakoff) i srpski (Mirković) znanstvenici kodeks, zbog njegove umjetničke opreme, smatrali "čudom", dapače i "nemogućim" spomenikom u povijesti srpske crkvene umjetnosti. No sve ove zagonetke i "čuda" sami od sebe otpadnu čim se EkM počne promatrati jednostavno u okviru općeg razvoja umjetnosti onoga kraja u kojemu je i nastao. On se, sasvim prirodno uklapa u svijet pisanih i kamenih spomenika umjetnosti svog užeg zavičaja: Zahumlja i ostalih hrvatskih priobalnih krajeva.[4]

I preispitivanje *političke povijesti*[5] srednjovjekovnog Zahumlja i ostalih područja nekadašnje Crvene Hrvatske, dali su rezultate na temelju kojih je nemoguće EkM i nadalje smatrati srpskim spomenikom; ni s obzirom na destinatora kneza Miroslava, ni s obzirom na političku i etničku pripadnost njegova zavičaja, odnosno mjesta postanja. Što se tiče destinatara, kneza Miroslava, novija historiografska istraživanja (B. Radojković) opovrgla su zabludu starije historiografije prema kojoj bi Miroslav, kao Nemanjin brat,

bio politički podređen srpskom velikom županu. Utvrđeno je, da Zahumlje sve do sredine XIII. st. nije politički potpalo pod srpsku nemanjičku državu u ekspanziji, dapače upravo za našeg kneza Miroslava zasvjedočeno je da je bio u vazalnom odnosu prema hrvatsko-ugarskom kralju. (Codex diplomaticus II. s. 176) Štoviše, dokazano je da Miroslav nije bio Nemanjin brat, odnosno rođeni brat (germanus) jer ga tako ne naziva ni jedan od relativno brojnih suvremenih izvora u kojima se on spominje u vezi s Nemanjom. O njemu kao Nemanjinu bratu ništa ne znaju ni Nemanjini biografi, njegovi rođeni sinovi sv. Sava i stefan Prvovjenčani. Ipak, Miroslav je bio Nemanjin bliski rođak, brat od ujaka ili tetke (frater), ali ne iz dinastije Nemanjića, nego iz neke domaće zahumske kneževske obitelji. Prema tome i onaj dosadašnji argument o Miroslavu kao srpskom princu i Zahumlju kao srpskoj oblasti otpada kao sasvim neutemeljen na izvorima. Jednako tako historička istraživanja o etničkoj pripadnosti Zahumlja u ranom srednjem vijeku potpuno pobijaju tvrdnju Konstantina Porfirogeneta o srpskom karakteru Zahumlja u X. st. I Zahumlje i Duklja imale su, prema suvremenim historijskim izvorima, a i prema rezultatima lingvističkih i povjesno-umjetničkih istraživanja, nesumnjivo hrvatski i katolički karakter, a primorski dio nekadašnjega Zahumlja ima ga još i danas. Sasvim logički se nameće zaključak da ovaj, kao i svaki drugi spomenik kulture može pripadati kulturnoj baštini samo onog naroda koji je živio u vrijeme njegova nastanka na odnosnom području. Ako bi se moglo dokazati da EkM nije nastao u Zahumlju nego u Duklji, kao što neki pokušavaju dokazati (P. Mijović), ni to ništa ne bi mijenjalo na stvari s obzirom na tezu o njegovoj pripadnosti srpskoj kulturnoj baštini. Srpska Raška jest potkraj XII. st. politički pokorila Duklju, ali Duklja, potonja Zeta, današnja Crna Gora nacionalno nikada nije bila srpska zemlja; tijekom mnogih stoljeća, ona nije bila ni pravoslavna zemlja. Ako se ne može tvrditi da je Duklja bila u ranom srednjem vijeku etnički čisto hrvatska zemlja, ne može se, u njoj, zanijekati snažna hrvatska komponenta. Moglo bi se dapače, tvrditi da su Hrvati bili vladajući sloj pučanstva, jer bizantski pisci XI i XII st. o dukljanskim vladarima Mihajlu i Bodinu govore kao o vladarima "onih koji se nazivaju Hrvatima". Prema tome, ako je EkM zaista napisan u Zahumlju kao što to misli većina istaknutih znanstvenika, hrvatskih i srpskih, onda je njegova pripadnost hrvatskoj kulturnoj baštini nesumnjiva. Ako se ipak dokaže da je pisan u Duklji, što je manje vjerojatno s obzirom na destinatara, tada uz Hrvate mogu na nj polagati pravo još samo Crnogorci kao baštinici i nasljednici srednjovjekovne Duklje.

Kako i kada je taj kodeks iz Zahumlja dospio u srpski manastir na Sv. Gori, historiografija još nije uspjela odgonetnuti. Primorskim dijelom Zahumlja, Pelješcom i Stonom, zavladali su Nemanjići polovicom XIII. st. i tu vladali do 1333. godine, kada su ga ustupili Dubrovačkoj republici. U okviru te smjene političke vlasti možda je najispravnije tražiti i vrijeme i uzrok prenošenja kodeksa u Hilandar. Uostalom, nije EkM jedini (nažalost)

spomenik stare hrvatske kulturne baštine koji je Bog zna kakvim putovima, tijekom teške hrvatske prošlosti, dospio iz svojeg matičnog područja u tuđe biblioteke i muzeje širom svijeta.

Da zaključimo, EkM po svojem pismu, tj. po "zapadnoj", odnosno hrvatskoj ćirilici; po hrvatskoj jezičnoj redakciji njegova starocrkvenoslavenskog teksta; po izrazito zapadnjačkom romaničkom stilu njegove umjetničke opreme, koja je potpuno u skladu s ostalim suvremenim hrvatskim pisanim i kamenim spomenicima; po svojoj arhaičnoj liturgiji koja se nikako ne podudara sa suvremenom mu reformiranom carigradskom liturgijom Istočne crkve, ukratko, ni po svojim nutarnjim oznakama ni po mjestu nastanka i destinataru, ne može se nikako smatrati ni srpskim ni pravoslavnim spomenikom.

BILJEŠKE

1. Važnija literatura: Lj. Stojanović, *Miroslavovo jevanđelje*, Prilozi, Beč 1887; M. Kuljbakin, *Paleografska i jezična ispitivanja Miroslavljeva jevanđelja*, pos. izd. SKA, knj. 52, Sremski Karlovci 1925; A. Belić, *Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika*, Svetosavski zbornik, knj. 1, Beograd 1936; J. Vrana, *L'évangéliaire de Miroslav*, S'Gravenhage 1961; B. Zelić-Bučan, *L'écriture cyrillique croate dans les diocèses meridionaux de la province ecclesiastique de Split jusqu'au bout du XII siecle*, u zborniku: Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split dei secc. X-XI, Padova 1982; Ista, *Evanđelistar kneza Miroslava kao historijski izvor*, Marulić 5-6, Zagreb 1982.
2. Sravni: L. Mirković, *Miroslavovo jevanđelje*, pos. izd. SANU, knj. 156, Beograd 1950; J. Vrana, *djelo navedeno* pod 1.
3. J. Vrana, *nav. dj.* ; L. Mirković, *nav. dj.* ; N. Kondakoff, *Die Ornamentation des Miroslavischen Evangeliums*, Archiv für slavische Philologie, XXI, Berlin 1899.
4. Lj. Karaman, *Pregled povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, s. 47; Isti, *Eseji i članci*, Zagreb 1939, s. 50.
5. D. Foretić, *Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku*, Dubrovnik XII/4, Dubrovnik 1969. Lj. Hauptmann, *Konstantin Porfirogenet o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa*, Rešetarov zbornik, Dubrovnik 1931; Vj. Klaić, *Hrvati i Hrvatska*, Zagreb 1890; N. Klaić, *Marginalia uz problem doseljenja Hrvata*, Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966; B. Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata*, Historijski zbornik, V, Zagreb 1952; D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, Rim 1972; F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, izd. SANU, Beograd 1928, s. 170-71, bilj. 222; B. Radojković, *Politički položaj kneževine zahumske u vreme vlade raškog velikog župana St. Nemanje*, Istorijski zapisi, XIII, knj. 17, Titograd 1960; B. Zelić-Bučan, *Naseoba Hrvata prema djelu "O upravljanju carstvom" K. Porfirogeneta*, Marulić 1, Zagreb 1985.

NAJSTARIJE GOSPINE CRKVE U HRVATA

U poslanici koju su hrvatski biskupi uputili vjernicima povodom jubileja trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata navodi se kao neposredan povijesni povod da se taj jubilej slavi i kao "Hrvatska marijanska godina" vijest kroničara Tome Arhiđakona da je hrvatska kraljica Jelena - čija je tisućita obljetnica smrti i uzeta kao povijesni povod za proslavu jubileja - podigla u Solinu dvije crkve, sv. Stjepana i sv. Marije. Iako je vjerojatno da su Hrvati i prije toga svoje crkve posvećivali Bl. Djevici - nastavljaju biskupi obrazlažući smisao jubileja - "opravdano je da posebno proslavimo tisućljeće Jelenina marijanskog svetišta u Solinu i to kao slavlje cjelokupne Katoličke Crkve u hrvatskom narodu, jer nam ta proslava pruža priliku da proslavimo tisućljeće marijanske pobožnosti u hrvatskom narodu općenito."[1] U povodu ovog višestrukog jubileja potrebno je osvrnuti se na to što nam povijesna znanost kaže o najstarijim marijanskim svetištima u Hrvata, a posebno o onome kraljice Jelene u Solinu.

1. Jelenina crkva svete Marije u Solinu

Odmah na početku treba naglasiti da Gospina crkva u Solinu koju je podigla pobožna kraljica Jelena nikako nije najstarije poznato Marijino svetište u Hrvata, nego samo najstarija poznata Gospina crkva u zapadnoj, tzv. Bijeloj Hrvatskoj. Ipak o njoj ćemo najprije progovoriti, jer je ona uzeta kao objektivni povod za proslavu tisućljeća marijanske pobožnosti u Hrvata.

Najstariji spomen Marijine crkve u Solinu zabilježen je u ispravi Bele II. 1143. god.,[2] a splitski kroničar Toma Arhiđakon (druga pol. XIII. st.) u svojem djelu *Historia salonitana* donio je podatke i o njezinu osnivaču. Pripovijedajući u gl. XVI. (*De promotione Laurentii episcopi*) o crkvenom saboru u Ninu, oko god. 1078., on je zabilježio i ovo: "Ubi... illustris vir Demetrius, cognomento Svinimir, rex Chroatorum *restituit ecclesie sancti* Domnii *ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona cum omnibus* earum bonis. Has siquidem *ecclesias edificavit et dotavit quedam Helena regina* donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas. Que ob reverentiam regalium sepulchrorum concesse fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant. Ibi namque magnificus vir Cresimirus rex, in atrio videlicet basilice sancti Stephani, tumultatus est cum pluribus aliis regibus et reginis."[3] No prema toj vijesti nije se moglo znati gdje su te crkve bile locirane. Kada se u kolovozu 1898. god. prilikom kopanja temelja za zvonik uz sjevernu stranu današnje župske crkve u Solinu na položaju zvanu Otok (koji čine rukavi rječice Jadro), po čemu se crkva u narodu i naziva *Gospa od Otoka*, naišlo na temelje jedne starohrvatske građevine i pod Bulićevim vodstvom nastavilo iskapanje, otkriveni su

temelji jedne trobrodne bazilike, a u njenu predvorju nađeni su ulomci sarkofaga s nadgrobnim natpisom kraljice Jelene.[4]

Otkopani temelji crkve, ulomci crkvenog namještaja, kao i Jelenin sarkofag bili su dovoljno jamstvo za uvjerenje da je to jedna od Jeleninih zadužbina, i Bulić je tada bio uvjeren da je to upravo crkva sv. Marije, koja se u kasnijim dokumentima naziva i Gospa od Otoka,[5] a za drugom Jeleninom zadužbinom, onom sv. Stjepana, koja je prema Tomi bila mauzolej hrvatskih kraljeva tragalo se na raznim mjestima u Solinu i bližoj okolici, ali bez uspjeha. Radeći u arhivu splitske nadbiskupije don Lovre Katić je 1929. god. naišao na jedan dokument iz kojeg je proizlazilo da se obje Jelenine crkve, sv. Stjepana i sv. Marije, nalaze na istoj lokaciji, na Otoku u Solinu. U istoj raspravi kojom je ubicirao crkvu sv. Petra i Mojsija na lokalitetu zvanom Šuplja crkva Katić je postavio i hipotezu o lokaciji Jelenine crkve sv. Stjepana na Gospinu otoku.[6] Na osnovu te hipoteze starinarsko društvo "Bihać" vršilo je 1930. god. iskapanja. Kad sonde po Otoku nisu dale nikakva rezultata kopalo se uz dozvolu crkvenih vlasti ispod pločnika sadanje župske crkve. Ejnar Dyggve, danski arheolog, tada suradnik Arheološkog muzeja u Splitu, ispod pločnika župske crkve otkrio je zaista temelje jedne starije crkvene građevine.[7] Ta druga crkva opsegom je manja, a tlocrtom različita od one koju je 1898. god. bio otkopao don Frane Bulić. Bulićeva crkva je građevina trobrodnog bazilikalnog tipa s narteksom i atriumom, ukupne dužine 23, a širine 10 m. Dužina lađa od apside do ulaznih vrata iznosi 11 m, širina srednje lađe 3,5 m, a širina pobočnih lađa 2,25 m. Jelenin sarkofag nađen je u atrijumu na lijevoj strani.[8] Crkva koju je otkopao Dyggve znatno je manja, jednobrodna građevina kojoj su lađa i atrijum gotovo jednake dužine.[9]

Arheolozi i povjesničari umjetnosti bili su u prvi mah uvjereni da je ovim otkrićem pronađena i druga Jelenina zadužbina. Ljubo Karaman je o tome otkriću pisao: "Ipak je jasno po svemu, po tehnici i materijalu, po položaju i osnovi, da je sada otkrivena starohrvatska crkva građena u isto vrijeme i po jednoj jedinstvenoj osnovi i zamisli s ranije otkrivenom starohrvatskom crkvom tik na sjeveru župske crkve, gdje je nađena grobnica kraljice Jelene. Time je više nego vjerojatno da smo onim prijašnjim i ovim sadašnjim iskopinama uspjeli ustanoviti položaj i pronaći ostatke crkve sv. Stjepana i sv. Marije, o kojima Toma priča da ih je kraljica Jelena gradila kao mauzoleje, a koje dokument nađen od Katića spominje na Gospinu Otoku u Solinu."[10] No sada se postavilo pitanje koja je zapravo od dviju otkrivenih crkava sv. Stjepana, a koja sv. Marije. Karaman je pretpostavljao, a s njim se složio i Dyggve, da je ona ranije otkopana veća crkva kraljevski mauzolej, tj. crkva sv. Stjepana, a ova novootkrivena da je sv. Marije.[11] No Katić je žilavo branio staru tezu da je veća crkva, ona sa sarkofagom kraljice Jelene crkva sv. Marije, a ova manja crkva da je crkva sv. Stjepana. Za potvrdu svoje teze Katić je naveo niz isprava od XII. do XIV. st., u kojima se spominje

crkva sv. Marije u Solinu. Od osam takvih isprava samo u tri se crkva sv. Marije izričito veže za lokalitet Otok, no Katić kao da toga ne primjećuje pa zaključuje: "Kako se iz toga razabira, Otok se uvijek veže uz crkvu sv. Marije, naravno kao veću i glavniju, a nigda uz crkvu sv. Stjepana, jer je ona manja."[12] On nadalje navodi narodnu tradiciju u kojoj se sačuvala uspomena samo na Gospu, a izgubila na sv. Stjepana, čak i nakon turske najezde kada se gotovo sasvim izmijenilo stanovništvo, pa su se rijetki stanovnici starog Solina sačuvali samo u rijetkim obiteljima iz predturskog vremena u okolici Solina. Ipak, kada u XVII. st. novi doseljenici iz Petrova polja grade crkvu, nazivaju je Gospe od Otoka, prema tradiciji koju su mogli preuzeti od okolnih sela, Splićana i Kaštelana. Katić navodi još i jedan liturgijski razlog u potvrdu svoje teze. Bilo je, naime, nemoguće u srednjem vijeku veću crkvu posvetiti manjoj hijerarhijskoj osobi.[13] U istoj raspravi iznio je i hipotezu da je ona veća crkva, po njemu Gospa od Otoka, bila do Zvonimira krunidbena crkva hrvatskih kraljeva, a tek je za Zvonimirovu krunidbu, zbog mnoštva odličnika, upotrebljena veća bazilika sv. Petra i Mojsija.[14]

O iskapanjima koja je 1930. god. izvršio Dyggve nije ništa detaljno objavljeno, a iz uopćenih zaključaka Dyggvea i Karamana o toj novootkrivenoj crkvi nisu se ni mogli izvoditi sigurni sudovi za identifikaciju novootkopane crkve. "Nisu tom prilikom ni ispitani grobovi, ni zidovi, ni način gradnje, što je bez sumnje od prvorazrednog značenja ako se želi odrediti i datirati istraženi kompleks.Olako se zaključilo kako je tehnika ista, a da je u srednjevjekovnim (tj. starohrvatskim) grobovima pokapano solinsko stanovništvo 18. st."[15] Propust se mogao riješiti samo revizijom iskapanja. God. 1972. istražili su arheolozi Dušan Jelovina i Željko Rapanić unutrašnjost i okoliš župne crkve i ustanovili da zidovi gradnje pod današnjom crkvom ne pripadaju X. stoljeću. Kratko sumirani rezultati njihova istraživanja su slijedeći: "Zidovi, dakle, otkopani u sadašnjoj župnoj crkvi, bilo oni koje je otkrio 1930. godine Dyggve, bilo oni koje smo otkrili u reviziji 1972. godine, različiti su od zidova trobrodne bazilike, pa to upućuje na logičan zaključak da nikako ne može biti riječi o istodobnim građevinama. Tlocrt crkve kakav predlaže Dyggve - ne smije se smetnuti s uma da je njegov tlocrt samo jedna pretpostavka, a ne precizni arhitektonski snimak - ima neobičan atrij koji nije karakterističan za predromaničku arhitekturu, točnije u takvim razmjerima nepoznat je u 10. st. Zato je sasvim opravdano pretpostaviti da crkva kojoj se tlocrt može naslutiti u temeljnim zidovima ispod današnje župne crkve ne može biti ona iz 10. st., nego to može biti ona koja je sagrađena u 17. st., kada se na područje Solina nakon svršetka mletačko-turskih ratova naseljava novo stanovništvo. Ta crkvica, po svom obliku karakteristična za dalmatinske seoske barokne građevine, ima relativno mali crkveni brod i veliko predvorje, najčešće nalik natkrivenom trijemu. Slika te crkvice, kakvih se i inače mnogo sačuvalo po dalmatinskim selima, zabilježena je na akvarelu Petra Zečevića, a po svom obliku i dimenzijama vrlo bi se pogodno mogla identificirati s ostacima koje je

Dyggve bio svojedobno otkopao."[16] To je navelo spomenuta dva arheologa koji su vršili reviziju iskapanja 1972. god. na to da postojeće pisane dokumente o crkvama sv. Marije i sv. Stjepana drugačije interpretiraju. Oni su svoju interpretaciju saželi u pet točaka: "1. U 10. st. na Otoku u Solinu, *a na prostoru o kojem je ovdje riječ*, postoji samo jedna crkva. 2. To je bazilika kojoj je titular sv. Stjepan. 3. Tu je baziliku otkrio 1898. godine F. Bulić, a titulara joj možemo odrediti na temelju ,Kronike' arciđakona Tome i nalaza Jelenina sarkofaga. 4. Ostaci zidova koji su ispod današnje crkve različiti su od zidova susjedne bazilike, pa to upućuje na to da ne mogu biti iz istoga vremena i ne pripadaju istoj građevinskoj koncepciji. 5. Zidovi pripadaju po svojoj prilici podžupskoj crkvi sagrađenoj poslije 1669. godine, tj. po zaključenju mira s Turcima. Ta je crkva zabilježena na akvarelu P. Zečevića, a izgorjela je u požaru 1875. godine."[17]

Nakon ovih ponovnih iskapanja ispod župne crkve u Solinu oslabila je pretpostavka da je na tom mjestu postojala jedna od Jeleninih zadužbina. Kako Tomin tekst izričito kaže da je crkva sv. Stjepana bazilika i da su u njoj pokopani Krešimir i mnogi kraljevi i kraljice, a Bulićeva su iskapanja potvrdila te Tomine navode (otkopana crkva je zaista bazilika i u njoj je nađen sarkofag jedne hrvatske kraljice), to treba prihvatiti kao konačno ispravno i mišljenje Karamana i Dyggvea da je sjeverno od današnje župske crkve bila zaista Jelenina zadužbina crkva sv. Stjepana. No postavlja se pitanje gdje je onda bila crkva sv. Marije o kojoj govori Toma i koju spominje prije i poslije njega niz dokumenata. Rapanić i Jelovina drže da se ona uopće nije nalazila na Otoku, nego da se Tomina vijest odnosi na crkvu u Gradini, koja je iz VI. stoljeća, i vjerojatno je bila posvećena sv. Mariji kao i toliki broj drugih upravo u to doba sagrađenih crkava. Njoj je Jelena, navodno, dogradila atrijum i obdarila je nadarbinama, a na Otoku je sagradila za mauzolej hrvatskih kraljeva crkvu sv. Stjepana. Kada je u XIV. st. oko sv. Marije sagrađena utvrda,[18] štovanje sv. Marije preneseno je na crkvu na Otoku pa se u njoj neko vrijeme zajedno štuju sv. Marija i sv. Stjepan da postepeno, usporedo sa zapuštanjem brige oko mauzoleja hrvatskih kraljeva prestane i štovanje titulara mauzoleja, a zatim se razvija štovanje sv. Marije, koju tradiciju preuzima i novodoseljeno stanovništvo Solina.[19]

Arheolog Stjepan Gunjača, koji je dosada podržavao tezu L. Katića makar se tom problematikom, kako sam kaže, nije potanje bavio, ni nakon ovih revizionih arheoloških zahvata na Otoku nije bitno promijenio svoje prijašnje stajalište. On odbija kao neprihvatljivu pretpostavku da temelji jednobrodne građevine koju je otkopao Dyggve pripadaju izgorjeloj crkvici iz XVII. stoljeća. Upozorava da se na Zečevićevu akvarelu koji prikazuje tu crkvicu jasno vidi da je ona ispred pročelnog zida sa zvonikom na preslicu imala dograđenu drvenu tezu, a to nisu nikako bili potrebni čvrsti kameni temelji atrija građevine otkopane 1930./31. god. ispod pločnika današnje župske crkve.[20] Oslanjajući se nadalje na više srednjovjekovnih dokumenata koji spominju crkvu sv. Marije na Otoku, Gunjača ostaje pri svojem uvjerenju da su obje Jelenine zadužbine bile na Otoku i da su obje bile ukopišta hrvatskih kraljeva, pa on tom problemu pristupa i s historijske strane "bez obzira na arheološko-topografske nejasnoće koje se mogu ukloniti operativnim, ali sistematskim arheološkim zahvatom cjelokupnog Otoka".[21]

Jelovina i Rapanić su o rezultatima svojih revizionih iskapanja izvijestili na Kongresu arheologa Jugoslavije polovicom svibnja 1976. god. u Vodicama, a Gunjača je o problematici mauzoleja hrvatskih kraljeva i natpisu kraljice Jelene podnio glavni referat na znanstvenom skupu u Zagrebu i Splitu polovicom lipnja iste godine. No kako znanstvenoj javnosti nije još poznat integralni tekst njihovih znanstvenih i stručnih izvješća i referata, jer još nisu objavljeni u stručnom tisku, teško je na osnovu novinskih članaka zauzeti kritično stajalište prema ovim dvjema različitim postavkama. Odlučnu riječ u pitanju lokacije druge Jelenine zadužbine svakako će imati daljnja, temeljita arheološka obrada čitava Otoka. Treba upozoriti da ni Jelovina ni Rapanić ne isključuju mogućnost da je i crkva sv. Marije bila na Otoku kao i bazilika sv. Stjepana, kad tvrde da je u X. st. postojala na Otoku samo jedna crkva, ali "na području o kojem je ovdje riječ", tj. na onom koje su oni istražili, a to su današnja župska crkva i njezin neposredni okoliš.

Kad bismo htjeli biti do kraja kritični, moglo bi se postaviti i pitanje da li srednjovjekovne isprave koje spominju Otok kao lokaciju crkve sv. Marije zaista pod tim podrazumijevaju onaj isti Otok na kojem je bila i crkva sv. Stjepana i na kojem je današnja župska crkva. Marijina crkva mogla je biti i na nekom drugom otoku solinske rijeke, jer se rijeka Jadro, protičući kroz Solin, razlijeva u više rukava i pravi više otoka. Ti su otoci u antičko doba, a vjerojatno još i u X. st. bili u delti rijeke, jer je tada gradska luka, portus inferior, dopirala sve do današnje ceste Split - Kaštela.[22] Sudeći prema onoj pobližoj ubikaciji u Gejzinoj ispravi iz 1143. god. koja precizira da se crkva sv. Marije nalazi "iuxta rivum Salonitane civitatis",[23] bolje bi odgovarao kao lokacija Gospine crkve otok koji leži zapadno od današnjeg Gospina Otoka, jer je taj bio najbliži nekadašnjoj morskoj obali i gradskoj luci.

Da zaključimo. Na temelju više pouzdanih povijesnih podataka sigurno je da je Jelenina zadužbina, crkva sv. Marije, bila u Solinu. Prema pobližim informacijama nekih dokumenata nalazila se na otoku, blizu rijeke, a uz morsku obalu, odnosno uz obalu grada Solina. Neki su arheolozi uvjereni da je ona i arheološki identificirana u jednoj od dvije crkve, čiji su temelji otkopani 1898. i 1931. god. uz i ispod sadašnje župske crkve, dočim je drugi ubiciraju na položaju nešto sjevernije od Otoka. Buduća temeljita arheološka ispitivanja čitava Otoka moći će s više sigurnosti odgovoriti na pitanje njezine točne lokacije.

Na kraju treba još pripomenuti, da bez obzira na konačan ishod tih istraživanja ostaje neprijeporna činjenica, da od vremena podizanja Jelenine zadužbine do dana današnjega u Solinu nije prekinuta tradicija štovanja Bl. Djevice, te je i današnja župska crkva Male Gospe ili Gospe od Otoka samo posljednji crkveni objekat u Solinu oko kojeg je usredotočeno to milenijsko štovanje. Prema tome historijski je sasvim opravdano što je upravo u Solinu usredotočena i jubilarna proslava Hrvatske marijanske godine, kao i trinaeststoljetna obljetnica veza hrvatskog naroda s Katoličkom crkvom.

2. *Marijine crkve u južnoj Hrvatskoj*

Već smo prije naglasili da Jelenina zadužbina, crkva sv. Marije, nije najstarije poznato Marijino svetište u Hrvata uopće, nego samo u zapadnoj, tzv. Bijeloj Hrvatskoj. Međutim, Bijela Hrvatska nije jedina državna organizacija koju su formirali Hrvati nakon doseobe na Balkanski poluotok. Historiografija danas smatra pouzdanim, na temelju komplementarnih vijesti više povijesnih izvora, da su Hrvati kod doseobe na Balkan pobijedivši Avare, preoteli od njih i naselili čitavu antiknu pokrajinu Dalmaciju, pa i istočnije od nje područje Ilirika, odnosno da su se naselili od Istre do Lješa u današnjoj Albaniji. No na tako širokom prostoru, na kojem su zatekli još brojne starosjedioce iz antičkog doba, nisu mogli dugo održati jedinstvenu državnu organizaciju. Samo njihova zapadna država s granicom na Cetini, odnosno Neretvi, u kojoj su bili najgušće naseljeni, održala je državno jedinstvo i nacionalno ime *Država Hrvata – Regnum Croatorum*, a u južnoj Hrvatskoj, koju ljetopisac Dukljanin naziva *Crvena Hrvatska – Croatia Rubea* došle su jače do izražaja regionalističke tendencije i formirao se niz manjih političkih oblasti:Neretvanska kneževina, Zahumlje, Travunija, Duklja, čiji međusobni odnos kao i odnos svake pojedine i svih zajedno prema velikoj zapadnoj Hrvatskoj nije dovoljno istražen.[24] No bitno je da je historiografija na čistu s time da je na tom prostoru, posebno u Duklji (na tlu današnje Crne Gore i sjeverozapadne Albanije), još u XII. st. nedvojbeno utvrđena prisutnost hrvatskog naroda. Kasniji historijski razvitak, osobito vjersko-nacionalna politika Nemanjića, pa nedaće vezane uz tursku najezdu učinili su da su u kasnijim stoljećima krajevi južno od Neretve, izuzevši primorski pojas, izgubili hrvatsko etničko obilježje.[25] No ta činjenica još ne može biti opravdan razlog da se kao narod odričemo kulturne baštine onih vjekova hrvatske prisutnosti na tom prostoru. Zbog toga i kod promatranja pitanja najstarijih Marijinih crkva u hrvatskom narodu moramo uzeti u obzir i područje južne, nekadašnje Crvene Hrvatske.

Stari nepoznati ljetopisac tzv. *Hrvatske kronike* i barski svećenik Pop Dukljanin u svojem *Ljetopisu* zabilježili su nam uspomenu na dvije vrlo stare Marijine crkve u Duklji, središnjoj oblasti južne Hrvatske. Obojica kroničara u gl. IX. opširno pripovijedaju o vladanju kralja Budimira (u *Ljetopisu* se zove Svetopelek), onom koji je održao poznati sabor na Duvanjskom polju

gdje je i razdijeljena država na Bijelu i Crvenu Hrvatsku, a pripovijedanje se završava opisom kraljeve smrti i ukopa *u crkvi sv. Marije u gradu Duklji.* Tako Dukljanin: "Regnavit preterea rex sanctissimus XL annos et menses quatuor genuitque filios et filias, et septima decima die intrante mense martio mortuus est *sepultusque est in ecclesia sanctae Mariae in civitate Diocletana* honorifice et cum magnis exequiis." (A vladao je presveti kralj 40 godina i četiri mjeseca i rodi sinove i kćeri, i sedamnaestoga dana mjeseca ožujka umre i sahranjen bi časno i uz velik sprovod *u crkvi Svete Marije u gradu Duklji).*[26] A hrvatski kroničar: "I potom blaženi kralj kraljeva lit četrdeset i miseci tri ... i sedmi dan na desete umri, na devet miseca marča i pogreben bi u crikvi blažene svete Marije u gradu Dokoliji s počtenjem i plačem svega puka ..."[27] U istoj toj crkvi okrunjen je njegov sin Svetolik. "I krunjen bi i pomazan od arhibiskupov u onoj *crikvi svete Gospoje, gdi otac ležaše".*[28] Po tome bi crkva sv. Marije u Duklji bila ujedno mauzolej i krunidbena crkva.

Možemo li toj vijesti starog hrvatskog kroničara i Popa Dukljanina vjerovati? Mišljenje historiografije o pouzdanosti Popa Dukljanina kao historijskog izvora varira od potpunog odbacivanja do potpunog povjerenja. Najtežu kritiku doživjelo je upravo prvih devet poglavlja. Ipak uvijek se smatrao pouzdanim za historijsku geografiju i topografiju, a sve više mu se poklanja povjerenje i za političku povijest, osobito XI. i XII. stoljeća. Kod prosuđivanja vjerodostojnosti Popa Dukljanina bilo je i dosta pristranosti, pa su neki upravo njegovu vijest o saboru na Duvanjskom polju i podjeli države na Crvenu i Bijelu Hrvatsku proglašavali proizvodom mašte.[29] U historiografiji općenito vrijedi načelo da jedan podatak nekog mlađeg historijskog izvora smatramo pouzdanim ako ga može potvrditi i neki drugi vjerodostojan izvor. A takav je slučaj i s crkvama sv. Marije o kojima govori Dukljanin, jer nam njegove podatke potvrđuju i arheološka istraživanja.

U blizini Titograda, na mjestu stare Dioklije (Duklje) otkopana je poviše temelja starije predslavenske kršćanske bazilike, srednjovjekovna predromanička crkva, koju prema njezinoj konstrukciji povjesničari umjetnosti datiraju u početak IX. st., pa povjesničari u njoj opravdano vide Dukljaninovu crkvu sv. Marije.[30] Crkva ima oblik latinskog križa s apsidom polukružnom iznutra a četverokutnom izvana,[31] pa se po svojem obliku uklapa u starohrvatske crkvice slobodnih oblika,[32] "zanimljiva i originalna djela lokalnih majstora, koji nisu bili podvrgnuti nikakovu jačem utjecaju monumentalne arhitekture bilo koje zemlje, pa ne odaju upliv ni evropskog Zapada ni Bizanta".[33]

Druga Marijina crkva u južnoj Hrvatskoj koju spominje Pop Dukljanin kao kraljevski mauzolej jest sv. Marija Krajinska. U njoj su pokopani kralj Petrislav i sin mu Vladimir. Poslije smrti kralja Hvalimira državom su vladala njegova tri sina, najstariji Petrislav u oblasti Zete, srednji Dragimir

u Travunji i Zahumlju, a treći Miroslav Podgorjem. Petrislav je nakon tragične smrti brata Miroslava vladao i u njegovoj oblasti.[34] Zatim Dukljanin nastavlja: "Post haec rex Petrislavus genuit filium, quem Vladimirum vocavit et in pace quievit. Sepultus *est in ecclesia sanctae Mariae, in loco qui dicitur Craini."* (Zatim rodi kralj Petrislav sina, kome dade ime Vladimir, i upokoji se u miru. Sahranjen bi u crkvi sv. Marije, u mjestu zvanom Gazeni (Krajini).[35] Petrislava je naslijedio sin Vladimir, koji je vladao u vrijeme moćnog bugarsko-makedonskog cara Samuila, pod njegovom vrhovnom vlasti, krajem X. i početkom XI. st. Ubio ga je na prevaru u Ohridu poslije Samuilove smrti bugarski car Vladislav, sestrić Vladimirove žene Kosare. Kako su se na njegovu grobu u Ohridu događala čudesa, car Vladislav uplašen dopusti Kosari da uzme njegovo tijelo i sahrani ga gdje hoće. Potom ona "najzad uzme tijelo njegovo i odnese u mjesto *zvano Krajina,* gdje je bio njegov dvor, i pohrani ga u *crkvi svete Marije*" ("tulitque denique corpus eius et asportavit in *loco, qui Craini dicitur,* ubi curia eius fuit *et in ecclesia sanctae Mariae* recondidit").[36]

Krajina je po Dukljaninovu *Ljetopisu* samo mjesto, a danas se tako naziva predio uz jugozapadnu obalu Skadarskog jezera.[37] Mjesto koje se pod tim imenom (odnosno pod iskrivljenim nazivom Gazeni) spominje u *Ljetopisu* jest današnje mjesto Otros s ruševinama crkve sv. Marije Krajinske.[38] Kako su u toj crkvi pokopani kralj Vladimir i otac mu Petrislav,[39] koji su vladali u drugoj polovici X. i početkom XI. st., to je crkva sv. Marije Krajinske morala biti sagrađena najkasnije u drugoj polovici X. stoljeća i po tome bi bila vremenska vršnjakinja Jelenine zadužbine u Solinu.

S vrlo velikom vjerojatnošću može se pretpostaviti da je već u IX. st. postojala i na rtu Ratac, sjeverozapadno od Bara također jedna crkva sv. Marije. Na tom mjestu se nalaze impozantne ruševine benediktinske opatije sv. Marije Ratačke, a fragmenti predromaničke plastike koji su tu otkopani upućuju na pretpostavku da je na tom mjestu već u IX. st. bila podignuta istoimena crkva, što ne mora značiti da je u isto vrijeme postojala i benediktinska opatija.[40] Pretpostavlja se da je ta starija crkva bila župska crkva jednog dijela Barskog polja, jer su takve crkve van gradova u župama koje su kasnije bile pripojene benediktinskim opatijama u doba svojeg podizanja bile župske crkve.[41]

U povelji kotorskog biskupa Maja iz 1166. god. crkvi sv. Tripuna u Kotoru u popisu benediktinskih opatija navodi se i opatija sv. Marije u Budvi.[42] Ne može se znati kada je osnovana ta opatija, no da je crkva podignuta mnogo ranije svjedoči nedavno otkriven natpis na mramoru. Iz njega doznajemo da je c r k v u s v. M a r i j e u B u d v i podigao nepoznati donator zajedno s bratom 840. godine. Natpis glasi: + SIGNUM + ECLESIE + EDIFICAVI ECLESIAM AD ONORE STA MARIE ET CUM FRATRE MEO DCCCXL.[43] Njezina lokacija nije poznata, pa prema tome ni tlocrt.

No ako je bila na mjestu nekadašnje i sadašnje crkve sv. Marija na Punti — nagađa P. Mijović — mogla je imati jednobrodni plan i unutrašnji kameni namještaj u stilu pleterne ornamentike.[44] Njegova pretpostavka može se smatrati opravdanom barem što se tiče ornamentike, jer je teško pretpostaviti da bi se ta crkva po konstrukciji i ornamentici odvajala od niza starohrvatskih crkava koje su otkopane ili još sačuvane duž čitava našeg jadranskog primorja.

Grad Budva (antička Butua) jedan je od rijetkih antičkih gradova koji nije propao u doba seobe naroda. Odatle joj srednjevjekovno ime Starigrad (Civitas aniqua). Staroromansko stanovništvo ubrzo se stopilo sa slavenskim (hrvatskim), pa je Budva u dukljanskoj državi bila središte istoimene župe.[45] Stoga možemo s razlogom tvrditi, iako je ta Marijina crkva u nekad romanskom gradu, da je ona i najstarije poznato i datirano Marijino središte u Hrvata.

BILJEŠKE

1. Biskupska poslanica *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata,* Zagreb 1976. str. 3-4.
2. T. Smičiklas, *Codex diplomaticus,* II, str. 47. Navedeno prema L. Katić, *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu,* Rad knj. 306, str. 206.
3. Ed. Rački u *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* - (MSHSM) knj. 26, str. 55. - U hrvatskom prijevodu taj odlomak glasi: "Ondje je ... svijetli muž Dimitrije, nazvan Zvonimir, kralj Hrvata, vratio crkvi Svetoga Dujma crkve Svetoga Stjepana i Svete Marije u Solinu sa svim njihovim dobrima. Ove je, pak, crkve sagradila i obdarila neka kraljica Jelena, dajući ih splitskom sjedištu, da ih po vječnom pravu posjeduje. One su zbog poštovanja kraljevskih grobova bile privremeno ustupljene nekim redovnicima, koji su u njima neprestano obavljali obrednu službu. Ondje je, naime, uzvišeni muž kralj Krešimir, i to u atrijumu bazilike Svetoga Stjepana, zakopan sa mnogim drugim kraljevima i kraljicama:" (T. Arciđakon, *Kronika,* prev. Vl. Rismondo, Izdanja grada Splita, sv. 8, Split 1960, str. 32.)
4. Solinjanin i povjesnik don Lovre Katić ovako je opisao taj značajni događaj: "Te riječi staroga splitskog kroničara (T. Arciđakona, B. Z. - B.) i kanonika, a onda fragmenti, koji su se nalazili uziđani okolo u crkvenoj ogradi, a očito potječu iz vremena hrvatskih kraljeva, upućivali su, da su zidovi nađeni na Gospinu Otoku temelji Jelenine crkve. Na žarkom kolovoškom suncu kopali su radnici, a djeca čuvši od don Frane (Bulića, B. Z. - B.), da je tu pokopana neka kraljica, željno očekivala nekakva čudesa i upravo smetala radnicima zalazeći u rov. Među djecom bio sam i ja - te godine spremao sam se da uđem u I. razred gimnazije. Dne 28. kolovoza oko 11 sati nađena su prva slova slavnoga natpisa hrvatske kraljice Jelene. Vrlo se dobro sjećam, kako je don Frane držao onaj ulomak kamena, na kojem se sačuvala tri slova HEL i razdragan tumačio nam, da je to ime hrvatske kraljice. Zvona su veselo zabrujala ‚slaveći' po našem dalmatinskom običaju i najavljujući, da se je nešto osobito dogodilo... Bulić je poslao ulaka u Split da javi to sretno otkriće, a iz Splita ni živa duša da bi posjetila Gospin Otok! Obaviještena o sretnom nalazu, Jugoslavenska Akademija u Zagrebu izvjesila je hrvatsku zastavu, jer je smatrala Bulićev uspjeh narodnim blagdanom." (L. Katić, Solin VII-XX stoljeća, *Prošlost i spomenici Solina,* Solin 1971, str. 71.)
5. L. Katić, *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene ...,* str. 201.
6. L. Katić, *Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu,* Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 75-78.
7. L. Katić, *Zadužbine* ... str. 201-202.
8. Isto, str. 197.
9. Tlocrt i Dyggveovu rekonstrukciju obiju crkava, fotosnimak iskopina temelja crkava i Jelenine nadgrobne ploče vidi u knjizi *Prošlost i spomenici Solina* između str. 80-81. Kao i u vodiču *Salona - Solin,* Solin 1976. iza str. 64. te kod N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku,* Zagreb 1971, str. 318-320. U svim navedenim knjigama navodi se da su to crkve Sv. Marije i sv. Stjepana. U vodiču A. Jurić, autor teksta, navodi da se stručnjaci još ne slažu oko titulara ovih crkava, pa odluku moraju donijeti još

temeljitija istraživanja, ali ipak dodaje da do sada nije oboreno mišljenje koje je zastupao L. Katić, (Salona-Solin, str. 49).

10. Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske povijesti*, Zagreb 1930, str. 228-29.
11. Lj. Karaman, *n. dj.*, str. 229; isti, *Po ruševinama starohrvatskog Solina, Hrvatsko kolo* XV, str. 17; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 146, bilj. 55; isti, *Forschungen in Salona*, III Wien 1939, str. 102, bilj. 5. (Dyggve nav. prema L. Katić, *Zadužbine* ..., str. 202).
12. L. Katić, *Zadužbine...*, str. 206.
13. Isto, str. 206-207.
14. Isto, str. 207-208.
15. D. Jelovina - Ž. Rapanić, *Na otoku - jedna crkva*, Slobodna Dalmacija 22. V. 1976. str. 5.
16. Na istom mj.
17. Na istom mj.
18. Katić se suprotstavio Karamanovu i Bulićevu shvaćanju da je Gradina ona kula koju je izgradio u XIV. st. nadbiskup Ugolin da Mala Branca, iznijevši razloge kojima dokazuje da je nadbiskupov kaštel bio u predjelu Prosika, a Gradina da je turska utvrda izrađena u XVI. st. u vrijeme borbi oko Klisa. (Katić, *Solin VII-XX stoljeća* ..., str. 106-109).
19. D. Jelovina - Ž. Rapanić, *nav. dj.*
20. S. Gunjača, *Traganje za vladarskim mauzolejem i nalaz natpisa kraljice Jelene*, Slobodna Dalmacija, Split, 26. VI. 1976, str. 6.
21. Na istom mjestu.
22. G. Novak, *Povijest Splita*, I, Split 1957, karta 5. str. 19.
23. L. Katić, *Zadužbine* ...str. 206.
24. Dugo je vremena državnopravna historiografija stajala na stajalištu da su prve državne organizacije kod Hrvata nastale tek u prvoj polovici IX. st. pojavom kneževina, Panonske i Dalmatinske Hrvatske. U novije vrijeme, međutim, takvo se stanovište napušta. Polazeći od činjenice da su, prema izvorima, jedino Hrvati ratovali s Avarima i pobijedili ih te nametnuli svoju vlast preostalim Avarima i starosjediocima kao i eventualno ranije doseljenim Slavenima, N. Klaić izvodi zaključak da su "Hrvati od doseljenja stvorili svoju političku organizaciju, državu koja je tek dolaskom Franaka prerasla u kneževinu, tj. u čvršći i razvijeniji tip vladavine." (N. Klaić, *nav. dj.*, str. 148. - Opširnije o tom pitanju s osvrtom na literaturu u istoj knjizi, str. 141-148).
25. O tome sam opširnije pisala s osvrtom na noviju literaturu u raspravi *"Pitanje etničke strukture područja Crvene Hrvarske"*, zbornik Kačić, sv. VIII. 1976.
26. Vl. Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950, str. 56.
27. Na istom mj.
28. Isto, str. 57.
29. O tome opširnije u raspravi B. Zelić-Bučan, *Dukljaninova vijest o Crvenoj Hrvatskoj u svjetlu novije historiografije*, Marulić, sv. 1-2, Zagreb 1976.
30. *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967. (J. Kovačević, *Od doseljenja do kraja XII vijeka*), str. 376-77.
31. Tlocrt u knj. *Istorija Crne Gore* (ICG) I, sk. 20, str. 269.
32. Oblu apsidu uklopljenu u pravokutnik Lj. Karaman smatra jednom od značajki starohrvatskog graditeljstva. "Starohrvatski majstori vole uopće uklopiti oble linije tlorisa zgrade u pravokutnike". (Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, str. 19).
33. Lj. Karaman, *Spomenici u Dalmaciji u doba hrvatske narodne dinastije i vlast Bizanta na Jadranu*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 81 - To svoje stajalište o genezi oblika starohrvatskih crkvenih građevina zastupao je Karaman i u kasnijim svojim radovima. Osvrčući se na razna mišljenja o utjecajima na starohrvatsku arhitekturu, Karaman je zastupao kao najvjerojatnije mišljenje "da su te crkvice djela domaćih majstora, koji, prepušteni sami sebi, rade i grade, kako najbolje znaju i umiju". (Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti* ..., str. 18).
34. V. Mošin, *nav. dj.*, str. 77-78.
35. Isto, str. 78. O zamjeni naziva Gazeni - Krajini vidi na istom mj. bilj. 183.
36. Isto, str. 84.
37. Sravni kartu Dukljanske države u ICG, I, str. 320-321. Na karti je mjesto Krajini označeno pod korumpiranim nazivom Gazeni, kao što stoji u nekim rukopisima.
38. ICG, I, str. 324.
39. Upravo zbog vijesti da je Petrislav pokopan u crkvi sv. Marije u mjestu Krajini kao i sin mu Vladimir, Šišić je smatrao da je Dukljaninov vladar Petrislav historijska ličnost. (F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd 1928, str. 455.); V. Mošin, *nav. dj.*, bilj. 182, na str. 78.
40. ICG, I, str. 355-56.
41. Isto, str. 356.
42. Isto, str. 355.
43. Skicu natpisa vidi u ICG, I, sk. 47 str. 352.
44. P. Mijović, Budva, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, Zagreb 1959, str. 528.
45. Na istom mj.

STAROHRVATSKE CRKVICE U SREDNJEVJEKOVNOM ZAHUMLJU

1. Uvod

Novija historiografska istraživanja temeljena na kritičkoj analizi teksta najznačajnijih izvora za povijest prvih vjekova života Hrvata u novoj domovini, kao što su djelo *O upravljanju carstvom (De administrando imperio)* cara Konstantina Porfirogeneta, te *Hrvatska kronika* i *Ljetopis Popa Dukljanina*, sve očitije ukazuju na to da je hrvatski narodni prostor u novoj domovini tekao neprekinuto uz čitavu istočnu jadransku obalu sve od Istre do današnje sjeverne Albanije. Pop Dukljanin na tome prostoru poznaje u VIII. stoljeću dvije hrvatske političke jedinice: zapadnu ili Bijelu Hrvatsku od Istre do Cetine, te južnu ili Crvenu Hrvatsku od Cetine do Vojuše[1]. Konstantin Porfirogenet nabraja na tom istom području više političkih jedinica: Hrvatsku, Neretvansku kneževinu, Zahumlje, Travunju i Duklju, iako tvrdi da su Hrvati nakon pobjede nad Avarima zauzeli čitavu bivšu rimsku Dalmaciju, a to je područje Dukljaninove Crvene i Bijele Hrvatske. Postavlja se pitanje jesu li Hrvati odmah nakon doseobe organizirali jedinstvenu državu na tlu čitave rimske Dalmacije, koju su ratovanjem preoteli od Avara, do kada je to jedinstvo trajalo te kakav je politički odnos bio između navedenih političkih oblasti prema središnjoj vlasti vladara Kraljevstva Hrvata. Ali na ta pitanja historiografija, nažalost, nije uspjela sve do sada dati jedinstven i siguran odgovor.

No bez obzira na nesigurnost u pitanju političkih odnosa, sudeći i prema samim historijskim izvorima u užem smislu, nema više mjesta sumnji u hrvatski etnički karakter kako Bijele tako i Crvene Hrvatske u prvih nekoliko vjekova nakon doseobe[2]. Jedinstven karakter spomenika kulture u ranom srednjem vijeku na čitavoj istočnoj jadranskoj obali samo još više utvrđuje tu spoznaju. Dok je još starija hrvatska politička historiografija, opterećena vjekovnom predrasudom, koja je još od Ivana Lucića (Lucius), te Račkoga do Šišića, u južnoj granici Neretvanske kneževine gledala ujedno i južnu hrvatsku, etničku i političku granicu, povijesno-umjetnička historiografija, domaća i strana, davno je uočila pojavu jedinstvene, tzv. starohrvatske umjetnosti uzduž čitave istočne jadranske obale. Karakteristične spomenike te umjetnosti, presvođene crkvice slobodnih oblika i pleterne klesarije njihova kamenog namještaja nalazimo sve do XI. st. ne samo na tlu Zapadne Hrvatske nego i dalje na jug sve do u Duklju.[3]

Jedinstveno obilježje starohrvatske umjetnosti na čitavu hrvatskom etničkom području bez obzira na eventualnu političku rascjepkanost tako

je očito da su je svi povjesničari umjetnosti, kako hrvatski tako i srpski, redovito zajedno obrađivali obuhvaćajući ujedno čitav istočnojadranski prostor. Pa i oni koji iz ovih ili onih razloga izbjegavaju ili ne prihvaćaju termin starohrvatska umjetnost te se radije služe terminom preromanika, već i u samim naslovima svojih knjiga ili poglavlja u njima, pod različitim teritorijalnim oznakama, najčešće pod nazivom Primorje ili Dalmacija[4], izražavaju njihovu teritorijalnu cjelovitost i njihove zajedničke značajke.[5]

Dok je starohrvatska crkvena arhitektura u zapadnoj Hrvatskoj, posebno u sjevernoj Dalmaciji već od prošlog stoljeća predmet živog interesa i proučavanja od strane arheologa i historičara umjetnosti (RADIĆ, JELIĆ, IVEKOVIĆ, MARUN, BULIĆ, KARAMAN) znatno se manja pažnja posvećivala takvu istraživanju na tlu južne Dalmacije i drugih krajeva koji ulaze u teritorijalni opseg južne, nekadašnje Crvene Hrvatske, bolje poznate pod mlađim historičkim nazivom Duklja. U tom pravcu mnogo se učinilo u poratnim godinama što zalaganjem Srpske akademije nauka, što marom znanstvenika iz odgovarajućih ustanova triju socijalističkih republika, Crne Gore, Bosne i Hercegovine te Hrvatske, koje se danas dijelom protežu tim historijskim područjem. Tako su ne samo temeljitije obrađeni, proučeni i konzervirani neki od ranije poznatih nalaza i objekata, nego je arheološki identificiran i otkriven čitav niz do nedavna javnosti sasvim nepoznatih objekata crkvenog graditeljstva i otkrivamo mnogo komada ili fragmenata starohrvatske pleterne plastike.[6]

2. *Bitne značajke starohrvatske crkvene arhitekture i plastike*

Starohrvatske crkve sve do XI. st. većinom su veoma malene, jednostavne u svojoj zidarskoj tehnici i često nepravilnih linija. Nisu građene u obliku pačetvorinaste bazilike na tri broda, koju je crkva širila na zapadu Europe, već su jednobrodne ili raznovrsnih tlorisnih oblika na trolist, četverolist, šesterolist, križ. One su redovito pokrivene svodovima i kupolicama u vrijeme kad je monumentalno crkveno graditeljstvo na Zapadu upotrebljavalo isključivo drveni strop.[7] Apside tih naših crkvica bile su polukružne ili četvrtaste, no veoma često izvana četvrtaste, a iznutra polukružne, što se smatra jednom od karakterističnih osobitosti starohrvatskog graditeljstva, jer su stari hrvatski majstori veoma rado uklapali oble linije tlorisa u pravokutnike.[8] Vanjski ukrasi starohrvatskih crkvica bili su nizovi lezena i slijepih lukova, dok je unutrašnjost resio brojni i kićeni kameni namještaj: žrtvenici i baldakini nad njima (ciboriji), oltarne pregrade koje su dijelile prostor za puk od svetišta za svećenike, zatim škropionice i propovjedaonice. Ravne i glatke površine tog kamenog ili mramornog namještaja kao i okvire vrata i prozora ukrašavali su starohrvatski majstori poput saga plitkim i plosnatim rezbarijama.[9] "U brojnim, mada uvijek ponovljenim kombinacijama susretamo u njima starokršćanske lozice i križeve, stilizirane palmete i zvijezde, lukove i kuke, pokadšto ptice i zvijeri, poznate nam sa starokršćanskih skulptura, a ovdje razriješene u paralelne crtice; pa nadasve pletere u različnim oblicima od prostog uzla i pletenice do čitavih mreža, isprepletenih trostrukim prutićima."[10]

Iako starohrvatsko crkveno graditeljstvo ima zajedničke bitne osobine, bilo je ipak i razlika u njima, ne samo po raznolikosti njihovih tlocrta, nego isto tako i po konstrukciji. Zbog šarolikosti tlocrta starohrvatskih crkava, Karaman ih je nazvao crkvicama slobodnih oblika.[11] Ipak sve to šarenilo dade se sistematizirati u dvije osnovne grupe: centralne osnove (križ, trolist, šesterolist, osmerolist) i longitudinalne osnove s kupolicom ili bez nje. Dok je Karaman sistematizirao starohrvatske crkve samo s obzirom na njihovu veličinu u dvije skupine: 1) male presvođene crkvice slobodnih oblika i 2) monumentalne crkve u običajnom zapadnoeuropskom stilu trobrodne bazilike,[12] u novije se doba pokušalo odrediti i regionalne tipove. Tako je T. Marasović centralni šesterolisni tip obilježio kao regionalni tip sjeverne i srednje Dalmacije, dok longitudinalne crkvice s kupolama smatra južnodalmatinskim regionalnim tipom,[13] pri čemu kao krajnje točke zastupljenosti ovog posljednjeg tipa uzima Omiš i Kotor.[14] Ipak treba upozoriti da se takva podjela ne može uzeti u apsolutnom smislu, jer se velik broj longitudinalnih, jednobrodnih starohrvatskih crkvica nalazi zapadno od granične točke, od Omiša (npr. prvobitni oblik sv. Marte u Bijaćima, crkva u Rižinicama u Solinu i dr.), kao što se i crkvice centralne osnove nalaze jugoistočno od te granice (crkvica u Ošlju blizu Stona s osmerolisnom osnovom i dr.).

S obzirom na graditeljske osobine starohrvatskih crkava iznosila su se u literaturi najrazličitija mišljenja, te su se dovodile u vezu s utjecajima Bizanta, pa čak i Istoka, povezivale se s tradicijom drvene arhitekture zakarpatske domovine ili s domaćom tradicijom zatečene kasnoantičke umjetnosti.[15] Neki drže da u svemu tome ima pomalo istine i da je preromanička umjetnost (=starohrvatska umjetnost) "u stvari sinteza raznih, često sasvim oprečnih komponenata, koje su naši primorski majstori složili u jedinstvenu celinu".[16] Nasuprot ovakvim shvaćanjima Lj. Karaman je ustrajno zastupao mišljenje o izvornosti starohrvatskog graditeljstva. Po njegovu mišljenju starohrvatske crkvice su djelo domaćih majstora, koji na periferiji Istoka i Zapada, prepušteni sami sebi rade i grade kako najbolje znaju i umiju.[17] No i bez obzira na pitanje eventualnih utjecaja izvana, osobito od strane zatečenih starokršćanskih kasnoantičkih crkvenih građevina, koji su nesumnjivi,[18] Karaman s pravom naglašava da su crkvice iz ranog srednjeg vijeka u hrvatskoj Dalmaciji svakako naše, starohrvatske. "Naše su one po tome što su ih podignuli hrvatski župani, knezovi, kraljevi, biskupi i mogućnici i što su njima služile; to nam svjedoče natpisi što su se našli u tim crkvicama, ili sačuvani dokumenti o njima. Naše su te crkvice i po tome, što su ih bez sumnje gradili domaći majstori, a ne graditelji izvana;

to nam opet svjedoči bitna razlika u tehnici, u tlorisima i u konstrukciji tih crkvica prema suvremenoj arhitekturi drugih zemalja."[19]

Jednako su se tako i o podrijetlu pleterne plastike, kojom je ukrašavan kameni namještaj starohrvatskih crkava u literaturi iznosila najrazličitija mišljenja. Po nekima su te skulpture bile djela grčkih majstora, koji su iz Bizanta došli u Italiju i u naše krajeve. Drugi su ih opet nazivali langobardskim, držeći da su to proizvodi ukusa i rada doseljenih barbarskih plemena, posebno Langobarda. No obje su te hipoteze opovrgnute, jer "ipak su starohrvatske skulpture u Dalmaciji i njima posve srodne skulpture u Italiji karlovinškog doba drugačije od suvremenih proizvoda u Bizantu, a pogotovo nemaju ni sličnosti ni veze s langobardskom ornamentikom."[20] Napušteno je mišljenje da je to izvorna nacionalna umjetnost starih Hrvata,[21] pa danas prevladava shvaćanje da je pleterna plastika koju susrećemo u ranom srednjem vijeku u Italiji i nekim susjednim joj zemljama kao i u hrvatskim krajevima tijekom VIII. stoljeća malo-pomalo sazrela u svoje karakteristične oblike kao regionalna varijanta prilika i preduvjeta plastične umjetnosti zajedničkih čitavoj Europi onog vremena. Polazište za razvoj te ranosrednjovjekovne umjetničke grane bila je kasna antička i kršćanska dekoracija.[22] Ako je tome tako i ako se preromanička pleterna plastika općenito "treba promatrati kao krajnji rezultat konstantnog procesa šematizacije i linearizacije kasnoantičkih dekorativnih motiva, koji se odvijaju na područjima gdje traje kontinuirana umjetnička djelatnost, a takovo područje je bila i cijela jadranska obala",[23] onda se bez sumnje može s punim pravom pretpostaviti da je i starohrvatska pleterna plastika izrasla iz kasnoantičkih motiva u vlastitoj sredini i razvijala se usporedo sa sličnim procesom koji se odvijao u susjednoj Italiji. Samo uvjerenje da se proces kristijanizacije Hrvata počeo odvijati tek krajem VIII. st., bilo je razlogom što je Karaman držao da je iz Italije, zajedno s kršćanstvom prenesena i ta nova pleterna dekoracija u Hrvatsku.[24] No ako odbacimo pretpostavku o tako kasnom pokrštenju Hrvata, a na to nas sve više nukaju novija historiografska i arheološka istraživanja, nameće nam se sam od sebe zaključak da se i na tlu stare rimske Dalmacije, odnosno nove države Hrvata, na istoj kultunoj tradiciji i pod sličnim povijesnim okolnostima razvijao usporedo i sličan proces na području plastične dekoracije.

Sasvim mali broj starohrvatskih crkava može se pobliže datirati, pa se one u pomanjkanju sigurnijih kriterija obično široko datiraju u razdoblje od IX. do XI. stoljeća. Kao donja vremenska granica uzima se početak IX. st. ponajviše iz uvjerenja dijela historiografije da je tek tada izvršeno pokrštenje Hrvata i drugih južnih Slavena.[25] Novija istraživanja u vezi s pokrštenjem Hrvata kao i novija arheološka otkrića upućuju međutim na to da se pokrštenje ili možda samo pokatoličenje Hrvata moralo zbiti odmah nakon njihove doseobe u Dalmaciju. Prema tome i donju vremensku granicu u kronologiji starohrvatske crkvene arhitekture treba pomaknuti

sve do druge polovice VII. stoljeća.[26] A s tim su u skladu, kao što smo vidjeli, i noviji pogledi na podrijetlo starohrvatske pleterne plastike, kojom je bio ukrašen kameni namještaj starohrvatskih crkvica. Sve ovo nam daje puno pravo da preromaničku arhitekturu i skulpturu na hrvatskom etničkom i nacinalnom području, koja je i do sada bila poznata u domaćoj i stranoj literaturi pod specifičnim nazivom starohrvatska, iako se uklapa u opće tijekove zapadnoeuropske preromanike, smatramo uistinu starohrvatskom ne samo u kronološkom[27] nego i u nacionalnom smislu. Ona je starohrvatska ne samo po vremenu u kojem je nastala nego i po zemlji u kojoj se razvila te po narodu u kojem se njegovala.

Kako je starohrvatske crkvice veoma teško pobliže datirati pa je zbog toga nemoguće pratiti razvoj pojedinih oblika i tipova, bilo geografski bilo kronološki, to ih historičari umjetnosti pri opisivanju obično razvrstavaju prema pripadnosti određenom tipu s obzirom na tloris i konstrukciju. U ovoj radnji držim da će ipak biti najprikladnije ako se držimo historijsko-geografskog rasporeda, idući od sjeverozapada prema jugoistoku. Ovom prilikom obuhvatit ćemo samo povijesno područje Zahumlja. Razumije se da u ovom prostorno ograničenom članku zbog množine objekata neće biti moguće svaki pojedini ni spomenuti. Nešto opširnije ćemo ipak prikazati one najznačajnije, koje takvim smatramo bilo zbog njihovih tipoloških osobina, bilo zbog povijesti važnosti pojedinog objekta.

3. Starohrvatske crkvice na tlu Zahumlja

Srednjevjekovno Zahumlje, Hum (Chelmania), obuhvaćalo je teritorij od Neretve do Dubrovnika s poluotokom Pelješcem. Političko središte ove oblasti bilo je ranije u gradu Blagaju (Hum), a kasnije u gradu Stonu. Ston je bio ujedno i sjedište katoličke biskupije. Od povijesnih ličnosti te oblasti najpoznatiji je knez Mihajlo Vuševučić (u historiografiji poznat pod iskrivljenim imeno Višević)[28], koji je zajedno sa stonskim biskupom bio na crkvenom saboru u Splitu 925. godine.

Od starohrvatskih crkvica na ovom području široj javnosti najpoznatija je crkvica sv. Mihajla, koja se uzdiže na brežuljku Gorica, gdje se nalazio srednjovjekovni grad Ston. Ta je crkvica postala popularna najviše po svojim freskama, na kojima je među ostalim prikazan i lik okrunjena vladara s modelom crkvice u ruci, i o njoj je napisana opsežna znanstvena i publicistička literatura.[29] Već na razmeđu stoljeća upoznao je F. Radić znanstvenu javnost s njezinim žalosnim stanjem.[30] Kad ju je dvadesetih godina prvi put posjetio kao konzervator za Dalmaciju pok. prof. Ljubo Karaman, crkvica je bila već u takovu stanju da se u nju moglo ući samo kroz nisku rupu na sjevernom zidu prolazeći kroz spremište seoskog gospodarstva sestara dominikanki, jer je njezin ulaz u koji se ulazilo kroz noviju kapelicu,

koja je bila sazidana ispred nje, tada već bio zazidan.[31] Na sreću, višekratnim zahvatima Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju u predratnim i poslijeratnim godinama crkvica je dovedena u relativno zadovoljavajuće stanje. Porušena je od bombardiranja u prošlom ratu oštećena mlada kapelica koja je priječila ulaz u srednjovjekovnu crkvicu, sanirani su otvori na zidovima, ponovno sazidano pročelje, koje je bilo uništeno, i postavljen krov od kamenih ploča.[32] Nakon rušenja prednje kapelice nađeno je nekoliko ulomaka reljefne ornamentike (ostaci ciborija, oltarne pregrade, dovratnika, tranzena, itd.), a ostaci pleterne plastike bili su uzidani i u zazidanim otvorima prozora, a i sami dovratnici vrata i prozora bili su ukrašeni pleternom ornamentikom. Da bi se svi ti ulomci skupili na jednom mjestu, Konzervatorski zavod je dao izgraditi uz crkvicu lapidarij, kako bi se mogli barem djelomično rekonstruirati ukrašeni arhitektonski dijelovi ovog značajnog spomenika.[33]

Crkvica sv. Mihajla je veoma malih razmjera (dužine cca 4,5 m, a širine cca 2,5 m), ali elegantnih proporcija. To je longitudinalna jednobrodna građevina s apsidom polukružnom iznutra a četvrtastom izvana, kao što je i niz apsida starohrvatskih crkvica duž jadranske obale. Po dva pilastra[34] sa svake strane dijele lađu u tri prostora, koji se sa strane završavaju polukružnim nišama. Svaki od tri prostora prekriven je svodom, srednji dio bačvastim, a prednji kao i onaj uz svetište krstastim. S vanjske strane južni i sjeverni zid razvedeni su nizom lezena[35] sa slijepim arkadama među njima. U srednjem prostoru lađe s obje strane nalazi se po jedan širok i visok, gore zaobljen prostor s pragovima bogato dekoriranim pleternom plastikom. Isto takav prozor nalazi se i po sredini apside.[36] Izvorno pročelje crkvice uništeno je kad je ispred nje građena barokna kapelica, pa se ono može restaurirati jedino na osnovi proučenih fragmenata. Sudeći prema modelu crkvice što ga drži lik okrunjena vladara, po općem uvjerenju donatora građevine, ona je imala nad srednjim travejem i kupolicu, te zvonik u pročelju. No pitanje je predstavlja li model na fresci ovu crkvicu, jer na modelu je apsida polukružna, a u stvarnosti je ona izvana četvrtasta, pa je time i pretpostavka o originalnom izgledu crkvice dovedena u pitanje.[37] Pleter sačuvan na prozorima i nađen oko crkvice ubraja se među naše najljepše pleterne reljefe, koji "vrsnoćom svoga rezanja i punoćom čvrsto organizirane i ispunjene kompozicije ... nadilaze one u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, a sliče onima u dubrovačkom kraju[38]". Smatra se da su freske na zidovima sv. Mihajla ranoromaničke i da su djelo domaćeg majstora koji je bio pod utjecajem talijanskog ranoromaničkog slikarstva, te da su s obzirom na stil i prikaz jednog dukljanskog vladara kao donatora nastale u drugoj polovici XI. ili možda početkom XII. stoljeća.[39] Treba posebno upozoriti na napadnu sličnost krune s uhobranima na glavi kraljevog lika na ovoj fresci s onom na bareljefu hrvatskog vladara u splitskoj krstionici.[40]

Određivanje vremena podizanja ove crkvice još uvijek je sporno. F. Radić ju je u svoje vrijeme datirao u VIII/IX. stoljeće.[41] Kasnije je prevladalo mišljenje Ljube Karamana, koji je na osnovi stilskih osobina pleterne plastike i fresaka, te uvjerenja da okrunjeni lik predstavlja kao njezina utemeljitelja dukljanskog kralja Mihajla, crkvicu datirao u XI - XII. stoljeće.[42] To mišljenje je još više učvršćeno kad je u ruševinama srušene barokne crkvice ispred crkvice sv. Mihajla na jednom grobu nađena kamena ploča s latinskim natpisom i imenom Michaelus, koje se dovodi u vezu s dukljanskim kraljem Mihajlom. No epigrafska analiza ovog kao i fragmenata jednog drugog natpisa pokolebala je ovo mišljenje, pa su se neki vratili starom datiranju crkvice u VIII - IX. stoljeće.[43] Izneseno je i mišljenje da se ime Michaelus na ploči uopće ne odnosi na vladara nego na Mihaela Arkanđela, koji se često piše bez atributa sanctus, te da je to nadgrobni natpis jednog stonskog biskupa iz IX - X. st., pa prema tome nema nikakve veze s vremenom gradnje crkvice. Ipak iz činjenice što se prema tekstu natpisa sv. Mihael štovao u ovom kraju i prije XI - XII. st., tj. prije vremena u koje historičari umjetnosti pretežno datiraju ovu crkvicu, Vego je iznio pretpostavku da je i prije izgradnje ove sačuvane crkve sv. Mihajla na ovom istom mjestu bila jedna ranija crkva posvećena istom svecu.[44] C. Fisković sa svoje strane napominje da je u karolinško doba građenje crkava posvećenih Mihajlu Arkanđelu na visovima i okruženim tvrđavama, kao što je slučaj i s našom crkvicom, predstavljalo simbol pobjede i snage povezan s vladarevom osobom, te na osnovi toga zaključuje da s te strane crkvica sv. Mihajla kod Stona za nas ima i nacionalno značenje, jer svjedoči "našu samostalnost i svijest o državnosti na Jadranu".[45] Ako je ova ili neka još ranija crkvica sv. Mihajla kojoj je pripadao dio pleterne ornamentike uzidan u sadašnju crkvicu i nađen oko nje, podignuta već u VIII. ili IX. st., kao što neki misle, tada je njezino nacionalno značenje još veće.

U okolici Stona, u Stonskom polju blo je više preromaničkih, starohrvatskih crkvica. Jedna od njih je i crkvica sv. Martina na pristranku brijega Humac iznad močvarne nizine Lužine.[46] To je bila jednobrodna presvođena crkvica (vel. 4,08 x 2,22 m) s apsidom koja je iznutra polukružna a izvana četvrtasta kao i kod sv. Mihajla. Nema potvrde da je bila opremljena kamenim namještajem s pleternom plastikom. Po arhitektonskom sklopu sačuvanih ruševina može se datirati od X. do početka XII. st.[47]

U literaturi je dosta poznata crkva *Gospe od Lužina*, smještena nešto podalje od sv. Martina na jednoj uzvisini lokaliteta Lužine s jedne strane slanih polja stonske solane. Današnja crkva ima polukružnu apsidu i zvonik na pročelju, a presvođena je kamenim svodom. Po svojim dimenzijama spada u red crkava srednje veličine, jer je veličina njezine lađe 8,0 x 5,40 m, dok joj apsida iznosi 3,80 m u širinu, a 2,80 m u dubinu.[48] No ova današnja crkva nije starohrvatska građevina, nego je sagrađena ili temeljito obnovljena po nekima u XII - XIII. st.[49], a po nekima čak u XVI. st.[50] No sudeći prema

fragmentima pleterne plastike koji su uzidani kao spolia u ovu crkvu, kao i prema onima koji su se ranije nalazili u njezinoj blizini, i dosada se držalo da je na ovom mjestu ranije postojala jedna preromanička, starohrvatska crkva.[51] Novija ispitivanja i novi arheološki nalazi u njezinoj blizini potvrdili su tu pretpostavku i dali osnova mišljenju da je prvotna crkva sv. Marije na tom lokalitetu bila podignuta već u VIII - IX. st.

S obzirom na pobliže datiranje starohrvatske Bogorodične crkve na ovom mjestu, odlučujuću ulogu igraju ulomci pleterne plastike koji su joj pripadali. To su ne samo oni koji su kao spolia uzidani u sadašnju crkvu, nego i oni koji su ranije s ovog mjesta preneseni u crkvicu sv. Mihajla i za koje se ranije vjerovalo da pripadaju sadašnjoj ili možda još starijoj crkvi sv. Mihajla,[52] te ulomci pleterne plastike koji su u posljednje vrijeme otkopani u neposrednoj okolici sadašnje crkve sv. Marije. Upravo ova najnovija otkrića daju temelja za pobliže datiranje starohrvatske crkve. Radi se o ulomku jednog natpisa koji je A. Dračevac otkrio u hrpi iskopanog materijala prilikom planiranja terena kod vinarskog podruma uz crkvu sv. Marije za jedan novi građevinski sklop. Ulomak je veličine 18 x 21 x 10 cm s ornamentom karakterističnog motiva luka iznad natpisa, a stiliziranih pleternih uzlova ispod natpisa. Natpis je ispisan klasičnom kapitalom a ima šest sačuvanih slova koja pripadaju dvjema riječima. Natpis glasi: ORE SCE. Kako je iznad druge riječi vidljiva crta poviše slova, tj. znak kraćenja kontrakcijom, tu riječ nedvojbeno treba čitati kao *sanctae*. Dračevac je čitav natpis razriješio i dopunio ovako: (HON) ORE SANCTAE (MARIAE)[53]. Sudeći po dimenzijama i plastičnoj ornamentici kao i položaju natpisa nesumnjivo je ovaj ulomak pripadao ploči oltarne pregrade. Kako su se na gornjem rubu takvih pregrada kao i na arhitravima (gredama) gornjeg dijela pregrade obično ispisivali natpisi u kojima se govorilo tko je donator i titular dotične građevine, smatramo da je sasvim na mjestu dopuna natpisa kako ju je izveo A. Dračevac i da on zaista sadrži podatke o tome da je crkva posvećena u čast sv. Marije. Prema epigrafskim osobinama natpisa, posebno karakterističnog romboidnog slova O, Dračevac ga na osnovi Karamanova mišljenja datira u početak IX. st[54] Romboidno slovo O je često na starohrvatskim latinskim natpisima i pojavljuje se u velikom vremenskom opsegu, ali upravo ovakav oblik tog slova, gdje se krakovi romba presijecaju i na uglovima prave male trokutiće, nalazi se još jedino na sarkofagu Ivana Ravenjanina i nadvratniku iz Kaštel-Sućurca. Te spomenike je Miho Barada u svoje doba ponajprije na temelju karakterističnih osobina oblika romboidnog O na njima, datirao u drugu polovicu VII. ili najkasnije u prvu polovicu VIII. st.[55] Ako dakle uzmemo ovaj nalaz kao odlučujući faktor u pobližem datiranju starohrvatske crkve sv. Marije u Lužinama, tada bi bilo ispravnije vrijeme njezina podizanja pomaknuti u VIII. stoljeće.[56]

Ima još jedan momenat koji daje osnovu za ovako rano datiranje starohrvatske crkve sv. Marije. Prema nekim povijesnim vrelima ona je bila

sjedište stonskog biskupa Ivana prije nego je ovaj uslijed teških političkih pritisaka u doba nemanjićke vladavine nad Stonom pobjegao u Korčulu.[57] Kad se pak sastave u jednu cjelinu svi ulomci i komadi koji su pripadali oltarnoj pregradi ove crkve, dobiju se dimenzije jedne veće crkve, pa je kao takva zaista mogla služiti kao biskupsko sjedište.[58] No mi ne znamo kada je osnovana biskupija u Stonu, koja nije postojala u antičko doba, jer spisi crkvenog sabora u Solinu spominju Ston samo kao župu biskupije Sarsenterum (u okolici Mostara). Postojala je sigurno u prvoj polovici X. st., jer je spominju spisi crkvenog sabora u Splitu 925. Ako njezino osnivanje možemo pripisati djelatnosti splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina, koji je izvršio obnovu splitske crkvene pokrajine (metropole) i koji je, kako nam pripovijeda Toma Arhiđakon, obilazio oblasti Dalmacije i Slavonije i "obnavljao crkve, postavljao biskupe, raspoređivao parohije, malo po malo surove narode pridobijao katoličkom shvaćanju",[59] to bi također govorilo za ranije datiranje crkve sv. Marije kao sjedišta stonskog biskupa. Vrijeme djelovanja Ivana Ravenjanina historiografija, naime, datira u vrijeme od druge polovice VII. do druge polovice VIII. st.[60] Prema svemu izloženome proizlazi da je starohrvatska crkva sv. Marije, koja je neko vrijeme, a možda već i od svojeg osnivanja bila sjedište stonskog biskupa, bila podignuta na ovom istom mjestu gdje se danas diže crkva Gospe od Lužina. Ona je jedna od najstarijih Marijinih crkava u Hrvatskoj, jer je sa svim mogućim oprezom možemo datirati na prijelaz VIII - IX. stoljeća.

I u unutrašnjosti poluotoka Pelješca nalazi se nekoliko starih srednjevjekovnih crkvica. U zaseoku *Sparagovićima*, sela *Ponikve*, uz cestu koja prolazi sredinom poluotoka nalazi se malena crkvica sv. Jurja veoma osebujna tlorisa i konstrukcije. To je presvođena jednobrodna građevina sa zvonikom na preslicu na pročelnom zidu. Pobočni zidovi, s vanjske strane ravni, produžuju se nešto ispred pročelnog zida tvoreći tako na pročelju pobočne lezene. S unutarnje strane pobočni zidovi imaju po dvije lezene kao i mnoge starohrvatske crkvice. Neobično je i začelje ove crkvice. S unutarnje strane ima tri malene apsidice, a s izvanjske strane je začelni zid nesimetrično pravokutno izlomljen. Ranije se ova crkvica datirala u starohrvatsko razdoblje, u XI. ili najkasnije u početak XII. st.[61], a sada se smatra kasnim izdankom ranoromaničkog stila iz XIII. st.[62] U selu *Metohiji* uz istu cestu, a nekoliko km dalje od sv. Jurja, nalazi se crkva *sv. Filipa i Jakova*. Sadašnji svoj oblik dobila je možda u XVI. st., kada je na malenu srednjevjekovnu crkvicu, koja sada služi kao svetište, dograđena veća lađa. Ta starija crkvica, sačuvana u svom izvornom obliku, jednobrodna je presvođena građevina s dvije male konhe u začelju i plitkom pravokutnom apsidom s vanjske strane. Unutarnji prostor je jednim parom nasuprot postavljenih lezena podijeljen u dva dijela. Crkvica datira u XII. st., jer predstavlja tip prelaznog predromanskog-ranoromanskog stila.[63] I u selu *Janjini* na Pelješcu sačuvani su ostatci i latinski donatorski natpis

starohrvatske crkvice sv. Jurja. Neki smatraju da je to bila župna crkva za Popovo Polje na Pelješcu. Sudeći prema ulomcima pleterne plastike iz ove crkvice, ona svakako pripada starohrvatskom razdoblju, i datira se u IX. st.[64]

U unutrašnjosti starog Zahumlja po svojem obliku i konstrukciji posebno je zanimljiva *crkvica u Ošlju,* nepoznata titulara. Tlocrt crkvice kružne je osnove oko koje se niže osam izvana i iznutra polukružnih apsida, jedino je zapadna apsida, koja je ulazna, zbog te funkcije izvana četvrtasta. Zidne plohe su joj rasčlanjene s vanjske strane nizom niša i lezena. Po sredini svake apside nalazi se po jedan prozor, koji se širi prema unutrašnjosti, što je rijetka pojava u starohrvatskom graditeljstvu. Na ulaznu zapadnu apsidu naslanja se narteks (predvorje) pravokutna oblika i veličine 6,25 X 3,60 m, dok dužina promjera osmerolista s unutarnje strane iznosi 10 m. Izvanjski uglati oblik zapadne, ulazne apside smatra se najzanimljivijom arhitektonskom osobitosti u tipologiji višeapsidnih kružnih građevina. Svodovi apsida nisu se očuvali, jer su zidovi porušeni baš na onoj visini gdje bi se mogao očekivati početak presvođenja. Ipak se smatra sigurnim da su apside imale polukupolasti svod, dok je otvoreno pitanje je li središnji kružni prostor bio posvođen kupolom ili pak pokriven drvenom konstrukcijom. Od crkvenog namještaja nije se ništa očuvalo, što veoma otežava njezino datiranje, pa se stoga i vrijeme podizanja ove crkve uzima veoma široko, od VIII. do XI. stoljeća.[65]

U *selu Zavali* na zapadnom rubu Popova polja, a unutar srednjevjekovne nekropole Crkvina, vršena su ljeti 1957. sustavna arheološka iskapanja. Tom zgodom su istražene i ruševine srednjevjekovne crkve, koja je prema narodnoj predaji bila posvećena *sv. Petru.*[66] Crkva je jednobrodna građevina s narteksom i apsidom, koja je četvrtasta izvana i iznutra. To je građevina srednje veličine, jer dimenzije njezine lađe iznose 8,60 X 4,80 m, a apside 3,15 X 2,77 m.[67] U crkvi i izvan nje te kod okolnih seljaka nađeno je više fragmenata kamenog crkvenog namještaja, najvećim dijelom kamenih ploča oltarne pregrade. Ukrašeni su karakterističnom starohrvatskom troprutastom pleternom ornamentikom. Na nekima je čist geometrijski ornament, a na nekima su različite kompozicije stiliziranih ptica. Tako su na jednoj od tih ploča prikazane dvije okrunjene ptice, a među njima posudica-kalež.[68] Ova plastična ornamentika donekle je rustična, ali se drži da ipak na zaostaje za sličnim radovima u drugim krajevima naše zemlje.[69] Na osnovu stilskih osobina pleternog ornamenta ploča iz Zavale, drži se da su ploče, a po tome i crkva s kojom čine stilsku a vjerojatno i vremensku cjelinu, rađene u doba razvijene pleterne skulpture, tj. u vrijeme od IX. do prve polovice XI. stoljeća.[70]

Nešto jugoistočnije odavde, u širem kompleksu antičkog lokaliteta u *Paniku,* a uz desnu obalu Trebišnjice nalazi se drugi lokalitet zvan također Crkvina s ostacima antičke i srednjevjekovne arhitekture i manjom nekropolom stećaka. Zbog planirane izgradnje hidroelektrane Grančarevo poduzeto je god. 1967., u okviru jugoslavensko-američkog plana spašavanja spomenika kulture, sustavno iskapanje i na ovom lokalitetu.[71] Tom su prilikom potpuno otkopani ostaci arhitekture koji se sastoje od sklopa građevina koje su podignute u različito vrijeme jedna poviše druge.[72] Nas u ovom slučaju zanima samo najmlađa od tih građevina, jedna manja ranosrednjevjekovna crkva nepoznata titulara, poznata u literaturi kao *crkva u Paniku.* I to je jednobrodna građevina s narteksom i apsidom koja je četvrtasta izvana i iznutra. S vanjske strane pobočnih zidova niže se po pet pilastara. Jesu li među pilastrima bile polukružne niše kao i tolikim drugim starohrvatskim crkvicama, ne može se znati, jer su zidovi očuvani tek u visini dva do tri reda kamena, a sasvim su naslonjeni na ostatke zidova starije, starokršćanske građevine. Dimenzije crkvice 7,5 X 4 m.[73] Pretpostavlja se da je i ta crkva bila presvođena. U crkvici nisu nađeni nikakvi fragmenti kamenog namještaja, ali je bila oslikana freskama. Nađeno je nekoliko tisuća fragmenata fresko-maltera u šutu koji je iskopan iz grobnice memorijalne građevine na čijim temeljima crkvica počiva, a pripadali su ovoj crkvici. Pretpostavlja se da je fresko-malter s likovima svetaca poslije rušenja crkvice namjerno pohranjen u praznu, ranije otvorenu i opljačkanu grobnicu, da bi se zaštitio od daljeg oskvrnjivanja.[74] Iz očuvanih fragmenata uspjelo je izvršiti djelomičnu rekonstrukciju nekih likova i odjeće, a identificirano je i nekoliko grčkih ili ćiriličkih slova kojima su bile pisane signature na slikama. Freske u Paniku odaju sličnost s onima u crkvi sv. Tome u Kutima u Boki Kotorskoj, koja se datira u početak XII. st. kao i s nekima u južnoj Italiji, također iz XII.st., a koje stilski pripadaju krugu južnoitalske varijante bizantskog slikarstva epohe Komnena, pa se po tome freske datiraju u sredinu XII. st.[75] No kako freske ne moraju potjecati iz istog vremena kao i izgradnja crkvice, a nisu sačuvani ostaci kamenog namještaja, to se crkvica može tek približno datirati prema njezinu tlorisu. M. Popović je prema četvrtastoj apsidi kakovu imaju i neke crkvice koje se datiraju u XII.st. (Sv. Mikula u Splitu), datira u sredinu XII. st.[76] Mogli bismo ovdje primijetiti da isto tako izvana i iznutra četvrtastu apsidu ima i naprijed opisana crkvica u Zavali, ali je na osnovi odlika pleterne plastike neki datiraju mnogo ranije, od IX. do XI. st, pa ovaj jedini momenat ne može biti odlučujući za tako kasno datiranje crkvice u Paniku.

Na kraju bi trebalo još primijetiti da na slabim temeljima počiva mišljenje da je ova crkvica pripadala pravoslavnom krugu, a koje mišljenje se temelji na navodnom nepostojanju katoličke tradicije na ovom području kao i na pronalasku grčkih, ili možda ćiriličkih slova u fragmentima fresko-maltera.[77] Samo i površno poznavanje crkvenih prilika na ovom području (između sjedišta dviju katoličkih biskupija, stonske i trebinjske) govori za vrlo živu katoličku tradiciju u prednemanjićko doba. A poznata je i upotreba zapadne, hrvatske varijante ćirilice (bosančice) ne samo na ovom području nego i mnogo dalje na zapad u katoličkim krugovima, o čemu

svjedoče sačuvani pisani i kameni spomenici. No mi se na ovom mjestu ne možemo upuštati u detaljniju analizu takve vrste, jer bi nas to odvelo daleko izvan okvira postavljene teme.

BILJEŠKE

1. Sumaran prikaz stajališta novije jugoslavenske historiografije o toj Dukljaninovoj vijesti v. u mojoj raspravi *Dukljaninova vijest o Crvenoj Hrvatskoj u svjetlu novije historiografije*, Marulić 1/1976. Uz to još: D. MANDIĆ, *Crvena Hrvatska*, (Roma?) 1972; V. FORETIĆ, *Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku*, Dubrovnik XII-4, Dubrovnik 1969.
2. O tome opširnije u raspravi *Pitanje etničke strukture područja Crvene Hrvatske u ranom srednjem vijeku prema spisu O upravljanju carstvom* (još u rukopisu).
3. U tome se slažu svi arheolozi i historičari umjetnosti. Pišući o preromaničkoj (=starohrvatskoj) pleternoj plastici Đ. Bošković ističe da "ploča i fragmenata sa ovakovom dekoracijom nalazimo na čitavom našem Primorju, od Boke pa i južnije od ove, preko Splita i Nina do Istre, do Pule, Rovinja, Poreča i Pirana" (Đ. BOŠKOVIĆ, *Arhitektura srednjeg veka*, Beograd 1957, str. 185). U bilj. 38 na istoj stranici Bošković napominje da se u novije doba nailazi na fragmente ovakve umjetnosti i u unutrašnjosti Balkana, od Slovenije do Srijema. Dakle i opet na prostoru na kojem je nedvojbeno utvrđena prisutnost hrvatskog naroda u ranom srednjem vijeku (Karantanska Hrvatska!). Lj. Karaman sa svoje strane napominje da se pleterne klesarije nalaze i u Bosni, ali samo u zapadnim županama (Livno, Glamoč), te u Zahumlju (Zavala), a da su poznati takvi nalazi i u Panonskoj Hrvatskoj, u Sisku i Loboru. (Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, str. 25).
4. Da bi se jednim terminom mogao obuhvatiti što širi prostor zastupljenosti te umjetnosti, autori koji se u tu svrhu služe nazivom Dalmacija upotrebljavaju ga redovito u značenju bivše austrijske pokrajine, koja je u sebe uključivala i bivšu Dubrovačku republiku i šire područje Boke Kotorske.
5. Navodim samo nekoliko naslova: M. VASIĆ, *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, Beograd 1922, Lj. KARAMAN, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952; Đ. BOŠKOVIĆ, *Preromanička umetnost na našem Primorju* (u knjizi: *Arhitektura srednjeg veka*), Beograd 1957; G. SUBOTIĆ, *Arhitektura i skulptura srednjeg veka na Primorju*, Beograd 1963.
6. Kao ilustraciju navodim činjenicu što je M. Vasić u svojoj iscrpnoj knjizi (v. bilj. 5) na području stare dukljanske države mogao navesti samo 13 crkvica koje bi išle u ovu kategoriju, dok je J. Kovačević u *Istoriji Crne Gore*, I Titograd 1967. (kod daljeg navođenja: ICG) na istom području naveo više od pedeset takvih crkava, od čega 15 samo na užem području Boke Kotorske.
7. Lj. KARAMAN, *Eseji i članci*, Zagreb 1939, tr. 20-21; ISTI, *Pregled umjetnosti*... str. 17.
8. Lj. KARAMAN, *Pregled umjetnosti* ... str. 19.
9. Lj. KARAMAN, *Eseji i članci*... str. 22.
10. Na istom mj.
11. Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, str. 9.
12. Dosljedno tome Lj. Karaman je u svojoj raspravi *Starohrvatska umjetnost u svojim spomenicima i tezama raznih pisaca* naslovio prva dva poglavlja: I. *Male crkvice slobodnih oblika*, II. *Monumentalno graditeljstvo starohrvatskog perioda u Dalmaciji po uzoru zapadne Evrope*. (Iz kolijevke ... str. 9 i 59).
13. T. MARASOVIĆ, *Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka*, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, str. 33.
14. *Isto*, str. 34, 36.
15. Prikaz i osvrt na razna mišljenja o podrijetlu starohrvatskog graditeljstva v. Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke* ... str. 18-58.
16. Đ. BOŠKOVIĆ, *n. dj.* str. 185-186.
17. Lj. KARAMAN, *Spomenici u Dalmaciji u doba hrvatske narodne dinastije i vlast Bizanta na istočnom Jadranu*, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 81; ISTI, *Eseji i članci* ... str. 21; ISTI, *Pregled umjetnosti* ... str. 18.
18. O tome usp. M. PRELOG, *Između antike i romanike*, Peristil, I. Zagreb 1954, str. 5-14.
19. Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke* ... str. 56.
20. Lj. KARAMAN, *Pregled umjetnosti*... str. 24.
21. Prikaz i osvrt na razna mišljenja o podrijetlu starohrvatske pleterne plastike v. iscrpnije LJ. Karaman, *Iz kolijevke* ... str. 73-117.
22. Lj. KARAMAN, *Pregled umjetnosti*... str. 24.
23. M. PRELOG, *Umjetnost* (u Hrvatskoj), Enciklopedija Jugoslavije, sv. IV, Zagreb 1960, str. 94.
24. Lj. KARAMAN, *Iz kolijevke*... str. 96.
25. G. SUBOTIĆ, *n. dj.* str. 13.

26. Usp. o tome moju raspravu *Pitanje vremena pokrštenja Hrvata i datiranja spomenika starohrvatskog crkvenog graditeljstva*, Marulić, br. 1, Zagreb 1977.
27. Pod utjecajem starije historiografije, koja je južnu hrvatsku državu, pa i nacionalnu granicu vidjela na Neretvi, Karaman je smatrao potrebnim upozoriti da termin starohrvatsko graditeljstvo upotrebljava "u prvom redu kao vremenski pojam" i to s razloga "što se presvođene crkvice slobodnih oblika javljaju i u gradovima latinskog govora i u krajevima južno od Neretve, gdje su sprva samostalne oblasti Zahumlja, Travunjana i Dukljana uskoro ušle u sferu srpske države", Lj. KARAMAN, *Pregled umjetnosti* ... str. 16, bilj. 2.
28. Konstantin Porfirogenet Mihajlova oca naziva Vuševuk: "Mihael tou yiou tou Bousebbutze" (*Viz. izvori* II, str. 60).
29. Najiscrpniju raspravu s opisom konstrukcije crkve, njezine plastike i fresaka napisao je Lj. KARAMAN, *Crkvica sv. Mihajla kod Stona*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, N.S. XIV, Zagreb 1928, str. 83-116. - U ovoj radnji ja se služim separatnim otiskom te rasprave. Noviju literaturu s prikazom restauratorskih zahvata i opisom fresaka vidi ovdje u bilj. pod br. 32 i 33.
30. F. RADIĆ, *Sredovječne crkve u Stonu*, Starohrvatska prosvjeta (dalje: St. P.) IV, s. 77. -
31. Stanje u kojem je našao crkvicu Karaman je opisao ovim riječima: "Crkvica sv. Mihajla koju nam je dobar udes sačuvao, uklopljena je danas u skup prostih zdanja samostana duvna trećoretkinja sv. Dominika. Duvne imaju tu na vrhu glavice sv. Mihajla svoje čedno seljačko gospodarstvo. Ispred crkvice sv. Mihajla građena je u novije doba malena crkvica, koja sada služi duvnama za bogoslužje. Do nedavna ulazilo se u staru crkvicu kroz vratašca u stražnjem zidu nove crkvice. Danas su i ta vrata zazidana i jedini pristup u crkvu sv. Mihajla je niska, pravokutna rupa u sjevernom zidu te crkvice; treba proći kroz tamno spremište u prizemlju kućice duvana i duboko se sagnuti ispod spomenutog otvora u zidu crkvice, e da se može u nju ući. Ušavši tako u crkvicu našao sam se u malenoj građevini interesantnoj po svojoj konstrukciji i građevnim oblicima, te po uzidanim fragmentima pleternih skulptura osobitog tipa; jedva neko 2,5 metra širokoj a neko 4,5 metra dugoj; rasklimanih i mjestimice široko raspuklih zidova, koje potres može svaki čas da poruši sa svim afreskima na tim zidovima i pretvori ih u hrpu kamenja i prašine; te s velikom rupom u na pô porušenom krovu, kroz koju rupu nevrijeme i kiša nesmetano biju lik u afresku jednog našeg vladara iz srednjeg vijeka, ktitora crkvice sv. Mihajla." (*Crkvica sv. Mihajla* ... s. 81).
32. I. ZDRAVKOVIĆ, *Nacrti preromaničke crkvice sv. Mihajla u Stonu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 12, Split 1969, s. 28-29.
33. C. FISKOVIĆ, *Ranoromaničke freske u Stonu*, Prilozi...12, s.33; ISTI, *n. dj.* s. 33-35.
34. Tako se u graditeljstvu naziva pravokutan polustup izbočen iz ravne zidne plohe, čija funkcija nije konstruktivna već dekorativna (S. Batušić, *Umjetnost u slici*, Zagreb 1967, s. 717.)
35. Lezenom se u romaničkom graditeljstvu naziva plosnata vertikalna izbočina iz zida, nalik na pilastar, ali bez baze i kapitela (S. Batušić, *n. dj.* s. 712).
36. Skice tlocrta i zidova te fotosnimak crkvice kod I. ZDRAVKOVIĆ, *n. dj.* str. 26-31.
37. C. FISKOVIĆ, *n. dj.* str. 35.
38. Na istom mj.
39. *Isto*, str. 36.
40. Lj. KARAMAN, *Crkvica sv. Mihajla*... str. 82, 92 i dalje; ICG, I, str. 394; C. FISKOVIĆ, *n. dj.* str. 38.
41. F. RADIĆ, *n. dj.* str. 81.
42. Lj. KARAMAN, *Crkvica sv. Mihajla*... str. 91, 101, 106, 110.
43. C. FISKOVIĆ, *n. dj.* str. 34.
44. M. VEGO, *Ranosrednjevjekovni latinski natpis iz Stona*, prilozi...13, Split 1961, str. 75.
45. C. FISKOVIĆ, n. dj. str. 49.
46. U ICG, I (str. 339-340) navedeno je da je crkva smještena na pristranku brda Gorica, onom istom na kojem i crkvica sv. Mihajla, što Igor Fisković ispravlja (I. FISKOVIĆ *Tri srednjevjekovne crkvice na Pelješcu*, Prilozi ...19, Split 1972, str. 17, bilj. 10).
47. F. RADIĆ, *n. dj.* str. 81; M. VASIĆ, *n. dj.* str. 29; I FISKOVIĆ, *n. dj.* str. 16-24.
48. V. KORAĆ, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd 1965, str. 54.
49. M. VASIĆ, *n. dj.* str. 27; V. KORAĆ, *n. dj.* str. 54,57.
50. A. DRAČEVAC, *Da li je već u IX stoljeću postojala crkva Bogorodice u Lužinama kod Stona?*, Prilozi...16, Split 1966, str. 166; F. VLAŠIĆ, *Bilješke uz tri stonska spomenika*, Prilozi...10, Split 1956, str. 99.
51. F. RADIĆ, *n. dj.* str. 75; M. VASIĆ, *n. dj.* str. 27; V. KORAĆ, *n. dj.* str. 56.
52. To su u prvom redu dvije ogradne ploče za koje se ranije smatralo da pripadaju sv. Mihajlu, ali je po bilješkama iz župnog arhiva i kazivanju starih Stonjana utvrđeno da potječu iz sv. Marije (A. DRAČEVAC, *n. dj.* str. 167-168).
53. A. DRAČEVAC, *n. dj.* str. 176. Slika ulomka u istom djelu str. 167.
54. Autor se poziva na Karamanovo datiranje sarkofaga Ivana Ravenjanina koji ima isto takvo romboidno slovo o. (A. DRAČEVAC, *n. dj.* str. 176-177 i bilj. 52 na istoj str.).
55. M. BARADA, *Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel-Sućurca*, Hoffillerov zbornik, Zagreb 1940, str. 408-416.

56. Usp. V. NOVAK, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952, str. 14, bilj. 14.
57. G. Lukarević je u *Annali di Ragusa* (Dubrovnik 1790) pišući o tom vremenu zabilježio: "La cura della chiesa di Stagno aveva il vescovo Giovanni che *stanziava a santa Maria del piano sua diocesi,*" što se bez sumnje odnosi na Gospu od Lužina koja je u polju. (A. DRAČEVAC, *n. dj.* str. 181, bilj. 70.).
58. *Isto*, str. 181.
59. TOMA ARCIĐAKON, *Kronika* (hrv. prevod Vl. Risomondo), Izdanja Muzeja grada Splita, sv. 8, Split 1960, str. 24.
60. Usp. podatke o tome u mojoj raspravi *Pitanje vremena pokrštenja Hrvata i datiranje spomenika starohrvatskog crkvenog graditeljstva,* Marulić 1, Zagreb 1977, str. 39-43.
61. F. RADIĆ, *Crkvica sv. Jurja u Ponikvama*, St. P. IV, str. 152.
62. Podrobnije podatke o ovoj crkvici na temelju novijih proučavanja sa skicom tlorisa i presjeka, te fotosnimkom kao i osvrtom na stariju literaturu vidi I. FISKOVIĆ, *n. dj.* str. 24-33.
63. O ovoj crkvici takoder opširnije piše I. Fisković u *n. dj.* str. 33-40. tekst je popraćen skicama tlorisa i presjeka zidova, te jednim fotosnimkom s istočne strane. Ispod tih skica i snimka autor govori o crkvici *sv. Kuzme i Damjana,* a u tekstu je stalno naziva crkvicom sv. Filipa i Jakova. C. Fisković pak ovu stariju crkvicu naziva sv. *Tudora* (C. FISKOVIĆ, *n. dj.* str. 49).
64. ICG, I, str. 356. Skica ulomaka crkvenog namještaja s pleternom plastikom u *n. dj.* str. 341, a donatorskog natpisa str. 370.
65. Svi podaci o ovoj crkvici uzeti iz rasprave T. MARASOVIĆ, *Ranosrednjovjekovna crkvica u Ošlju kod Stona,* Peristil, II, Zagreb 1957, str. 85-90. Skica tlorisa *n. dj.* str. 87 i u ICG, I, str. 342.
66. Prikaz o arheološkim iskapanjima u ovoj crkvi objavili su M. VEGO, *Arheološka iskapanja u Zavali,* Glasnik Zem. muzeja, n.s. XIV, Sarajevo 1959; S. TIHIĆ - Đ. BASLER, *Crkva sv. Petra u Zavali,* Peristil, II, Zagreb 1959.
67. S. TIHIĆ - Đ. BASLER, *n. dj.* str. 109; Prema M. Vegi dimenzije lađe su nešto više i iznose 8,88 x 5,22 m (M. VEGO, *n. dj.* str. 183).
68. Detaljan opis fragmenata v. S. TIHIĆ - Đ. BASLER, *n. dj.* str. 109-110, a njihovu reprodukciju M. VEGO, *n. dj.* tab. VI-VII str. 202-207. Svi ti fragmenti pohranjeni su sada u Zavičajnom muzeju u Trebinju.
69. S. TIHIĆ - Đ. BASLER. *n. dj.* str. 111.
70. Na istom mj. - M. VEGO naglašava da izrada i stilizacija ukrasa u namještaju crkve nije u oprečnosti s razvitkom pleterne plastike u XII. st. Posebno upozorava na detalje kao što su zadebljala okca u kukicama, pa na biljne motive, te cik-cak crte u tijelu ptica, što se sve nalazi i na minijaturama Miroslavova evanđelja. Po tome kao i po nekim povijesnim nagađanjima on crkvu datira u XII.st. (*n. dj.* str. 192).
71. M. POPOVIĆ, *Crkva u Paniku,* Glasnik Zem. muzeja, Sarajevo 1972-73, str. 347-348.
72. Skica tlorisa građevina *n. dj.* str. 348 sl. 1.
73. *Isto*, str. 352. Tloris crkvice na istoj str. sl. 3.
74. *Isto*, str. 354.
75. *Isto*, str. 360.
76. *Isto*, str. 359.
77. *Isto*, str. 361.

STAROHRVATSKE CRKVICE U SREDNJOVJEKOVNOJ TRAVUNJI I DUKLJI*

I.

Na području koje Pop Dukljanin u svojem *Ljetopisu* naziva Crvenom Hrvatskom, u gl. 30 poznatog spisa *O upravljanju carstvom* (De administrando imperio) bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta navode se sredinom X. st. četiri političke oblasti: Duklja, Travunja, Zahumlje i Neretva ili Paganija. Duklja je sezala od Lješa do Kotora, Travunja od Kotora do Dubrovnika, Zahumlje od Dubrovnika do Neretve, a zapadno od rijeke Neretve do Cetine bila je Neretvanska oblast.[1] Iz Konstantinova djela ne može se jasno razabrati jesu li to bile samostalne političke jedinice ili autonomne oblasti. Za drugu alternativu govorio bi Dukljaninov *Ljetopis*. I Dukljanin, naime, na više mjesta u svojem djelu navodi oblasti Duklju, Travunju (Tribuniju), Zahumlje i Podgorje, dapače im navodi i pripadne župe, pa na taj način još točnije od bizantskog pisca određuje njihove granice.[2] No Dukljanin ove oblasti uvijek navodi kao udjelne kneževine koje vladari Kraljevstva Hrvata (Regnum Sclavorum) daju na upravu svojim sinovima ili braći.[3] One se ponekad osamostaljuju, njihovi vladari ponekad ustaju i oružjem na kralja, ali je očito da su to uvijek samo dijelovi jedne države.[4]

U kasnoantičko doba išla je ovim područjem granica između rimskih pokrajina Dalmacije i Prevalitane. Pokrajina Prevalitana (Praevalis) nastala je krajem III. st. kada je vršena reorganizacija uprave Rimskog carstva za cara Dioklecijana, te je od nekadašnje prostrane pokrajine Dalmacije odvojen njezin istočni dio kao zasebna pokrajina Praevalis. Nova pokrajina sterala se u unutrašnjosti između Drine i Morave, a u primorju od Budve do rijeke Mata. Srednjovjekovna oblast Duklja obuhvaćala je uglavnom južne dijelove rimske Prevalitane.

Opći sustav organizacije kršćanske crkve u Rimskom carstvu bio je taj da je u središtu pokrajine bila nadbiskupija kao metropolija kojoj su kao sufragani bili podređeni biskupi u drugim gradovima pokrajine. Središte političko i crkveno nove smanjene pokrajine Dalmacije bilo je u Saloni, a crkveno i političko središte nove pokrajine Praevalis (Prevalitane) bilo je u gradu Skadru. Njemu je bio podvrgnut i dukljanski biskup. U spisima kalcedonskog koncila 451. god. spominje se kao sudionik i biskup grada Duklje, "Evandrus episcopus civitatis Diocliae".[5]

Pod udarom seobe naroda, posebno Avara i Hrvata, raspala se zajedno s političkom vlasti na tlu pokrajinâ Dalmacije i Prevalitane i crkvena organizacija. Pop Dukljanin pripovijeda da su na državnom saboru u Dalmi[6] uređena mnoga politička pitanja nove države i određene međe novih crkvenih pokrajina. Na tom saboru su u Kraljevstvu Hrvata (Regnum

Sclavorum), koje se prostiralo preko područja bivših dviju rimskih pokrajina, uređene dvije metropolije: u Saloni za Bijelu Hrvatsku ili Donju Dalmaciju, te u Diokliji - Dukliji za Crvenu Hrvatsku ili Gornju Dalmaciju. Dukljanskom nadbiskupu kao metropoliti podložene su biskupije: Bar, Budva, Kotor, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast, Pilat, te biskupije srpska, bosanska, travunjska i zahumska.[7]

O životu i djelatnosti dukljanske metropolije do X. st. znade se veoma malo. Neki povjesničari dapače drže da je popis dukljanskih sufragana u gl. IX. Dukljaninova *Ljetopisa* rekonstruiran prema kasnijem stanju.[8] U literaturi je još uvijek diskutabilno i pitanje kako vremena obnove splitske crkve, tako i vremena njezina uzdizanja na položaj metropolije. Starija historiografija do ovog našeg stoljeća vjerovala je kazivanju Tome Arhiđakona koji je jedno i drugo vezivao za osobu nadbiskupa Ivana Ravenjanina, i to neposredno nakon doseljenja Hrvata, tj. u sredinu VII st.[9] Od početka ovog stoljeća počinje se u to sumnjati, pa i mnogi ugledni hrvatski povjesničari (Šišić, Novak, Barada, N. Klaić) uzdizanje splitske nadbiskupije na položaj metropolije vezuju tek za splitske sabore 925-28. Drugi pak, dosta argumentirano, vraćaju se starom shvaćanju da je splitska crkva od svoje obnove u VII. st. bila ujedno i metropolija za područje Hrvatske i bizantske Dalmacije.[10] No bez obzira na te nedoumice, za naše pitanje je važno da se od splitskih sabora 925-28 jurisdikcija splitskog metropolite proteže po čitavoj Hrvatskoj i obje Dalmacije. Kasnije će se ispod vlasti splitskog metropolite malo pomalo izdvajati biskupije južne, Gornje Dalmacije, najprije oko 1000. god. Dubrovnik, koji i sam postaje nadbiskupija, a potom u XI. st. i biskupije barska, ulcinjska, svačka i kotorska. Toma Arhiđakon ovu posljednju činjenicu tumači kao posljedicu teškoća u komuniciranju tako udaljenih biskupija sa središtem metropole.[11] No prije će biti istina da je i tu rimska kurija postupila prema utvrđenoj praksi da svaka politička jedinica ima zasebnu crkvenu pokrajinu. A od sredine XI. st. na jugu se formira nova samostalna država, koju južnoslavenska historiografija naziva Dukljanskom ili Zetskom državom po matičnoj oblasti Duklji (Diokleja, Dioklia, Dioklitija), a koja je obuhvaćala uz nju još i oblasti Travunju i Zahumlje, te krajeve koje Dukljanin naziva Podgorje, a ponekad i srpsku oblast Rašku. Njezin kralj Mihalja samostalan je vladar države koju papa i Pop Dukljanin nazivaju Kraljevstvom Hrvata (Regnum Sclavorum).[12] Njegov nasljednik Bodin uspijeva od protupape Klementa II. god. 1089. dobiti palij i metropolitansku vlast za područje čitave svoje države. Bulom pape Klementa g. 1089. pod barsku metropoliju podvrgnute su biskupije: barska, kotorska, balečka, svačka, skadarska, drivastska, pilatska, srpska, bosanska i trebinjska. Na prosvjed splitskog nadbiskupa ubrzo je od Bara odvojena i podvrgnuta Splitu biskupija bosanska. A i biskupija srpska u Rasu samo je nominalno bila sufragan barskog nadbiskupa jer je ona kao grkoistočna bila podvrgnuta pod grčkog arhiepiskopa u Ohridu. Dubrovačka, barska i splitska crkva još su dugo nakon osnutka

barske metropolije vodile pred Kurijom raspru oko jurisdikcije nad pojedinima od ovih biskupija, no za naše pitanje to nema značenja. Bitno je to da su sve one, osim srpske biskupije u Rasu, dakle sve biskupije na tlu Dukljanske države bile i ostale katoličke i nakon definitivnog raskola istočne i zapadne crkve.

Za vrijeme dukljanske samostalnosti, sve do njezina pada pod političku vlast raških Nemanjića, Katolička crkva je na čitavu njezinu području ne samo većinska nego i jedina crkvena organizacija. Poznato je iz životopisa Stefana Nemanje, koji je rođen u Ribnici u Dukli (blizu današnjeg Titograda), gdje mu je otac privremeno boravio kao politički bjegunac iz Raške, da je tu kršten po katoličkom obredu, jer grkoistočnih svećenika u Dukli nije bilo, pa je po povratku u Rašku ponovno kršten po grkoistočnom obredu u Rasu.

Od početka XIII. st., kada ovo katoličko područje južne Hrvatske pada pod političku vlast srpskih Nemanjića, a sv. Sava organizira samostalnu srpsku pravoslavnu crkvu, prilike se počinju bitno mijenjati. "Po Savinoj koncepciji Srbija je imala biti jedinstvena pravoslavna država, u kojoj će vjera u oskudici još nerazvijene nacionalne ideje biti kohezioni element svih plemena i pokrajina. Stoga je Sava odlučio da organizuje samostalnu srpsku pravoslavnu crkvu u državi i da toj organizaciji povjeri rad na narodnoj konsolidaciji."[13] Stoga je i podjela čitave Nemanjine države na eparhije izvedena s naročitim planom. Prema Bosni Sava je postavio episkopsko sjedište na samoj granici, u Dabru na Limu, odakle je mogao budno pratiti rad bosanskih bogumila. Prema katolicima osnovana su episkopska sjedišta isto tako potpuno na periferiji, u Stonu za humskog episkopa, i u Prevlaci u Boki Kotorskoj za zetskog. Savini nasljednici pošli su njegovim stopama te su diljem dotada katoličke Duklje (Zete) osnivali pravoslavne manastire, pa čak i u primorskim gradovima, djelomično još romanskim, tako da su u Dušanovo doba već mnogi katolički svećenici u Zeti postali podanici pravoslavnih manastira.[14] Dosljedno toj svojoj ideji vodilji on je, čini se, prvi počeo diljem Nemanjićke države potiskivati lokalna, pokrajinska i geografska imena i isticati srpsko ime i srpstvo.[15] Ipak, i u takvim prilikama u kojima je katolička crkva ne samo potiskivana nego i proganjana (Stefan Dečanski, Dušan), ona je u određenim prilikama iz političkih razloga bila tolerirana, a ponekad i potpomagana. Ideja o vezivanju zemlje za papinsku kuriju bila je, naime, počevši od Stefana Prvovenčanoga, u više mahova korištena kada se tražila politička podrška pape. Takvo taktiziranje s Katoličkom crkvom karakteristično je za kralja Milutina, čija je majka Jelena Anžuvinska bila katolkinja. Tako su upravo u vrijeme kraljice Jelene i sina joj Milutina po Dukli obnavljane mnoge stare ili podizane nove katoličke crkve i samostani.[16] No od Stefana Dečanskog, a posebno za Dušana Silnog, te za turskog vremena takvi obrati u odnosima prema Katoličkoj crkvi sasvim prestaju. Katolička crkva na području stare

Duklje od tada je stalno potiskivana, tako da su se katolici hrvatske i albanske narodnosti uspjeli održati do našeg vremena još jedino u priobalnom pojasu te nekada sasvim katoličke pokrajine.[17] No nekadašnji dominantan položaj katoličke crkve na ovom području preko kojeg je u doba dukljanske samostalnosti bila razapeta gusta mreža katoličkih biskupija i benediktinskih samostana uvjetovao je u ranom srednjem vijeku na ovom području izgradnju brojnih crkvenih objekata. Njihove ruševine i iskopine nijemi su, a rječiti svjedoci davne povijesti južnih oblasti starog Kraljevstva Hrvata, odnosno Dukljaninove Crvene Hrvatske.

Mi ćemo ovdje, u okviru dostupne nam literature, iznijeti samo sumaran prikaz tih spomenika na tlu historijskih oblasti Travunje i Duklje.

II.

Na tlu Travunjske oblasti treba na prvom mjestu spomenuti iskopine benediktinskog samostana i crkve *sv. Petra od Polja* blizu Trebinja, koja je možda bila rezidencijalna crkva trebinjskog biskupa.[18] Sama crkva se u izvorima prvi put spominje 1078. god. u *Ljetopisu Popa Dukljanina*, koji pripovijeda da je dukljanski kralj Radoslav, koji se pred sinovcem Bodinom povukao u Travunju, tu i umro i bio sahranjen u samostanu sv. Petra od Polja.[19] Ostaci ove crkve porušeni su 1906. god. radi izgradnje nove pravoslavne crkve, posvećene istom patronu. Otada se o ovoj crkvi u više navrata pisalo i vršena su djelomična arheološka iskapanja. Veliko sistematsko iskapanje čitavog arheološkog kompleksa u kojem se crkva nalazi, a koji se sastoji od ove i nešto mlađe crkve sv. Pavla, ruševina samostana i srednjovjekovne nekropole, vršeno je 1968. godine u okviru američko-jugoslavenskog projekta za arheološko istraživanje šireg područja Trebišnjice, pa su tom prilikom temeljito istraženi i restaurirani oni dijelovi stare crkve sv. Petra ukoliko ne leže pod sadašnjom crkvom.[20] Otkopani temelji pokazuju da je to bila poveća građevina, izvana pravokutna s polukružnom apsidom i narteksom, dok je lađa iznutra imala oblik upisanog grčkog križa s kapelama i korovima među krakovima križa. Po svojoj osnovi ova crkva nema analogije u ranoromaničkim crkvama Zapada, no "po svim ostalim bitnim elementima svoje arhitekture ona se vezuje za romaniku, odnosno za ranu romaniku",[21] a u detaljima ima veliku analogiju s crkvom sv. Ivana u Biogradu.[22] Kako se na otkopanim ostacima zidova i poda ne vide tragovi prepravaka, a izvori druge polovice XII. i XIII. st. ne spominju ovaj samostan, pretpostavlja se da su Mongoli, koji su opustošili okolicu Splita, Dubrovnika, Kotora, Svača i Drivasta, razorili i ovaj samostan i crkvu.[23]

Područje Bokokotorskog zaljeva, kojim je u ranom srednjem vijeku tekla granica između oblasti Travunje i Duklje, mnogo je bogatije spomenicima starohrvatske crkvene arhitekture nego unutrašnjost Travunje.[24]

U staroj župi Dračevica, koja se protezala sjeveroistočno od današnjeg Herceg-Novog, spomenut ćemo ostatke triju starohrvatskih crkvica. Iznad Sutorinskog polja poviše Herceg-Novog u selu Sustjepanu u današnju noviju crkvu sv. Stjepana uzidani su kao spolia fragmenti troprutaste pleterne plastike crkvenog namještaja starohrvatske crkve koja se nekada nalazila na tom mjestu. Sudeći prema stilu i načinu izradbe ploče s oltarne pregrade sa zoomorfnim motivima i tipičnim okcima u čvorovima troprutaste pletenice, ta crkva bi se mogla datirati u IX. st.[25] Nešto istočno od Herceg-Novog u selu Kutima, nekadašnjem središtu Dračevica, strše ruševine crkve sv. Tome. To je bila jednobrodna građevina s iznutra polukružnom a s vanjske strane četvrtastom apsidom. Prema bolje očuvanom, starijem sjevernom zidu vidi se da su zidovi prvobitne građevine ove crkve bili razvedeni nizom lezena i lukova s izvanjske, te pilastara i niša s unutarnje strane. Crkvica je bila presvođena i imala je kupolicu nad srednjim travejem, pa po svim tim elementima pripada istom onom tipu starohrvatskih crkvica kao poznata crkvica sv. Mihajla u Stonu. Krajem XI. ili početkom XII. st. crkva je bila pregrađivana, te iz tog vremena potječu mlađi ravni južni zid, kao i fragmenti oltarne pregrade s troprutastom pleternom dekoracijom sa zoomorfnim i antropomorfnim motivima. Po svojoj izradi plastika iz crkve sv. Tome u Kutima smatra se remek-djelom pleterne ornamentike.[26] Misli se da vremenu pregrađivanja ove crkve spadaju i freske kojima je crkva bila oslikana, a od kojih su fragmenti nađeni u šuti ruševine.[27] U blizini, u kutskom polju, uz malu gotičku crkvu *sv. Andrije* nađeno je više fragmenata preromaničke, starohrvatske pleterne plastike iz IX. st., što upućuje na pretpostavku da je i na ovom mjestu ranije postojala jedna starohrvatska crkvica.[28]

Vrijedan spomenik iz prvih stoljeća starohrvatske epohe bila je i crkva *sv. Petra u Bijeloj* istočno od Zelenike, između starih župa Risna i Dračevice. Ulomci pleterne plastike iz te stare crkve uzidani su u sadašnju katoličku crkvu istog imena. Sudeći prema natpisu na jednom fragmentu, ova crkva je bila podignuta u vrijeme kotorskog biskupa Ivana kao i stara crkva sv. Tripuna u Kotoru.[29] Neki su dokazivali da se na ovu crkvu u Bijeloj odnosi onaj podatak iz *Ljetopisa* Popa Dukljanina o samostanu sv. Petra od Polja u kojem je sahranjen kralj Radoslav.[30] No u novije doba prevladava mišljenje da se taj Dukljaninov podatak ipak odnosi na crkvu i samostan sv. Petra u Čičevu kod Trebinja.[31] U Bijeloj je sačuvana djelomično i arhitektura još jedne starohrvatske crkve, negdje iz X. st. To je stara, duboka polukružna apsida s lezenama unaokolo i s dva zazidana prozora, koja se nadovezuje na apisdu nove crkve *sv. Bogorodice.* Svojom dubinom i konstrukcijom ova apsida podsjeća na apside sv. Vida i sv. Petra Starog u Zadru, koje se spominju u izvorima s početka X. st., pa se po tome datira i ova crkva u Bijeloj. Freske kojima je apsida, a vjerojatno i cijela crkva bila oslikana, vjerojatno su iz kasnijeg vremena.[32]

Na otoku *pred Perastom* bila je benediktinska opatija s crkvom sv. Jurja. Ova opatija se u izvorima prvi put sigurno spominje u povelji kotorskog biskupa Maja 1166. god. No jedan fragment pleterne plastike uzidan u apsidu sadašnje, mnogo mlađe crkve, upućuje na pretpostavku da je na tom mjestu postojala jedna starohrvatska crkva, a možda već i tada i opatija sv. Jurja.[33]

III.

Od grada Kotora počinjalo je, prema Porfirogenetu, područje Dukljanske oblasti. Kotor je jedan od gradova bizantske Gornje Dalmacije, koji se vrlo rano slavizirao i integrirao u Dukljansku državu.[34] U njemu je, prema pisanju bizantskog kroničara Skilicesa iz XI. st., imao svoje dvore i dukljanski kralj Mihalja, onaj što ga isti Skilices naziva vladarom "onih što se zovu Hrvati".[35] Pisani izvori XIII. i XIV. st. spominju priličan broj crkava u gradu i njegovoj neposrednoj okolici, no iz oskudnih podataka ništa se ne može zaključiti o njihovu izgledu i vremenu postanka.[36] Novijim arheološkim istraživanjima uspjelo je otkopati temelje malog broja crkava iz starohrvatskog razdoblja, no relativno velik broj fragmenata pleterne plastike uzidan u novije crkve u gradu i okolici svjedoči da je ovdje bilo dosta starohrvatskih crkvica.

Najstarija datirana crkva ovog razdoblja ne samo u Kotoru nego uopće na južnom jadranskom primorju bila je stara crkva *sv. Tripuna*, koju je 809. god. podigao kotorski građanin Andreaci i uz nju sagradio svoju nadgrobnu kapelu sv. Marije.[37] Tu staru crkvu sv. Tripuna spominje i Konstantin Porfirogenet.[38] Prema carevu opisu crkva je bila rotonda poput sv. Donata u Zadru ili pak presvođena s okruglim kubetom.[39] Spomen na ovu staru crkvu čuva nekoliko fragmenata pleterne plastike koji su otkriveni prilikom popravljanja sadašnje crkve.To su na prvom mjestu parapetna ploča i dio ciborija[40] te ulomak s natpisom i datumom posvećenja crkve 13. I. 809. god.[41] Na manjem ulomku ciborija spominje se i ime cara Nikifora (802-811), što još jednom potvrđuje vrijeme podizanja ove crkve. S ovom datacijom sasvim je u skladu i epigrafska analiza natpisa[42] te stilska analiza plastike fragmenata, koja ih stavlja u početnu fazu razvitka troprutaste pleterne plastike u našim krajevima.

Na pročelju kotorske crkve sv. Mihovila uzidan je kao spolia ulomak preromaničkog ikonostasa s motivom kuka i s natpisom te ulomak ploče s reljefom uskrsnog janjeta s križem, kaležom i dvije ptice,[43] što sve upućuje na to da je na tom mjestu postojala starohrvatska crkva.Da li je to ona crkva benediktinske opatije sv. Mihovila Kotorskog što je spominje povelja kotorskog biskupa Maja 1166. god., ili se taj podatak u povelji odnosi na neku drugu crkvu u kotorskoj biskupiji, nije sasvim jasno.[44]

U više srednjevjekovnih izvora spominje se samostan *sv. Petra na Šuranju* (de Surana). U literaturi je vladala nedoumica na koji bi se bokeljski samostan sv. Petra mogli odnositi ti podaci.[45] Novija arheološka otkrića na lokalitetu Šuranj u Kotoru uklonit će, čini se, tu dilemu. Na tom lokalitetu otkopani su temelji trobrodne bazilike s nešto širom središnjom lađom, koja završava iznutra polukružnom, a izvana četvrtastom apsidom. Crkva se datira u prvu polovicu IX. st. i po tome bi spadala u red najstarijih preromaničkih crkava u primorskim gradovima.[46]

U predgrađu Kotora, kraj tvornice leda, otkopani su 1951.god. djelomični tragovi temelja jednobrodne crkve s apsidom koja je iznutra polukružna a izvana četvrtasta. Prema građevnom materijalu (kameni krš s mnogo maltera), dimenzijama i obliku apside smatra se veoma ranom srednjevjekovnom crkvicom.[47]

U selu *Škaljarima* južno od Kotora uzidan je u župnu crkvu ulomak kamenog nadvratnika s neke starohrvatske crkve. To je kamena polukružna ploča obrubljena dvostrukom tročlanom pletenicom, a u luku su dva križa među svodovima što ih čine tri stupića. U udubljenju među lukovima dvaju svodova nalazi se ptica nalik paunu. Ploča nalići pluteju u crkvi sv. Stjepana u Dubrovniku. Na temelju komparacije sa sličnim motivima i tehnikom izrade na spomenicima pleterne plastike u Italiji Fr. Radić je datira u VIII-IX. st.[48] Ovo nije jedini spomenik starohrvatske epohe u Škaljarima. Kod popravka pločnika u crkvi sv. Klare nađena je jedna mramorna ploča s ornamentom troprutaste pleterne plastike s motivima isprepletenih kružnica, a dio je pluteja neke starohrvatske crkvice. Teško je nagađati s koje je starohrvatske crkvice ova ploča donesena, no ona svakako zajedno s onim nadvratnikom na župnoj crkvi svjedoči da je takvih crkava na ovom području svakako bilo.[49]

I šira okolica Kotora bogata je ostacima skulpture uz nešto ruševina arhitekture starohrvatskih crkava. U selu *Bogdašićima na* poluotoku Vrmcu između kotorskog i tivatskog zaljeva u noviju crkvu sv. Petra uzidan je latinski natpis o podizanju klaustra s imenom klesara Regolusa. Natpis se datira u XI. st. pa je i samostanska crkva u blizini bila ili suvremena ili starija od tog natpisa.[50] Također na poluotoku Vrmcu, u selu *Muo*, koje leži uz obalu između Kotora i Prčnja, sačuvani su ostaci male jednobrodne crkvice *sv. Pavla*. I ova je crkvica imala apsidu iznutra polukružnu, a izvana četvrtastu kao i tolike druge starije starohrvatske crkve, a koja je toliko tipična za starohrvatsku arhitekturu da se ta osobitost smatra jednom od bitnih značajki starohrvatskog graditeljstva.[51] U ruševinama su nađeni fragmenti pleterne plastike s floralnim motivima, po kojima se crkvica datira u XI.st.[52]

U Prčnju se nalaze ruševine crkvice *sv. Tome*. Već je V. Korać, koji je u okviru ekipe SAN ljeti 1951. god. ispitivao ostatke ovog spomenika,

nagađao da crkva može imati osnovu u obliku trikonhoza (tri apside).[53] Kasnija istraživanja potvrdila su ta nagađanja. Osnova ove crkve ima oblik grčkog križa koji je upisan u četverokut. Istočni kao i dva pobočna kraka križa završavaju iznutra polukružnim, a izvana četvrtastim apsidama. Još su sačuvani kapiteli stupova koji su nosili centralno kube. Prema analogijama s crkvama ovakve osnove u Italiji i Francuskoj te kod nas (sv. Petar Stari u Dubrovniku), kao i prema stilskoj analizi kapitela, ova se crkva datira u početak IX. st., pa se pretpostavlja da je podignuta u vrijeme agilnog kotorskog biskupa Ivana ili njegovih neposrednih nasljednika.[54]

U Tivtu na Đurđevu brdu nalazi se crkva *sv. Srđa, Nikole i Dimitrija*. Nad ulaznim vratima naknadno je uzidan stariji natpis s imenom patrona crkve kao i njezina osnivača Albelina. Na osnovu epigrafske analize ovaj natpis, a potom i podizanje starije crkve na ovom mjestu, datira se u sredinu IX. st.[55] Krajem prošlog stoljeća objavljeno je u "Starohrvatskoj prosvjeti" da se u Tivtu nalaze mnogi ulomci starohrvatske pleterne plastike uzidani po crkvama i kućama.[56]

Na poluotoku *Prevlaki* u dnu Tivatskog zaljeva nedaleko sadašnje crkve sv. Trojice nalaze se ruševine crkve i samostana benediktinske *opatije sv. Mihovila,* koju pisani izvori prvi put spominju 1124. god. kao Tumba sti Archangeli.[57] Crkva je bila trobrodna bazilika većih dimenzija (26x14,5 m) s tri polukružne apside.[58] U ruševinama se našlo mnogo fragmenata pleterne plastike, a mnogi su uzidani u crkvu sv. Trojice i u okolne kuće na kopnu uz Prevlaku.[59] Krajem prošlog stoljeća u literaturi je zabilježeno da je na kućama uz Prevlaku bio uzidan i fragment s natpisom AD HONO... (Pet)RI ABBATIS.[60] Radić ga je datirao najkasnije u IX. st.[61] što bi za sobom povlačilo zaključak da je već u IX. st. na Prevlaki bila benediktinska opatija. No s obzirom na činjenicu što je taj natpis danas zagubljen, suvremenici stručnjaci ne mogu potvrditi ni odbaciti tu pretpostavku. Da je tu vrlo rano postojala crkva, ako možda ne i opatija, govori činjenica što su prilikom otkapanja temelja crkve ljeti 1937. god. u unutrašnjosti srednje apside otkriveni temelji jedne manje apside. Iz tog otkrića proizlazi da su na tom mjestu u različitim vremenskim epohama građene dvije crkve jedna poviše druge.[62] No kako ne raspolažemo nikakvim podacima o toj manjoj građevini, ne možemo ništa kazati o vremenu njezina podizanja. Možda je to prvotna crkva sv. Mihovila, a možda je njoj pripadao i onaj zagubljeni natpis sa spomenom opatske časti.

I na otoku *Stradioti ili Gabrio*, koji se proteže u produžetku poluotoka Prevlake, nalazila se, prema *Ljetopisu* Popa Dukljanina, crkva *sv. Gabrijela* u kojoj je navodno ubijen kralj Dragimir. Crkva, po kojoj je otok dobio ime, bila je ubilježena i na starijim kartama Boke Kotorske, ali joj danas nema arheološkog traga.[63]

Na otočiću *Otok* u produžetku otoka Gabrio u franjevačku crkvu *Velike Gospe od Otoka* i samostan uzidani su mnogi fragmenti starohrvatske pleterne plastike za koju se misli da su preneseni s Prevlake ili otoka Gabrio.[64] U grmlju u vrtu franjevačkog samostana pronađen je ulomak nadvratnika s natpisom u kojem je navedeno ime patrona *sv. Stjepana* i donatora Huroka i Dane. Na osnovu epigrafske analize ovog natpisa proizlazi da on i crkva kojoj je pripadao potječu iz početka IX. st.[65] U početku se nakon ovog pronalaska nagađalo da bi ovaj fragment mogao pomoći i kod datiranja crkve sv. Mihovila. No kako taj sigurno potječe s neke crkve sv. Stjepana, a ne može se dokazati da obje crkve potječu iz iste građevinske epohe, to je zasad pitanje datiranja sv. Mihovila ostalo otvoreno. Nije sigurno ni do kada je živjela opatija sv. Mihovila. Neki drže da već u XII. st. u njoj nije više bilo redovnika,[66] a drugi da su oni bili tu sve do sredine XIII. st., kada im je samostan preoteo zetski episkop.[67] Što se pak tiče onog natpisa s crkve sv. Stjepana nađenog na Otoku, danas se drži da potječe sa starohrvatske crkve *sv. Stjepana u Vranovićima* u župi Grbalj, koja se nalazila na mjestu današnje crkve istog patrona. Da je na tom mjestu postojala ranije jedna starohrvatska crkva, govore fragmenti kapitela od stupova koji su nosili kube te starohrvatske crkve, a koji se nalaze u novoj crkvi. Ti kapiteli, naime, po svojoj stilskoj obradi pripadaju IX. st. kao i onaj natpis pronađen na Otoku, pa se pretpostavlja da potječu s istog objekta.[68]

IV.

Na području stare Duklje, te centralne oblasti nekadanje Crvene Hrvatske, nije samo Boka Kotorska bogata ostacima starohrvatske crkvene arhitekture i tipične starohrvatske pleterne plastike. Ovakvi spomenici isto tako su brojni u unutrašnjosti kao i u primorju iako se općenito drži da je kulturni život bio intenzivniji u obalnom pojasu nego u zaleđu.

Na ušću Zete u Moraču nalazio se antički grad *Doclea.* Taj grad je preživio provalu Avara i Slavena i po formiranju nove političke vlasti nije poput primorskih gradova ostao u bizantskom posjedu, nego je integriran u novu državu. Po srednjovjekovnom imenu toga grada dobila je nova politička oblast svoje ime Dioclia-Duklja. Zeta je mlađi naziv i odnosi se samo na jednu oblast u Duklji. I u tom gradu, koji je možda u početku bio središte nove političke oblasti, veoma rano se na antičku arhitekturu nadovezala nova, starohrvatska građevna djelatnost. Na temeljima starokršćanske bazilike u sjeveroistočnom dijelu grada Duklje bila je podignuta nova, manja crkva *sv. Marije.* To je bila jednobrodna građevina s poprečnom lađom, koja je njenoj osnovi davala oblik latinskog križa. I ova je crkva imala tipičnu starohrvatsku iznutra polukružnu, a izvana četvrtastu apsidu.[69] Na osnovi njezina arhitektonskog sklopa ova se crkva datira u početak IX. st.[70] No s obzirom na historijske podatke koji postoje o ovoj crkvi, ona bi se mogla datirati i ranije, možda u VIII. st. Ljetopisac

Dukljanin i stara *Hrvatska kronika* zabilježili su da je kralj velikog kraljevstva Hrvata Budimir-Svetopelek pokopan u crkvi sv. Marije u Duklji.[71] Kralj je nakon održanog sabora vladao još četrdeset godina i tri mjeseca.[72] Ako je sabor u Dalmi (Duvnu?) održan zaista 753. godine, kao što to uvjerljivo dokazuje D. Mandić,[73] tada bi kralj Budimir umro negdje potkraj VIII. st. To je sasvim blizu vremena u koje se datira starohrvatska crkva sv. Marije. Na osnovi ove podudarnosti ne čini nam se odveć smiono, ako pretpostavimo da je crkva sv. Marije možda bila zadužbina kralja Budimira.

U neposrednoj blizini, na groblju stare Podgorice (Titograd), srednjovjekovne *Ribnice*, nalazi se crkvica *sv. Đorđa*. Ta je crkva tijekom vjekova doživjela mnoge pregradnje, ali se ipak još uvijek na njoj mogu uočiti neki elementi preromaničke, odnosno starohrvatske građevine koja je stajala na tom mjestu. Po tim elementima ta prvotna starohrvatska crkva sv. Jurja može se datirati u XI. ili početak XII. st.[74] Ribnica je bila kolijevka uglednih plemića Marka i Vukana, koje je kralj Bodin postavio vladarima u osvojenoj Raškoj i čiji je potomak Nemanja jedno stoljeće kasnije postao rodonačelnik srpske, raške dinastije Nemanjića. Upravo na temelju činjenica što je tu postojala u XI. st. starohrvatska crkva, nagađa se da je Ribnica tada bila središte župe Podlugje.[75] I na jugu stare župe Podlugje, koja se prostirala od Duklje (mlađe Ribnice) do Skadarskog jezera, u selu Tuzi nađena je kamena ploča, vjerojatno dio oltarske pregrade, s troprutastom pleternom ornamentikom, što upućuje na to da je tu negdje bila jedna starohrvatska crkva.[76] U selu Martinovići, zapadno od Titograda, otkopani su temelji jedne veće, trobrodne crkve, a pored nje fragmenti troprutaste pleterne plastike.[77]

U podgrađu starog biskupijskog grada *Drivasta*, istočno od Skadarskog jezera, otkopana je crkva trolisne osnove s tri apside, koja nalikuje na crkvu sv. Nikole kod Nina. Zbog toga što crkve ovakve osnove čuvaju više tradiciju kasnoantičke kršćanske arhitekture, smatra se da se ova crkvica može datirati u IX. ili čak u VIII. st.[78]

Skadar je od rimskih vremena neprestano bio biskupsko sjedište, a u starohrvatskom razdoblju njegov biskup je bio sufragan dukljansko-barske metropolije. Gradska katedrala sv. Stjepana, koju su Turci bili pretvorili u džamiju, na osnovu arhivskih podataka i starije literature može se datirati u prve decenije XIV. st.[79] No s obzirom na značenje Skadra kao neprestanog biskupijskog sjedišta i što je u njemu bio dvor dukljanskih vladara,[80] mora se pretpostaviti da bi sistematska arheološka istraživanja iznijela na površinu i ostatke arhitekture ili barem plastike koja je pripadala crkvenoj arhitekturi preromaničkog stila, tim više što su takvi ostatci pronađeni u skadarskoj okolici. U selu *Šati* istočno od Skadra nalaze se ruševine arhitektonskog kompleksa od stambenih zgrada i dvije crkve. Na osnovi arhivskih podataka čini se sigurno da su to ruševine bivše benediktinske opatije sv. Sofije, koja je stradala za turskog razdoblja, ali je djelomično obnovljena i promijenila

patrona, te su danas te ruševine poznate kao *sv. Nikola u Šati*. Za nas je značajno što se na južnom zidu manje dvokatne crkvice, koja po svojoj konstrukciji podsjeća na sv. Dujma u Škaljarima kod Kotora, nalazi uzidana kao spolia ploča s plitkoreljefnom plastikom, koja se po načinu izrade može datirati u razdoblje preromanike, jednako kao i manji fragmenti pleterne plastike nađeni u ruševinama.[81] To bi svakako upućivalo na pretpostavku da je na ovom mjestu postojala i u starohrvatskom razdoblju opatija, ili barem crkva.

I ruševine starog biskupijskog grada *Svača*, koji je ležao između Skadarskog jezera i Bara, u blizini današnjeg sela *Šasa*, čuvaju tragove crkvene arhitekture starohrvatskog razdoblja. Grad su porušili Mongoli sredinom XIII. st., ali je kasnije obnovljen, no već od kraja XIV. st. on ponovno propada pa se 1406. god. spominje kao selo.[82] Iz razdoblja obnove grada potječu ruševine dviju većih crkava, *sv. Ivana* u gradu i *sv. Marije* izvan grada. Na osnovi arhivskih podataka može se zaključiti da je sv. Ivan u gradu bio katedralna crkva.[83] Fragmenti uzidani u zapadni zid katedrale sv. Ivana upućuju na pretpostavku da je na ovom mjestu ili negdje u blizini postojala starija, preromanička crkva, kojoj je možda pripadala i kula, koja se djelomično očuvala nad apsidom novije crkve.[84] Treba pretpostaviti da bi sistematska istraživanja otkrila spomenike starohrvatske crkvene arhitekture i na tlu starih biskupijskih gradova Baleča i Pilata (danas u Albaniji), koji su također bili sufragani dukljansko-barske metropolije.

No biskupijski gradovi nisu jedina mjesta s ostacima starohrvatske crkvene arhitekture kako na primorju tako ni u unutrašnjosti. Na jugozapadnoj obali Skadarskog jezera, u selu *Otros* u predjelu Krajina, strše ruševine *Sv. Marije Krajinske*.[85] Prema *Ljetopisu Popa Dukljanina* tu je dukljanski kralj sv. Vladimir imao svoj dvor. Njega je 1016. god. dao na prevaru ubiti u Prespi ženin stričević bugarski car Vladislav, ali ga je kasnije uz carevu dozvolu udovica Kosara sahranila u crkvi sv. Marije u Krajini. Tu je kao redovnica po Vladimirovoj smrti živjela i Kosara, te je i sama pokopana u istoj crkvi.[86] Prije njih je u toj crkvi pokopan i Vladimirov otac Petrislav.[87] Tloris ove crkve je u obliku izduženog trolista.[88] Od kraljevskog dvora danas se ne vide tragovi, no pretpostavljamo da su oni zaista tu negdje postojali, jer Dukljanin još na jednom mjestu spominje ovaj lokalitet kao boravište kraljeva. Spominje ga pod nazivom Gorice (Gazize), a to je historijsko i suvremeno ime za otočiće ispred crkve sv. Marije Krajinske.[89]

S poviješću dukljanskih vladara usko je povezana i benediktinska opatija s crkvom *sv. Srđa i Bakha na Bojani*.[90] Ostaci crkve strše na lijevoj obali Bojane desetak kilometara jugozapadno od Skadra. No crkva, od koje su bili sačuvani gotovo čitavi zidovi još krajem prošlog stoljeća, nije preromanička građevina. Nju je krajem XIII. st. sagradila Jelena Anžuvinska žena srpskog kralja Uroša I, obnovio ju je početkom XIV. st. kralj Milutin.

Na ruševini danas više nema nikakvih arhitektonskih ni dekorativnih ostataka starije građevine. No početkom ovog stoljeća zabilježio je Francuz Degrad da se u zidu ruševine i oko nje nalaze fragmenti starije građevine, a u selu *Troši* u blizini da postoje fragmenti dekorativne plastike sa zoomorfnim i antropomorfnim motivima, koji su tu navodno preneseni iz crkve sv. Srđa i Bakha.[91] Na osnovi ovog zapisa kao i brojnih arhivskih podataka nedvojbeno je na ovom istom mjestu i u starohrvatskom periodu postojala opatija s crkvom sv. Sergija i Bakha. Pop Dukljanin, koji se smatra pouzdanim izvorom za historijsku geografiju kao i za povijest XI. i XII. st., navodi ovu crkvu kao počivalište mnogih dukljanskih vladara. Tu je bio sahranjen kralj Mihalja (1081),[92] zatim sin mu kralj Bodin (1104)[93] i unuk Vladimir (1116)[94]. Tu je dugo živio osakaćeni kralj Dobroslav, pa je tu umro i bio pokopan,[95] te napokon kralj Gradihna (1142).[96]

V.

U dukljanskom primorju bile su četiri biskupije dukljansko-barske metropolije: Ulcinj, Bar, Budva i Kotor. O starohrvatskoj crkvenoj arhitekturi u Kotoru i Kotorskoj biskupiji govorili smo u prethodnim glavama, kad smo opisivali spomenike Boke Kotorske. Sada nam još preostaje da se osvrnemo na spomenike na području Bara, Budve i Ulcinja.

Barska biskupija je bulom pape Klementa III. godine 1089. uzdignuta na položaj nadbiskupije i metropolije za čitavo Bodinovo Kraljevstvo Hrvata, no Bar je bio biskupijsko sjedište mnogo ranije. Novija arheološka istraživanja uspjela su ući u trag dvjema preromaničkim, starohrvatskim crkvama u gradu Baru. To je na prvom mjestu u povijesnim izvorima poznata biskupijska crkva *sv. Jurja*, ranije poznata pod imenom *sv. Teodora*, otkopana na Londži u starom Baru.[97] Prema rekonstrukciji, koja je izvršena na osnovi otkopanih temelja i jedne stare gravure iz XVI. st., to je bila trobrodna bazilika s polukružnom apsidom. U crkvi su nađeni i fragmenti troprutaste pleterne plastike[98]. Pop Dukljanin navodi da je u ovoj crkvi bio sahranjen kralj Grubeša, koji je poginuo ispred Bara u borbi s Bodinovim sinom Đorđem i Rašanima[99]. U ruševinama su otkopane i tri ploče s latinskim natpisima, u kojima se spominju tri barska nadbiskupa: Petar (oko 1089-1100), Juraj, koji je i obnovio crkvu, te Ivan, sva trojica iz razdoblja dukljanske samostalnosti[100]. Druga crkva iz starohrvatskog razdoblja otkopana je u starom Baru u mletačkoj kuli. To je manja, jednobrodna građevina, nepoznata patrona[101].

Novija arheološka istraživanja otkrila su i u *Ulcinju* temelje vrlo stare crkve. Još 1937. god. nađen je u Ulcinju na nepoznatom mjestu veći fragment ciborija jedne preromaničke crkve, koji se sada čuva u narodnom muzeju u Beogradu. Poslijeratnim arheološkim istraživanjima ispod poda

crkve iz perioda Balšića iskopani su temelji male preromaničke crkve. Utvrđeno je da je toj crkvi pripadao ciborij kojega je veći fragment s natpisom pronađen još 1937. god. kao i manji, također s natpisom, koji je bio uzidan kao spolia u zidu jedne kuće u starom Ulcinju. Iz natpisa se razabire da je crkvu podigao nepoznati donator sa ženom Guzmom u doba bizantskih careva Leona i Konstantina. Na temelju stilske obrade troprutaste ornamentike i epigrafske analize natpisa, te imena careva, utvrđeno je da ciborij, a time i crkva potječu iz početka IX. st., točnije iz vremena oko 813-820[102]. Uspoređivanjem ovog ciborija s onim stare kotorske katedrale iz 809. godine moglo se ustanoviti da oba čine jednu stilsku cjelinu s obzirom na dekorativni sistem, motive, dimenzije i kompoziciju te ukoliko oba djela nisu iz iste radionice, a ono su svakako veoma bliska[103].

Između Ulcinja i Bara sterala se stara *župa Prapratna*. Tu negdje imao je svoje dvore kralj Mihalja. Bizantski kroničar Skilices (XI. st.) zapisao je da je kralj Mihalja, "vladar onih koji su se zvali Hrvati ... stolovao u Kotoru i u Prapratni i imao mnoge zemlje pod sobom"[104]. I Dukljanin potvrđuje da su dukljanski kraljevi imali dvor u Prapratni i uza nj dvorsku kapelu *sv. Andrije,* u kojoj je pokopan knez Dobroslav (Vojislav) otac kralja Mihalje[105].

Sjeverozapadno od Bara na rtu Ratac pred zaljevom Špič uzdižu se impozantne ruševine benediktinske opatije i crkve *sv. Marije Ratačke*[106]. Držalo se da su to ruševine samostana i crkve što ih je za benediktince podigla srpska kraljica Jelena Anžuvinska, a fragmenti troprutaste pleterne plastike nađene na ovom mjestu da indiciraju postojanje jedne starije crkve, a možda i samostana, koji se po tim fragmentima datiraju u IX. st.,[107] a to bi navodno bila crkva sv. Mihovila, koju spominju izvori XIII. st.[108] Novija istraživanja potvrdila su ta nagađanja i otkrila nove činjenice. Unutar zidova trobrodne bazilike otkopani su temelji manje jednobrodne crkve s polukružnom apsidom u kupolom nad srednjim travejem. Ova crkva poznata je u literaturi kao crkva C[109]. Na sjevernom zidu bazilike uzidana je ploča s natpisom iz kojeg proizlazi da se crkva počela graditi 1347. god. To otkriće i neki drugi momenti doveli su do zaključka da je u vrijeme kraljice Jelene izgrađen samo klaustar samostana, koji je stariji od nove crkve, a stara novootkopana manja crkva da je izgrađena u X. st. i da je služila bogoslužju u vrijeme gradnje nove crkve, koja nikada nije ni dovršena[110].

U gradu *Budvi,* koji je vrlo rano primio slavenski karakter i bio sjedište župe, na zidu crkve sv. Marije in Punta uzidana je ploča s latinskim natpisom o podizanju starije crkve *sv. Marije.* Prema tom natpisu crkvu je u čast sv. Marije podigao nepoznati donator s bratom 840. godine[111]. Prema jednom drugom natpisu, koji govori o posvećenju sadašnje crkve u XIII. st., čini se da je sadašnja crkva podignuta na mjestu starije. Temeljitija

arheološka istraživanja pokazat će da li su se i u kolikoj mjeri očuvali arhitektonski i dekorativni fragmenti te zasad najstarije točno datirane Marijine crkve kod nas[112].

VI.

Kao što se iz ovog sumarnog prikaza vidi, o najvećem broju starohrvatskih crkava na tlu historijskih oblasti Travunje i Duklje sačuvan je spomen jedino u pisanim izvorima ili u ostacima ukrasne troprutaste pleterne plastike njihova kamenog namještaja koji su nađeni uz mlade crkvene objekte ili uzidani u njih kao spolia. Manjem broju tih starohrvatskih crkava otkopani su i temelji, a sasvim mali broj je onih od kojih su sačuvane ruševine njihove stare arhitekture. No i iz tih malobrojnih ostataka može se zaključiti da su to bile crkvice različitih, "slobodnih oblika". Većim dijelom su to jednobrodne crkvice s kupolom, kao što su Sv. Toma u Kutima i Sv. Pavao u selu Muo u Boki Kotorskoj, Sv. Ivan u Šasi (stari Svač), Sv. Marija (ili Sv. Mihovil) na Ratcu, te crkva nepoznata titulara u mletačkoj kuli u starom Baru. Poznate su i tri trobrodne (Sv. Petar na Šuranju u Kotoru, Sv. Teodora na Londži u Baru i nepoznata titulara u Martinovićima kod Titograda). A bilo ih je relativno dosta i centralne osnove različitih oblika (na križ, na trolist), kao što su stari Sv. Tripun u Kotoru, Sv. Toma u Prčnju, Sv. Marija u Dukljі, Sv. Marija Krajinska i crkva nepoznata titulara u Drivastu. To svakako slabi uvjerenje da je na području južno od Neretve dominantan kao regionalni tip jednobrodne crkve s kupolom. Zanimljivo je napomenuti da se upravo crkvice koje se sa sigurnošću mogu datirati u IX. st. i ranije ističu raznolikošću svojih tlorisnih oblika. Među tom skupinom crkava samo dvije su longitudinalne, a ostale su centralne osnove kružnog ili polikonhalnog oblika, te s osnovom na križ[113].

Uz ostatke starohrvatskih crkvica u većini su slučajeva nađeni i fragmenti troprutaste pleterne plastike, ponekad i s natpisima. Veoma često upravo fragmenti pleterne plastike, uzidani u novije crkvene ili svjetovne objekte, jedini su svjedoci da je tu negdje u ranom srednjem vijeku postojala neka preromanička, starohrvatska crkva. U nekim slučajevima je uspjelo otkopati i temelje tih starih crkava, kao npr. u Ulcinju i na Ratcu.

Arhitektonske karakteristike najstarijih starohrvatskih crkvica ukazuju na to da se i na ovom području kao i u zapadnoj Hrvatskoj preromanička arhitektura oslanjala na kasnoantičku kršćansku tradiciju[114]. Otkopani temelji pokazuju da su starohrvatski majstori i na ovom području rado gradili apside koje su izvana imale četvrtast a iznutra polukružan oblik[115], kao i to da su zidove često ukrašavali nizovima lezena i pilastara. Novija istraživanja su utvrdila da je snažnije prodiranje benediktinaca u XI.st. unijelo i u arhitekturu Dukljе jednako kao i onu zapadne Hrvatske nove

koncepcije. Iz tog razdoblja poznato nam je nekoliko monumentalnih građevina zapadnog tipa, kao što su Sv. Teodor u Baru i bazilika u Martinovićima kod Titograda. I tu se potvrdilo da je razvoj crkvene arhitekture na čitavoj istočnojadranskoj obali išao istim smjerom. Ukratko, po svim svojim bitnim osobinama "preromanska arhitektura Dukljе srodna je sa suvremenom arhitekturom u Dalmaciji. Među zajedničkim osobenostima ovog graditeljstva izrazitija je arhitektonska plastična ornamentika, koja prelazi isti razvojni put[116].

Kad se sve ovo uzme u obzir, tada biva očito da se preromanička arhitektura i troprutasta pleterna plastika i na tlu stare dukljanske države može nazivati starohrvatskom, kao što ju je, makar i s ograničenim značenjem, nazivao Lj. Karaman[117].Iako starohrvatska umjetnost, kako arhitektura tako ni pleterna plastika, nisu autohtono hrvatske, nego su samo nacionalna varijanta razvoja preromaničke umjetnosti na temeljima zatečene kasnoantičke kršćanske baštine[118], ono ipak tu umjetnost na historijski hrvatskom nacionalnom tlu zapadno i jugoistočno od Neretve možemo i u nacionalnom smislu smatrati starohrvatskom[119]. Na to nam sve više daju pravo rezultati istraživanja političke i etničke prošlosti srednjovjekovnih oblasti Zahumlja, Travunje i Dukljе. I obrnuto, rezultati istraživanja umjetnosti na ovom području moraju se uzeti u obzir kao jedan od čimbenika za utvrđivanje etničke pripadnosti ovog područja u dotičnom razdoblju[120].

BILJEŠKE

* Ova rasprava sadržajno je nastavak mojih radova objavljenih u Maruliću br. 1 i 4, 1977, pa se zbog toga ovdje ne vraćam na pitanja općih značajki i kronologije starohrvatskog graditeljstva, koja su tamo obrađena.

1. B. FERJANČIĆ, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, II, Beograd 1959, str. 34-35.
2. V. MOŠIN, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950, str. 75.
3. *Isto*, str. 75, 77, 93, 94.
4. Dukljanin više puta pripovijeda kako pojedini vladari dijele državu među svoje sinove, a ponekad posebno naglašava da su neki vladari vladali čitavom državom. Tako je Bodin "vladao cijelim kraljevstvom", a Radoslavu je bizantski car dao "da vlada i upravlja cijelom zemljom". (V. MOŠIN, *n. dj.* str. 94, 104).
5. *Istorija crne Gore, I*, Titograd 1967. (dalje samo: ICG) str. 260.
6. Taj sabor se u historiografiji različito datirao, od VIII. do X. st. Čini nam se najprihvatljivije datiranje D. Mandića, koji ga na osnovu podataka iz samog *Ljetopisa* stavlja u vrijeme vladavine cara Konstantina V. Kopronima i pape Stjepana II, oko 753. god. (D. MANDIĆ, *Rasprave i prilozi*, Rim 1963, str. 145-193).
7. V. MOŠIN, *n. dj.* str. 54.
8. *Isto*, str. 54, bilj. 63.
9. T. ARCIĐAKON, *Kronika* (hrv. prev. V. Rismondo), Split 1960, str. 24.
10. D. MANDIĆ, *n. dj.* str. 77-108.
11. T: ARCIDAKON, *n. dj.* str. 26-27.

12. Mnogi razlozi govore za to da izraz "Regnum Sclavorum" latinskih izvora treba prevoditi kao Kraljevstvo Hrvata. Papa i Mlečani skoro uvijek Hrvatsku nazivaju Sclavonia, a Hrvate Sclavi. Branimir je papi "dux Sclavorum" a Tomislav "rex Croatorum". Mlečanima je Domagoj "pessimus dux Sclavorum", a saskom teologu Gottschalku Trpimir je "rex Sclavorum". Papi je i kralj Mihalja "rex Sclavorum", a taj isti Mihalja je njegovu nešto mlađem suvremeniku, bizantskom piscu Skilicesu, "vladar onih koji se zovu Hrvati".
13. V. ĆOROVIĆ, *Sv. Sava*, Nar. enciklopedija IV, Zagreb 1929, str. 40-41.
14. *Isto*, str. 41.
15. St. STANOJEVIĆ, *Sv. Sava*, Beograd 1935, str. 119.
16. G. SUBOTIĆ, *Kraljica Jelena Anžujska - ktitor crkvenih spomenika u Primorju*, Istorijski glasnik, 1-2, Beograd 1958, str. 131-148.
17. Pobliže o tom procesu za pretursko razdoblje: M. ŠUFFLAY, *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien*, Illirisch-albanische Forschungen, I, München-Leipzig 1916; za tursko: K. DRAGANOVIĆ, *Massenübertritte von Katholiken zur "Orthodoxie" im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft, 1. Montenegro* - Orientalia christiana periodica III, Rim 1937, str. 192-202.
18. Iscrpan prikaz povijesti trebinjske biskupije kod B. PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*, Rim 1959; a sumaran prikaz kod K. JURIŠIĆ, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb 1972, str. 79-82.
19. Sepultus est cum grande honorificentia in monasterio sancti Petri de Campo" (Vl. MOŠIN, *n. dj.* str. 96). Mnogi povjesničari, međutim smatraju da se ovaj Dukljaninov podatak odnosi na samostan sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj. Sravni I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II, Split 1964, str. 492-493.
20. M. POPOVIĆ, *Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja*, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. XXVII-XXVIII, Sarajevo 1972-73, str. 314-315. Skica čitava kompleksa u *nav. dj.* str. 314, a skica tlorisa crkve sv. Petra str. 318, te kronološki plan kompleksa samostana sv. Petra s označenim fazama gradnje, *n. dj.* str. 327.
21. Isto, *n. dj.* str. 331.
22. Isto, *n. dj.* str. 332.
23. Isto, str. 337. Kratko vrijeme nakon mongolskog pustošenja napušta Trebinje i njegov biskup. Zbog rata srpskog kralja Uroša s Dubrovnikom onemogućeno je dubrovačkom biskupu vršenje jurisdikcije nad biskupijama koje su tada bile u sklopu srpske države, pa i trebinjski biskup Salvije 1265. god. zbog pritiska mora bježati u Dubrovnik, gdje i ostaje. Njegovi nasljednici dobivaju od Dubrovačke republike za svoju rezidenciju otok Mrkanj, pa se po toj novoj rezidenciji počinju nazivati biskupima mrkanjskim. Za biskupom pod pritiskim najprije srpskog pravoslavlja, a kasnije turskog islama bježe iz trebinjske biskupije i katolički svećenici, a katoličko pučanstvo ostavši bez svojih svećenika priklanja se malo po malo pravoslavlju ili Islamu. Opširnije o tome B. PANDŽIĆ, *n. dj.* i K. DRAGANOVIĆ, *n. dj.*2. Abfall der Katholiken der Diözese Trebinje, str. 202-214.
24. Sistematska istraživanja kakva su nakon drugog svjetskog rata provedena na području Boke Kotorske, vjerojatno bi i u unutrašnjosti Travunje iznijela na vidjelo do sada nepoznate spomenike starohrvatske arhitekture.
25. ICG, str. 336, 380. Slika jedne ploče u istom dj. str. 368-369.
26. *Isto*, str. 437. Skice i fotosnimci crkve i njezine dekorativne plastike iz te crkve u istom dj. str. 336, 328-329.
27. *Isto*, str. 434, 435.
28. *Isto*, str. 336, 439. Skica dvaju fragmenata plastične dekoracije s motivima kuka s tog lokaliteta u istom dj. str. 337.
29. Isto, str. 335, 436. Skica dvaju fragmenata s natpisom u istom dj. str. 335. Potanji opis natpisa i skica dvaju fragmenata kod J. KOVAČEVIĆ, *Epigrafski spomenici Boke Kotorske II*, Spomenik SAN, knj. CV, Beograd 1956. str. 3.
30. P. ŠEROVIĆ, *Ostaci starog benediktinskog manastira sv. Petra u Bijeloj u Boki Kotorskoj*, Starinar III, Beograd 1929, str. 151-156; ISTI, *Bijela u Boki Kotorskoj*, Spomenik SAN, knj. CV, Beograd 1956, str. 180; I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str. 492-493.
31. ICG, str. 436; M. POPOVIĆ, *n. dj.* str. 313, bilj. 1.
32. S. RADOJČIĆ, *O slikarstvu u Boki Kotorskoj*, Spomenik SAN, knj. CIII, Beograd 1953, str. 55, s navedenom starijom literaturom. Skica tlorisa apside starije crkve u istom dj. str. 54.
33. I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str. 489-492.
34. Pop Dukljanin navodi kako su vladali Kotorom ne samo kralj Mihalja nego i njegovi nasljednici kralj Đuro, te knez Radoslav kojemu je od bivše dukljanske države preostala vlast samo u Kotoru i predjelima do Skadra. (Vl. MOŠIN, *n. dj.* str. 103, 104.)
35. F. ŠIŠIĆ, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd 1928, str. 168.
36. V. KORAĆ, *Spomenici srednjovjekovne arhitekture u Boki Kotorskoj*, Spomenik SAN, CIII str. 116.
37. Izvod iz literature o ovom spomeniku: I. STJEPČEVIĆ, *Katedrala sv. Tripuna*, Split 1938; C. FISKOVIĆ,

O umjetničkim spomenicima u gradu Kotoru, Spomenik SAN, CIII, Beograd 1953, str. 73-79; J. KOVAČEVIĆ, *Srednjevjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske*, Spomenik SAN, CII, str. 41-45; ISTI, *Srednjevjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske*, Spomenik SAN, CIII, str. 41-45; ISTI, *Srednjevjekovni spomenici Boke Kotorske II*, Spomenik SAN, CV, Beograd 1956, str. 2-3, 6-7, ISTI, *Marginalije uz probleme arheologije i umetnosti ranog srednjeg veka*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, VII/1, Beograd 1963, str. 148-150; ICG, na više mjesta, vidi indeks. U ICG i u nav. djelima J. Kovačevića skice i fotosnimci pleterne plastike s tog spomenika; J. STOJANOVIĆ-MAKSIMOVIĆ, *O srednjevekovnoj skulpturi Boke Kotorske, I.* Preromanski period, Spomenik SAN, CIII, str. 104-107.
38. B. FERJANČIĆ, *n. dj.* str. 23.
39. Dilema nastaje zbog Porfirogenetova izraza "eilematikos", što može značiti okrugao, a i presvođen okruglim kubetom. (ICG. str. 374).
40. Slike ovih ulomaka u ICG, str. 328-329; N. STJEPČEVIĆ, *n. dj.* tabla V.
41. Skica natpisa u ICG, str. 371.
42. Epigrafsku analizu natpisa sa svih ovih ulomaka izvršio je J. Kovačević u djelima navedenim gore u bilj. 36.
43. C. FISKOVIĆ, *n. dj.* str. 83.
44. O nesporazumima u historiografiji u pogledu lokacije opatije sv. Mihovila kotorskog vidi kod I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str.499.
45. Isto, str. 498-499.
46. ICG, str. 377. Skica tlorisa na istom mj. Potanje o spomeniku kod P. MIJOVIĆ, *Acruvium-Decatera-Kotor u svetlu novih arheoloških otkrića*, Starinar, n. s. XIII-XIV, Beograd 1962-63, str. 27 i dalje.
47. V. KORAĆ, *n. dj.* str. 116-117. Slika lokaliteta i skica ostataka temelja crkve u istom dj. str. 117.
48. F. RADIĆ, *Uresni učelak hrvatsko-bizantskog sloga u Škaljarima kod Kotora*, Starohrvatska prosvjeta, I. Knin 1895. str. 235-236. Skica ulomka str. 236.
49. A. ROSSI, *Ulomak starohrvatske ploče u crkvi sv. Klare u Škaljarima*, Starohrvatska prosvjeta, IV, Knin 1898, str. 62-63. Skica ulomka s. 61.
50. ICG, str. 328.
51. Lj. KARAMAN, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, str. 19.
52. ICG, str. 328, 432. Skica tlocrta str. 431.
53. V. KORAĆ, *n. dj.* str. 118-119. Skica dijela temelja i slika ruševine u istom dj. str. 118.
54. ICG, str. 356, 376, 380. Skica tlocrta str. 375, a fotosnimak kapitela str. 384-85.
55. J. KOVAČEVIĆ, *Srednjevekovni epigrafski spomenici* ...II, str. 8-9. Skica i tekst natpisa na istom mj.
56. A. ROSSI, *Ulomak starohrvatskog crkvenog uresa u Tivtu u Boki Kotorskoj*, S.P. IV, Knin 1898, str. 71. Skica jednog ulomka na istom mj.
57. ICG, str. 328; I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str. 495-96.
58. I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str. 496.
59. J. KOVAČEVIĆ, *Srednjevekovni epigrafski spomenici II*, str. 6. Skica i slike nekih ulomaka u ICG, str. 328, 288-289.
60. Starohrvatska prosvjeta, III, Knin 1897, str. 150.
61. Na istom mj.
62. Đ. BOŠKOVIĆ, *Izveštaj o ispitivanjima srednjevekovnih spomenika na južnom Primorju*, Spomenik SKA LXXXVIII, Beograd 1938. str. 135-136, 138.
63. ICG, str. 328; Đ. BOŠKOVIĆ, *n. dj.* str. 135.
64. J. KOVAČEVIĆ, *Srednjevekovni epigrafski spomenici, II*, str. 6; Đ. BOŠKOVIĆ, *n. dj.* str. 136; slika crkve i fragmenata plastike u *nav. dj.* sl. 31-34.
65. Skica i slika natpisa s tekstom i epigrafskom analizom kod J. KOVAČEVIĆ, *Srednjevjekovni epigrafski spomenici, II*, str. 4-6.
66. I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str. 499.
67. J. KOVAČEVIĆ, *Srednjevekovni epigrafski spomenici, II*, str. 6. Tekst i skica natpisa i u ICG, str. 368-369.
68. ICG, str. 378; skica ulomaka kapitela str. 356.
69. Skica tlocrta u ICG, str. 269.
70. ICG, str. 418.
71. V. MOŠIN, *n. dj.* str.56.
72. Na istom mj.
73. Vidi bilj. 6.
74. ICG, str. 320,435; skica tlocrta str. 433.
75. Isto, str. 320-21.
76. ICG, str. 321.
77. V. KORAĆ, *Graditeljska škola Pomorja*, Beograd 1965, str. 15, bilj. 24.
78. ICG, str. 375-76; A. DEROKO, *Monumentalna arhitektura u srednjevekovnoj Srbiji*, Beograd 1962, str. 32.

79. V. MOŠIN, *n. dj.* str. 97, 100.
80. V. MOŠIN , *v. dj.* str. 97, 100.
81. V. KORAĆ, *Graditeljska škola Pomorja*, str. 92-93.
82. Isto, str. 58-59.
83. Isto, str. 60-64.
84. Isto, str. 65. Skica tlocrta i uzdužnog presjeka str. 63.
85. I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str. 528-529. Fotosnimak ruševine u istom dj. str. 528; B. ZELIĆ-BUČAN, *Najstarije Gospine crkve u Hrvata*, Crkva u svijetu, XI/3. Split 1976, str. 255-256.
86. VI. MOŠIN, *n. dj.* str. 84. Krajina je danas naziv za čitav kraj, a u izvorima se to mjesto spominje i u korumpiranom obliku kao Gazeni. Položaj mjesta označen je u historijskoj karti dukljanske države u ICG, str. 320-321.
87. V. MOŠIN, *n. dj.* str. 78.
88. Đ. BOŠKOVIĆ, *Srednjevekovna umetnost u Srbiji i Makedoniji*, Beograd 1948, str. 10.
89. V. MOŠIN, *n. dj.* str. 100 i bilj. 248; ICG, str. 324.
90. I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str. 522-526; V. KORAĆ, *Graditeljska škola Pomorja*, str. 17-33 sa skicom tlocrta i uzdužnog presjeka na str. 23, te sl. 1, 2 u prilogu.
91. A. DEGRAND, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris 1901, str. 94-96, prema V. Korać, *n. dj.* str. 18 i 27.
92. V. MOŠIN, *n. dj.* str. 95.
93. Isto, str. 99.
94. Isto, str. 100.
95. Na istom mj.
96. Isto, str. 104.
97. To su u stvari bile dvije crkve, sagrađene jedna poviše druge, starija sv. Teodora i mlađa sv. Jurja. (ICG, str. 435)
98. Skica tlorisa u ICG str. 435, a slike fragmenata u istom dj. str. 432-433.
99. V. MOŠIN, *n. dj.* str. 101.
100. Tekst i prijevod svih triju natpisa u ICG str. 429-431.
101. ICG, str. 431-432; skica temelja str. 436.
102. J. KOVAČEVIĆ,*Marginalije uz probleme arheologije*, str. 148-150.
103. Isto, str. 150.
104. F. ŠIŠIĆ, *n. dj.* str. 168.
105. V. MOŠIN, *n. dj.* str. 92-93.
106. Važnija literatura: Đ. BOŠKOVIĆ - V. KORAĆ, Ratac, Starinar VII-VIII, Beograd 1956-57, str. 39-75; V. KORAĆ, *Graditeljska škola Pomorja...* str. 47-52; I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str. 512-519.
107. ICG, str. 326, 355-356.
108. I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str. 513.
109. Tloris čitava kompleksa opatije s crkvama kod I. OSTOJIĆ, *n. dj.* str. 515, te kod V. KORAĆ, *Graditeljska škola Pomorja*, str. 51. Kod Koraća je donesen samo nacrt rekonstrukcije osnove klaustra s crkvom C. Slike ruševine kod Koraća sl. 8-9 u prilogu, kod Ostojića str. 517.
110. V. KORAĆ, *Graditeljska škola Pomorja*, str. 47 s pozivom na Đ. BOŠKOVIĆ - V. KORAĆ, dj. nav. pod 106.
111. ICG, str. 352; skica, slika i prijepis natpisa kod J. KOVAČEVIĆ, *Srednjevekovni epigrafski spomenici*, II, str. 8.
112. Prilikom proslave 1000. obljetnice svetišta Gospe od Otoka u Solinu moglo se čuti i pročitati kako je ta zadužbina kraljice Jelene najstarija Marijina crkva u Hrvatskoj. Svi povijesno-umjetnički momenti govore za to da je mnogo starija od nje crkva Gospe od Lužina kod Stona, koja je sagrađena početkom IX., a možda i u VIII. st. To bi bila zasad najstarija poznata Marijina crkva u današnjoj Hrvatskoj. (B. ZELIĆ-BUČAN, *Starohrvatske crkvice u srednjovjekovnom Zahumlju*, Marulić 4, Zagreb 1977, str. 306-308). Ako pak govorimo o crkvama u Hrvatskoj u historijskim relacijama, tada ovaj natpis u Budvi pomiče vrijeme najstarije poznate i točno datirane Marijine crkve kod nas više od jednog stoljeća unatrag. U južnoj Hrvatskoj od ove crkve u Budvi vjerojatno je još starija crkva sv. Marije u Duklji. Vidi naprijed bilj. 69-73 i odgovarajući tekst.
113. ICG, str. 374.
114. V. KORAĆ, *Graditeljska škola Pomorja*, str. 15.
115. Takvu apsidu ima i sv. Mihajlo u Stonu, a ne s obje strane četvrtastu, kao što je zabunom pogrešno navedeno u mojoj radnji u Maruliću br. 4/77. str. 311.
116. Na istom mj.
117. Lj. KARAMAN, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, str. 16, bilj. 2.
118. Isto, str. 24; M. PRELOG, *Umjetnost* (u Hrvatskoj), Enciklopedija Jugoslavije, sv. IV, Zagreb 1960, str. 94.

119. Zbog veće preciznosti, a s obzirom na činjenicu što je ta umjetnost bila zastupljena kako na hrvatskom etničkom prostoru tako i u dalmatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku još romanskim, V. Foretić je za tu umjetnost predlagao naziv dalmatinsko-hrvatski. On je, kaže, o tome više puta razgovarao s istaknutim povjesničarima umjetnosti, ali su oni "ipak za isključivi naziv starohrvatski; smatraju ga naime u ovom slučaju više geografskim nego nacionalnim, jer su se i ti gradovi nalazili na općem hrvatskom području i često bili u sklopu Hrvatske." (V. FORETIĆ, *Još o smještaju Hrvata i Srba u srednjem vijeku*, "Dubrovnik", XIII/1, Dubrovnik 1970, str. 100-101.
120. Istina je da bi bilo pretjerano, kao što napominje V. Foretić, gdje god se nađe neki usamljeni primjerak troprutastog pletera to uzimati kao dokaz hrvatstva dotičnog kraja. Ali ako je ta vrsta umjetnosti koju su od svih južnoslavenskih naroda pretežno njegovali Hrvati nalazi masovno zastupljena na jednom području, tada tu činjenicu nikako ne smijemo zanemariti kod proučavanja etničke pripadnosti dotičnog područja u jednom određenom historijskom razdoblju. Stoga je i V. Foretić sasvim u pravu kada nadodaje da taj pleter "nazivamo stoga hrvatskim, jer ga nalazimo na hrvatskom etničkom teritoriju". V. FORETIĆ, *Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku*, "Dubrovnik" XII/3, Dubrovnik 1969, str. 83.

KATEDRALA HRVATSKOG BISKUPA

Dok je ninski biskup nasuprot bizantskodalmatinskim biskupima kao biskup Hrvata (episcopus Croatorum) i stolovao u Ninu kao rezidencijalni biskup, podložan neposredno papi, jedna od ninskih crkava služila mu je kao biskupska stolnica. Što je bilo s hrvatskim ninskim biskupom nakon ukinuća ninske biskupije 928. godine, ne znamo. U prvim dokumentima iz druge polovice XI. st. koji ponovno spominju Hrvatskog biskupa vidimo ga na kraljevskom dvoru u Ninu i Biogradu. Ako je točno naše nagađanje da Grgur 928. god. nije pošao u Skradin na opredijeljenu mu biskupiju, nego da je ostao na kraljevskom dvoru ne više kao rezidencijalni ninski nego kao poseban dvorski Hrvatski biskup, tada moramo pretpostaviti da on više nije imao svoje stalne stolnice, kao što nije imao ni svoje stalne rezidencije.

Iste godine 1075. kada je Zvonimir okrunjen kraljem Hrvata obnovljena je i ninska biskupija, no njezin biskup nije Hrvatski biskup kao negda Grgur, nego rezidencijalni biskup male, teritorijalno ograničene biskupije. Kralj Zvonimir prenosi svoje sjedište iz primorja (Nin, Biograd) u unutrašnjost i boravi većinom na svojem dvoru (villa regalis) kod Knina. S kraljevskim dvorom seli i Hrvatski biskup. Uz svoj dvor kod Knina Zvonimir je obnovio proširio i bogato ukrasio novim crkvenim namještajem staru trobrodnu baziliku sv. Marije za stolnicu svojem biskupu. Time se djelomično obnavlja stanje od prije 928. god. Hrvatski biskup dobiva svoju stalnu stolnicu, ali time ne postaje rezidencijalni biskup kninski, nego ostaje Hrvatski biskup s jurisdikcijom po čitavu kraljevstvu Hrvata od mora do Drave ukoliko nije bilo obuhvaćeno granicama neke primorske biskupije.

O položaju i titularu katedrale Hrvatskog biskupa govore dva povijesna vrela. Toma Arcidakon kaže da su hrvatski kraljevi, koji su inzistirali na uspostavi svojeg posebnog Hrvatskog biskupa, "postavili njegovo sjedište u Polju u crkvi sv. Marije blizu kninskog kaštela". U nedatiranoj ispravi kralja Zvonimira kojom dariva ženskom samostanu sv. Benedikta u Splitu zemlju Pusticu u Lažanima stoji da je darovština izvršena prigodom "svečanosti posvete crkve našeg biskupa, nazvane sv. Marije", i to na kraljevskom dvoru (in villa regali) gdje se nalazi i rečena crkva sv. Marije", pred brojnim visokim dostojanstvenicima Crkve i Dvora koji su došli na svečenost posvete katedrale kao svjedocima. Iz oba dokumenta proizlazi kao nedvojbeno da je za katedralu Hrvatskog biskupa posvećena crkva sv. Marije, a ta je bila svakako blizu Knina. Iz dokumenata ne može se sa sigurnošću znati vrijeme posvete kao ni točan položaj crkve. Toma ne kaže ništa pobliže o vremenu kada su hrvatski kraljevi odredili crkvu sv. Marije kao stolnicu svojeg biskupa, tek iz konteksta može se zaključiti da je to bilo u drugoj polovici XI. st. Zvonimirova povjesničara datira prema drugim Zvonimirovim ispravama izdanim uglavnom pred istim svjedocima u

Kninu, godinom 1078. Novija diplomatička ispitivanja utvrdila su uz to za većinu vladarskih isprava, posebno Zvonimirovih, da su kasniji falsifikati, pa su neki u nedoumici može li se ta isprava smatrati vjerodostojnim povijesnim izvorom. Ovdje treba dati jedno objašnjenje. Utvrđeni falsifikat u diplomatičkom smislu, tj. u smislu postanka neke isprave ni u kom slučaju samim tim ne isključuje njezinu povijesnu upotrebu, jer suvremenu historiografiju ne zanimaju srednjovjekovne isprave kao pravni dokumenti nego kao povijesni izvori. Naručitelji i tvorci falsifikata su, naime, redovito gledali da u uvodni i završni dio krivotvorenih isprava, u kojima se navode izdavač i korisnik, svjedoci, vrijeme i mjesto te pobliže okolnosti navedenog ili stvarnog izvršenja pravnog čina, unesu podatke iz starijih, originalnih isprava kako bi svoj falsifikat mogli proturiti kao vjerodostojan. Ukoliko su krivotvoritelji isprava taj posao obavili dobro, za historiografiju je to dovoljno da diplomatički falsifikat smatra vjerodostojnim povijesnim izvorom.

Podaci u Zvonimirovoj ispravi dopunjuju nam Tomine podatke o položaju katedrale Hrvatskog biskupa. Stilizacija Tomina teksta, bez interpunkcija, daje mogućnosti za dvojako tumačenje. Taj dio Tomina teksta glasi: Postaviše mu sjedište u polju (Polju?) u crkvi sv. Marije blizu kninskog kaštela. Dilema se javlja oko toga na koju riječ u rečenici se odnosi prijedlog blizu (juxta), na polje ili na crkvu, odnosno je li blizu kninskog kaštela bila sama crkva ili pak polje na kojem se crkva nalazila. To ovisi o tome gdje ćemo staviti zareze kojih u rukopisu nema. Dilema se javlja i kod prevođenja riječi in campo (u polju), ima li se pod tim smatrati obično polje ili je to naziv naselja Polje koje je svoje ime dobilo po položaju u polju. Ni u jednom slučaju ta se riječ ne može prevoditi, kao Kninsko polje. Ako je to zaista polje, a ne naselje Polje, tada se ta riječ može odnositi samo na Kosovo polje, koje se zaista pruža sve do Knina i na kojem je u dokumentima označeno i arheološki utvrđeno čak pet starohrvatskih crkava. Da pod izrazom "in campo" u Tominu tekstu imamo podrazumijevati mjesto Polje, a ne polje, navode nas neki drugi dokumenti u kojima se spominje župan poljski (polsticus) i župa (parohija) Polje kasnije kninske biskupije.

Više svjetla od škrtih pisanih izvora unose u ovu problematiku rezultati arheoloških iskapanja. Već krajem prošlog stoljeća otkopao je fra Lujo Marun na položaju Crikvina u današnjem selu Biskupija (na Kosovu polju kod Knina) trobrodnu starohrvatsku baziliku s neobično bogatim kamenim crkvenim namještajem i skupocjenim nalazima u grobovima. Pola stoljeća kasnije, 1950. god., vršena je i stručna revizija iskapanja na istom lokalitetu pod rukovodstvom ondašnjeg direktora Hrvatskih arheoloških spomenika Stipe Gunjače. Revizija je utvrdila da je na tom mjestu postojala samo jedna starohrvatska crkva, izgrađena možda već u IX. st., ali je u XI. st. proširena i snabdjevena novim crkvenim namještajem. Da je crkva bila posvećena sv. Mariji proizlazi iz lika Bogorodice, koji je uklesan u plitkom reljefu na

zabatu oltarne pregrade. To je onaj "Gospin pralik kojega odljev u srebru i zlatu već dvije godine u hodočašćima kruži diljem Hrvatske.

No sama činjenica da je otkopana crkva na Crikvini u Biskupiji (srednjovjekovno Polje ili Kosovo?) zaista crkva sv. Marije nije još i neoboriv dokaz da je upravo ta crkva bila katedrala Hrvatskog biskupa. Arheolog Gunjača zastupao je mišljenje da je katedrala o kojoj govori Toma bila negdje uz samu kninsku tvrđavu, a crkva u Biskupiji da je bila samostanska crkva. Dokaz za tu tvrdnju vidi on u činjenici što su uz sjeverni zid crkve otkopani i temelji stambenih zgrada, suvremenih crkvi, koje on pripisuje ostacima nekadašnjeg samostana. Karaman je, naprotiv, živo branio mišljenje da je crkva sv. Marije bila katedrala, a stambene zgrade uza nj ostaci rezidencije Hrvatskog biskupa. U ovoj raspri sami nalazi u crkvi sv. Marije i oko nje svjedoče za staro mišljenje da je crkva sv. Marije zaista bila katedrala Hrvatskog biskupa. U toj crkvi je, naime, nađen bogat namještaj kao ni u jednoj drugoj. Među ostalim dva ciborija (nad oltarom i krstionicom), krstionica, ambon, škropionica, transena s likom Bogorodice i simbolima evanđelista, te likovima monaha i hrvatskog dostojanstvenika, dijelovi oltarne pregrade, među kojima i zabat s Gospinim likom, a sve to bogato ukrašeno tropletnom ornamentikom. U grobovima oko crkve nađeni su skupocjeni nalazi, pozlaćeni dijadem, pozlaćene ostruge i dr. U blizini ove crkve, u mjestu Biskupije otkopane su još četiri crkve i time je potvrđen podatak o pet crkava na Kosovu gdje je Zvonimir držao sabor. Sve to pokazuje da je ovo mjesto u vrijeme kralja Zvonimira igralo posebno značajnu ulogu. Tu negdje je svakako morao stolovati i Zvonimir, a ne u kninskoj tvrđavi. U Zvonimirovoj ispravi izričito stoji da se crkva sv. Marije i kraljev dvor nalaze na istom mjestu. A crkva je u polju kod Knina, pa je i dvor morao biti u polju kod Knina. Ni drugi dvorovi hrvatskih vladara nisu se nalazili u utvrdama nego na kraljevskim imanjima u polju (Bijaći, Klis). Uz dvor je redovito bila i dvorska crkva. Sve nas to navodi na pomisao da su ostaci stambenih zgrada uz sjeverni zid sv. Marije zapravo ostaci kraljevskog dvora, koji je ujedno bio i rezidencija hrvatskog biskupa, a bivša dvorska crkva g. 1078. dobiva novu namjenu, postaje katedrala Hrvatskog biskupa. I pisani izvori i arheološka iskapanja navode na takav zaključak.

Na kraju bih htjela još upozoriti da se sav bogati inventar otkopan u ruševinama sv. Marije nalazi pohranjen i izložen u novootvorenom Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (predio Meje). Nijedan hrvatski putniki namjernik koji prođe kroz Split ne bi smio propustiti posebni duševni užitak koji će mu pružiti razgledavanje ovog i drugog spomeničkog blaga starohrvatske prošlosti u izložbenim dvoranama ovog jedinstvenog muzeja. Tu će se s velikim Meštrovićem uvjeriti da je "naša zemlja sačuvala uspomene naše", i razumjeti opomenu hrvatskog pjesnika: "Rod bo samo koji mrtve štuje, na prošlosti budućnost si snuje."

BOGOSLUŽNI JEZIK CRKVE U HRVATA

(Glagoljica, hrvatska ćirilica, latinica)

Kao kod većine europskih naroda, i kod Hrvata je početak pismenosti vezan uz prihvaćanje kršćanstva, jer je to nametalo potrebu pisanja barem najnužnijih knjiga za bogoslužje i izobrazbu domaćeg svećenstva, pa su i prve knjige zapravo bile bogoslužne.

Kojim jezikom i pismom su bile pisane te prve knjige u Hrvata, odnosno kojim jezikom se vršilo bogoslužje u prvim stoljećima nakon pokrštenja, možemo samo pretpostavljati, jer nema ni sačuvanih liturgijskih spomenika iz tih prastarih vremena ni neposrednih vijesti o tome u povijesnim vrelima sve do X. stoljeća. Rijetki i protuslovni izvori ne pružaju nam čak ni sasvim određene podatke ni o vremenu pokrštenja ni o središtima iz kojih se pokrštavanje provodilo. Domaći pisac, splitski arciđakon Toma (13. st.) tvrdi dapače kako pravog pokrštenja nije ni bilo, jer su Hrvati došli u novu domovinu kao kršćani, ali zaraženi arijanskim krivovjerjem, te su u novoj domovini nastojanjem splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina uključeni u jedinstvo katoličke Crkve. U svakom slučaju, bilo da se radi o pravom pokrštenju ili samo pokatoličenju, izvori su složni u tome da se to događalo pod vodstvom i djelatnošću biskupa i svećenika katoličkog Zapada, latinskog patrijarhata. Na osnovu toga treba pretpostaviti da je u prvim vjekovima bogoslužni jezik u Hrvatskoj bio latinski.

No postoje i razmjerno brojni izvori koji o tome posredno svjedoče. Poznato je da je u srednjem vijeku, posebno u tzv. ranom srednjem vijeku, pismenost bila vezana gotovo isključivo za svećenički stalež, koji je u nedostatku izobraženih laika morao obavljati i neke državne funkcije za koje se tražila naobrazba i pismenost. Zato su svećenici redovito pisari vladarskih isprava, a vjerojatno i sastavljači natpisa na crkvenim građevinama i spomenicima. Sačuvano je dosta takvih natpisa od Kvarnera do Boke Kotorske koji se mogu datirati u 9. st., i svi su ti natpisi latinski. Na osnovu toga može se ne samo pretpostavljati nego i s velikom sigurnošću tvrditi da je u to vrijeme i bogoslužni jezik u Hrvata bio jedino latinski, kao i u čitavoj zapadnoj Crkvi, tj. u rimskom ili latinskom patrijarhatu.

Od 10. st. imamo vijesti o tome da Hrvati na tlu biskupija bizantske Gornje i Donje Dalmacije uz latinski upotrebljavaju u bogoslužju i slavenski jezik. Papa Ivan X. kori 925. godine splitskog nadbiskupa Ivana i biskupe njegove metropolije što dopuštaju i odobravaju da se po njihovim biskupijama širi Metodova nauka, a drugim pismom iste godine opominje hrvatskog kralja Tomislava i zahumskog kneza Mihajla neka ne dopuste da se u njihovu narodu, koji papa smatra najodabranijim sinovima svete

rimske crkve (specialissimi filii sancte romane ecclesie) i koji su prvijenci opće i apostolske Crkve, sveti obredi vrše na "barbarskom" slavenskom jeziku, nego u jeziku (latinskom) njihove svete majke Crkve. U skladu s takvim stajalištem Rimske Kurije, na crkvenom je saboru, koji je 925. god. održan u Splitu u prisutnosti izaslanika istog pape Ivana X. donesena i odredba kojom se zabranjuje rediti u više svećeničke redove one koji uz slavenski ne bi znali i latinski jezik, a već zaređeni slavenski svećenici da mogu i nadalje na tom jeziku vršiti sveto bogoslužje samo u samostanima ili u slučaju nestašice latinskih svećenika, ali uz posebno papino odobrenje.

Iz saborskih spisa ne može se razabrati kojim pismom su tada bile pisane slavenske bogoslužne knjige. Jednako tako ni iz oskudnih podataka o splitskim sinodama 60-ih godina 11. st. ne može se ništa znati o pismu, jer se i tu govori samo o jeziku, o bogoslužju koje je uveo Metod, svetac kojega, međutim tadašnji dokumenti zovu "heretikom". Sačuvani ulomci najstarijih hrvatskih glagoljskih rukopisa nisu neposredno datirani ni locirani, tj. nije na njima zabilježeno ni vrijeme ni mjesto, pa se tek posredno mogu datirati najranije u 11. i 12. st., a na osnovu mlađih spomenika smjestiti u kvarnersko područje. Zato se pretpostavlja da se kasnije, u doba svojeg procvata, glagoljica odatle širila na istok i jug, u Liku i Krbavu, te na područje zadarske, šibenske i splitske biskupije.

Kako je bilo u jugoistočnim hrvatskim biskupijama, može se nagađati i opet samo na osnovi kasnijih spomenika, od 12. st. nadalje. Općenito se drži da su najstarije bogoslužne knjige na čitavu južnoslavenskom području, u Bugarskoj, Makedoniji, Srbiji i Hrvatskoj, bile pisane glagoljicom, a tek kasnije u istočnim krajevima, koji su spadali u područje bizantske kulture, glagoljica zamijenjena ćirilicom. Na takav zaključak upućuju tragovi glagoljice koji se nalaze u najstarijim sačuvanim ćirilskim spomenicima s tog područja. U zapadnim hrvatskim krajevima i u biskupijama Donje Dalmacije (od Splita do Krka) te u Istri glagoljica je ostala i nadalje pismo slavenskog bogoslužja. Tu je oblikovan i hrvatski lik glagoljskog pisma, tzv. uglata ili hrvatska glagoljica, koja je veoma rano iz bogoslužja prešla i u svjetovnu upotrebu. Njome su pisane isprave, statuti, matične knjige i dr.

U jugoistočnim hrvatskim i gornjodalmatinskim biskupijama, u kojima su se križali politički i kulturni utjecaji Istoka i Zapada, pismo slavenskih bogoslužnih knjiga, a i svjetovnih spisa na hrvatskom jeziku bila je ćirilica. Najstariji u cijelosti sačuvan ćirilski liturgijski rukopis s hrvatskog narodnog područja je Evanđelistar kneza Miroslava. Nastao je krajem 12. st. negdje na području stonske biskupije, a pisan je uzorkom ćirilskog pisma koje se po obliku slova i pravopisu smatra prauzorkom tzv. zapadne, odnosno hrvatske ćirilice. Ukrašen je početnim slovima i sitnoslikama romanskog stila, a neke značajke pisma odaju utjecaj latinice, pa se smatra da ga je pisao pisar koji je pismenost izučio u nekom latinskom, vjerojatno benediktinskom, skriptoriju (pisarnici), a kasnije je počeo pisati i ćirilicom (J. Vrana).

U kasnijim stoljećima, stjecajem raznih povijesnih okolnosti s područja starih povijesnih oblasti Zahumlja, Travunje i Duklje, katolicizam se sve više povlači pred pravoslavljem i islamom. Kako srpska ćirilica, kojoj je temelje prema ruskim uzorima udario sv. Sava, postaje obilježje Srpske Pravoslavne Crkve, katolici u priobalnom pojasu sve više njeguju latinsko bogoslužje kao obilježje katolicizma. Ipak, hrvatska ćirilica ne nestaje s tog područja, ona ostaje i nadalje pismo hrvatskog jezika za svjetovnu upotrebu. Svoju punu potvrdu doživljava kao pismo slavenskog bogoslužja i hrvatskog jezika u politički samostalnoj Bosni, gdje čuva svoje starinske oblike i način pisanja,

Taj istodobni razvitak i procvat glagoljaške, a povlačenje ćirilske hrvatske knjige pridonio je da se raširila predrasuda kao da je glagoljica hrvatsko, a ćirilica srpsko slavensko pismo. Bolje upoznavanje i temeljitije proučavanje starih ćirilskih spomenika razbija tu predrasudu i stavlja nam pred oči činjenicu da su Hrvati tijekom svoje povijesti bili ne samo teritorijalno i politički razbijeni, nego se i u njihovoj kulturi očitovala rascjepkanost koja je izražena, među ostalim, i trojakim pismom, latinicom, glagoljicom i ćirilicom.

DVA NAJSTARIJA POZNATA INVENTARA KNJIGA U SPLITU I OKOLICI

Iz arhivskih izvora i arheoloških nalaza znamo da su vrlo rano, već u IX. st. benediktinci osnivali svoje samostane po primorskoj Hrvatskoj i u dalmatinskim gradovima. Najstariji koji se spominje u pisanim povijesnim izvorima bio bi onaj što ga je izgradio knez Trpimir u Rižinicama između Klisa i Solina. Poseban procvat doživjeli su benediktinski samostani u Hrvatskoj tijekom XI stoljeća.[1] Svi su oni morali imati određen broj knjiga i za bogoslužje i za svoje danonoćne redovničke molitve, ali o njima ne znamo ništa pobliže prije XI. stoljeća.

I.

Najstariji sačuvan i do danas poznat inventar knjiga bio bi inventar knjiga ženskog samostana sv. Benedikta u Splitu. Taj samostan je prvi ženski samostan u Splitu, a osnovao ga je nadbiskup Lovre 1069. godine. Bio je smješten uz sjeverni zid Diklecijanove palače s izvanjske strane. Kako je u crkvi tog samostana bio pokopan nadbiskup Arnir, koji se u Splitu brzo počeo štovati kao svetac, to se po njemu i crkva i samostan prozvaše sv. Arnira. Francuzi su 1806. god. uz brojne druge ukinuli i ovaj samostan, a redovnice s mirovinom poslali u svijet. No preživjele redovnice su 1820. god. pošle u Zadar u tamošnji samostan sv. Marije i ponijele sa sobom i samostanski arhiv.[2] Ne znamo kako su dijelovi tog arhiva, pa i samostanskih knjiga, dospjeli u Zagreb u Državni arhiv i Arhiv HAZU (nekadašnje Jugoslavenske akademije). Među tim ostatcima arhiva nalazi se i pergamena s popisom samostanskih knjiga. Bila je najprije u Arhivu Akademije i odatle je Fr. Rački popis samostanskih knjiga uvrstio u svoju zbirku starih hrvatskih isprava i datirao ju je na kraj XI. st.[3] Od Račkoga su je preuzeli u *Codex diplomaticus* I redaktori Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović s napomenom da te pergamene više nema u arhivu Akademije, pak su je prema Račkom i oni datirali na kraj XI. st.[4] No nekoliko godina prije toga tu istu pergamenu, uz neke druge iz istog samostana, vidio je u Državnom arhivu Hrvatske Ivan Ostojić kada je pripremao građu za svoju povijest bendiktinaca u Hrvatskoj.[5] Evo tog popisa:

1 psaltir od 10 romanata
1 antifonarij od 6 romanata[6]
3 knjige pasionala
2 misala
1 priručnik (manual)
1 evanđelistar za čitanje noću
1 knjiga poslanica sv. Pavla[7]
2 antifonara, jedan za dan, jedan za noć

2 knjige homilija (omelie)
1 knjiga proroka
1 brevijar
1 himnarij
1 oracionalium (?)
1 knjiga pravila (reguła reda)
Svega 19 knjiga.

Ako uzmemo u obzir da je to bio ženski samostan i da se koludrice već po određenju svoje službe nisu posebno bavile knjigom poput muških redovnika, kojima je prepisivanje knjiga bila jedna od temeljnih djelatnosti, mora se priznati da je ovo za ono vrijeme bio zaista impozantan broj. Inventar je pisan beneventanom, pismom uobičajenim u hrvatskim stranama u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, pa se i po tome može prihvatiti Račkijeva datacija ovog inventara na kraj XI.st.

U isto doba postojao je u Splitu, zapravo u njegovoj neposrednoj okolici i stariji muški benediktinski samostan sv. Stjepana pod borovima (sub pinis), na poluotočiću koji se upravo po tom samostanu naziva Sustipan. Taj se samostan često spominje u najstarijim hrvatskim pisanim spomenicima.[8] Da je bio bogat i ugledan možemo zaključiti i po činjenici što je u njemu nekoliko godina proboravio i posljednji Trpimirović, Stjepan II. Taj je samostan svakako morao imati i bogatu biblioteku, ali nam njezin opis ni popis nisu sačuvani, pa bi ovaj inventar knjiga ženskog samostana sv. Benedikta predstavljao za sada najstariju po sadržaju poznatu nam biblioteku u Splitu.

II.

U nešto daljoj splitskoj okolici, izvan ondašnje Dalmacije, na lokalitetu Selo (Selle) na mjestu današnjeg Sumpetra u primorskim Poljicima podigao je splitski građanin Petar Črni u drugoj polovici XI. st. crkvu i samostan sv. Petra. Posveta crkve svečano je obavljena 1080. god. Prema donacionoj povelji prilikom posvete crkve, njezin patron Petar Crni opskrbio je crkvu uz ostalo i najnužnijim crkvenim knjigama, koje se u povelji poimenično navode: 1 misal, 1 knjiga o mukama svetaca (liber passionum sanctorum), 1 antifonar i 1 psaltir.[9]

Tijekom otprilike jednog stoljeća samostan je obogatio svoju biblioteku tako da je ona pri kraju XII. st. imala oko 50 knjiga,[10] što je za ono doba kada se teško nabavljao materijal za knjige i mukotrpno se knjige prepisivale, impozantan broj. U samostanski kartular zavedena su dva inventara knjiga. U prvom po redoslijedu upisa, a što ne znači da je i vremenski prvi, nabrojeno je 28 knjiga. Evo tog popisa:[11]

"In nomine Domini incipit nota librorum. Inprimis

misalum et
duos tefenarios,
nocturnales, et
alios vernales, et
vitas patrum, et
tres omelias, et
matitunalem, et
passionalem, et
unum collectarium, et
unum penitencialem, et
unum ordo ad visitandum infirmum, et
unum textus regule de generibus
vel vita monachorum, et
unum liminarium, et
unum librum pro mortuorum, et
salterium, et
lectionarium anni circulo, et
alium psalterium, et
ordo ad penitentiam dandas, et
ordo ad monachum faciendum, et
librum cum lectionibus dominicis, et cum
canticis monasticis, et
oracionalem de pasca usque in sancti Martini, et
alium ymnarium, et
ordo de dominicis diebus sive cotidianis secundum ordinem sancti
Benedicti, et
psalterium cum litteris francigenis."[12]

U drugom inventaru navedene su sljedeće knjige:
"duo misalis, et
1 omelia de advento, et
1 omelia quadragesimale, et
1 omelia post parasceven, et
1 omelia Gregorialis, et
1 vita patrum, et
2 antifonariis, et
1 matitunale, et
4 psalteriis, et
2 imnis, et
1 canones, et
1 liber"

Svega 18 knjiga. Posebno su navedene knjige koje se nalaze uz crkvu:
"Et est apud ecclesiam:
1 matitunalum, et

1 imnus, et
1 manualum,et
1 orationalum, et
1 psalterius, et
1 regula, et
1 sermocinalis."

Svega 7 knjiga. Na kraju popisa dodana je ova napomena: "Istis rebus[13] damus tenere in manus Talmacius. Testes sunt Petris et Falcus, et presbiter Ivanus et clericus Benedictus."[14]

Prvi upis je pisan lijepom beneventanom u kojoj su se pisaru potkrala dva uncijalna slova *a* koja je preuzela karolina, pismo koje je u našim krajevima slijedilo nakon beneventane, pa na osnovu te pojedinosti V. Novak ovaj prvi upis datira na kraj XII. ili početak XIII. st.[15] J. Stipišić i M. Šamšalović, koji su ovaj popis unijeli u *Codex diplomaticus* I iz Račkoga, primjećuju, da bi ovo mogao biti i prijepis starijeg inventara, koji je nastao neposredno nakon osnivanja samostana, obzirom na to da Rački ovaj inventar datira na kraj XI. st.[16]

Drugi inventar je lakše datirati poradi imena samostanskog župana kojemu je ovo samostansko blago predano na čuvanje, a taj se župan, imenom Talmatius spominje u istom kartularu u dvije datirane isprave. Uza sve to ovaj drugi inventar bio je datiran vrlo različito, od kraja XI. st. (Rački) do sredine XIII. st. (V. Novak). Zapravo V. Novak koji je oba inventara objavio u okviru integralnog teksta kartulara, u istoj knjizi piše o ovom drugom inventaru u dva različita poglavlja i svaki put ga drugačije datira. U poglavlju *Notae historicae et topographicae* tvrdi da je taj inventar s popisom dragocjenosti i knjiga koje su predane na čuvanje Talmaciusu nastao najkasnije na kraju XII. st., a dokaz za to je činjenica što se isti taj Talmacius spominje kao samostanski župan i u ispravama iz 1176. i 1187. god. Novak uz to nagađanje da se je tada već samostan gasio, jer mu je bilo teško opstati kao navodno latinaškom samostanu i prijatelju splitskog nadbiskupa i i njegovih ideja u neprijateljskim glagoljaškim Poljicima.[17] U poglavlju *Notae paleographicae* uz paleografske kriterije (pismo diplomatska minuskula) oslanja se i na činjenicu, zapravo pretpostavku, da je ovaj samostan stradao za vrijeme tatarske provale. Činjenica što u drugom popisu ima nešto manje knjiga Novaka utvrđuje u toj pretpostavci, pa nagađa da je ovaj drugi popis nastao kada su se samostanci povratili u svoj samostan, te tom zgodom dali napraviti i inventar sačuvanih knjiga i dragocjenosti. A to je - zaključuje Novak - moglo biti najranije sredinom XIII. st.[18] Datiravši ga tako na osnovu paleografskih i historičkih kriterija u polovicu XIII. st. on sada poriče mogućnost da bi župan Talmacije kojem su knjige predate na čuvanje bio isti onaj Talmacije koji se spominje u ispravama iz 1176. i 1187. godine.[19]

U ovim dilemama oko datiranja drugog inventara naše je mišljenje, da je Novak bio u pravu kada ga je datirao pred kraj XII. st., ne obazirući se kod toga na njegove povijesno-ideološke pretpostavke. Bilo da je ovaj zapis kako se nalazi u kartularu izvoran, tj. da potječe upravo iz vremena postanka inventara, bilo da je to kasniji prijepis starijeg inventara, inventar knjiga koje su predane na čuvanje samostanskom županu Talmaciju morao je svakako nastati pri kraju druge polovice XII. st. Dokaz za to jest što se taj Talmacije u to vrijeme (1176. i 1187.) spominje u datiranim zapisima kao župan i advokatus samostana. Naime, u ispravi iz 1176. govori se o parnici samostana sv. Petra s nekim Andrijanićima zbog zemalja na lokalitetu Stilpiza. Među onima koji su u parnici zastupali samostan uz samostanskog prokuratora Ivana, sakriste sv. Dujma u Splitu i samostanskog prepozita Roberta dva puta se navodi i samostanski župan Talmazzo kao *advocatus* samostana.[20] Jednako tako i u zapisu iz 1187. god., a u kojem se govori o parnici samostana s nekim Cirnom, sinom Krape zbog zemalja u Bilaju, opet se kao samostanski župan navodi Talmazzo.[21] A na kraju drugog inventara samostanskih knjiga i dragocijenosti, kao što smo naprijed naveli, stoji napomena da se te stvari daju na čuvanje Talmaciju. "Istis rebus damus tenere in manus Talmacius." Služba samostanskog župana sastojala se u tome da upravlja dobrima samostana. On je kao takav čuvao i dokumente o samostanskim dobrima, pak ih je u onoj raspravi 1176. godine i pokazao. Znači, on je bio na neki način i arhivar samostana. Ta služba župana kao upravitelja samostanskkih dobara očuvala se u južnim hrvatskim krajevima sve do naših dana. Bilo je u ovim krajevima moguće da se ta služba kontinuirano naziva tim imenom, jer je zbog vjekovne tuđinske uprave Mlečana i Austrije, u južnim hrvatskim predjelima izblijedila uspomena na dužnost župana kao poglavara upravno-političke jedinice, županije. Ako su dakle samostanske knjige predane na čuvanje županu Talmaciju, a ništa prirodnije od toga da samostanska uprava brigu za čuvanje svojih knjiga, koje su onda predstavljale i veliku materijalnu vrijednost, povjeri svojem županu. A kako se taj župan Talmacije spominje u dva datirana zapisa (breve) iz druge polovice XII. st., kao sasvim logičan nameće se zaključak, da je ovaj drugi inventar samostanskih knjiga morao nastati u to isto vrijeme, najkasnije pri kraju XII. st. Kako se i onaj prvi inventar obzirom na pismo (beneventana s nepoznatim primjesama karoline) može već po tim paleografskim značajkama datirati također na kraj XII. st., kao što ga je i datirao V. Novak,[22] moramo zaključiti da ta dva inventara prikazuju stanje samostanske biblioteke pri kraju XII. stoljeća.

No nameće se jedna druga, teža dilema. Ova dva popisa nisu identična ni po broju ni po vrsti popisanih knjiga. U prvom popisu ima 28, a u drugom 25 knjiga, s time što je u tom drugom popisu odijeljeno navedeno 7 knjiga koje se čuvaju uz crkvu. Nije jasno po kojem kriteriju su te knjige izdvojene, jer među njima nije naveden ni jedan misal, iako je to temeljna liturgijska knjiga. U svakome od ova dva inventara ima knjiga kojih nema u onom

drugome, a i knjiga koje su u oba inventara istovjetne, ali se na podudaraju brojem primjeraka. Tako primjerice I inv. ima jedan misal, II dva, I ima 2 himnarija, II tri, I ima tri psalzira, II pet, itd. U I inv. se nalaze 1 collectarij, 1 penitencijal, 1 red (uputa) za posjet bolesnika, 1 knjiga molitava za mrtve, 1 red (ordo) za davanje pokore, 1 red za ređenje redovnika i još neke kojih nema u II inventaru. II pak inventar ima 1 knjigu kanona, 1 sermonijal, 1 antifonar kojih nema I inventar. Stoga je jako teško bez dodatnih pokazatelja utvrditi radi li se ovdje o dva nastavka istog inventara, rađena u kraćem vremenskom razmaku, ili su pak to dva samostalna inventara od kojih svaki za sebe pokazuje fond samostanske biblioteke u vrijeme kada je taj inventar rađen. Teško je odrediti i koji je vremenski stariji, prema tome i da li se biblioteka povećavala ili smanjivala, ili je pak neke knjige iz svojeg fonda samostan zamjenjivao za nove akvizicije. Jedino što iz ova dva sačuvana inventara možemo sigurno zaključiti to je približno vrijeme njihova nastanka (II polovica XII st.), te vrst i broj knjiga koje je samostan sv. Petra u Selu u to vrijeme posjedovao. Naša je znatiželja, naravno, daleko veća. Ali i ovi podaci su dovoljni za uspoređivanje odnosa kulturne razine naših hrvatskih samostana prema istovremenim prilikama u ostaloj zapadnoj Europi. A ta usporedba ne bi ispala na našu štetu.

BILJEŠKE

1. O procvatu benediktinskih samostana u Europi i posebno u Hrvatskoj sažeto kod N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, I. izd. Zagreb 1971. s. 408-431; Opsežno u djelu I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, I-III, Zagreb 1963, Split 1964-196 5.
2. I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, II, Split 1964. s. 354-361.
3. Fr. RAČKI, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, dok, 143. s. 182.
4. J. STIPIŠIĆ-M. ŠAMŠALOVIĆ, *Codex diplomaticus*, I. Zagreb 1967. s. 211.
5. I OSTOJIĆ, *n. dj.* s. 358-359.
6. Ovo bi bile do danas najstarije poznate cijene knjiga. (I. Ostojić, *nav. dj.* s. 58, bilj. 21.)
7. Taj kodeks iz ove biblioteke nalazi se danas kao najstariji kodeks napisan u našim krajevima (X st.) u Arhivu HAZU. (I. Ostojić, *n. dj.* s. 358.).
8. O tom samostanu iscrpnije kod I. OSTOJIĆ, *n. dj.* s. 319-327.
9. P. SKOK-V. NOVAK, *Supetarski kartular*, Zagreb 1952. s. 213.
10. Ova brojka se dobije ako sumiramo knjige iz oba inventara. Ali to je upitno, kao što će se vidjeti iz izlaganja dalje u tekstu.
11. Kako se u ovom inventaru nalazi dosta knjiga kojih mi je naslove kao nestručnjaku u liturgici teško pravilno prevesti, čitav inventar donosim prema latinskom izvorniku.
12. P. SKOK-V. NOVAK, *n. dj.* s. 230, reprodukcija izvornika fol..27.
13. Ovo "istis rebus" odnosi se na knjige i druge dragocjenosti koje su nabrojene u ovom inventaru, a koje smo mi ovom prigodom izostavili.
14. P. SKOK-V. NOVAK, *n. dj.* s. 231, reprodukcija fol. 29.
15. *Isto*, s. 133-135.
16. *Codex diplomaticus*, I, s. 212.
17. P. SKOK-V. NOVAK, *n. dj.* s. 64 i bilj. 97 na istoj stranici.
18. Isto, s. 139.
19. Na istom mj.
20. P. SKOK-V. NOVAK, *n. dj.*s. 228-29.
21. Isto, s. 229.
22. Vidi bilj. 15.

BILJEŠKA O PISCU

BENEDIKTA (ETA) ZELIĆ, rođ. BUČAN rođena je 21. ožujka 1918. god. u težačko-radničkoj obitelji Ante i Ljubice Bučan u selu Mravince kod Splita.U devetoj godini ostaje siroče bez oca, no ipak na svoje inzistiranje i uz veliki samoprijegor majke ostvaruje joj se želja da nastavi školovanje. Tako nakon završene osnovne škole u rodnom mjestu, kao prvo žensko dijete iz svoga sela, polazi u srednju školu, te 1937. god. maturira na Ženskoj realnoj gimnaziji u Splitu. Sam položaj rodnog sela, na dohvat Solina i Klisa, u kraju prepunom arheoloških spomenika (rodna kuća oko dvadesetak metara udaljena od starohrvatske nekropole "Glavičine") budi u njoj želju za studijem hrvatske povijesti i arheologije. No želja joj se nije mogla u potpunosti ostvariti zbog ondašnje stroge povezanosti studijskih grupa na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Zato se opredjeljuje za studij grupe nacionalne povijesti (grupa XXII) s klasičnom arheologijom kao jednim od pomoćnih predmeta, jer se u ono doba hrvatska arheologija nije predavala. Diplomira ljeti 1941. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Za vrijeme NDH radi kao profesor povijesti na gimnazijama u Glini, Sisku i Zagrebu. Potom nakon "križnog puta" (Dravograd-Osijek) dvije godine živi i radi kao seljak u rodnom mjestu, jer joj nije bila priznata valjanost diplome stečene na sveučilištu NDH 1941. god. Pošto joj je diploma bila priznata, radi nekoliko godina kao srednjoškolski profesor na gimnaziji u Sinju i Ekonomskom tehnikumu u Splitu (1947-1952), ali je s obje škole udaljena s obrazloženjem da njezin rad "ne odgovara idejnim i odgojnim ciljevima škole". Od 1952. do 1965. god. t.j. do odlaska u invalidsku mirovinu radila je kao arhivist u Historijskom arhivu u Splitu. 1955. god. udala se za ing. ekonomije Bogdana Zelića iz stare splitske težačke obitelji. Ima dva sina. Stariji Ivan, dipl. ekonomist i prof. filozofije i povijesti, oženjen i otac troje djece, te mlađi Mladen, dipl. ing. elektrotehnike. Oba žive i rade u Splitu. Tako je B. Z. radom i obitelji vezana za stalni boravak u gradu Splitu.

Rad u Historijskom arhivu u Splitu dao joj je poticaj za znanstveno-istraživački rad. Područje istraživačkog rada bilo je spočetka znatno povezano s arhivskim fondovima koje je arhivistički sređivala.Zato i jesu njezini prvi objavljeni radovi posvećeni povijesti školstva (fond Direzione scolastica-Spalato), zatim privrednim prilikama u Dalmaciji (fond Trgovinsko-industrijske komore), hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji (ostavština Mihovila Pavlinovića) itd. Relativno znatna količina arhivske građe pisane hrvatskom ćirilicom (bosančicom) kako u splitskom tako i u drugim dalmatinskim arhivima u kojima je istraživala, potakli su je da se posveti izučavanju tog pisma i spomenikâ njime pisanim.

Zbog svoje principijelnosti, ne htijući zatajiti svoju vjeru ni narodnost, a pogotovo ne raditi protiv njih, imala je neprilika kako u nastavničkoj službi tako i kasnije u pogledu znanstveno-istraživačkog rada. Poslije 1971.

god. (Karađorđevo), kada je bila javno prozvana od vrhova političke vlasti, dospijeva u potpunu izolaciju, pak tako ostaje izvan znanstvenih institucija i njihovih znanstveno-istraživačkih programa. Uz to narušena zdravlja, a bez mogućnosti da sama financira svoja istraživanja izvan mjesta boravka, zadnjih godina se posvećuje pretežno preispitivanju starije hrvatske povijesti iz koje je ono malo dokumenata uglavnom objavljeno i tako svima dostupno. A glavni izdavač, uz rijetke izuzetke, bio joj je 70-tih i 80-tih godina ćirilometodski časopis "Marulić". Rezultati njezina sveukupnog znanstvenog i publicističkog rada kroz protekla četiri desetljeća je osam povećih zbirki izvora, te preko devedeset većih i manjih rasprava i članaka. S povratkom hrvatske državne nezavisnosti i demokracije, ponovno su joj otvorena vrata mnogih redakcija, pak je njezin rad zadnjih godina znatno povećan, što je vidljivo iz priložene bibliografije.

Bibliografija objavljenih radova

(Eta Bućan, Eta Zelić-Bučan, Benedikta Zelić, Benedikta Zelić-Bučan)

1954.

1. *Prva osnovna škola u Klisu,* SD, 21. XII.

1955.

2. *Nautička škola u Splitu* 1850-1864, SD, 4.I. 1
3. *Arhivski kadrovi kod nas i u svijetu,* SD, 6. III
4. *Riječ dvije o bosančici,starom hrvatskom pismu,* SD, 22.V.
5. *Prilog povijesti borbe za hrvatski nastavni jezik u dalmatinskim školama za austrijske vladavine,* Mogućnosti, 7/1955, 561-64.
6. *Počeci pučkog školstva u Dalmaciji,* Pedagoški rad, 6-7, Zagreb
7. *Početak rada prve javne osnovne škole u Splitu,* ŠV, 9-10,

1956.

8. *Sistem pučkog školstva u Dalmaciji u prvoj polovici XIX. st.,* ŠV, 1-2, 4-7,
9. *Kako se živjelo u Poljicima prije 150 godina,* SD, 16. VI.
10. *Upotreba bosančice u Splitu i okolici,* Mogućnosti, 11, 869-75.

1957.

11. *Kako smo priredili arhivsku izložbu–marginalije o problematici splitskih arhiva,* SD, 7.VI.
12. *Najstarije osnovne škole u splitskom kotaru,* ŠV, 9.

1960.

13. *Suradnja nastave društvenih nauka s arhivima,* ŠV, 3-4.
14. *Prilog građi za poznavanje društvenih i privrednih odnosa u srednjoj Dalmaciji u XVIII, i XIX. st.,* IHAS, II., 37-68.

1961.

15. *Bosančica u srednjoj Dalmaciji,* Prilog III sv. IHAS, 1-32 + 1 karta, + 3 tabele, + 30 faksimila.

1962.

16. *Korespondencija Mihovila Pavlinovića* (u suradnji s A. Palavršić), IHAS, IV.8,52.

1963.

17. *Prilog diskusiji o Mihovilu Pavlinoviću,* HZ, XVI,225-234.

1965.

18. *Oko pitanja političkog lika Mihovila Pavlinovića,* Kolo,2,204-211.
19. *Zbirka matičnih knjiga u Historijskom arhivu u Splitu,* IHAS,V,171-191.
20. *Poteškoće oko financiranja Narodnog lista,* IHAS, V,205-221.

1967.

21. *Popis pučanstva splitske nadbiskupije,* IHAS,VI.255-297.

1968.

22. *Bosančica-poljičko narodno pismo,* PZ,I. 143-152.
23. *Obiteljska prezimena u Poljicima,* PZ,I, 231-236.
24. *Čista znanost ili povampireno autonomaštvo,* HKL,9,s.13.

1969.

25. *O tobožnjim pogreškama u izdanju korespondencije Mihovila Pavlinovića,* HZ, XXI-XXII,679-690.
26. *Alergija na dalmatinstvo ili hrvatstvo?,* HKL, 17, 10.
27. *Stotinjak pisama Mihovila Pavlinovića,* IHAS, VII, 291-408.

1970.

28. *Nekoliko izvornih svjedočanstava o hrvatskom nazivu hrvatskog jezika,* Kolo, 4, 480-484.
29. *Kako se zvalo glagoljaško sjemenište u Priku?* Marulić, 3, 17-21.
30. *Obiteljski život na području makarske biskupije u drugoj polovici XVIII, vijeka,* MZ, I, 417-424.

1971.

31. *"Klerikalizam" Mihovila Pavlinovića i politički smisao njegove borbe protiv liberalizma i liberalaca u Dalmaciji,* Marulić, IV/1, 1-9.
32. *Luka Botić i regimenta "Ne boj se" pod utjecajem srpske nacionalne propagande,* Kolo, 3/1971. 249-262.

32.a *Napomena uz članak Ivana Ostojića: Kako su Hrvati nazivali svoj jezik,* Kolo 3/1971, 247-48.

33. *Neprihvatljiv i apsurdan pristup vrednovanja nacionalne povijesti* (uz raspravu D. Kečkemet: Za što ispravnije i potpunije vrednovanje naše povijesti i kulturne baštine), Dubrovnik, 1/1971, 99-115.
34. *Odgovor Dušku Kečkemetu,* Dubrovnik, 3/1971., 78-82.
35. *Jedan prilog boljem poznavanju političkih pogleda Eugena Kvaternika na osnovu njegova dopisivanja s Mihovilom Pavlinovićem,* Marulić 3/1971, 13-27.
36. *Narodni naziv hrvatskoga jezika tijekom hrvatske povijesti,* Jezik, 1, 2-3/1972., 1-18, 53-65 (35-48)1

1972.

37. *Ekonomska osnova političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji,* "Dalmacija 1870", Zadar 1972., 37-54.
38. *Bosančica u Splitu u doba Marka Marulića,* Marulić, 2/1972, 1-9.

1973.

39. *Gajo Bulat i Mihovil Pavlinović,* Kačić, V, 93-112. s prilogom: *Bulatova pisma biskupu Stossmayeru i Frani Račkome, 113-120.*
40. *K. Jurišić, Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području za vrijeme turske vladavine.* Marulić 2/1973. 64-67.
41. *Pogledi na nacionalno pitanje u Dalmaciji 1860/61. godine,* Marulić, 4/1973., 15-25.

1974.

42. *Još iz ostavštine Mihovila Pavlinovića,* Radovi, XXI, 157-195.

1975.

43. *Problematika srednjovjekovnih hrvatskih ćirilskih spomenika,* Marulić 4/1975, 235-240.
44. *Zvonimir-posljednji veliki hrvatski kralj,* Marulić, 5/1975, 311-320.
45. *O poliptihu Blaža Jurjeva 2. Glagoljski zapis* (u koatorstvu sa C. Fisković), Prilozi, XX, 73-79.

1976.

46. *Dukljaninova vijest o Crvenoj Hrvatskoj u svjetlu novije historiografije,* Marulić, 1, 2/1976, 12-20, 91-102.
47. *Odgovor Daliboru Jeliću,* Marulić. 6/1976, 517-518.
48. *M. Peloza, Razvoj crkvene pokrajinske pripadnosti senjske i krbavsko-modruške biskupije,* Marulić 3/1976, 262-264.
49. *Najstarije Gospine crkve u Hrvata,* CS, 3/1976, 247-256.

1977.

50. *Privredne prilike u splitskom okružju pedesetih godina XIX. stoljeća,* AV, XIX-XX, 71-138.
51. *Pitanje pokrštenja Hrvata i datiranje spomenika starohrvatskog crkvenog graditeljstva,* Marulić 1/1977, 35-44.
52. *Starohrvatske crkvice u srednjovjekovnom Zahumlju,* Marulić 4/1977, 299-311.
53. *Starohrvatske crkvice u srednjovjekovnoj Travunji i Duklji,* Marulić 5/1977, 405-418.

1978.

54. *Mihovil Pavlinović, ideolog i apostol hrvatstva u Dalmaciji,* Marulić, 1/1978., 41-51.
55. *Don Mihovil Pavlinović, hrvatski preporoditelj i političar* CS, 1/1978, 59-70.
56. *Neka suvremena reagiranja na atentat u beogradskoj skupštini 20. lipnja 1928.,* Marulić, 3/1978., 223-228.
57. *Obnova zapadne crkve in capite et in membris,* GK, 11/1978, 12.
58. *Odjek crkvene obnove u Hrvatskoj,* GK, 12/1978., 13.
59. *Kralj Dmitar Zvonimir i papa Grgur* VII., GK, 13/1978, 7.
60. *Bogoslužni jezik Crkve u Hrvata,* GK, 14/1978, 13.
61. *Hrvatski biskup-težnja za osamostaljenjem Crkve u Hrvata,* GK, 16/1978, 17.
62. *Katedrala hrvatskog biskupa,* GK, 18/1978, 15.

1979.

63. *Papa Ivan VII. i hrvatski vladar Branimir*, Marulić, 6/1979. 295-299.

1980.

64. *Neka gledišta novije historiografije na Porfirogenetove tvrdnje o etničkoj pripadnosti područja Crvene (južne) Hrvatske*, Marulić 5-6/ 1980. 426-441.

1981.

65. *Opis hrvatskih priobalnih gradova u jednom putopisu iz 1486. god.*, Marulić, 4/1981., 381-384.

1982.

66. *L'écriture cyrillique croate dans les diocèses meridionaux de la province ecclésiastique de Split jusqu'au bout du XIIe siècle*, Medioevo e umanesimo, 49, Padova 1982., 417-441.
67. *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Mihovil Pavlinović*, (N. Stančić, Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji - M. Pavlinović i njegov krug do 1869.) CS, 4/1982, 385-395.
68. *Evanđelistar kneza Miroslava kao historijski izvor*, Marulić,5, 6/1982. 388-397, 519-530.
69. *Fra Nikola Lešvanin, Ljetopis, priredio I. Gavran*, Marulić, 6/1982, 567-70.

1983.

70. *Tzv. prva slavenska seoba u Dalmaciju-činjenica ili pretpostavka?*, Marulić, 6/1983. 613-621.
71. *Politička pripadnost Poljica u ranom srednjem vijeku prema Supetarskom kartularu*, Poljica, VIII, 45-54.

1984.

72. *Don Frane Bulić*, Marulić 5/1984., 543-550.
73. *Nečuven redaktorski i "autorski" postupak* (The Cartulary of the Benedictine Abbey of St. Peter of Gumay (Croatia), 1080-1187, ed. Edo Pivčević, Bristol 1984.) Marulić, 6/1984, 705-707.

1985.

74. *Naseoba Hrvata prema djelu "O upravljanju carstvom" K. Porfirogeneta*, Marulić, 1/1985.
75. *Povjesni osvrt na Kartular sv. Petra u Selu*, CS, 1/1985., 83-91.

1986.

76. *Slavensko bogoslužje i glagoljica kod Hrvata do kraja XI. st.*, Marulić, 3/1986, 371-390.
77. *Običaj davanja "brezuvitja" u kupoprodajama u Poljicima*, Poljica, XII, 36-40.
78. *Nada Klaić u hrvatskoj historiografiji*, Marulić 6/1986, 698-703.

1989.

79. *Hrvatski kralj Dmitar Zvonimir, uz 900-tu obljetnicu Zvonimirove mrti*, GK, 36-38/1989.
80. *Osvrt na neke zablude o kralju Dmitru Zvonimiru*, Marulić, 6/1989. 727-731.

1990.

81. *Navodni glagoljaško-latinaški sukobi u Hrvatskoj do kraja XI. st.*, Zbornik "Početci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII. do kraja IX. st." Split 1991., 319-341.
82. *Primjer korisnosti tzv. "nevažne" arhivske građe za rješavanje prijepornih znanstvenih pitanja (pitanje davanja besvetia-brezuvitja kod kupoprodaja)*, Građa, XI. 321-327.

1991.

83. *Politička pozadina ideoloških sukoba u redovima vodstva Narodne stranke u Dalmaciji*, Marulić, 3/1991. 313-332.
84. *Narodni naziv hrvatskog jezika tijekom hrvatske povijesti* (dopunjen i proširen članak pod br. 36.), zbornik: Tisućljetni jezik naš hrvatski, uredio Stj. Babić, Zagreb 1991., s. 1-51.
85. *Sjećanja na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske*, Marulić, 6/1991., 711-741.
86. *Čiji je evanđelistar kneza Miroslava?*, Kolo 1/1991. 136-141.

1992.

87. *Osvrt na osvrte uz moja "Sjećanja na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske"*, Marulić, 2/1992., 223.

88. *Nesporazumi oko hrvatske državnosti,* NT, 7, 6-10.
89. *Nestajanje katolika u Trebinjsko-mrkanjskoj biskupiji,* Marulić, 5/ 1992. 558-564.
90. *Neka prijeporna pitanja u vezi s političkim djelovanjem Mihovila Pavlinovića* (u knjizi pod br. 91, 173-206).
91. *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Don Mihovil Pavlinović,* MH, Split, 248.

1993.

92. *Jedno pismo Miroslava Krleže,* Marulić, 3/1993. 448-492.
93. *Djelovanje domagojskih organizacija 30-tih godina XX. stoljeća,* Marulić 4/1993. 582-590.
94. *Neka prijeporna pitanja oko spomenika bosančice,* Kolo, 5-6/ 1993. 420-432.
95. *Tisućljetni kontinuitet hrvatske državnosti,* Republika Hrvatska, Buenos Aires - Zagreb.
96. *Bosanski franjevci u mrežama srpske nacionalne propagande,* HR.

Predato na tiskanje:

97. *Truhelkin rad na pismu i spomenicima bosančice,* Zbornik radova sa simpozija o Ćiri Truhelki, Zagreb 11. XI. 1992.
98. *Dva najstarija inventara knjiga u Splitu i okolici,* HO.
99. *Mihovil Pavlinović, hrvatski narodni preporoditelj i borac protiv rashrvaćivanja Dalmacije,* Uvodni članak uz pretisak knjige: M. Pavlinović, Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji (Zadar 1882.), Laus, Split.
100. *Hrvatska ćirilica-bosančica,* englesko-hrvatski časopis, u pokretanju, Dr. Ante Pelivan, Velika Gorica.
101. *Arhiv župe stolne crkve u Splitu,* Građa (Zbornik D. Božić-Buzančić)
102. *Dosadašnji rad na sređivanju arhiva Prvostolnog kaptola u Splitu,* Građa (Zbornik Danice Božić-Buzančić).
103. *Postanak ninske biskupije* (za zbornik rasprava: B. Zelić-Bučan: *Iz starije Hrvatske povijesti,* HKD Sv. Jeronima (Sv. Ćirila i Metoda, Zagreb).
104. *Zaključci hrvatskog sabora o nazivu hrvatskog jezika* (1861, 1867, 1868.) za zbornik rasprava B. Zelić-Bučan, Jezik i pisma Hrvata, MH, Split.
105. *Dopisivanje župnika Makarskog primorja s biskupom Stjepanom Blaškovićem 1768/69 godine,* Kačić (Zbornik fra Karla Jurišića).

Raspored naslova prema predmetima

(Brojevi označuju redni broj jedinica u popisu po godinama)

I. ARHIVSKA GRAĐA:
14, 16, 19, 21, 23, 27, 39, 42, 50, 104.

II. ARHIVI I ARHIVISTIKA:
3, 11, 13, 82, 100, 101.

III. BOSANČICA (BOSANICA) – HRVATSKA ĆIRILICA:
4,10, 15, 22, 23, 38, 43, 66, 68, 94, 97, 100.

IV. HRVATSKI NARODNI PREPOROD U DALMACIJI I MIHOVIL PAVLINOVIĆ:
16, 17, 18, 20, 27, 31, 32, 35, 39, 41, 42, 54, 55, 67, 83.

V. HRVATSKI JEZIK:
5, 28, 29, 36, 84, 98, 103.

VI. PRIVREDA I DRUŠTVO DALMACIJE:
9, 14, 30, 37, 50.

VII. STARIJA HRVATSKA POVIJEST:
a) kulturna: 45, 49, 51, 52, 53, 58, 60, 61, 62, 75, 76, 86, 98.
b) politička: 44, 46, 59, 63, 64, 70, 71, 74, 79, 80, 81, 102.

VIII. ŠKOLSTVO U DALMACIJI:
1, 2, 5, 6, 7, 8, 12.

IX. KRITIČKI OSVRTI, PRIKAZI, POLEMIKE:
24, 25, 26, 32a, 33, 34, 40, 47, 48, 69, 73, 87.

X. RAZNO:
56, 57, 65, 72, 77, 78, 85, 88, 89, 92, 93, 95, 96, 105.

KRATICE:

AV - Arhivski vjesnik, Zagreb
CS - Crkva u svijetu, Split
DUBROVNIK - časopis Matice hrvatske, Dubrovnik
GK - Glas koncila, katolički tjednik, Zagreb
GRAĐA - Građa i prilozi za povijest Dalmacije, Split
HO - Hrvatska obzorja, časopis Matice hrvatske, Split
HKL - Hrvatski književni list, Zagreb
HR - Hrvatska revija, časopis Matice hrvatske, Zagreb

HZ - Historijski zbornik, časopis Povjesnog društva Hrvatske, Zagreb
IHAS - Izdanja Historijskog arhiva u Splitu, Split
JEZIK - časopis Hrvatskog filološkog društva, Zagreb
KAČIĆ - godišnjak franjevačke provincije Presvetog Odkupitelja, Sinj - Split - Šibenik
KOLO - časopis Matice hrvatske, Zagreb
MZ - Makarski zbornik, Makarska
MARULIĆ - Hrvatska književna revija, Zagreb
MOGUĆNOSTI - časopis Književnog kruga, Split
NT - Nova tribina, povremeni časopis, Split
POLJICA -list Poljičkog dekanata, Gata - Split
PRILOZI - Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije, Split
PZ - Poljički zbornik, Zagreb
RADOVI - Radovi Centra JAZU, Zadar
SD - Slobodna Dalmacija, dnevne novine, Split
ŠV - Školski vjesnik, časopis, Split

SADRŽAJ

ISBN 953-6111-06-3